

MADRIM HAMRAYEV
DILOROM SHODMONQULOVA
NURIDDIN DOSANOV

ONA TILI VA BOLALAR ADABIYOTI

(1-qism:ONA TILI)

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

**MADRID HAMRAYEV
DILOROM SHODMONQULOVA
NURIDDIN DOSANOV**

ONA TILI VA BOLALAR ADABIYOTI (1-qism: ONA TILI)

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv
yurtlarining boshlang'ich ta'lim, maktabgacha ta'lim, pedagogika-
psixologiya va defektologiya bakalavriat ta'lim yo'nalishlari uchun darslik
sifatida nashrga tavsiya etgan.**

NIZOMIY NOMIDAGI
TDP
AXBOROT-RESURS
MARKAZI

4-94961/1

TOSHKENT - 2023

UDK 811.512.133(075.3)

ББК 81.2 О`zb – 922

M. Hamrayev, D. Shodmonqulova, N. Dosanov. Ona tili va bolalar dabiyoti (1-qism: Ona tili). Darslik. Toshkent. 2023 y. 244 b.

978-9943-9390-0-4

Taqrizchilar :

**SH.KO`CHIMOV, filologiya fanlari doktori, professor,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiyasi universiteti**

**J.ABDULLAYEV, filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Guliston davlat universiteti**

Mas`ul muharrir:

D.T.AYTBAYEV, filologiya fanlari nomzodi, professor v.b.

Mazkur darslik pedagogika oliy o`quv yurtlarining bakalavriat yo`nalishi talabalariga mo`ljallanganidir. Muallif bakalavr-talabalarga umumiy tilshunoslik, dunyo tillari tasnifi, hozirgi zamon o`zbek tilining predmeti, uning ajralmas bo`limlaridan bo`lmish fonetika va fonologiya, leksikologiya va frazeologiya, orfografiya, grafika va orfoepiya, morfologiya va sintaksis, ishorat qoidalarini va uslubiyat asoslari yuzasidan chuqur va har tomonlama keng bilim berishni o`z oldiga maqsad qilib qo`ygan.

Shuningdek, bu darslikda har bir yirik bo`lim oxirida nazorat savollari va test topshiriqlari ham berilgan bo`lib, bu talabalarning olgan nazariy bilimlarini tekshirish va mustahkamlashda yordam beradi.

Darslik oxirida berilgan glossariy tilshunoslik atamalarini haqida ixcham, qisqa ma`lumot berish uchun mo`ljallangan.

978-9943-9390-0-4

**© M. Hamrayev
D. Shodmonqulova
N. Dosanov.
© “Grandkondorprint”**

SO‘ZBOSHI

Mazkur darslik Nizomiy nomidagi TDPU BTM kafedrası dotsenti M.A.Hamrayev tomonidan tuzilgan “Ona tili va bolalar adabiyoti” dasturi (2020-yil) asosida yozildi. Bu darslik oily o‘quv yurtlarining boshlang‘ich ta‘lim, maktabgacha ta‘lim, pedagogika-psixologiya kabi nofilologik (ya‘ni ona tili chuqur o‘rganishga ixtisoslashmagan) mutaxassislik talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, umumiy tilshunoslikdan hamda ona tili fanining barcha bo‘limlari bo‘yicha shu mutaxassisliklar o‘quv rejalarida ajratilgan soat hajmida ma‘lumot beradi.

Bu darslikni yozishda “Ta‘lim to‘g‘risidagi Qonun”, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” kabi davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan hujjatlar va jahon hamda o‘zbek tilshunosligi bo‘yicha keyingi yillarda yaratilgan ilmiy ishlar dasturulamal bo‘lib xizmat qildi. Darslikda umumiy tilshunoslikka oid masalalar, o‘zbek tilining fonetikasi, lug‘at boyligi, lug‘atshunosligi, grammatik qurilishi, uslubiya, ishorat qoidalari haqida batafsil ma‘lumot beriladi. Darslik an‘anaviy tilshunoslikning boy tajribasidan hamda sistem-struktur tilshunoslikning keyingi yillarda qo‘lga kiritilgan ijobiy yutuqlaridan unumli foydalangan holda yaratildi.

TILSHUNOSLIK HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

1-§. Tilshunoslik fani, uning o'rganish obyekti va turlari

Manbalardan ma'lumki, hozirgi zamon fanlarini quyidagi yirik guruhlariga ajratish mumkin:

1. Tabiiy fanlar.
2. Texnika fanlari.
3. Ijtimoiy-gumanitar fanlar.
4. Matematika fanlari¹

Tilshunoslik fani ijtimoiy-gumanitar fanlar guruhiga mansub bo'lib, inson tili, ya'ni so'zlashuv quroli uning o'rganish obyekti. "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" da bu fanga shunday ta'rif beriladi: "Tilshunoslik til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi tasnifi haqidagi; muayyan tillarning ish ko'rish (faoliyat) qonunlari va tarixiy taraqqiyoti haqidagi fan"².

Tilshunoslik fani yuqoridagi guruh fanlarning ko'pchiligi bilan aloqadordir.

Tilshunoslik va tabiiy fanlar. Har qanday til tovush tilidir, chunki nutq tovushlarning muayyan ketma-ketligidan iborat bo'lgan so'zlardan tashkil topadi. Nutq tovushlari esa **fizika** fanining **akustika** bo'limida ham o'rganiladi. Nutq faoliyati insonning markaziy asab tizimi yordamida boshqariladi, demak, tilshunoslik fani **fiziologiya** fani bilan aloqada bo'lishi lozim. **Kimyo** fanida **valentlik** degan tushuncha mavjud. Bu molekula tarkibidagi atomning boshqa atom bilan bog'lanish xususiyatidir. Xuddi shu xususiyat tilidagi so'zlarda ham mavjuddir. Masalan, *qizil, shirin, ochchiq, yirik* so'zlari *olma* so'zi bilan bog'lana oladi, lekin *yupqa, aqlli, a'lochli, beg'am, ozg'in* so'zlari *olma* so'zi bilan bog'lana olmaydi.

Tilshunoslik va ijtimoiy-gumanitar fanlar. Har qanday fan **falsafa** bilan bog'liq, chunki falsafa barcha fanlarning kelib chiqish manbasi sifatida tan olingan. Tilshunoslik fani, birinchidan, falsafaning bilish nazariyasi bilan bog'langan bo'lsa, ikkinchidan, bu fan bilan shug'ullanuvchi mutaxassis o'z tadqiqotlarida muayyan falsafiy yo'nalishga tayanadi.

Ma'lumki, adabiyot so'z san'ati sifatida tan olingan. Demak, tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan bo'lmish so'z adabiyot uchun ham asosiy qurol bo'lib xizmat qiladi. Shunday ekan, tilshunoslik adabiyotni o'rganadigan **adabiyotshunoslik** fani bilan chambarchas bog'liqdir.

Tilshunoslik **tarix** fani bilan bog'liq, chunki til tarixi shu tilning egasi bo'lmish millat tarixining bir qismidir.

Siz " mantiqiy fikr", "bu mantiqqa to'g'ri kelmaydigan fikr" degan gaplarni eshitgan siz. Bu esa tilshunoslik va **mantiq** fanlarining o'zaro bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Har iktala fanni birlashtiruvchi narsa tafakkurdir. Tafakkur tilda so'z, so'z birikmasi va gaplar orqali namoyon bo'lsa, mantiqda hukm, tushuncha va xulosalar ko'rinishida aks etadi.

Tilshunoslik va matematik fanlar. Hozirgi paytda matematika fani aralashmagan fan bo'lmasa kerak. Oddiy arifmetik amallardan tortib, murakkab matematik formulalar ham barcha fanlardagi hisob-kitoblarda qo'llanadi. Tilshunoslikda "**Bir bosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli gaplar**" degan nomlarning mavjudligi oddiy arifmetik sonlarning qo'llanishiga misol bo'ladi. Endi quyidagi parchaga e'tibor qiling: "*Taholanki eng tor tovushni 0 raqami bilan, eng keng tovushni 1 raqami bilan belgilasak, tovushlarning bu jihatdan farqi quyidagicha bo'ladi:*

$$\begin{array}{ccccccc} i & - & u & - & o & - & e & - & \bar{a} & - & a \\ 0 & - & 0,2 & - & 0,3 & - & 0,8 & - & 0,9 & - & 1 \end{array} \text{ } ^{1/3}$$

¹ A. Нурмонов, Б.Ишудршев. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. "Sharq" NMAK bosh tashriyati. T.: 2001. 11-bet.

² A. Хожиев. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. -Т.: 2002. 107-бет

³ Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. "Universitet" nashriyoti. -T.: 2006. 14-bet.

Bu parchada ishlatilgan ifodalar nisbatan murakkabroq formulalarga misol bo'la oladi.

Tilshunoslik va texnik fanlar. Tilshunoslik va texnik fanlardan hisoblangan **kibernetikaning** o'zaro bog'liqligi shundaki, kibernetikaning mahsuli bo'lmish EHM ham insonga o'xshab axborot qabul qilib, uni uzatish vazifasini bajaradi. EHM yaratilishi uchun inson organizmi asos bo'lib xizmat qilgan. EHMning paydo bo'lishi avtomatik tajjimaning yuzaga kelishiga sababchi bo'ldi.

Tilshunoslik fanining turlari. Tilshunoslik ikkita xususiyatiga ko'ra turlarga bo'linadi

1. O'rganish obyektining hajmiga ko'ra:

a) **xususiy tilshunoslik** alohida olingan tilning tovush tizimi, lug'at boyligi va grammatik qurilishini o'rganadi. shu sababli bunday tilshunoslik "o'zbek tilshunosligi", "rus tilshunosligi" kabi nomlar bilan ataladi.

b) **umumiy tilshunoslik** yer yuzida mavjud bo'lgan barcha tillarning umumiy xususiyatlarini, kelib chiqishini, dunyo tillarning tasniflashini o'rganadi. U o'z tadqiqotlarida xususiy tilshunoslik yutuqlaridan umumli foydalanadi.

2. O'rganish maqsadiga ko'ra:

a) **nazariy tilshunoslik** til hodisalariga nazariy jihatdan yondashadi, ya'ni shu hodisalar bo'yicha umumlashma tarzida chqarilgan xulosalar, qoidalar yaratadi.

b) **amaliy tilshunoslik** tilga amaliy nuqtai nazardan yondashadi, va'ni uning insonlar hayotidagi amaliy ahamiyatini o'rganadi. Masalan, chet tillarni o'rganish, avtomatik tarjima kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

2-§. Tilning paydo bo'lishi

Olimlarning taxminiga ko'ra, til ibtidoiy jamoa tuzumi davrida paydo bo'lgan. Bunga shubha qilishga o'rin yo'q, chunki insoniyat tarixi shu davrdan boshlanadi. Inson inson deb atalishi uchun u hayvonot olamidani ajralib chiqishi lozim edi. Tilning paydo bo'lishi mazkur jarayonni boshlab berdi. Xo'sh, eng universal aloqa vositasi bo'lgan til qanday paydo bo'lgan? Bu o'rinda biz hozir yer yuzida mavjud bo'lgan uch mingga yaqin tilni nazarda tutayotganimiz yo'q, balki umuman dastlabki tilni nazarda tutmoqdami.

Dastlabki tilning paydo bo'lishi haqida hech qanday yozma ma'lumot yo'q, chunki yozuvning, ya'ni og'zaki nutqni uzoq masofaga, uzoq davrga yetkazish vositasining o'zi ancha keyin paydo bo'ldi. Demak, dastlabki tilning qachon, qayerda va qanday paydo bo'lganligini faqat taxmin qilish mumkin. Bu uchta savolga taxminan quyidagicha javob berish mumkin: **dastlabki til fikrlovchi inson shakllangan paytda, shunday inson paydo bo'lishi mumkin bo'lgan joyda va insonlarning bir-birlariga nimanidir aytish istagi yuzaga kelganligi uchun paydo bo'lgan.**

Dastlabki tilning paydo bo'lishi to'g'risida aniq moddiy dalillarning yo'qligi bir qancha farazlarning (ba'zi manbalarda **nazariya** ham deyiladi) yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

1. Tovushga taqlid nazariyasi qadimgi Yunonistonda antik davrda (eramizdan oldingi 1-2 asrlarda) **stoiklar** degan faylasuflar guruhi tomonidan shakllantirilgan bo'lib, unga ko'ra inson tili tabiatdagi turli tovushlarga taqlid qilish asosida paydo bo'lgan emish. Haqiqatan ham, deyarli barcha tillarda tovushga taqlid bildiruvchi so'zlar mavjud. Masalan, o'zbek tilida *taq-tuq*, *shitir-shitir*; rus tilida *gav-gav* (it hurishiga taqlid), *kva-kva* (qurbaqa ovozigaga taqlid), *ga-ga* (o'rdak ovozigaga taqlid) kabi so'zlar bor va hatto shu so'zlar asosida bir qancha so'zlar ham yasalgan: *shitirlamoq*, *taqa*, *kvakayet*, *gavknul*. Bu nazariyaning g'ayri-ilmiy nazariya ekanligi quyidalarda namoyon bo'ladi:

1) tovushga taqlid so'zlar barcha tillarda ham juda ozchilikni tashkil etadi va lug'at tarkibidagi boshqa so'zlarning qanday kelib chiqqanligini bu nazariya asoslab bera olmaydi,

2) mantiqan fikrlaganda, rivojlangan tillarga nisbatan rivojlanmagan tillarda bunday soʻzlar koʻp boʻlishi kerak edi, vaholanki, tekshirishlar buning aksini koʻrsatadi;

3) qadimgi odamning hali uncha rivojlanmagan hiqdolgʻi bunday soʻzlarni talaffuz qilishga moslashmagan.

2. Undov nazariyasi eramizdan oldin yashab oʻtgan Iipikur (341-270) degan faylasuf tarafdolari boʻlmish **epikuristlar** tomonidan oʻylab topilgan nazariya boʻlib, unga koʻra til insonning his-tuygʻularini ifodalaydigan *oh, uf, dod* kabi undov soʻzlar asosida yuzaga kelgan emish. Toʻgʻri, taqdid soʻzlar kabi undov soʻzlar ham har bir tilning lugʻat tarkibida mavjud va ular asosida ham yangi soʻzlar hosil qilish mumkin: *uflamoq, dodlamoq* kabi. Bu nazariya ham quyidagi kamchiliklarga ega:

1) undov soʻzlar ham barcha tillarda juda ozchilikni tashkil etadi va bu nazariya ham lugʻat tarkibidagi boshqa soʻzlarning qanday kelib chiqqanligini asoslab bera olmaydi;

2) inson oʻz his-tuygʻusini yolgʻiz qolganda ham ifodalashi mumkin, vaholanki, tilning asosiy vazifasi aloqa-aralashuv vositasi boʻlishdir.

3) bu nazariya tilning paydo boʻlishini ong bilan emas, his-tuygʻu bilan izohlab qoʻya qoladi.

3. Mehnat qiyiqirlari nazariyasi XIX asrda yashagan fransuz faylasuflari L. Nuare va K. Byuxerlar tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning fikricha, til odamlarning jamoa boʻlib mehnat qilishi jarayonida chiqaradigan qiyiqiriq ovozlari asosida paydo boʻlgan emish. Masalan, odam yer chopayotganda (*hah*), ogʻir narsani koʻtarayotganda (*hoʻoʻp*) oʻziga yordam berish uchun turlicha ovozlar chiqaradi. Bu nazariya insonning beixtiyor chiqargan va maʼno ifodalamaydigan ovozlar asosiga qurilganligi bilan undov nazariyasiga oʻxshab ketadi. Bu ovozlar his-tuygʻu ifodalamaydi, shu bilan bu nazariyalar oʻzaro farq qiladi. Bu nazariyaning gʻayri-ilmiyligi esa quyidagilarda koʻrinadi:

1) mehnat qiyiqirlarining tildagi miqdori oʻta kamdir;

2) mehnat qiyiqirlari, yuqorida qayd qilinganidek, his-tuygʻu ifodalamaydi;

3) bu ovozlar faqat mehnat jarayonini tartibga solish uchungina zarur.

4. Ijtimoiy shartnoma nazariyasi XIX asrda paydo boʻlgan. Bu nazariyaga koʻra, yer yuzidagi odamlar tushunchalarga nom berishda oʻzaro kelishib olishgan emish. Bunga turki boʻlgan narsa shuki, 1887-yilda taxallusi **Doktor Esperanto** ("umidvor shifokor" degani) boʻlgan polyak koʻz shifokori **Lyudvik Zamenxof**⁴ tomonidan **esperanto** tili oʻylab topilgan⁵. Bu til koʻpgina Yevropa tillaridan olingan soʻzlar asosida shakllangan. Bundan tashqari, olimlar ayrim ilmiy atamalarni qoʻllashda oʻzaro kelishib olishi ham bunga sabab boʻlgan. Masalan, 1892-yilda ximiklarning Jeneva shahrida oʻtkazilgan qurultoyida termindogiya masalasida kelishib olingan. Albatta, sunʼiy tilning va atamalarning yaratilishi boʻyicha kelishuv dastlabki tilning paydo boʻlishini izohlay olmaydi. Buning sabablari quyidagicha oddiydir:

1) bu nazariya ijtimoiy kelishuvgacha tilning mavjudligini inkor qiladi;

2) bu nazariya tabiiy tilning emas, balki sunʼiy tilning yaratilishinigina tushuntira oladi.

Koʻrib oʻtilgan barcha nazariyalarning eng asosiy kamchiligi shundaki, ularda insonning faoliyati bilan bogʻliq boʻlgan hodisani, yaʼni tilni shu faoliyatdan ajratgan holda tushuntirishga harakat qilinadi.

⁴ Энциклопедик луғат. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. Н-Ў. -Т.: 1990, 440-бет.

⁵ Энциклопедик луғат. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. А-Н. -Т.: 1990, 289-бет.

Eson hayvonot olamidan ajralib chiqqandan keyin ijtimoiy mehnat bilan shug'ullana boshlagan. Bu jarayon, albatda, juda uzoq davom etgan. Shu davr mabaynida odamsimon mavjudot jamoa bo'lib yashashni va mehnat qilishni o'rganadi. Mehnat jarayonida bu mavjudotlarda (ular arxeologlar tomonidan *avstralopitek*, *pitekantrop*, *sinantrop*, *neandertal odami* kabi nomlar bilan ataladi) tafakkur shakllana boradi. Buni taxminan quyidagicha tushuntirish mumkin. Oldiniga mehnat harakatlari mehnat predmetidan ajralmagan holda amalga oshirilgan. Masalan, biz nafas olish uchun o'ylab o'tirmaymiz, ya'ni miyani ishlatmaymiz. Bu instinktiv tarzda yuz beradi. Yuqoridagi jarayon ham shunday bo'lgan bo'lishi kerak. Ma'lum bir davrda mehnat harakati va mehnat predmeti bir-biridan ajraladi, chunki mazkur harakatlar odamsimon mavjudotning ibtidoiy xotirasida saqlanib qolgan edi va u endi o'z tasavvurlariga taqlid qilishi mumkin bo'ladi, natijada mehnat predmeti bo'lmasa ham, u bilan qilinadigan harakatlar amalga oshirilishi mumkin bo'ladi. Bu esa odamsimon mavjudotda **ibtidoiy ongning** dastlabki kurtaklari shakllanayotganidan dalolatdir. Hozirgi odamga eng yaqin turgan odamsimon mavjudot fanda *homo sapiens* (lot. *ongli odam*) deb yuritiladi. Ana shu *homo sapiens* o'z taraqqiyotining ma'lum davrida o'z jamoadoshiga nimanidir aytish istagini sezgan bo'lishi kerak va natijada dastlabki ibtidoiy so'zlar talaffuz qilingan. Albatta, ungacha *homo sapiens*ning nutq a'zolari muayyan tovushlar miqdorini talaffuz qilishga moslashgan bo'lishi kerak edi. Bizningcha, ana shu tariqa dastlabki til paydo bo'lgan.

Kembridj universiteti professori Jorj Yulning yozishicha, tilning paydo bo'lishida quyidagi manbalar mavjud bo'lgan:

1. Ilohiy manba (The divine source).
2. Tabiiy tovush manbasi (The natural sound).
3. Ijtimoiy o'zaro ta'sir manbasi (The social interaction source).
4. Jismonan moslashish manbasi (The physical adaptation source).
5. Instrumental manba (The tool-making source).
6. Genetik manba (The genetic source).⁶

3-§. Til ijtimoiy hodisadir

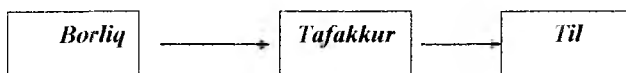
Ijtimoiy hodisa deganda nimani tushunish kerak? Eng avval mana shu savolga javob berish lozim. "Ijtimoiy" degani yakka shaxsga emas, balki butun jamiyatga tegishli deganidir. Demak, nimaiki butun jamiyat uchun xizmat qilsa, jamiyat tomonidan rivojlantirilsa, shu narsa ijtimoiy hodisadir. Bunga birinchi navbatda **til** kiradi. Adabiyot, san'at, madaniyat ham ijtimoiy hodisalaridir, lekin bu hodisalarning asosida baribir til turadi.

Til odamlarning bir-birlari bilan muomalada bo'lishi uchun yordam beradigan eng muhim vositadir. Odamlar til vositasida o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini ifodalaydilar. Insoniyat jamiyatining shakllanishida tilning roli beqiyosdir. Til bo'lmasa, jamiyatning bo'lishi mumkin emas, chunki til insonlarni jamiyat sifatida jipslashtirib turuvchi buyuk ne'matdir. Bundan tashqari, til bir millatni boshqa millatdan ajratib turuvchi eng muhim belgilardan biridir. Til taqdiri jamiyat taqdiri bilan chambarchas bog'liq.

4-§. Til va tafakkur

Tafakkur – bu fikrlash deganidir. Inson gapirishdan oldin o'ylaydi, fikrlaydi. "Avval o'yla, keyin so'yla" degan maqol bejiz yaratilmagan. Demak, til va tafakkur o'zaro chambarchas bog'liqdir. Tafakkur borliqning ongda aks etishi bo'lsa, til tafakkurning muayyan belgilar (masalan, tovushlar) orqali ifoda qilinishidir. Buni quyidagi chizmada aks ettirish mumkin:

⁶ George Yule. The Study of Language. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. 2010, 2-6-betlar.

Yuqoridagi maqolda fikrning soʻzdan oldin kelishiga ishora qilingan. Borliq dastavval soʻzlovchi ongida fikr shaklida namoyon boʻladi, keyin bu fikr soʻzlar vositasida gapga aylanib, tinglovchiga yetkaziladi. Tafakkur va tilning oʻxshash va farqli tomonlari bor. Oʻxshashligi:

1. Til ham, tafakkur ham insonga xos.
2. Har ikkalasi ham borliqni aks ettiradi.
3. Har ikkalasi ham bu paytda paydo boʻlgan.

Farqlari:

1. Tafakkur birliklari tushuncha, hukm, xulosa hisoblansa, til birliklari soʻz, birkma va gapdir.
2. Tafakkurni mantiq fani oʻrgansa, tilni tilshunoslik oʻrganadi.
3. Turli millat vakillari bir xil fikrlashlari mumkin, lekin ular oʻz fikrlarini har xil tillarda ifodalaydilar.

Tafakkur va til bir-biridan mavjud boʻla olmaydi, chunki til boʻlmaganida insonning tafakkuri yuzaga chiqmagan boʻlar edi. Xuddi shuningdek, tafakkur boʻlmasa, tilga hech qanday ehtiyoj yoʻq. Biz bu oʻrinda til deganda fikrni ifodalovchi har qanday vositani nazarda tutaymiz: kar-soqovlarning imo-ishora tili, yoʻl harakati belgilari va boshqalar ham shu jumlagi kiradi.

5-§. Til va nutq

Til va nutq tushunchalari yaqin-yaqingacha farqlanmasdan kelinardi, bu ikki soʻzni maʼnodosh (sinonim) soʻzlar sifatida ishlataverar edik. Keyingi paytlardagi tadqiqotlar til va nutq tushunchalarini farqlash zarurligini koʻrsatadi.

Til deganda maʼlum xalq tomonidan ishlatiladigan, uzoq tarixga ega boʻlgan hodisani tushunshimiz kerak. **Nutq** esa shu tilning maʼlum paytda va maʼlum oʻrinda namoyon boʻlishidir. Ayrim olimlar til va nutq tushunchalarini farqlashda shaxmat oʻyinini misol qilib keltirishadi⁷. Shaxmat donalari, taxtasi, shaxmat oʻyini qoidalarini yigʻindisi tilga qiyos qilinadi. Bu narsalar taxminan toʻrt ming yildan beri oʻzgarishga uchramasdan kelyapti. Har bir shaxmatchining oʻyin uslubi, oʻziga xos xususiyatlarini esa nutqqa oʻxshatishadi. Muayyan til birliklari vositasida turli fikrni ifoda qilish mumkin. "Ega + toʻldiruvchi + kesim" koʻrinishidagi qolip tilga tegishli boʻlsa, nutqda shu qolip asosida son-sanoqsiz gaplar tuzish mumkin: "Men ukamni koʻrdim // Sobir akasiga yordamlashdi // Salim opasidan eshildi..." Bu esa shu nutqning yaratuvchisiga bogʻliqdir.

Tilshunos olim Shavkat Rahmatullayev til qurilishida uning ikki holatini - **lison** va **nutq** tushunchalarining farqlanishi haqida yozadi. "Lison, - deb yozadi olim, - kishi miyasidagi til xotirasi qismidamavjud til birliklaridan va ulardan foydalanish qoidalaridan iborat boylik. Nutq esa ana shu boylikdan foydalanish jarayoni va shunday jarayonning hosilasi"⁸. Olimning fikricha, bu juftlikda nutq asosiy rol oʻynaydi, chunki tildagi hodisalar dastlab nutqda yuzaga keladi va keyinchalik lisonga koʻchadi. Oʻz navbatida bu hodisa lisondan nutqqa olib chiqiladi⁹.

⁷ Х. Нейматов, О. Бозоров. Тил ва нутқ, "Ўқитувчи" нашриёти, - Т.: 1996, 9-бет.

⁸ Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy oʻzbek tili. "Universitet" nashriyoti. -T., 2006, 4-бет.

⁹ Oʻsha kitob, 5-бет.

Til va nutq tushunchalari ikkita har xil hodisalarni ifodalamas ekan, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas, chunki hodisani shu hodisaning namoyon bo'lishiga qarama-qarshi qo'yib bo'lmaydi.

6-§. O'zbek tili – O'zbekiston Respublikasining davlat tili

Til jamiyatsiz mavjud bo'la olmaydi. Jamiyat a'zolari tilning yashashi, rivojlanishi uchun mas'uldurlar. Shu munosabat bilan, o'tgan asrning 70-80-yillaridagi o'zbek tilining ahvolini eslash o'rnlidir. Bu davrda o'zbek tilining faoliyat ko'rsatish doirasi juda torayib, uning butunlay yo'qolib ketish xavfi paydo bo'ldi. Ana shunda jamiyatimizning ilg'or vakillari ona tilimizni himoya qilib, uning taqdiri uchun qayg'urib, amaliy harakatlarni boshlashdi va buning natijasida 1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish haqidagi qonun qabul qilindi. Aytish mumkinki, bu qonunning qabul qilinishi istiqbol tomon qo'yilgan ilk qadamlardan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida shunday deyilgan: "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir"¹⁰.

Eng avvalo, **"davlat tili"** tushunchasiga izoh berib o'tish lozim. Bu degani til boshqa davlat ramzlari qatorida qonun asosida davlat himoyasiga olingani, til bilan bog'liq masalalar davlat darajasida hal qilinadi, deganidir.

Quyida mazkur qonunni to'raligicha keltiramiz.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI DAVLAT TILI HAQIDA (yangi tahrirda)

1-modd: O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir.

2-modd: O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o'z ona tilini qo'llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

3-modd: O'zbek tilining O'zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari ushbu Qonun va boshqa qonunlar bilan belgilab beriladi. Tilning Qoraqalpog'iston Respublikasida amal qilishiga bog'liq masalalar, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Ushbu Qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada hamda diniy va ibodat bilan bog'liq udumlarni ado etishda qo'llanishini tartibga solmaydi. Fuqarolar millatlararo muomala tilini o'z xohishlariga ko'ra tanlash huquqiga egadirlar.

4-modd: O'zbekiston Respublikasida Davlat tilini o'rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo'lish ta'minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi. Fuqarolarga davlat tilini o'qitish bepul amalga oshiriladi.

5-modd: O'zbekiston Respublikasida davlat tilida faoliyat ko'rsatadigan, milliy guruhlar zich yashaydigan joylarda esa ularning tillarida faoliyat ko'rsatadigan maktabgacha tarbiya, bolalar muassasalarini tashkil etish ta'minlanadi.

6-modd: O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi.

O'zbekiston Respublikasi davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda ham umumiy, hunar-texnika, o'rta maxsus va oliy ma'lumot olishni ta'minlaydi.

7-modd: Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o'zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi.

¹⁰ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti. 2001-yil, 6-bet.

Yangi ilmiy asoslarga asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qo'mitasining roziligi bilan o'zbek tiliga joriy etiladi.

8-modda: O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimakri boshqa tillarda ham e'lon qilinadi.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari Davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Muayyan millat vakillari zich yashaydigan joylarda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari respublika davlat tilida hamda mazkur millat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi.

9-modda: Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatiga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta'minlanadi.

O'zbekistonda o'tkaziladigan xalqaro anjumanlarda davlat tili, shuningdek, qatnashchilarning o'zlaridan tanlagan tillar anjumaning ish tili hisoblanadi.

10-modda: Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarda ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarning ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin.

11-modda: Sudlov ishlari yuritish davlat tilida yoki o'sha joydagi ko'pchilik aholi tilida olib boriladi. Ishda ishtirok etayotgan, sud ishlari yuritilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarga tarjimon orqali ishga oid materiallar bilan tanishish, sud jarayonida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi.

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o'rtasidagi xo'jalik nizolarini ko'rib chiqish va hal qilishda davlat tili qo'llaniladi. Xo'jalik nizolari taraflarning roziligi bilan boshqa tilda ham ko'rib chiqilishi mumkin.

12-modda: O'zbekiston Respublikasida notarial harakatlar davlat tilida amalga oshiriladi. Fuqarolarning talabiga ko'ra rasmiylashtirilgan hujjat matni davlat notariusi yoki notarial harakatni bajarayotgan shaxs tomonidan rus tilida yoki imkoniyat bo'lgan taqdirda – boshqa maqbul tilda beriladi.

13-modda: Fuqarolik holatini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligini va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar davlat tilida rasmiylashtiriladi, zaruriyatga qarab boshqa tilda tarjimasini takrorlanishi mumkin.

14-modda: O'zbekiston Respublikasi hududida yashovchi shaxslarga davlat tashkilotlari va muassasalariga, jamoat birlashmalariga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan davlat tilida va boshqa tillarda murojaat qilish huquqi ta'minlanadi.

15-modda: O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o'z millatidan qat'i nazar, o'z ismini, otasining ismi va familiyasini milliy-tarixiy an'analarga muvofiq yozish huquqiga ega dirlar.

16-modda: Televideniye va radio eshittirishlari davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda olib boriladi.

17-modda: Noshirlik faoliyati davlat tilida, ehtiyojlarni hisobga olgan holda esa, boshqa tillarda ham amalga oshiriladi.

18-modda: Pochta-telegraf jo'natmalari davlat tilida yoki fuqarolarning xohishiga ko'ra boshqa tilda amalga oshiriladi.

19-modda: Muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlarining matnlari davlat tilida bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan xalqaro tashkilotlar va muassasalar, qo'shma korxonalarning, shuningdek, milliy, madaniy jamiyatlar va markazlarning muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlari matnlarining tarjimasini davlat tilida takrorlanadi.

20-modda: Lavhalar, e'lonlar, narxnomalar va boshqa ko'rgazmali hamda og'zaki axborot matnlari davlat tilida rasmiylashtiriladi va e'lon qilinadi hamda boshqa tillarda tarjimai berilishi mumkin.

21-modda: Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot davlat tilidagi va boshqa tillardagi yorliqlar, vo'riqnomalar, etiketkalar bilan ta'minlanadi.

22-modda: Respublikaning ma'muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko'chalar va geografik obyektlarning nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

23-modda: O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomasi matnlari, agar shartnomaning o'zida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, davlat tilida va ahdlashuvchi tomonning (tomonlarning) tilida yoziladi.

24-modda: O'zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash taqiqlanadi. Fuqarolarning o'zaro muomala, tarbiya va ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

7-§. Tilning tuzilishi va tizim sifatidagi xususiyatlari

Tilning tuzilishi. Yer yuzidagi har qanday til tuzilish jihatidan quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi:

1. Tovushlar tizimi.
2. Lug'at tarkibi.
3. Grammatik qurilishi.

Dastlab til og'zaki shaklda paydo bo'lgan va bu tilning asosini nutq tovushlari tashkil etgan. Har qanday tilda muayyan miqdordagi nutq tovushlari mavjud bo'lib, bu shu tilning **tovush tizimini** tashkil etadi. Shu tovushlarning turlicha birikishi orqali so'zlar hosil bo'ladi. Masalan, hozirgi o'zbek tilida 30 ta nutq tovushi bor. Shulardan *a, d, m, o* tovushlarining turlicha joylashtirilishi natijasida *odam, omad, moda* kabi so'zlarni hosil qilish mumkin.

Har qanday tilda mavjud bo'lgan so'zlar yig'indisi shu tilning **lug'at tarkibi** (ayrim darsliklarda **leksika**) deb yuritiladi. Lug'at tarkibi bir tilni boshqa tildan farqlantiradi. Leksika muayyan til paydo bo'lgan paytdan boshlab shu tilning egasi bo'lmish xalq tomonidan boyitib borilishi lozim, aks holda bu til iste'moldan chiqib, o'lik tilga aylanadi.

Lug'at tarkibidagi so'zlar tarixiy jihatdan aynan shu tilga tegishli bo'lmisligi mumkin, lekin bu so'zlar shu tilda so'zlashuvchi odamlar uchun o'zaro muloqot vositasi bo'lib kela olsa, ular mazkur tilning lug'at tarkibiga mansub bo'ladi. Masalan, *kitob, maktab, a'lo* so'zlari aslan arabcha bo'lib, o'zbek tiliga taxminan VII-VIII asrlarda kirib kelgan. Hozirgi paytda bu so'zlar o'zbek millatiga mansub barcha odamlar uchun tushunarli va ular shu insonlar tomonidan o'zbekcha so'zlar sifatida qabul qilinadi. Hatto bu so'zlar asosida *kitobxon, maktabdosh, a'loch*i kabi yangi so'zlar ham yasalgan.

Tovushlar tizimi va leksikaning mavjudligi tilning muloqot vositasi darajasiga ko'tarilishi uchun yetarli emas. Buning uchun so'zlar o'zaro birikib so'z birikmasi va gaplar hosil qilinishi lozim. Buni esa tilning **grammatik qurilishi** belgilaydi. Demak, muayyan tilga mansub bo'lgan so'z, so'z birikmasi va gaplarning qurilishi shu tilning **grammatik qurilishi** deb yuritiladi. "*Bizning fakultetimizda talabalar ko'p to'garaklarga qatnashadilar*" gapini olib ko'raylik. Avvalo, so'zlarning qurilishini tekshiramiz: *Biz-ning fakultet-imiz-da talaba-lar ko'p to'garak-lar-ga qatnash-a-di-lar*". Ko'rinyaptiki, *ko'p* so'zidan boshqa barcha so'zlar turli ma'noli qismlarga ajraladi. Endi so'z birikmalarining qurilishini tekshiramiz: *Bizning fakultetimizda, fakultetimizda qatnashadilar, ko'p to'garaklarga, to'garaklarga qatnashadilar*. Va, nihoyat, gap qurilishini tekshiramiz: "*Bizning (aniqllovchi) fakultetimizda (hol) talabalar (ega) ko'p (aniqllovchi) to'garaklarga (hol) qatnashadilar*".

(kesim) Demak, tildegı har bir birlik o'zining ichki qurılış qonuniyatlariga asosan tarkib topadi.

Til tizim sifatida. Bu masalaga to'xtalishdan oldin "**tizim**" tushunchasi izohlanishi kerak. Manbalarda bu tushunchaga quyidagicha ta'rif berilgan: "**Tizim** - 3. O'zaro bog'liq va uzviy tartibda bo'lgan narsa, hodisalar birligi, majmui"¹¹. Yana: "**Sistema** (yun.), o'zaro munosabat va aloqada bo'lgan, muayyan yaxlitlik, birlik hosil qiluvchi juda ko'p elementlar"¹². Demak, tizimning asosiy belgilari, birinchidan, juda ko'p qismlardan iborat bo'lishi kerak, ikkinchidan, bu qismlar o'zaro munosabatda, aloqada bo'lishi lozim.

Tizimga misol keltirish uchun gapni uzoqdan boshlashga to'g'ri keladi. Astronomiyadan ma'lumki, Yer sayyorasi Quyosh tizimiga kiruvchi 9 ta sayyoraning biridir. O'z navbatida, Quyosh tizimi ham kamida xuddi shunga o'xshagan 100 mlrd. yulduzni o'z ichiga olgan Galaktika (bizda uni Somon yo'li deyishadi)¹³ tizimi tarkibiga kiradi. Bizning galaktika esa galaktikalar tizimiga mansubdir.

Endi ulkan tizimlardan nisbatan kichik tizimlarga, ya'ni Yer sayyorasiga qaytamiz. Yer yuzida yashovchi aholi 5600 dan ortiq tilda so'zlashadi. Yuqorida aytilganidek, til ijtimoiy hodisalar tizimiga mansub bo'lib, bu tizimga yana adabiyot, san'at, madaniyat kabi bir qancha ijtimoiy hodisalar kiradi. Til ham o'z navbatida tizim sifatida o'zaro bog'langan va munosabatda bo'ladigan tovushlar tizimi, lug'at tarkibi va grammatik qurilishi kabi qismlardan iborat (yuqorida bularning har biriga ta'rif berildi). Bu o'rinda biz bu qismlarning o'zaro aloqasi va munosabatini ochishga harakat qilamiz. Yakka olingan nutq tovushi so'z sifatida shakllanmasa yoki so'z tarkibiga kirmasa, u oddiy **fiziologik** hodisa sifatida qolaveradi. Boshqacha aytganda, nutq tovushi **ijtimoiy** ahamiyat kasb qilishi lozim. Masalan, **u** tovushi so'zlashuvchi insonlar uchun "o'zga shaxs" ma'nosini ifodalovchi so'zga aylanmasa, oddiy tovushligicha qolaveradi. O'z navbatida **u** so'zi gap ichida ishtirok etib, ma'lum vazifa bajarmasa, oddiy so'zligicha qolaveradi. Mazkur so'z ishtirok etgan gap esa "gap" deb ataluvchi tizim tarkibiga kiradi.

Nullas, tilning tovushlar tizimi, lug'at tarkibi, grammatik qurilishi til tizimini tashkil etadi.

8-§. Til taraqqiy qilib, o'zgarib boruvchi hodisa

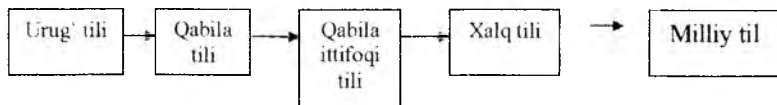
Tarixdan ma'lumki, yuqori va quyi paleolit davrida odamlar urug'-urug' bo'lib yashashgan. Buning sababi shuki, birgalashib ov qilish yolg'iz faoliyat ko'rsatishdan afzalroq hisoblangan. Demak, bu davrda **urug' tili** mavjud bo'lgan va bu til urug' a'zolari uchun umumiy til hisoblangan. Ibtidoiy jamoa tuzumi davriga kelib odamlar qabilalarga birlasha boshlaganlar va natijada **qabila tili** shakllangan. Qabila tili shu qabila tarkibiga kiruvchi barcha urug' a'zolari uchun umumiy til hisoblangan. Odamlar o'rtnasidagi tenglik yo'qola borishi natijasida, ya'ni ibtidoiy jamoa tuzumining yemirish davrida qabila ittifoqlari paydo bo'lgan, natijada endi **qabila ittifoqi tili** paydo bo'lgan. Keyinchalik ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, qabilalar o'rtnasidagi aloqalarning yo'qolib, hududiy aloqalarning yuzaga kelishi natijasida xalqlar paydo bo'lgan. Natijada endi **xalq tili** shakllanadi, qabila tillari xalq tili tarkibida shevalar ko'rinishida saqlanib qoladi. Xalqlar yagona hudud, yagona til, yagona madaniyat va yagona ma'naviy birlikka erishgandan keyin millat sifatida

¹¹ "Ўзбекистоннинг изоҳли луғати. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. –Т., 2008, 85-бет.

¹² Энциклопедик луғат. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. Н-Х.–Т.: 1990, 188-бет.

¹³ Энциклопедик луғат. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. Н-Х.–Т.: 1990, 173-бет.

shakllanadilar va buning natijasida **millat tili** paydo bo'ladi. Bu jarayonni quyidagi chizmada aks ettirish mumkin:

Ko'rinayotiki, til to'xtovsiz ravishda o'zgarib, rivojlanib boruvchi ijtimoiy hodisa ekan. Til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Tildagi o'zgarishlar birinchi navbatda uning **lug'at tarkibida** aks etadi. Kishilar hayotidagi o'zgarishlar, ilm-fan, madaniyat hamda iqtisodning rivojlanishi tilning lug'at tarkibini boyitib boradi. Tilning tovushlar tizimi va grammatik qurilishi esa juda sekinlik bilan o'zgaradi. Buni til tarixini o'rganish orqaligina sezish mumkin. Tilning muntazam tarzda taraqqiy qilib borishini ona tilimiz bo'lgan **o'zbek tili** misolida ko'rib chiqamiz.

O'zbek tili ijtimoiy vazifasining kengayishi natijasida uning lug'at tarkibida katta o'zgarishlar yuz berdi. Tilimiz lug'at tarkibining ichki imkoniyatlar vositasida yangi yasalgan so'zlar va boshqa tillardan qabul qilingan so'zlar hisobiga boyib borishi ko'zga tashlanmoqda. Masalan, *aqldosh, telemahmadana, muzlatgich, purkagich* kabi yangidan yasalgan so'zlar, *broker, diler, makler, komputar, menejer, fermer, biznes* kabi boshqa tillardan olingan so'zlar bunga misol bo'la oladi. Ayrim o'zbekcha so'zlarning ma'nosida o'zgarishlar yuz berib, ular boshqa ma'nolarda qo'llana boshladi. Masalan, *ishbilarmon* va *tadbirkor* so'zlari ilgari sifat turkumiga mansub bo'lib, belgi ifodalagan bo'lsa, hozirgi paytda bu so'zlar ot turkumiga ko'chib o'tdi va shaxs ma'nosini ifodalaydigan bo'lib qoldi.

O'zbek tilining fonetik tizimida, nisbatan kam bo'lsa ham, ayrim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, o'zlashma so'zlarda bo'g'inning o'zbek tiliga xos bo'lmagan yangi turlari (so'z boshida va so'z oxirida ikki yoki undan ortiq undoshning qator kelishi) paydo bo'ldi: *sport, stol, traktor, shkaf, magistr, kongress* kabi. Shuningdek, o'zlashma so'zlarda ikkita har xil unlining o'zbek tili uchun xos bo'lmagan ketma-ket kelish holatlari kuzatiladi: *aeroport, poema, geologiya, teatr, bionika* kabi (arabcha *doim, inshoot, maorif, taassurot, shuur, tabiiy* kabi so'zlar ilgaridan mavjud edi).

Ona tilimizning grammatik qurilishida ham juz'iy o'zgarishlar ro'y berdi. Masalan, morfologik o'zgarishlarga *-lar* ko'plik qo'shimchasi ma'nolari kengayishini (hurmat, kinoya, jamlash, ayirish, noaniqlik, kuchaytirish), egalik qo'shimchasi ma'nosidagi umumdin ajralganlik (*Bobur bog'i, Navoiy ko'chasi*) kabi ma'noning paydo bo'lishi kiritilsa, sintaktik o'zgarishlarga boshqa tillarning ta'sirida yangicha tarkibdagi to'liqsiz gaplarning (*Tug'ilgan kuningiz bilan, Bayramlar bilan* va h.) yuzaga kelganligini, qo'shma gaplar tasnifidagi o'zgarishlarni misol qilib keltirish mumkin.

Ona tilimizning bundan keyingi taraqqiyoti leksikaning yana ham boyishi, grammatik qurilishning ichki qonuniyatlar asosida takomillasha borishi bilan bog'liq ravishda davom etadi.

9-§. Milliy til va adabiy til

Qayerda yashashidan qat'i nazar bir millatga mansub bo'lgan barcha insonlar tomonidan ishlatiladigan til **milliy til** deb yuritiladi. Milliy til o'z tarkibiga sheva, so'zlashuv nutqi, jargonlar, vulgarizm (so'kish, qarg'ish so'zlari), varvarizm (tilda o'rinsiz ishlatilgan chet so'zlar) kabi guruh so'zlarni qamrab oladi.

Ayrim manbalarda milliy til tarkibiy jihatdan **jonli xalq tili** va **adabiy tilga** bo'linib, birinchisi yana **jargonlar** va **dialektlarga**, ikkinchisi esa **og'zaki** va **yozma** turlarga ajraladi.¹⁴

Milliy tilning ma'lum qoidalarga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqlashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli **adabiy til** deb ataladi. Adabiy til shu tilda gaplashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lishi kerak. Umuman, millatning barcha vakillari uchun tushunarli bo'lish zarurati adabiy tilning yaratilishiga sabab bo'lgan. Milliy o'zbek tilida shevalarning ko'pligi adabiy tilga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirgan. Ayrim tillarda (misol uchun, **fin** tilida) shevalar kam bo'lgani uchun adabiy tilga ehtiyoj yo'q.

Rasmiy hujjatlar, badiiy va ilmiy adabiyot, vaqti matbuot adabiy tilda yaratiladi, ommaviy axborot vositalari adabiy tilda ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari mavjud.

10-§. Dunyo tillari va ularning tasnifi

Dunyo tillari. Birlashgan Millatlar Tashkilotining maorif, fan va madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi muassasasi bo'lmish YUNESKOning ma'lumotiga ko'ra, yer yuzida 5600 ta til mavjud ekan.¹⁵ Bu tillarda gaplashuvchilar soni bir-biridan juda katta farq qiladi. Masalan, 200 tilning har birida 1 milliondan ortiq, 70 tilning har birida 5 milliondan dan ziyod, faqat 13 tilning har birida 50 milliondandan ortiq kishi gaplashadi. Qolgan tillarining har birida esa 1 milliondan kam kishi o'zaro muloqotga kirishadi. Shunday tillar borki, ular 100-200 kishidan iborat bo'lgan qabilaning tili hisoblanadi. Dunyodagi eng yirik 13 ta til quyidagilardir: xitoy tili (1 mlrd. odam gaplashadi), ingliz (400 mln.), hind tili va unga yaqin urdu tili (300 mln.), ispan tili (280 mln.), rus tili (220 mln.), indoneziya tili (160 mln.), arab tili (160 mln.), portugal tili (140 mln.), yapon tili (120 mln.), nemis tili (100 mln.), fransuz tili (95 mln.). Bu tillarda dunyo aholisining **uchdan ikki** qismi muloqot qiladi. Bu tillardan 6 tasi, ya'ni **ingliz, fransuz, rus, ispan, arab** va **xitoy** tillari BMIning rasmiy ishchi tillari hisoblanadi.¹⁶

Yana shunisi borki, bitta til bir necha mamlakat aholisiga xizmat qiladi. Masalan, ingliz tili Angliya va AQSH aholisi uchun (Hindistonda ikkinchi til hisoblanadi), portugal tili Portugaliya va Braziliya aholisi uchun, ispan tili Ispaniya va Lotin Amerikasidagi 20ga yaqin mamlakat aholisi uchun, nemis tili Germaniya va Avstriya mamlakatlari aholisi uchun, fransuz tili Fransiya, Belgiya va Shveysariya mamlakatlari aholisi uchun muloqot vositasi bo'lib hisoblanadi. Ba'zi mamlakatlarda esa ikki tillilik joriy qilingan. Masalan, Kanada mamlakatida ingliz va fransuz tillari, Belgiya va Shveysariyada nemis va fransuz, Hindistonda hind va ingliz tillari rasman davlat tili sifatida qonunlashtirilgan.

Dunyo tillari tasnifi. O'z xalqidan boshqa xalq tilini va og'zaki ijodi namunalarini o'rganish inson tabiatiga xos bo'lgan xususiyat - bilishga qiziqish tufayli amalga oshirilgan. Bu jihatdan buyuk vatandoshimiz Mahmud Koshg'ariyning xizmatlari haqida to'xtalmasdan iloj yo'q. "U (Mahmud Koshg'ariy) haqli ravishda turkologiya fanining asoschisidir". - deb yozadi tilshunos olim Abduhamid Nurmonov.¹⁷ Mahmud Koshg'ariy uzoq vaqt davomida turkiy qabilalar yashaydigan ulkan hududni kezib chiqdi va bu qabilalarning tilini, og'zaki ijod namunalarini sinchiklab o'rgandi hamda o'zining "Devonu lug'atit turk" asarini yaratdi. "Devon" aslida turkiycha-arabcha lug'at hisoblanadi, ya'ni olim o'z asarida turkiycha

¹⁴ А.Мухторов, У.А.Мухторов, У.Санақулов. О'zbek adabiy tili tarixi. "O'qituvchi" nashriyoti. -T., 1995, 9-bet

¹⁵ М.Ирсыкулов. Тилшуносликка кириш. "Ўқитувчи" наприети. -Т.: 1992, 166-бет

¹⁶ С.И.Брук. Население мира. Издательство "Наука". Москва, 1986, стр. 100-101.

¹⁷ А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. "Ўзбекистон" наприети, Т.: 2002, 27-бет.

soʻzlarni arab tiliga tarjuma qiladi hamda ularni izohlash uchun qoʻshiq, maqol, matol va afsonalardan misollar keltiradi. Shu bilan birga, bu asarda turkiy tillar fonetikasi, leksikasi, grammatikasi qiyosiy jihatdan tahlil qilingan.

Bu sohada buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lugʻatayn" asari ham qiyosiy tilshunoslik boʻyicha yaratilgan mukammal asar namunasi sifatida qayd qilinishi mumkin.

Har ikkala mutafakkirning yaratgan asarlari juda katta nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.

Yevropada esa tillarni bir biriga qiyoslab oʻrgamsh koʻproq amaliy tabiat kasb qilgan. Buni quyidagicha izohlash mumkin.

Tarixdan maʼlumki, Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Angliya, Fransiya, Gollandiya kabi dengiz mamlakatlari XV-XVI asrlardan boshlab mustamlakachilik siyosatini boshlab yuborganlar va koʻpgina mamlakatlarni bosib olib, ularning moddiy va maʼnaviy boyliklarini oʻzlashtirishga kirishgan. Bu siyosatni oʻtkazish uchun ularga mahalliy aholining tilini, madaniyatini, urf-odatlarini bilish zarur edi, natijada ularning tillarini oʻz tillari bilan qiyoslab oʻrganishga kirishganlar.

Bu sohada Gvilelm Postellus degan olimning 1538-yilda yaratilgan "Tillarning qarindoshligi haqida" ("De affinitate linguarum") asarini, Iosif-Yustus Skaligerning 1599-yilda yozilib, 1610-yilda Fransiya nashr qilingan "Yevropa tillari haqida mulohazalar" ("Diatriba de europeorum linguis") nomli asarini, shuningdek, E.Gishar, Iov Ludolf, Gotfrid-Vilgelm Leybnis, Yuriy Krijanich, Filipp-Iogann Stralenberg, Frans Bopp, Rasmus Rask, Vilgelm Gumboldt, Avgust Shleyxer, F.F.Fortunatov, Ferdinand de-Sessyur, A.Meye kabi koʻplab tilshunoslarning ishlarini misol qilib keltirish mumkin.

Dunyo tillarini tasniflashning diqqatga sazovar boʻlgan ikkita turi mavjud. Quyida shularni koʻrib chiqamiz.

Geneologik tasnif

Geneologik (yun. *shajara* degani) tasnifda tillarning kelib chiqishi, yaʼni qarindoshligi asos qilib olinadi.

Dunyodagi tillar kelib chiqishi, qarindoshligi, lugʻaviy va grammatik jihatdan yaqinligiga qarab bir necha til oilalariga boʻlinadi. Yer yuzida 20 dan ortiq til oilasi bor. Til oilalari **bobo til** nomi bilan ataladi. Til oilalari oʻz navbatida til turkumlariga boʻlinadi.

I. Hind-vevropa oilasi **hind turkumi:** hind, urdu, bengal, panjob, gujarat va h.; **eron turkumi:** fors, afgʻon, osetin, kurd, tojik va h.; **slavyan turkumi:** rus, ukrain, belorus, chex, slovak, polyak, serb, makedon, bolgar, xorvat, sloven; **bolliq turkumi:** litva, latish, latgal; **german turkumi:** dat, shved, norveg, island, ingliz, golland, nemis, yangi yahudiy tili (idish); **roman turkumi:** fransuz, provansal, italyan, ispan, portugal, rumin, moldovan tillari, oʻlik lotin tili; **kelt turkumi:** irland, shotland, breton, uels; **anatoliy turkumi** (oʻlik). **tohar turkumi** (oʻlik). **Grek, alban, arman** tillari birorta turkumga mansub boʻlmasdan, shu til oilasiga kiradi.

II. Turkiy tillar oilasiga quyidagi tillar kiradi (ular soʻzlashuvchi aholi miqdori tartibida berildi). **Tirik tillar:** *turk, oʻzbek, ozarbayjon, qozoq, uygʻur, qozon-tatar, turkman, chuvash, qirgʻiz, boshqird, qumiq, yoqut, qoraqalpoq, tuva, qorachoy, balqar, xakas, noʻgʻoy, qoraim, qrim-tatar, oltoy, shor, gagauz, truxman, karagas. Oʻlik tillar:* *oʻrxun, pecheneg, qipchoq, xazar, qadimgi uygʻur, bulgʻor, chigʻatoy.*

Mashhur turkolog olim N.A.Baskakov turkiy tillar oilasiga kiruvchi tillarni uchta tarmoqqa ajratadi.¹⁸

¹⁸М.И.Ирискулов. Тилшunosликка кириш. "Укитувчи" напpиятн. -Т.: 1992, 177-бет.

A. G'arbiy xun tarmog'i:

I. Bulg'or guruhi: 1. *Tirik til:* chuvash tili. 2. *O'lik tillar:* bulg'or, xazar tili.

II. Og'iz guruhi: 1. *Og'iz-turkman guruhchasi:* *Tirik tillar:* turkman tili, truxman tili. *O'lik til:* o'g'iz tili (X-XI asrlarda qo'llangan); 2. *O'g'iz-bulg'or guruhchasi:* *tirik til:* gagauz tili; *o'lik tillar:* pecheneg tili, uz tili. 3. *O'g'uz saljuq guruhchasi:* *tirik tillar:* usmonli turk tili, ozarbayjon tili. *O'lik tillar:* saljuq tili, eski usmonli turk tili.

III. Qipchoq guruhi: 1. *Qipchoq-bulg'or guruhchasi:* 1) *tirik tillar:* tatar, boshqird; *o'lik til:* g'arbiy oltin o'rda tili. 2. *Qipchoq-o'g'uz guruhchasi:* 1) *tirik tillar:* qora'im, qumiq; *o'lik til:* kuman. 3. *Qipchoq-no'goy guruhchasi:* no'g'oy, oraxoniylardan keyingi davr tili. 2. *Qarluq-xorazm guruhchasi:* *tirik:* o'zbek, uyg'ur; *o'lik:* qarluq-xorazm, eski o'zbek tili.

B. Sharqiy xun tarmog'i. 1. *Uyg'ur guruhi:* 1) *uyg'ur-tukyu guruhchasi:* tuva, karagas 2) *yoqut guruhchasi:* yoqut tili, dolgan tili. 3) *xakas guruhchasi:* xakas, qamashi, kyuerin, shor, tuba, sariq uyg'ur tillari. 2. *Qirg'iz-qipchoq guruhi:* qirg'iz, oltoy tillari.

Bu tasnif batafsilligi bilan ajralib turadi.

III. Fin-ugor tillar oilasi. fin guruhi: fin, eston, karel, vepss, ijor, komi-ziryan, komi-permyak, udmurt, mariy, mordva tillari; **ugor guruhi:** venger, mansiy, xantiy tillari) mansubdir.

IV. Som-xom tillar oilasi. som guruhi: arab, amxar, xarari, tigre, tigrinnya, gurage, oysor, ivrit tillari; **qushu guruhi:** galla, agau, somali, saho, beja, sidamo tillari; **berber guruhi:** tuareg, kobil, shilx, rif, shaviya, tamazist tillari; **chad-xom guruhi:** xuasa, ngizim, kotoko, angas, karekare, sura, muzgu, mubi, sokoro tillari; **arab guruhi:** qadimgi arab.

V. Kavkaz oilasi. g'arbiy guruh: abxaz, abazin, adigey, kabardin, ibix tillari; **nax guruhi:** chechen, ingush, batsbiy tillari; **dog'iston guruhi:** avar, darg'in, lezgin, lak, karatin, gunzib tillari; **janubiy guruh** (megrel, chan, gruzin, kartaliy, svan, guriy).

VI. Xitov-tibet oilasi. tay-xitoy guruhi: xitoy, dungan, tay, laos, chjuan, vietnam tillari; **shet-birma guruhi:** tibet, birma tillari.

VII. Samodiv tillar oilasi: nenes, ngasan, selkup, enes.

VIII. Mo'g'ul tillar oilasi: xalxa-mo'g'ul, buryat, qalmiq.

IX. Tungus-manjur oilasi. Tungus guruhi: evenk, even, negidal; **manjur guruhi:** manjur, nanay, udey, ulch, orocho.

X. Dravid tillari: tamil, telugu, malalayali, kannara, tulu, gondi, braxun.

XI. Malay-polinez oilasi. 1. **Malay yoki indoneziya guruhi:** 1) **Sumatra guruhchasi:** indonez, batak, achex tillari; 2) **yavan guruhchasi:** yavan, sundan, bali, madur tillari; 3) **dayak yoki klemantan guruhchasi:** dayak, kayan, kenyax tillari.

XII. Avstraliya tillari: aranta tili va juda ko'p mahalliy aholi tillari.

XIII. Papuas tillari: enga, chimbu, xagen, kamano va b.

XIV. Afrika tub aholisi tillari. 1. **Shimoliy-g'arbiy guruh:** bube, lundu, fang, benga va b. 2. **Shimoliy guruh:** konjo, ganda, rundi va b. 3. **Kongo daryosi havzasidagi tillar:** kongo, ndongo, potu, ngala va b. 4. **Markaziy guruh:** luba, bamba, subiya va b. 5. **Sharqiy guruh:** suaxili, sango, shambala va b. 6. **Janubi-g'arbiy guruh:** zulu, soto, venda, shona va b. 7. **G'arbiy guruh:** ndonga, lunda va b. 2. **Bantoid tillari.** Sharqiy: tiv, bamileke, bali, efik va b. **Markaziy:** senufo, kulango, mosi, gurma va b. **G'arbiy:** gola, tenda, fomi, velof, ful va b. 3. **Mande tillari:** mandingo, malinke, bombara, mende, loma va b. 4. **Gviney tillari:** kru, kva, akai, eve, yoruba, nupe, edo, ibo, tvi va b. 5. **Songai tillari:** songai, zarma, dendi. 6. **Kanuri-teda tillari:** kanuri, teda. 7. **Markaziy va sharqiy Sudan tillari:** zanda, banda, miltu, berta, koma, bareya, kunama va b. 8. **Kordofan tillari:** talodi, lafofa, ngeli va b. 9. **Nilot tillari:** nuer, shilluk, bari, nyangya, pokot, gola va b.

XV. Paleoafrika tillari oilasi: bushmen (sani), gottengot (nama).

XVI. Paleoosivo tillari oilasi: *A. Chukot guruhi:* chukot, koryak, kamchadal. *B. Sibir guruhi:* odul, nivx. *D. Ket tili.*

XVII. Eskimos tillari oilasi: eskimos, aleut

XVIII. Shimoliy Amerika tillari oilasi: algonkin tillari, irokez tillari, siu tillari, naetchz - muskok tillari, atabask, mossk tillari, penuti, xoka tillari.

XIX. Markaziy Amerika tillari oilasi: uto-astek tillari, mayya tillari va b.

XX. Janubiy Amerika tillari oilasi: tupi-guarani, kechua, aravak, aruakan, chon, alakuluf, pano, je va b.

XXI. Uzoq Sharq tillari oilasi: yapon, ryukyuk, koreys, ayn.

XXII. Avstraosivo tillari oilasi: munda, santali, mundari, xo, bxumadji.

XXIII. Bask tili (birorta ham oilaga kirmaydi).

XXIV. Burjask tili (birorta ham oilaga kirmaydi).

Morfologik tasnif

Avvalo, bu tasnif nomidagi "morfologik" so'ziga e'tiboringizni qaratamiz. Bu so'z orqali muayyan tildagi so'zlamning tarkibiga ishora qilingan, chunki **morfologiya** bo'limi so'zlamning o'zgarishi haqidagi qoidalar yig'indisidan iboratdir. Demak, bu tasnifda dunyo tillari tarkibidagi so'zlamning tuzilishi asos qilib olinadi.

Bu tasnifga ko'ra tillar quyidagi 4 guruhga bo'linadi:

1. **Amorf (ing. *amorphous* – "shaksiz"** degani) **tillar** tarkibidagi so'zlar hech qanday so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarsiz, to'g'ridan-to'g'ri birlanib keladi. So'zlar o'rtasidagi grammatik munosabatlar **so'z tartibi, urg'u** va **ohang** orqali amalga oshiriladi. Bu guruh yana **o'zak tillar, ajratuvchi tillar, o'zak ajratuvchi tillar** degan nomlar bilan ham ataladi. Bu tillarga xitoy, tibet, birma, vietnam va xitoy-tibet oilasiga mansub bo'lgan boshqa tillar misol bo'la oladi.

2. **Agglyutinativ (ing. *agglutinative* – "yelmilangan", "yopishtirilgan"** degani) **tillarda** qo'shimchalar o'zgarish asosiga qo'shilib keladi va shu tariqa so'zlar o'zaro bir birlangga bog'lanadi.

Agglyutinativ tillarga turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tili, fin-ugor tillari. dravid, indonez, hindu tillari va boshqalar, shuningdek, alohida tillar hisoblanmish yapon va koreys tillari keradi.

Agglyutinativ tillarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1) qo'shimchalar asosdan keyin qo'shiladi: *kitob-lar-ning*.

2) har bir qo'shimcha asosan bitta grammatik ma'noni ifodalaydi: *maktablarga* so'z shakli tarkibidagi *-lar* qo'shimchasi ko'plik ma'nosini, *-ga* affiksi yo'nalish ma'nosini ifodalaydi.

3) o'zak va qo'shimchani chegarasi aniq bilinib turadi, ya'ni ular qo'shilib ketmaydi.

4) qo'shimchalarning qo'shilishida ham o'ziga xos tartib mavjud: oldin so'z yasovchi, keyin shakl yasovchi, undan keyin so'z o'zgartuvchi qo'shimcha qo'shiladi: *gul-zor-lar-dan*.

3. **Flektiv (ingl. *Inflectional* – "o'zgaradigan", "turlanadigan"** degani) **tillar** grammatik ma'nolar o'zak ichidagi tovush almashinuvlari asosida yasaladigan tillardir. Flektiv tillarga hind-yevropa, semit, xamit tillari kiradi. Bu tillarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1) o'zakdagi tovush o'zgarishlari yangi grammatik ma'noning yasalishiga olib keladi. Arab tilidagi quyidagi so'zlarga e'tibor bering: *naqsh, naqqosh; xalq, xaloyiq* kabi.

2) bir grammatik ko'rsatkich (qo'shimcha) birdan ortiq grammatik ma'noni ifodalaydi: rus tilidagi *kniga* so'zi tarkibidagi *-a* qo'shimchasi jinsni (jenskiy rod), bosh kelishikni, birlik sonni bildirib kelgan.

3) bir grammatik ma'no turli shakllardagi ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Rus tilida ko'plik ma'nosi *-i, -a, -y, ya* qo'shimchalari orqali ifodalanishi mumkin: *книги, города, ножи, братья*.

4) o'zak-negiz mustaqil qo'llanmasligi mumkin. Rus tilidagi *idu, idya, idi, idyom* so'zlarida *id-* qismi o'zak hisoblanadi va u mustaqil ishlatilmaydi.

4. Mujassamlantiruvchi (polisintetik)¹⁹ tillarning xususiyati shundan iboratki, ularda butun bir gap bir soʻz holida yoziladi va talaffuz qilinadi. Masalan, AQSh Ining Yuta shtatida vashovchi hindularning *payyut* tilidan misol keltiramiz: “*vii-to-kuchum-punk-i-tyugani-yugui-van-tyum*” tarzida yoziladigan “soʻz-gap” soʻzma-soʻz quyidagicha tarjima qilinadi: “*pichoq-qora-bizon-qoʻlga oʻrgatilgan-boʻlakdan-oʻtirmoq*”. Maʼnosi: *Pichoq bilan qoʻlga oʻrgatilgan qora bizonni boʻlaklab oʻtirishlidi*”. Polisintetik tillarga chukot tili, shuningdek, Amerikadagi ayrim hindu tillari, Osiyodagi paleosiyosiy oilasiga mansub ayrim tillar kiradi. Bunday tillarda bizning tushunchamizdagi soʻz birligi yoʻq, yaʼni soʻzlar gapdan tashqari mavjud boʻla olmaydi.

Shuni taʼkidlash lozimki, tillarning morfologik tasnifi **nisbiy** tabiatga egadir, chunki oʻz xususiyatlari bilan mutlaq tarzda bir guruhga tegishli boʻlgan til yoʻq. Misol uchun, oʻzbek tili asosiy xususiyatlari boʻyicha agglutinativ tillar guruhiga kirsam ham, flektiv tillarga xos belgilardan xoli emas. Masalan, oʻzbek tilida ham soʻz tarkibidagi tovush oʻzgarishi natijasida yasalgan soʻzlar mavjudligi haqida buyuk oʻzbek tilshunosi Ayyub Gʻulomov fikr bildirib oʻtganlar. U kishi *boʻr* va *boʻz* (gazmol nomi), *koʻr* va *koʻz*, *semir* va *semitz*, *qimir* va *qimiz* soʻzlarining oʻzaro aloqadorligini, yaʼni yasalganligini taʼkidlaganlar²⁰. Shuningdek, *keldim* soʻzidagi *-m* qoʻshimchasi ham 1-shaxsni, ham birlikni ifodalaydi. Bular oʻzbek tilidagi **fleksiyaniy** izlaridir.

11-§. Tilshunoslik fanining boʻlimlari

Tilshunoslik fani quyidagi boʻlimlarni oʻz ichiga qamrab oladi:

1. Leksikologiya tilning lugʻat boyligini oʻrganuvchi boʻlimdir. Uning quyidagi sohaları mavjud:

1) semasiologiya (yun. *semasia* - belgi, maʼno, *logos* - taʼlimot, fan) soʻzning maʼno tomonlarini oʻrganadi.

2) onomasiologiya (yun. *onyma* - nom, *logos* - taʼlimot, fan) narsa va hodisalarga nom berish jarayonini oʻrganadi.²¹

3) onomastika (yun. *onomastike* - nom qoʻyish sanʼati) atoqli otlarni oʻrganadigan soha boʻlib, quyidagi qismlarni oʻz ichiga oladi:

a) antroponimika (yun. *anthropos* - odam, *onyma* - nom) odam ismlarini oʻrganadi;

b) toponimika (yun. *topos* - joy, *onymo* - nom) joy nomlarini oʻrganadi;

4) etimologiyada (yun. *etymon* - haqiqat) soʻzlarning paydo boʻlish yoʻllari oʻrganiladi.

5) leksikografiya (yun. *lexis* - soʻz, *grafo* - yozaman) lugʻat tuzish masalalari bilan shugʻullanadigan soha.

2. Frazologiya koʻchma maʼnoli birikmalar, yaʼni iboralarni oʻrganadigan boʻlim.

3. Shevashunoslikda (dialektologiya) tildagi shevalar oʻrganiladi.

5. Fonetika tilning tovush tizimini, tilda yuz beradigan asosiy tovush jarayonlari oʻrganiladigan boʻlim.

6. Fonologiya soʻz va soʻzshakllar maʼnosini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush turi - fonemalar oʻrganiladigan boʻlim.

7. Orfografiya boʻlimida talaffuz meʼyori oʻrganiladi.

8. Grafika boʻlimida har bir tilning yozuv va harflar tizimi oʻrganiladi.

9. Orfografiya boʻlimida toʻgʻri yozishning qonun-qoidalari oʻrganiladi.

10. Morfemika boʻlimida soʻzlarning morfologik tarkibi, yaʼni oʻzak va qoʻshimchalar, ularning turlari oʻrganiladi.

11. Soʻz yasashida soʻz yasash usullari oʻrganiladi.

12. Grammatikada tilning grammatik qurilishi oʻrganiladi. U ikki qismdan iborat:

¹⁹ М.Иржүкулов. Тилшуносликка кириш. “Ўқитувчи” нашриёти. -Т.: 1992, 185-бет.

²⁰ Ўзбек тили грамматикаси. 1-қисм. “Фан” нашриёти. -Т.: 1975, 22-бет.

²¹ М.Иржүкулов. Тилшуносликка кириш. “Ўқитувчи” нашриёти. -Т.: 1992, 91-бет.

- 1) morfologiyada soʻz turkumlari oʻrganiladi.
- 2) sintaksisda soʻz birligini va gap turlari oʻrganiladi.
13. **Punktuatsiya** boʻlimida tinish belgilarini ishlatish qoidalarini oʻrganiladi
14. **Uslubiyat (stilistika)** boʻlimida nutq uslublari oʻrganiladi.

FONETIKA VA FONOLOGIYA

1-§. Fonetika haqida umumiy maʼlumot

Fonetika tilshunoslikning bir boʻlimi boʻlib, unda nutq tovushlari, ularning hosil boʻlishi, turlari, oʻzgarishi, soʻz maʼnolarini farqlashdagi roli, shuningdek, urgʻu, intonatsiya(ohang) nutqning fonetik boʻlinishi kabi masalalar oʻrganiladi.

Fonetika ham oʻrganish obyektiining hajmiga koʻra ikki turga boʻlinadi:

1. **Umumiy fonetikada** dunyodagi barcha tillarning tovush tomoni va u bilan bogʻliq hodisalarni oʻrganadi. Bularga barcha tillarda unli va undosh tovushlarning mavjudligi, nutq apparati, tovush oʻzgarishlari kabilar kiradi.

2. **Xususiy fonetikada** muayyan bir tilning fonetik xususiyatlari oʻrganiladi. Masalan, oʻzbek tili fonetikasi, turkman tili fonetikasi, ingliz tili fonetikasi kabi. Fonetikaning bu turi tilning fonetik tomonini qay tarzda oʻrgashiga qarab ikki turga boʻlinadi: 1) **tavsifiy fonetikada** muayyan tilning fonetik tizimi tarixiy jarayon va dalillarga bogʻlanmagan holda oʻrganiladi.

2) **tarixiy fonetikada** maʼlum bir tilning fonetik tizimi til tarixi bilan bogʻliq tarzda oʻrganiladi.

3. **Qiyosiy fonetikada** bir-biriga yaqin tillarning fonetik xususiyatlari qiyoslab oʻrganiladi. Masalan, oʻzbek va rus tillarini qiyoslab oʻrganish maktablarda shu tillarni oʻqitishning metodik muammolarini hal qilishda yordam beradi.

4. **Ekspperimental fonetikada** fonetik biliklar va hodisalar maxsus asboblarda yordamida tekshiriladi. Bunda olingan natijalar nazariy xulosalarning ishonchligini taʼminlanadi.

2-§. Fonetik birliklar va ularning turlari

Fonetik birliklar deganda soʻz yoki qoʻshimchalarning shakliy tomonini hosil qiladigan va ularning maʼnolarini farqlash, chegaralash vazifalarini bajariladigan birliklar tushuniladi. Bunday birlikalar soʻz va qoʻshimchalarning qaysi tomoni (shakl va mazmun) uchun muhimligi jihatidan ikki guruhga boʻlinadi: 1. **Segment (ingl. qism, boʻlak²²) birliklar** soʻz yoki qoʻshimchalar tarkibida birin-ketin kelib, oʻzaro ulanadigan birliklardir. Bularga **nutq tovushlari** va **boʻgʻin** kiradi. 2. **Ustsegment (supersegment) birliklar** qoʻsimcha, soʻz, jumla, gap yoki matnning mazmun tomoniga aloqador birliklardir. Bu guruhga **urgʻu, ohang (intonatsiya), toʻxtam (pauza)** kiradi.

Quyida shu birliklar bilan batafsil tanishamiz.

3-§. Nutq apparati

Avvalo, nutq tovushlarining **anatomik-fiziologik** tomonini koʻrib chiqamiz. Bunda nutq tovushlarining hosil boʻlishida ishtirok etadigan nutq aʼzolari bilan tanishamiz. Bunday nutq aʼzolarining jami **nutq apparati** deb yuritiladi.

Nutq apparatiga quyidagilar kiradi:

1. **Nafas appa rati:** oʻpka, bronxlar (bir juft), nafas yoʻli (traxeya).

²² Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 682.

2. **Bo'g'iz bo'shlig'ida** xalqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'aylar hamda un paychaklari joylashgan.

3. **Og'iz bo'shlig'ida** til, tanglay (qattiq va yumshoq), kichik til, lab va tishlar joylashgan.

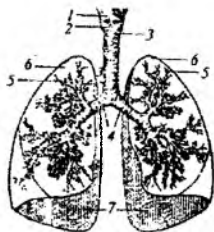
4. **Burun bo'shlig'i.**

5. **Markaziy asab tizimi.**

Nutq a'zolarining jami **nutq apparati** deyiladi. Endi har bir nutq a'zosining vazifasi xususida to'xtalib o'tamiz.

1-rasm²³. Nafas apparati:

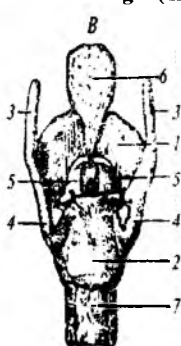
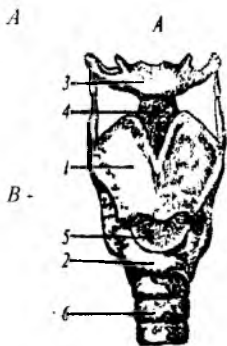
1 – qalqonsimon tog'ay; 2 – uzuksimon tog'ay; 3 – kekirdak(traxeya); 4 – bronxlar; 5 – bronxlarning ichki tarmoglari; 6 – o'pkaning tepa qismi; 7 – o'pkaning tag (ost) qismi.

2-rasm. Bo'g'iz(hiqildoq):

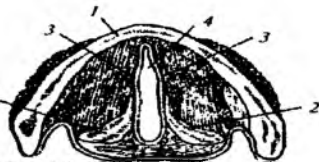
– bo'g'izning old tomoni: 1 – qalqonsimon tog'ay; 2 – uzuksimon tog'ay; 3 – til osti suyagi; 4 – qalqonsimon tog'ayni til osti suyagiga ulab turuvchi pay; 5 – uzuksimon tog'ayni qalqonsimon tog'ay orasidagi pay; 6 – kekirdak(traxeya).

bo'g'izning orqa tomoni: qalqonsimon tog'ay; 2 – uzuksimon tog'ay; 3 – qalqonsimon tog'ayning yuqori shoxlari; 4 – qalqonsimon tog'ayni quyi shoxlari; 5 – cho'michsimon tog'aylar; 6 – bo'g'iz qopqog'i; 7 – traxeyaning pardasimon (orqa) qismi.

3-rasm. Bo'g'izning ko'ndalang kesilgandagi ko'rinishi:

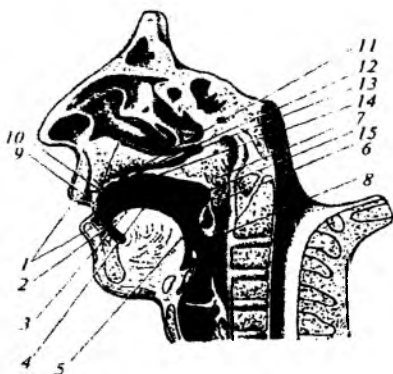
1- qalqonsimon tog'ay; 2- cho'michsimon tog'aylar; 3 - unpaychalarining qirralari; 4 – ovoz paychalari orasidagi tirqish.

²³ Rasmlar olindi: Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T.: "Talqin" nashriyoti. 2005. 27-29-betlar.

O'pka inson organizmini kislorod bilan ta'minlovchi a'zo ekanligi hammaga ma'lum. Nutq a'zosi sifatida esa o'pka nutq tovushlarining hosil bo'lishi uchun zarur bo'lgan havo oqimini yetkazib beradi, ya'ni inson nafas olganida o'pka va undagi bronxlar havoga to'ladi va bu havo oqimi tashqariga qaytib chiqish jarayonida tovush hosil qiluvchilik vazifasini ham bajaradi.

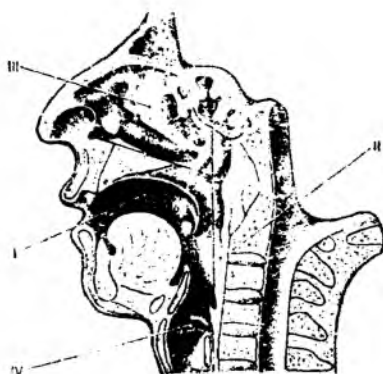
Havo oqimi **nafas yo'li** orqali **bo'g'izga** tomon harakatlanadi. Bo'g'izdagi **cho'michsimon, uzuksimon, shoxsimon, xalqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'aylar** un paychalari ushlab turuvchi a'zodir. **Un paychalari** esa ovoz manbai hisoblanadi, chunki ular duvor yoki soz torlariga o'xshab havo urilishi natijasida ovoz chiqaradi (simyog'ochga tortilgan simlarning shamol kelib urilishi natijasida chiyillab ovoz chiqarishini ko'z oldingizga keltiring). **Og'iz bo'shlig'i** tovushni kuchaytirib berishga yordam beradigan a'zodir. **Til** juda ko'p tovushlarni hosil qilishda ishtirok etadigan a'zodir. Tilning turlicha harakati va holati natijasida unli va undosh tovushlar hosil bo'ladi. **Kichik til** ham ayrim tovushlarning (*q, g', x*) hosil bo'lishida qatnashadi. **Lablarning** keng ochilishi, cho'chhayishi, jipslashishi yoki pastki labning ustki tishlarga tegishi natijasida turli tovushlar hosil bo'ladi. Ayrim tovushlar havo oqimining **tishlar** orasidan sirg'alib chiqishi natijasida hosil bo'ladi. **M, n, ng** tovushlari hosil bo'lishida havo oqimining bir qismi **burun bo'shlig'i** orqali o'tib, tashqariga chiqadi. **Markaziy asab tizimi** nutq a'zolari harakatini yuzaga keltiradi, bu harakatni bevosita boshqarib turadi. Ana shu tariqa har bir nutq a'zosining tovushlarni hosil qilishda o'z vazifasi bor.

5-rasm. Nutq apparati. Yumshoq tanglay yuqori tomon siljigan:

Faol a'zolar: 1- lablar; 2 - tilning old qismi; 3 - tilning o'rta qismi; 4 - tilning orqa qismi; 5 - til o'zagi; 6 - kichik til; 7 - yumshoq tanglay; 8 - halqumning orqa qismi.

Nofaol a'zolar: 9- old tomondagi yuqori tishlarning uchi; 10 - old tomondagi yuqori tishlarning orqa qismi; 11-12 - qattiq tanglayning old qismi; 13 - tanglayning o'rta qismi; 14 - yumshoq tanglayning old qismi; 15 - yumshoq tanglayning orqa qismi;

6-rasm. Nutq apparati. Yumshoq tanglay quyi tomon siljigan:

I - og'iz bo'shlig'i; II - halqum; III - burun bo'shlig'i; IV - bo'g'iz.

4-§. Fonetik akustika

Endi nutq tovushlarining fizik-akustik tomonlari bilan tanishamiz. Bunda fonetikaning fizika fani bo'limlaridan biri bo'lmish akustika bilan aloqadorligi namoyon bo'ladi va natijada fonetika **fonetik akustika** degan bo'lim borligi aniqlanadi.

Fonetik akustika nutq tovushlarining fizik xususiyatlarini tekshiradigan sohadir. Akustik jihatdan har qanday tovush havo oqimining tebranishi va bu tebranishning quloqqa eshittilishidir. Nutq tovushlari esa o'pkadan kelayotgan havo oqimining un paychalari tebranishidan hosil bo'ladigan ovoz va nutq a'zolarida **hosil** bo'ladigan shovqinning quloqqa eshittilishidir. Nutq tovushlari akustikasida ko'ydagilar farqlanadi:

1. Nutq tovushlarining balandligi voki pastligi ma'lum vaqt ichida un paychakirining tebranish miqdoriga ko'ra har xil chiqishidir: un paychalari ko'p tebransa, tovush baland bo'ladi, aksincha, un paychalari kam tebransa, tovush past chiqadi.

2. Nutq tovushlarining kuchi ma'lum kenglikdagi maydondan ma'lum vaqtda o'tadigan energiya miqdoridir. Bu haqda tilshunos olim H.Jamolxonov shunday yozadi: "Tovushning kuchi (intensivligi) - 1 sm² maydondan 1 sekunda o'tadigan energiya miqdoridir."²⁴ Demak, nutq tovushlarining kuchi un paychalari tebranishi kengligiga bog'liq: tebranish kengligi katta bo'lsa, tovush kuchli chiqadi, bu kenglik kichik bo'lsa, tovush ham kuchsiz chiqadi.

3. Nutq tovushlarining tembri (sifati) - asosiy ton bilan hosil bo'ladi. Tovushlarning tembri og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'ining hajmi, shakliga, tovush paychalarida shovqinning qanday hosil bo'lishiga bog'liq.

4. Tovushning cho'ziqlik darajasi un paychalarining tebranishi davom etgan vaqt bilan o'lchanadi. Tebranish uzoq davom etsa, tovush cho'ziq; tebranish qisqa davom etsa tovush qisqa bo'ladi.

5-§. Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi

Har qanday tovushni talaffuz qilishda biror nutq a'zosining faolligi yetarli bo'lmaydi. Bunda a'zolarining ma'lum izchillikdagi kompleks ishtiroki zarur bo'ladi. Nutq a'zolarining tovush hosil qilish paytidagi harakati va holati **artikulyatsiya** (ingl. *bo'g'im* ma'nosi bildiradi²⁵) deyiladi. Artikulyatsiyada ikki narsa farqlanadi: **artikulyatsiya o'rni** va **artikulyatsiya usuli**. Tovush hosil qilishda u yoki bu nutq a'zosining faol qatnashgan qismi artikulyatsiya o'rni deyiladi. Masalan, **b, p** kabi tovushlarni hosil qilishda lablar, **d, t** kabi tovushlarni hosil qilishda esa tilning oldingi qismi qatnashadi. Demak, **b, p** tovushlarining artikulyatsiya o'rni lablar, **d, t** tovushlarining artikulyatsiya o'rni esa til oldidir.

Tovush hosil qilish paytida havo oqimining ikki nutq a'zosining bir-biri bilan jipslashishi natijasida portlab chiqishi yoki a'zolarining jipslashmay, ular orasidan sirg'alib o'tishi **artikulyatsiya usulu** deb ataladi. Masalan, **b, p, d, t** tovushlarining artikulyatsiya usulu -portlash, **v, f, z, s** tovushlarining artikulyatsiya usulu sirg'alishdir.

FONOLOGIYA

6-§. Fonologiya haqida umumiy ma'lumot

Fonologiya so'zi tarjima qilinganda "tovush haqidagi ta'limot" degan ma'noni bildiradi (*phone* - tovush, *logos* - ta'limot). "Fonologiya, - deb yozadi Jorj Yul, - aslida tildagi nutq tovushlari tizimi va modellarini tavsiflashdir."²⁶ Bu bo'limda tovushlarning so'z

²⁴ Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T.: "Talqin" nashriyoti. 2005, 25-bet.

²⁵ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва. 1971, стр. 49.

²⁶ George Yule. The Study of Language. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. 2010, 42-bet.

va qo'shimchalar ma'nolarini farqlashdagi roli bayon qilinadi. Agar **fonetika** bo'limida tovushlarning fiziologik-akustik xususiyatlari tekshirilsa, fonologiyada, ta'bir joiz bo'lsa, tovushning ijtimoiy mohiyati o'rganiladi. Fonetika va fonologiyaning o'zaro munosabatiga kelsak, ikkinchisi birinchisining yuqori bosqichidir. ya'ni fonetika nurqqa daxldor bo'lsa, fonologiya tilga taxtdordir.

7-§. Tovush va fonema

Tovush va fonemaning o'zaro farqi ham nutq va til o'rtasidagi o'zaro farqqa borb taqaladi. Boshqacha aytganda, tovush nutqqa tegishli tushuncha bo'lsa, fonema tilga tegishli tushunchadir.

So'zlar tarkibidagi nutq tovushlari ularning ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladi. Bu ularning asosiy vazifasidir: *tob, toj, toy, tok, tol, tom, tor, top, tot, tosh, tog', toq*. Ko'rinyaptiki, bu so'zlar o'zaro bitta (oxirgi) tovush bilan farq qilyapti. So'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush **fonema** deb ataladi. Fonemaning aniq talaffuz qilingan, quloqqa eshitilgan ko'rinishi **tovush yoki fon (allofon)** deb yuritiladi²⁷. Masalan, *bir, bilan* so'zlaridagi qisqa *i, biy, tiy* so'zlaridagi cho'ziq *i, qirq, G'iro't* so'zlaridagi ruscha *ы* ga yaqin aytiladigan **i fon (allofon)** hisoblanadi. Jorj Yul yuqorida zikr qilingan darsligida yozishicha, fonema ongda mavhum tushuncha sifatida mavjud bo'lgan paytda, real nutqda uning turli variantlari hosil bo'ladi.²⁸

Fonemalarini tasnif qilganda ularni bir-biridan farqlantiruvchi belgilar **farqlovchi (differensial)** belgilar hisoblansa, shu tovushlar uchun umumiy belgilar esa **birlashtiruvchi (integral)** belgilar sanaladi: **b** va **p** tovushlari uchun lablar ishtirokida hosil bo'lish va portlovchilik belgilari **birlashtiruvchi** belgilar sanalsa, jarangli-jarangsizlik belgisi **farqlovchi** belgidir.

8-§. Fonemalarning turlari

Fonemalar quyidagi xususiyatlariga ko'ra ikkita guruhga bo'linadi:

№	Unli fonemalar	Undosh fonemalar
1.	Unli fonemalar hosil bo'lishida o'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramasdan o'tadi.	Undosh fonemalarni hosil qilishda o'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida turli to'siqlarga uchraydi va buning natijasida shovqin hosil bo'ladi.
2.	Unlilarni cho'zib talaffuz qilish mumkin.	Undoshlarni cho'zib talaffuz qilib bo'lmaydi.
3.	Unlilar talaffuzida un paychalari albatta titraydi.	Undoshlar talaffuzida un paychalari titrashi ham (jarangli va sonorlarda), titramasligi ham (jarangsizlarda) mumkin.
4.	Unlilar bo'g'in hosil qilib biladi: <i>a-ka, o-i-la, mu-do-fa-a</i> .	Undoshlar bo'g'in hosil qilib bilmaydi. ular bo'g'in tarkibida kelishi mumkin.

²⁷ A.Nurmonov, A.Sobirov, N.Qosimova. Hozirgi o'zbek adabiy tili (Akademik litseylar uchun darslik). I kitob. – T.: Ilm ziyo, 2013. – 35-bet.

²⁸ George Yule. The Study of Language. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. 2010, 43-bet.

9-§. O'zbek adabiy tili unli fonemalari va ularning tasnifi

Hozirgi o'zbek adabiy tilida unli fonemalar oltita: **i, e, a, u, o', o**. Tildagi unililar tizimi **vokalizm** (*ingl unli* degan ma'noni bildiradi²⁹) deb yuritiladi.

Unililar hosil bo'lishida til va lablar faol ishtirok etadi, shuning uchun ular tasnifi uch xususiyatga asoslanadi: tilning oldinga yoki orqaga harakat qilish darajasiga, tilning tanglay tomon ko'tarilish darajasiga va lablarning ishtirokiga ko'ra. Shu jihatdan unililar uch tomondan tasnif qilinadi:

- 1) tilning gorizontal harakatiga ko'ra,
- 2) tilning vertikal harakatiga ko'ra;
- 3) lablarning ishtirokiga ko'ra.

Tilning gorizontal harakatiga ko'ra unililar ikki guruhga bo'linadi:

- 1) old qator unililar: **i, e, a;**
- 2) orqa qator unililar: **u, o', o.**

Og'iz bo'shlig'idagi eng faol a'zo **tildir**. U unililarni talaffuz qilishda oldinga yoki orqaga qarab harakat qiladi. Masalan, **i, e, a** unilarini hosil qilishda til oldinga siljiydi, **u, o', o** unililarini hosil qilishda orqaga tortiladi.

Tilning vertikal harakatiga ko'ra unililar uch turga ajratiladi:

- 1) yuqori (tor) unililar: **i, u;**
- 2) o'rta (keng) unililar: **e, o';**
- 3) quyi (keng) unililar: **a, o.**

Unililar talaffuzida tilning tanglayga tomon ko'tarilishi va tushishi **vertikal** harakat sanaladi. Bu harakat tufayli og'izning ochilish darajasi har xil bo'ladi. Masalan, **i, u** unililarini hosil qilishda til tanglayga yaqin turadi va og'izning ochilish darajasi tor bo'ladi; **a, o** unililarini hosil qilishda esa til tanglaydan uzoqlashadi va til bilan tanglay o'rtasidagi oraliq keng bo'ladi.

Lablarning ishtirokiga ko'ra unililar ikkiga bo'linadi:

- 1) lablangan unililar: **u, o', o;**
- 2) lablanmagan unililar: **i, e, a.**

Unililar talaffuzida lablar ishtirok etishi yoki ishtirok etmasligi mumkin. Masalan, **u, o', o** unililarini hosil qilishda lablar cho'chchayadi, **i, e, a** unililarini hosil qilishda bunday holat kuzatilmaydi.

Unli fonemalar tasnifi jadvali:

Lablarning ishtirokiga ko'ra	Tilning gorizontal harakatiga ko'ra		Tilning vertikal harakatiga ko'ra
	Old qator	Orqa qator	
Yuqori tor unililar	<i>i</i>		Lablanmagan
		<i>u</i>	Lablangan
O'rta (keng) unililar	<i>e</i>		Lablanmagan
		<i>o'</i>	Lablangan
Quyi (keng) unililar	<i>a</i>		Lablanmagan
		<i>o</i>	Lablangan

10-§. Ayrim unli fonemalar tavsifi

I unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) so'z boshida (*ipak*), so'z o'rtasida (*tilak*) va so'z oxirida (*tulki*) keladi.
- 2) so'z ichida ikki jarangsiz undosh orasida nihoyatda qisqa aytiladi: *bilan, sira*.
- 3) **k, g, x** undoshlaridan keyin kelganda orqa qator unli kabi aytiladi: *qir, G'iro't, oxir*.

²⁹ Англо-русский словарь. Составитель В.К. Мюллер. Москва, 1971, стр. 843.

- 4) cho'ziq varianti bor: *muhim, musiqa*.
- 5) **e(e)** tovushiga moyil varianti bor: *mix-mex*.

U unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) so'z boshida (*urnoq*), so'z o'rtasida (*tugun*) va so'z oxirida (*urg'u*) keladi.
- 2) til olci varianti ham uchraydi: *kuch, gul*;
- 3) *qulf, g'ulg'ula, tuxum* so'zlarida esa til orqa varianti qo'llangan.
- 4) **i** tovushi kabi kuchsizlanishi, ya'ni qisqarishi ham mumkin: *tuxum, bulbul, tutun* kabi.

E unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) so'z boshida, so'zning birinchi bo'g'inida keladi: *eshuk, elak, e'tibor, kel, bet* kabi.
- 2) jonli nutqda sheva ta'sirida **i** tovushiga moyillashadi: *deydi – dydi*.
- 3) o'g'uz shevalarida **a** tovushiga o'tish holati ham mavjud: *eshik – ashik, deb – dab, kel – gal* kabi. Lekin adabiy tilda **e** tarzida talaffuz etiladi.

A unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) so'z boshida (*ari*), o'rtasida (*daftar*) va so'z oxirida (*qora*) keladi.
- 2) **q, x, g'** tovushlaridan keyin kelganda til orqaroq - orqa qator unlisi kabi talaffuz qilinadi: *qaxr, g'azab, xabar*.
- 3) ba'zi so'zlarda sheva ta'sirida o' tovush kabi aytiladi: *baho – boho, shavla – shovla*. Adabiy tilda a tarzida talaffuz etiladi.

O unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) so'z boshida (*olim*), o'rtasida (*toza*) va so'z oxirida (*bobo*) keladi.

O' unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) sodda so'zlarning asosan birinchi bo'g'inida uchraydi: *o'g'il, bo'ri, to'g'ri, o'rin, bo'yin*.
- 2) o'zlashma so'zlarning oxirgi bo'g'inida ham keladi: *ro'baro', xushro'y, gulro', kubok, (kubo'k)*.
- 3) til oldi varianti ham bor: *o'rik, ko'l, cho'l*.

11-§. O'zbek tili undosh fonemalari va ularning tasnifi

10-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilida 24 ta undosh fonema bo'lib, bular **b, d, f, g, h, j** (*jumal, vidadon* kabi so'zlardagi birinchi va ikkinchi undosh), **df** (*jumla, joy* kabi so'zlardagi birinchi undosh), **k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng** fonemalaridir. Undosh fonemalar tizimi tilshunoslikda **konsonantizm** (ingl. **undosh** degan ma'noni ifodalaydi³⁰) deb ham yuritiladi. Undosh fonemalar ham uch tomondan tasnif qilinadi:

- 1) hosil bo'lish (artikulyatsiya) o'rni ko'ra;
- 2) hosil bo'lish (artikulyatsiya) usuliga ko'ra;
- 3) ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra.

Hosil bo'lish (artikulyatsiya) o'rni ko'ra undoshlar uch guruhga bo'linadi:

- 1) lab undoshlari;
- 2) til undoshlari;
- 3) bo'g'iz undoshi.

Lab undoshlari bevosita lablar ishtirokida paydo bo'luvchi undoshlar bo'lib, ularga **b, n, m, v, f** undoshlari kiradi.

Lab undoshlaridan **b, p, m** undoshlari, shuningdek, *ov, qovun, vodi, voris, birov* kabi so'zlaridan **v** undoshi hamda *pufak, tufli, juft, Fotima* kabi so'zlardagi **f** undoshi ikki lab orasida paydo bo'ladi; *vatan, va'da, vajo, vagon, arava* kabi so'zlar tarkibidagi **v** undoshi, *fazo, farzand, fitna, telefon* kabi so'zlar tarkibidagi **f** undoshi pastki lab bilan ustki tishlar orasida hosil bo'ladi. Shunga ko'ra lab undoshlarini ikki guruhga ajratish mumkin:

- 1) lab-lab undoshlari: **b, p, m, v, f**;
- 2) lab-tish undoshlari: **v, f**.

Til undoshlari bevosita til ishtirokida hosil bo'lib, ularga **g, d, j** (*jumal* so'zidagi undosh), **df** (*jilo* so'zidagi undosh), **z, y, k, l, n, ng, r, s, m, x, ch, sh, g'** undoshlari kiradi.

³⁰ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер Москва, 1971, стр. 166.

Undoshlar tilning qaysi qismida hosil bo'lishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi, masalan, *z, s, sh* kabi undoshlar tilning old qismida, *y* undoshi tilning o'rta qismida, *k, g, ng* kabi undoshlar tilning orqa qismida hosil bo'ladi. Shunga ko'ra til undoshlari to'rt guruhga ajratiladi:

- 1) til oldi undoshlari: *d, j* (*jumal* so'zidagi kabi), *dj* (*jiyda* so'zidagi kabi) *z, l, n, r, s, t, ch, sh*;
- 2) til o'rta undoshi: *y*;
- 3) til orqa undoshlari: *k, g, ng*;
- 4) chuqur til orqa undoshlari: *q, g', x*.

Bo'g'iz undoshi faqat bitta – *h* dan iborat bo'lib, u bo'g'iz bo'shlig'ida paydo bo'ladi.

Hosil bo'lish (artikulyatsiya) usuliga ko'ra undoshlar uch guruhga bo'linadi:

- 1) portlovchilar;
- 2) sirg'aluvchilar;
- 3) portlovchi – sirg'aluvchilar.

Portlovchi undoshlar ikki nutq a'zosining o'zaro jipslashuvi va o'p kadan chiqayotgan havo oqimining ana shu a'zolarga zarb bilan urilib, portlab o'tishidan hosil bo'ladigan undoshlar bo'lib, ularga *b, g, d, dj* (*jilba* so'zidagi) *k, p, t, ch, q* undoshlari kiradi. Bular orasida *dj* (*jajji* so'zidagi) va *ch* undoshlari o'ziga xos artikulyatsiyasi bilan boshqalaridan ajralib turadi. Shu jihatdan portlovchilar ikki turga ajratiladi:

- a) sof portlovchilar: *b, g, d, k, p, t, q*;
- b) qorishiq portlovchilar (affrikatlar): *dj* (*jahon* so'zidagi) *dj* (d+j), *ch* (t+sh).

Sirg'aluvchi undoshlar ikki nutq a'zosining bir-biriga yaqinlashishi va havo oqimining ana shu a'zo orasidan sirg'alib chiqishi bilan hosil bo'ladigan undoshlar bo'lib, ularga *v, j* (*jirafa* so'zidagi), *z, y, s, f, x, sh, g', h* undoshlari kiradi.

Portlovchi – sirg'aluvchi undoshlar bir vaqtning o'zida ham portlash, ham sirg'alish to'y berishi natijasida hosil bo'ladi. Ularga *m, n, ng, l, r* undoshlari kiradi. Bunday undoshlar hosil bo'lish usuliga ko'ra boshqa undoshlar (portlovchilar, sirg'aluvchilar) dangina emas, balki o'zaro ham fauq qiladi. Chunonchi, *m* undoshining hosil bo'lishida o'pkadan chiqayotgan havo oqimining bir qismi og'iz bo'shlig'idan lablarning to'siqligiga uchrab, qisman portlab, havo oqimining qolgan qismi burun bo'shlig'idan sirg'alib, *n* undoshining hosil bo'lishida esa til uchi yuqori tishlarga va milikka tegib, qisman portlab, havo oqimining qolgan qismi burun bo'shlig'i orqali sirg'alib chiqadi. Portlovchi-sirg'aluvchilardan bo'lmish *ng* undoshining talaffuzida tilning orqa qismi qat'iq tanglayning orqa qismiga tegib, yarim portlash yuz beradi va havo oqimining bir qismi burun bo'shlig'idan sirg'alib chiqadi.

Demak, *m, n, ng* undoshlari talaffuz qilinganda, havo oqimining bir qismi burun bo'shlig'i orqali sirg'alib chiqqani uchun ular burun undoshlari deb ataladi. *L* undoshini hosil qilishda til uchi milikka tegadi, ammo havo oqimining milkning ikki yonidan sirg'alib o'tishi uning og'iz bo'shlig'idan qisman portlab, qisman sirg'alib chiqishiga sabab bo'ladi, shuning uchun u **yon tovush** deb ataladi; *r* undoshini hosil qilishda o'pkadan chiqayotgan havo oqimi tilning uchiga zarb bilan uriladi va uni titratadi, tilning titrab turishi havo oqimining og'iz bo'shlig'idan yarim portlab, yarim sirg'alib chiqishiga olib keladi. Shuning uchun u **titroq tovush** deyiladi. Shu jihatdan portlovchi-sirg'aluvchi tovushlar uch turga ajratiladi:

- a) burun undoshlari: *m, n, ng*;
- b) yon undoshi: *l*;
- d) titroq undosh: *r*.

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undoshlar dastlab ikki turga bo'linadi:

1. Sonor yoki shovqin ishtirok etgan ovozdor undoshlar; 2. Shovqinli undoshlar.

Sonor (*ingl. sonorous - jarangdor degani*³¹) undoshlar tarkibiga ovoznung miqdori shovqinga nisbatan ortiq bo'ladi, ularga *m, n, ng, l, r* undoshlari kiradi. Bunday undoshlarning hosil bo'lishida o'pkadan chiqayotgan havo oqimi bo'g'iz bo'shlig'idagi un (ovoz) paychalarini faol ishtirok ettiradi, shuning uchun bu undoshlar unilarga yaqin turadi. Lekin bu undoshlar havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchrab, qisman shovqin hosil qilishi natijasida yuzaga keladi.

Shovqinli undoshlar tarkibida shovqinning miqdori ovozga nisbatan ko'p bo'ladi yoki ovoz mutlaqo qatnashmaydi. Ularga *b, v, g, d, j, dj* (*jiyan* so'zidagi kabi), *z, y, k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h* undoshlari kiradi. Bunday undoshlar tarkibida ovoznung ishtirok etish-etmasligiga ko'ra, ikki turga bo'linadi:

1) jarangli undoshlar tarkibida qisman bo'lsa-da ovoz qatnashgan shovqinli undoshlardir: *b, v, g, d, j, dj* (*jilg'a* so'zidagi kabi) *z, y, g'*.

³¹ Англо-русский словарь. Составитель В. К. Мюллер. Москва, 1971, стр. 843.

2) **jarangsiz undoshlar** faqat shovqinning o'zidan iborat bo'lgan, tarkibida ovoz mutaqo qatnashmagan undoshlardir: *k, p, s, t, f, x, ch, sh, h*.

Undosh fonemalar tasnifi jadvali

Hosil bo'lish usuliga ko'ra	Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra	Hosil bo'lish o'rniga ko'ra					
		Lab undoshlari		Til undoshlari			
		lab-lab	lab-tish	til oldi	til o'rti	til orqa	Chuqur til orqa
Portlovchilar	jarangli	b, m		d, r, n		g, ng	
	jarangsiz	p		t		k	q
Sirg'aluvchilar	jarangli		v	z, j, l	y		g'
	jarangsiz		f	s, sh			x
Qorishiqalar	jarangsiz			ch			
	jarangli			f			

12-§. Undosh tovushlar tavsifi

1.Lab undoshlari

B fonemasi - lab-lab, sof portlovchi, jarangli undosh fonemasi bo'lib, so'z boshida (*bahor*), o'rtasida (*abadiy*) va oxirida (*kitob*) uchraydi. Bu fonema so'z oxirida kelganda jarangsizlashadi va **p** fonemasi bilan almashadi: *maktab* – *maktap*, *odob* – *odop*. Bu fonema ko'pincha ikki unli orasida kelganda yoki ikki fe'l birikib talaffuz qilinganda, **v** fonemasi kabi aytiladi va ba'zan shunday yoziladi: *kabob* – *kavob*, *qobirg'a* – *qovurg'a*. *sabil* – *savil*, *qurbaqa* – *qurvaqa*, *ko'ra ber* – *ko'raver* kabi.

So'z boshida kelgan **b** fonemasi ayrim shevalarda talaffuz paytida **m** fonemasiga o'tadi: *murch* > *burch* (garmdori – Xorazm shevasida). Tarixan **b** va **m** fonemalarining almashinuvi turkiy tillarda kuzatiladi: *ben* – *men*, *bunga* – *munga* va h.

V fonemasi – lab-lab va lab-tish, sirg'aluvchi, jarangli undosh fonemasi. So'zning boshida (*vazifa*, *vaf*o), o'rtasida (*sovun*, *lavlagi*, *taqvim*) va oxirida (*o'tov*, *birov*) kela oladi. Sof o'zbekcha so'zlarda bu fonema so'z boshida deyarli qo'llanmaydi.

M fonemasi - lab-lab, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, sonor, jarangli undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*mehr*, *mo'ylov*, *mulk*), o'rtasida (*omon*, *umr*) va oxirida (*tom*, *bodom*, *qadam*) kela oladi.

P fonemasi – lab-lab, sof portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*pilla*, *po'choq*, *parda*), o'rtasida (*opa*, *qipi*q, *to'pi*q) va oxirida (*cho'p*, *top*, *sop*) kela oladi. Ko'p bo'g'inli so'zlarning oxirida bu fonema deyarli uchramaydi.

F fonemasi - lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, faqat o'zbek tiliga arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarning boshida (*faqir*, *oftob*, *fabrika*), o'rtasida (*qofiya*, *tiffat*, *kofe*) va oxirida (*sarf*, *urf*) kela oladi. Ba'zi so'zlarda talaffuzda **p** fonemasi bilan almashadi: *foyd*a > *po*yda, *Farida* > *Pa*rida. Bunday o'zgarishlar hozirgi orfografiyada aks ettirilmaydi.

2. Til undoshlari

T fonemasi til oldi, portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*to'ti, tuxum*), o'rtasida (*katta, vatan*) va oxirida (*tsavat, qavat, harakat*) kela oladi. O'zbek milliy tilining o'g'uz lahjasiga mansub shevalarda **t** ba'zan **d** ga o'tadi: *tuz - duz, o't - o'd* kabi. Bu o'tishlar adabiy orfografiyada ifodalanmaydi.

Arab, rus yoki fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlardagi qo'sh undoshlar tarkibidagi **t** fonemasi talaffuzda ko'pincha tushib qoladi: *g'isht - g'ish, pastqam - pasqam, taksist - taksis* kabi. Bu o'zgarish yozma imlodagi aks etmaydi.

D fonemasi til oldi, portlovchi, jarangli undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*devor, do'kon, dala*), o'rtasida (*shabada, sodda, to'da*) va oxirida (*qasd, hudud, gard*) kela oladi. So'z oxirida kelgan **d** fonemasi talaffuzda hamma vaqt jarangsizlashadi va **t** fonemasiga o'tadi: *Asad>Asat, Samarqand>Samarqant, Xo'jand>Xo'jant* kabi. Bu fonema ham o'zlashma so'zlar tarkibidagi qo'sh undoshlar ichida kelganda tushib qolishi mumkin: *farzand>farzan, baland>balan*.

N fonemasi til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, sonor, jarangli undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*nom, nima, nusxa*), o'rtasida (*aniq, tiniq*) va oxirida (*un, to'n, son*) kela oladi. Bu fonema ayrim so'zlar tarkibida **b** yoki **m** fonemalaridan oldin kelganda, shu fonemalar ta'sirida talaffuzda (yozuvda aslida yoziladi) **m** fonemasiga o'tadi: *manba>mamba, tanbat>tambal, ko'nmadi>ko'mmadi* kabi.

S fonemasi til oldi, sirg'aluvchi, shoqinli, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*soat, semiz, sabr*), o'rtasida (*asar, mustaqil, osma*) va oxirida (*tus, mos, tovus*) kela oladi. Bu fonema o'zbek tilidagi eng faol qo'llanadigan fonemalardan biridir.

Z fonemasi til oldi, sirg'aluvchi, shovqinli, jarangli undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*zahr, zehn, zina*), o'rtasida (*Aziza, andoza, qiziq*) va so'z oxirida (*tig'iz, qarz, yulduz*) kela oladi; bu fonema sof o'zbekcha so'zlarda so'z boshida deyarli qo'llanmaydi. Ayrim so'zlar tarkibida yonidagi jarangsiz fonemalar ta'sirida ko'pincha **s** fonemasiga o'tadi: *rizq > risq, tuzsiz>tussis*. Bu fonema ba'zi so'zlarda **y** fonemasiga mos kelishi mumkin: *sizlamoq>siylamoq, so'zlamok > so'ylamok, yozmoq > yoymoq* kabi.

Sh fonemasi til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*shart, shahar, sholi*), o'rtasida (*hashar, o'sha*) va oxirida (*qish, yosh, tashvish*) keladi. Bu fonema so'zlarning turli o'rinlarda ko'p qo'llanadi.

J til oldi, sirg'aluvchi, jarangli undosh fonema arab, fors-tojik va rus tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarning boshida (*janr*), o'rtasida (*vijdon, sajda, furajka*) oxirida (*garaj*) uchraydi.

Ʒ til oldi, qorishiq portlovchi, jarangli undosh fonema so'zning boshida (*jamalak, jabr, jilov*), o'rtasida (*kajava, ojiz, o'jar*) va oxirida (*xorij, xiroj, saj*) keladi. Bu fonema o'zbekcha so'zlar oxirida deyarli qo'llanmaydi. O'zlashma so'zlar oxirida qo'sh undoshlar tarkibida kelgan **Ʒ** fonemasi **ch** fonemasiga o'xshab talaffuz qilinadi: *mavj>mavch, avj>avch*.

Ch fonemasi til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'zning boshida (*chaqa, chigit, chuqur*), o'rtasida (*achchiq, ochiq, ko'cha*) va oxirida (*och, uch, kech*) keladi. Ayrim so'zlarda o'zidan keyingi jarangsiz undoshlar ta'sirida talaffuzda **sh** fonemasiga o'tadi: *kechdi>keshti, qochdi>qoshti, sochdi>soshti*.

L fonemasi til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, jarangli (sonor) undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*lagan, latifa, lofi*), o'rtasida (*olis, ulog, belgi*) va oxirida (*kasal, kel, yol*) keladi. Bu fonema so'z o'rtasida kelganda so'zlashuv nutqida ko'pincha tushib qoladi: *olsa>osa, kelsa>kisa, bo'lsa>bo'sa, kelgan>kegan*.

R fonemasi til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, titroq, sonor, jarangli undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*randa rang, ruhi*), o'rtasida (*arra, mo'ri, baraka*) va oxirida (*bozor, hozir, huzur*) keladi. Bu fonema sof o'zbekcha (turkiycha) so'zlar boshida qo'llanmaydi.

Y fonemasi til o'rta, sirg'aluvchi va jarangli undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*yaqit, yo'l, yil*), o'rtasida (*savri, qayir*) va oxirida (*to'y, uy, oy*) keladi.

K fonemasi til orqa, sof portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*katta, kim, ko'p*), o'rtasida (*ikki, aka, uka*) va oxirida (*tilak, yuk, to'k*) keladi. Bu fonema bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga unli bilan boshlanuvchi qo'shimcha qo'shilganda, **k** fonemasi **g** fonemasiga o'tadi va bu holat yozuvda ham aks etadi: *malak > malagi, ko'ylak > ko'ylagim*.

G fonemasi til orqa, sof portlovchi, jarangli undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*gulxan, gilam, go'zal*), o'rtasida (*tugun, agar, egri*) va oxirida (*barg, biolog, pedagog*) keladi. Bu fonema sof o'zbekcha so'zlar oxirida deyarli qo'llanmaydi. **G** fonemasi bilan boshlanadigan qo'shimchalar **k** fonemasi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda **k** fonemasiga, **q** fonemasi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda esa **q** fonemasiga aylanadi: *ko'k+ga > ko'kka, boq+gan > boqqan*. O'zlashma so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *geologga, biologga*.

Ng fonemasi til orqa, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, jarangli, sonor undosh fonema bo'lib, so'z boshida mutlaqo uchramaydi. So'z o'rtasida (*yangi, bangi*) va oxirida (*bodring, ong*) keladi.

Q fonemasi chuqur til orqa, sof portlovchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*qadr, qovoq, qo'l*), o'rtasida (*oqil, baqir, chuqur*) va oxirida (*o'roq, yo'q*) keladi. Bu fonema ayrim ko'p bo'g'inli so'zlar oxirida kelganida unli bilan boshlangan qo'shimchalar qo'shilsa, **g'** fonemasiga almashadi: *quloq+im > qulog'im, to'yoq+i > tuyog'i. To'qson, maqtov, maqsad* kabi so'zlarda esa **x** fonemasiga o'xshab talaffuz qilinadi.

G' fonemasi chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangli undosh fonemas bo'lib, so'z boshida (*g'azab, g'ildirak, g'o'za*), o'rtasida (*dag'al, og'ir, o'g'ri*) va oxirida (*tog', bug', tig'*) keladi.

X fonemasi chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh fonema bo'lib, so'z boshida (*xabar, xurjun, xol*), o'rtasida (*paxta, axir*) va oxirida (*six, mix*) qo'llanadi.

3. Bo'g'iz undoshi

H fonemasi bo'g'izda hosil qilinadigan, sirg'aluvchi, jarangsiz fonema bo'lib, so'z boshida (*halol, hikoya, hukumat*), o'rtasida (*sayohat, ohu*) va oxirida (*sayyoh, eh*) qo'llanadi. Bu fonema asosan arab, fors tillaridan o'zlashgan so'zlarda uchraydi.

13-§. Qo'sh tovushlar va ularning qo'llanilishi

Ma'lumki, unli fonemalar so'zlarni shakllantirishda yakka holda, qo'sh holatda va ketma-ket holda qo'llanadi. Unlilarning yakka holatda kelishi o'zbek tili tabiatiga xos bo'lib, turli tipdagi ikki unli ketma-ket bir o'rinda kelishi yoki bir xil unlining bir o'rinda **qo'sh** holda qo'llanilishi (*poema, doim, sanoat, taqijub, matbaa*) turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davrlarida boshqa tillarning ta'siri, xalqlarning o'zaro aloqasi tufayli paydo bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *ao, oa, oi, ia, io* kabi turli unlilarning ketma-ket bir o'rinda kelish hollari mavjud: *jamoat, faol, doira, ...*

Bir xil unlilarning *aa, uu, ii, oo* kabi qo'sh kelish hollari uchraydi: *taalluqli, shuur, badiiy, inshoot*. Deyarli barcha undoshlar qo'sh holatda (*g, x, h, g'* undoshlari bundan mustasno) qo'llanadi: *qubba, avval, sodda, mijja, lazzat, tayyor, ikki, alla, omma, anneksiya, oppog, burro, issiq, o'tiz, iffat, achchiq, ishshaymoq, to'qqiz*. Bu undoshlar talaffuzda ham

qo'sh tarzda aytiladi. Bu hodisa aloqalarning kengayishi tufayli yangi so'zlar hisobiga boyimoqda: *misson, Anna, Emma, milliard, affiks*. Qo'sh unlilar so'zning o'rtasida (*manfaat*), so'z oxirida (*mutolaa*), qo'sh undoshlar esa so'z boshida (*ssenariy*), o'rtasida (*qattiq*) va oxirida (*kongress*) qo'llanadi.

Turkiy tilga turli tipdagi undoshlarning so'z oxirida **ketma-ket (qator)** kelishi qo'sh undoshlarga nisbatan ancha ilgari o'zlashdi: *daraxt, g'isht, payvand, Samarqand, baxt, xursand* kabi.

O'zbek tilida oldin so'z boshida undoshlarning ketma-ket kelish hollari yo'q edi, rus tili va boshqa tillarning ta'sirida adabiy tilimizda bu holat ham paydo bo'ldi: *brom, drezina, ftor, grek, krem, stol, traktor, xrom, shkaf* kabi.

14-§. Fonemalarining o'zgarishi

Fonemalar bo'g'in, so'z va jumla tarkibida qo'llanib, bir-biriga ta'sir ko'rsatadi va buning natijasida xilma-xil o'zgarishlarga uchraydi. Nulq janridagi fonemalarning turlicha o'zgarishlari **fonetik o'zgarishlar** deb ataladi.

Fonetik o'zgarishlar fonemalarning o'zaro ta'siri natijasida yoki fonemalarning so'z tarkibidagi o'rni qarang berishi mumkin. Shunga ko'ra ular ikki xil bo'ladi.

1. Kombinator o'zgarishlar.

2. Pozitsion o'zgarishlar.

Masalan: *ketdi* va *obod* so'zlaridagi **d** undoshi **t** undoshi kabi talaffuz qilinadi. [ketti], [obot]; birinchi holatda jarangli **d** undoshi jarangsiz **t** undoshi ta'sirida o'zgaradi (kombinator o'zgarish yuz beradi); ikkinchi holatda so'z oxirida kelgan jarangli **d** undoshi jarangsizlashadi (demak, pozitsion o'zgarish yuz beradi).

1. Kombinator o'zgarishlar

So'z tarkibidagi fonemalarning o'zaro ta'siriga ko'ra o'zgarishi **kombinator o'zgarishlar** deyiladi. Bunga **assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza** kabi hodisalar kiradi.

1. **Assimilyatsiya** (ingl. **assimilation** - o'xshatish degani³²) hodisasiga ko'ra so'z tarkibidagi bir xil ifodadagi fonemalardan biri ikkinchisini o'ziga aynan yoki qisman o'xshatib oladi. Masalan: *chiq+gan* → *chiqqan*. Bunda o'zak tarkibidagi **q** fonemasi affiks tarkibidagi **g** fonemasini aynan o'ziga o'xshash fonema **q** ga aylanitiriladi; *tosh+gan* → *toshkan*. Bunda o'zakdagi jarangsiz **sh** fonemasi affiks tarkibidagi **g** fonemasini o'ziga qisman o'xshatadi, yozilishi: *toshgan*. Shunga ko'ra assimilyatsiya ikki turga bo'linadi:

1) to'liq assimilyatsiya;

2) to'liqsiz assimilyatsiya.

So'z tarkibidagi bir fonemaning boshqasini aynan o'zi kabi fonemaga aylanitirishu **to'liq** assimilyatsiyadir: *bir+ta* = *bitta*, *tuz+sa* = *tussa*, *ayt+di* = *aytti*, (yozilishi *tuzsa*, *aytdi*).

So'z tarkibidagi bir fonemaning boshqasini qisman o'xshatib olishi **to'liqsiz** assimilyatsiya bo'ladi: *ish+ga* = *ishka*, *osh+di* = *oshdi*, *shan+ba* = *shamba*, (yozilishi: *ishga*, *oshdi*, *shanba*).

Oldin kelgan fonema o'zidan keyin kelgan fonemani (masalan, *bilak+ga* = *bilakka*) yoki aksincha keyin kelgan fonema o'zidan oldin kelgan fonemani (masalan, *nom+voy novvoy*) o'ziga aynan yoki qisman o'xshatishi mumkin. Shunga ko'ra assimilyatsiya yana ikki turga ajratiladi:

1) progressiv assimilyatsiya;

2) regressiv assimilyatsiya.

Progressiv assimilyatsiyada oldingi fonema o'zidan keyin fonemani o'ziga o'xshatadi: *qishloq+ga* → *qishloqqa*, *idish+da* → *idishda*, *ko'k+ga* → *ko'kka* (yozilishi *qishloqqa*, *idishda*, *ko'kka*).

Regressiv assimilyatsiyada keyingi fonema o'zidan oldingi fonemani o'ziga o'xshatadi: *tanbur* → *tambur*, *mazkur* → *maskur*, (yozilishi: *tanbur*, *mazkur*).

O'zgargan fonemalar orasidagi masofa jihatidan assimilyatsiya ikkiga bo'linadi:

1) **kontakt assimilyatsiya** yonma-yon kelgan undoshlarning o'zaro o'xshash bo'lib qolishidir.

³² Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 52.

oq'gan→toqqan; 2) distant assimilyatsiya uzoqda joylashgan fonemalarning o'zaro ta'sir natijasida o'zgarishidir: soch→choch.

2. **Akkomodatsiya** (ingl. accommodation – moslashuv degani³³) hodisasida unli va undosh tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida o'zaro moslashuvdir. Masalan, *go'zal* so'zidagi *o'* orqa qator unlisi *g* undoshi ta'sirida old qator unliga aylanadi. Bunda ikki holat kuzatiladi: 1) **unli undoshga moslashadi** (misol yuqorida); 2) **undosh unliga moslashadi**: *shafqat* so'zidagi *f* undoshi lab-tish undoshi hisoblangan, *pufak* so'zida bu fonema *u* unlisining ta'sirida lab-lab undoshiga o'zgaradi, uni lab va tish orqali talaffuz qilishning iloji yo'q.

Akkomodatsiya ham moslashgan tovushlarning o'rniqa qarab ikki xil bo'ladi: a) **progressiv akkomodatsiyada** oldingi tovush keying tovushga ta'sir qiladi: *gul* so'zidagi oldingi *g* tovushi keyingi orqa qator *u* unlisini old qator unliga aylantiradi; b) **regressiv akkomodatsiyada** keyingi tovush oldingisini o'zgartiradi: *buknoq* so'zidagi *k* undoshi o'zidan oldingi orqa qator *u* unlisini old qator unliga o'zgartiradi.

3. **Dissimilyatsiya** (ingl. dissimulation – noo'xshashlik deganidir) hodisasiga ko'ra ikkita aynan yoki qisman bir xil fonemadan biri o'zgarib, noo'xshash fonemaga aylanadi: *zarur*→*zaril*, *mabodo*→*nabodo*, *bebosh*→*bevossh* (yozilishi: *zarur*, *mabodo*, *bebosh*).

Dissimilyatsiya ham o'zgarishning yo'nalishiga qarab ikki xil bo'ladi: a) **progressiv dissimilyatsiyada** keyingi tovush o'zgarishga uchraydi: *birorla* → *birorla*; b) **regressiv dissimilyatsiyada** oldingi tovush o'zgarishga uchraydi: *to'qson* → *to'qson*.

4. **Metateza** (ingl. metathesis – o'rin almashish deganidir³⁴) hodisasiga ko'ra so'z tarkibidagi tovushlar o'rin almashadi: *daryo*→*dayro*, *ahvol*→*avhol*, *tuproq*→*turpoq*, *yomg'ir*→*yong'ir* (yozilishi: *daryo*, *ahvol*, *tuproq*, *yomg'ir*)

2. Pozitsion o'zgarishlar

So'z tarkibidagi tovushlarning o'rniga ko'ra o'zgarishi **pozitsion o'zgarishlar** deyiladi. Bunga quyidagi hodisalar kiradi:

1. **Aferезis** – keyingi so'z boshidagi unlikning tushirilishi: *ne'uchun*→*nechun*.

2. **Apokopa** – so'z oxiridagi tovushning tushirib qoldirilishi: *do'st*→*do's*, *farzand*→*farzan*, *Toshkent*→*Toshken*, *Samarqand*→*Samarqan*.

3. **Eliziya** – unli tovush bilan tugagan so'zga unli bilan boshlanadigan so'zning qo'shilishi natijasida birinchi so'z oxiridagi unlikning tishishi: *yoza oldi*→*yo'zoldi*, *bora oldi*→*boroldi* kabi.

4. **Epenteza** – so'z o'rtasida tovush orttirilishi: *sinif*→*sinif*, *fikr*→*fikir*, *aql*→*aqil* kabilar.

5. **Epenteza** – so'z oxirida tovush orttirilishi: *otpusk*→*otpuska*, *kiosk*→*kioska*, *tank*→*tanka* kabi.

6. **Geminatsiya** – so'zidagi bir undoshning ikkilantirilishi: *maza*→*mazza*, *achi+q*→*acchiq*, *isi+q*→*issiq*.

7. **Degeminatsiya** – geminatsiyaning teskarisi: *sen+qi*→*seni*, *qay+yoqqa*→*qayyoqqa*.

8. **Prokopa** – so'z boshida tovush tushirilishi: *yilon*→*ilon*, *yigna*→*igna*.

9. **Proteza** – so'z boshida tovush orttirilishi: *rus*→*o'ris*, *shkaf*→*ishkaf*, *stol*→*ustol* kabi.

10. **Reduksiya** – unli tovushning urg'usiz bo'g'inda kuchsizlanishi: *bilan*→*b'ılan*, *biroq*→*b'oroq*, *birikna*→*b'irikna* kabi.

11. **Sandxi** – to'liqsiz fe'llarning birinchi tovushi tushirib, oldingi fe'lga qo'shib yozilishi: *kelar'edi*→*kelardi*.

12. **Singarmonizm** – unli tovushlarning moslashuvi, ohangdoshligi, uyg'unligi demakdir. Bu hodisa faqat turkay tillarda uchraydi. Bunga ko'ra so'zlarning oldingi bo'g'inda qanday unli kelsa, keyingi bo'g'inda ham shunday unli kelishi kerak: *burun*, *quruq*, *uzun*. Hozirgi o'zbek adabiy tilida singlarmonizm qonuniyati buzilgan. Masalan, *bola* so'zida birinchi unli til orqa bo'lsa, ikkinchisi til oldi unli.

³³ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 19.

³⁴ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 477.

13. Sinkopa – soʻz oʻrtasidagi tovushning tushib qolishi: *sust ay* → *susay*, *pastqam* → *pasqam* (*pastqam*), *oʻgil* → *oʻgʻli*, *burun* → *burni*, *shahar* → *shahri* kabi.

14. Sinerezis – kema-ket kelgan undilarning bir choʻziq unli sifatida aytilishi: *mudofaa* → *mudofaʻ*, *maarif* → *maʼrif*.

15. Spirantizatsiya – ayrim jarangsiz undoshlarning jaranglashuvi: *koʻylak* → *koʻylagi*, *oʻchoq* → *oʻchoqi*.

15-§. Transkripsiya

16-§. Ogʻzaki nutqda fonemalarning turlicha oʻzgarishlarini, har xil variantlarda talaffuz etilishini aniq aks ettiradigan yozuv **fonetik yozuv** yoki **transkripsiya** (*ingl. transcription – qayta yozish degani*³⁵) deyiladi. Bu yozuvda harflardan tashqari, maxsus belgilar ham ishlatiladi.

Transkripsiyadagi koʻpchilik belgilar alfavitdagi harflardan farq qilmaydi, ayrim oʻrinlarda baʼzi qoʻshimcha belgilar olinadi. Lekin transkripsiyada alfavitda boʻlmagan baʼzi belgi – harflar ham qoʻllanadi.

Transkripsiyaning asosiy qoidalari va unda ishlatiladigan belgi – harflar quyidagilardan iborat:

1. Transkripsiya qilinadigan tovush yoki nutq parchasi kvadrat qavslarga olinadi: *kitob* – [kitob], *telefon* – [telifon].

2. Transkripsiyada nutqiy taktilar bir – biridan bitta vertikal chiziq bilan, jumlar esa ikkita vertikal chiziq [/] bilan ajratiladi. Katta harflar ishlatilmaydi.

3. Ikki boʻgʻinli va koʻp boʻgʻinli soʻzlarda urgʻu belgisi qoʻyiladi, bir boʻgʻinli soʻzlarda urgʻu qoʻyilmaydi: [paxtá], [paxtakór], [gap].

4. [ɔ] belgisi oʻ unlisini ifodalaydi: [qɔp], [ɔzɔt], [ɔbɔt].

5. [ɒ] harf belgisi oʻ unlisini ifodalaydi: [ozarɒ], [kon], [sozlar].

6. [ɒ] belgisi bilan, *chigit*, *kishi* kabi koʻp boʻgʻinli soʻzlarning birinchi boʻgʻinidagi harmda *tik*, *bir*, *chi* kabi hir boʻgʻinli soʻzlarda qisqa til okli unlisini ifodalaydi: *bslan*, *chegit*, *kashi*, *tsk*, *bir*, *chit*.

7. [ʃ] belgisi *qish*, *gʻisht*, *xirmon* kabi *qash*, *gʻisht*, *xormon*.

8. *b*, *g*, *d*, *z*, *y*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *s*, *t*, *x*, *q*, *gʻ*, *h* harflari oʻz vazifasida ishlatiladi.

9. [v] belgisi *vaza*, *vazir*, *zavod* kabi soʻzlarda lab-tish undoshini ifodalaydi: *vaza*, *vazi*, *zavot*.

10. [w] belgisi *vodiy*, *sovuq*, *saylov* kabi soʻzlarda lab – lab v undoshini ifodalaydi: [vɔdi], [sɔwɔq], [sɔylɔw].

11. [f] belgisi *fazo*, *fabrika*, *fil* kabi soʻzlarda lab – tish undoshini ifodalaydi: [fazɔ], [fabrika], [fil].

12. [f] belgisi *tufli*, *nif*, *uf* kabi soʻzlarda lab-lab f undoshini ifodalaydi: [tufli], [tuf], [uf].

13. [j] belgisi *juda*, *jazo*, *jilva* kabi soʻzlarda jarangli qorishq portlovchi undoshini ifodalaydi: [juda], [jazo], [jitva].

14. [ɲ] belgisi *ng* til orqa burun tovushini ifodalaydi: [on], [en], [min].

15. [ɟ] belgisi til oldi jarangsiz qorishq portlovchi *ch* undoshini ifodalaydi: [ɟdam], [ɟaros].

16. [ʂ] belgisi til oldi jarangsiz singʻaluvchi *sh* undoshini ifodalaydi: [ʂaʂmaqni], [ʂaʂka], [ʂarɔyt].

17. Unli tovushning choʻziqligi [ɪ] belgisini unlikning oʻng tomoniga qoʻyilishi bilan koʻrsatiladi [ilni:], [tɪe.mor], [a:ɒ].

18. Undosh tovushning yumshoq talaffuz qilinishi [ʲ] belgisini undoshning oʻng tomoniga, teparoqqa qoʻyilishi bilan koʻrsatiladi: [apɾetʲ], [iɣnʲ], [iɣulʲ].

16-§. Nutqning fonetik boʻlinishi

Nutqimiz tovushlar oqimidan, tovush zanjiridan iborat. Bu zanjir turlicha hajmdagi fonetik boʻlaklarga ajratiladi. Oʻzbek tilida bunday boʻlaklarga **matn**, **jumla (faza)**, **takt**, **fonetik soʻz**, **boʻgʻin** va **tovush** kiradi.

1. **Matn.** Bir mavzu atrofiga birlashgan va turli vositalar bilan oʻzaro bogʻlangan mustaqil gaplardan iborat boʻlgan butunlik matn deb ataladi: *Vatan! Vatan tuygʻusi. Vatan muhabbati. Nimadir bular? Bular qanday sehrli qudratki, hali voyaga yetmagan, dunyo koʻrmagan, turmushning pastbakndlardan bexabar, oʻyin-u shoʻxliklardan oʻzga dardi yoʻq bir oʻsmirning yuragiga jo*

³⁵ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва. 1971, стр.801.

ko'lib olib, butun umrining xatti-harakatini, yurish-turishini boshqarib turadi? Bu tug'u nison farzandiga tug'ma bo'larmikun? (O.Sh.)

2. Jumla (frazza) nutq oqimida kattaroq pauza (to'xtam) bilan ajratib aytiladigan nutq birligidir. Masalan, *Kech kuz edi. Qo'qqisdan boshlangan quru sovuq cho'ponlarni tashvishga solib qo'ydi* (M.Oorinyev). Mazkur tovushlar zanjiri pauzalar vositasida ikki jumlagacha bo'linadi (ular orasidagi chegara ikki vertikal chiziqlar (//) bilan belgilangan). Jumla intonatsion va fikriy tugallikka ega bo'lgani uchun ko'pincha gapga teng keladi. Lekin jumla va gap bir xil tushunchalar emas. Jumla - fonetik birlik, gap grammatik birlik. Ular tilning har xil sathlariga mansubdir. Jumla taktlarga bo'linishi mumkin.

3. Takt – jumla (frazza) ichida qisqa pauza bilan ajratib aytiladigan nutq birligi. Masalan, yuqorida keltirilgan nutq zanjiridagi birinchi jumla (*Kech kuz edi*) bitta taktda teng. **Ikkinchi jumla** – (*Qo'qqisdan boshlangan qorasovuq / cho'ponlarni tashvishga solib qo'ydi*) ikki taktdan iborat bo'lib (ular orasidagi chegara bir vertikal chiziq bilan belgilangan). Birinchi takt uch fonetik so'zdan, ikkinchi esa ikkita fonetik so'zdan tashkil topgan. Birdan ortiq fonetik so'zdan tuzilgan taktlar ma'no va sintaktik jihatdan yaxlitlikka ega bo'ladi.

Shunday qilib, jumla va takt ritmik-intonatsion vositalar orqali ajratiladi. Takt bir fonetik so'zdan yoki bir necha fonetik so'zdan iborat bo'lishi mumkin.

4. Fonetik so'z o'z urg'usiga ega bo'lgan so'z yoki bir urg'uga birlashadigan ikki va undan ortiq so'z shakllaridir. Takt tarkibidagi fonetik so'zlar soni undagi so'zlarning umumiy miqdori bilan emas, balki urg'uli so'zlar miqdori bilan belgilanadi, boshqacha aytganda, takt ichida urg'uli so'z qancha bo'lsa, fonetik so'z ham shuncha bo'ladi. Masalan: *Qalamkashga / qishloqning qalbi, / shaharning aqli kerak.* // (O'. Hoshimov).

Bu jumlada uchta takt bo'lib, birinchi taktda bitta, ikkinchi taktda ikkita, uchinchi taktda uchta fonetik so'z qatnashgan. Bu jumladagi so'zlarning umumiy soni fonetik so'zlarning umumiy soniga teng.

Mustaqil urg'uga ega bo'lmagan yordamchi so'zlar o'ziga aloqador bo'lgan so'z bilan birga bir urg'uga ega bo'lib, bir fonetik so'zni tashkil etadi. Masalan: *Alevali daraxt o'ziga ishongani uchun, yonidan yangi nihol o'sib chiqsa, quvonadi.* (O'. Hoshimov). Mazkur jumlada 9 ta fonetik so'z bo'lib, ularning ikkitasi tarkibida ko'makchi (*ishongani uchun*) va ko'makchi fe'l (*o'sib chiqsa*) qatnashgan.

Bir tushunchani ifodalaydigan qo'shma so'zlar ham bir fonetik so'z sanaladi. Masalan: *Badiiy asar o'quvchining ongiga ta'sir qiladi, biroq qalbi orqali ta'sir qiladi.* (O'. Hoshimov). Bu jumla tarkibidagi *ta'sir qiladi* qo'shma fe'li bitta fonetik so'z deb qaraladi.

Fonetik so'z bo'g'inlarga bo'linishi mumkin.

5. Bo'g'in o'pkadan chiqib kelayotgan havo oqimiga berilgan bir zarb bilan aytiladigan fonemalar yoki ayrim bir fonemadir. Fonologiyada bo'g'in **silabema** (*ingl. syllable – bo'g'in degani*)³⁶ deb ataladi. Unli bo'g'in hosil qiluvchi fonema sanaladi. Shuning uchun ham so'z tarkibida nechta unli bo'lsa, bo'g'inlar soni ham shuncha bo'ladi. Masalan: *adolat* so'zida (a-do-lat) uch bo'g'in bo'lib, birinchi bo'g'in bir fonemadan, ikkinchi bo'g'in ikki fonemadan, uchinchi bo'g'in uch fonemadan iborat. Shuning uchun bo'g'inlar **bir** fonemali, **ikki** fonemali va **ko'p** fonemali bo'lishi mumkin. Bir fonemali bo'g'inlar unli dan iborat bo'lsa, ikki fonemali va ko'p fonemali bo'g'inlar unli va undoshlardan tuziladi.

Bo'g'inlar qanday tugashiga yoki boshlanishiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

1) ochiq bo'g'in – bir fonemali yoki oxiri unli bilan tugagan bo'ladi: *o – na, o – ta, a – ka, bo – la, ja – zi – ra – ma, Ma – li – ka;*

2) yopiq bo'g'in undosh bilan tugagan bo'g'in: *mak – tab, kap – tar, daf – tar, shuh – rat, gul – zor, Tosh – kent.*

3) berkitilgan bo'g'in – undosh bilan boshlanadigan bo'g'in: *mak-tub, poch-ta, te-leg-ram-ma, sez-gir, ziy-rak, ja-sur;*

4) berkitilmagan bo'g'in – unli bilan boshlanadigan bo'g'in: *o-i-(la), ol-, il-, ot-, o't.*

Hozirgi o'zbek tilida **tarkibiy jihatdan** quyidagi bo'g'inlar uchraydi (bunda V (vokal) – unli fonema, C (consonant) – undosh fonema belgisi hisoblanadi):

1) V – u, a;

³⁶ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр.765.

- 2) VC – ish, oq, ek, ...;
- 3) CV – shu, ma, be, ...;
- 4) VCC – aft, ishq, ilm, ...;
- 5) CVC – bor, gul, dog, ...;
- 6) VCCC – Orsk, Omsk, ...;
- 7) CCCV – Brno, ...;
- 8) CVCC – barg, vazn, gard, ...;
- 9) CCVC – krän, stol, xrom, ...;
- 10) CCVCC – kross, sport, spirt, ...;
- 11) VCCCC – Ernst, ...;
- 12) CCVCCC – Dnestr, spektr, ...;
- 13) CCCCCVC – Mkriçyan, ...;

Soʻzlarni boʻgʻindarga toʻgʻri ajrata bilish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunonchi:

- 1) yozuvda soʻzning bir qatorga sigʻmay qolgan qismi ikkinchi qatorga boʻgʻin asosida koʻchiriladi;
- 2) birinchi sinf oʻquvchilarini savodga oʻrgatish davrida asosiy diqqat soʻzlarni boʻgʻinlab oʻqish va yozishga qaratiladi.
- 3) barmoq vaznida yoziladigan sheʼr misralari boʻgʻin sonining teng boʻlishiga asoslanadi.
- 6) **Tovush boʻgʻin** (yoki soʻz) tarkibidagi eng kichik, fonetik jihatdan boʻlinmaydigan fonetik birlikdir.

17-§. Urgʻu

Soʻz (fonetik soʻz) tarkibidagi boʻgʻinlardan birining yoki (jumla) tarkibidagi soʻzlardan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi **urgʻu** deyiladi. Fonologiyada **urgʻu aksentema** (ingl. **accent – urgʻu** degani³⁷) deb yuritiladi.

Urgʻu soʻz tarkibidagi biror boʻgʻinga ham, gap tarkibidagi biror soʻzga (boʻlakku) ham tushishi mumkin. Shunga koʻra urgʻu ikki turga ajratiladi:

- 1) **Soʻz urgʻusi (yoki leksik urgʻu);**
- 2) **Gap urgʻusi (yoki logik urgʻu).**

Soʻz boʻgʻinlaridan biriga tushadigan urgʻu **soʻz urgʻusi** (yoki **leksik urgʻu**) deyiladi. Leksik urgʻu soʻzning qaysi boʻgʻiniga tushishiga koʻra ikki xil boʻladi.

- 1) **bogʻliq urgʻu;**
- 2) **erkin urgʻu.**

Soʻzning biror boʻgʻini bilan bogʻliq boʻlgan urgʻu **bogʻliq urgʻu** deyiladi. Oʻzbek tilida urgʻu asosan, soʻzning asosiy boʻgʻiniga tushadi, shuning uchun soʻzlarga affikslar qoʻshilishi bilan urgʻu ham oxirgi boʻgʻinga koʻcha boshlaydi. Masalan: *uzum- uzumzor-uzumzorlar-uzumzorlarni*.

Oʻzbek tilida urgʻusi birinchi boʻgʻinga, baʼzan ikkinchi boʻgʻinga tushadigan soʻzlar ham bor. Quyidagi soʻzlarda urgʻu birinchi boʻgʻinga tushadi: *hamma, barcha, dõim, hõzir, alsõ, garchand, lekin, garchi, hatto*. Koʻrinadiki, bunday soʻzlar ayrim olmoshlar, ravishlar, bogʻlovchilar, yuklamalar guruhida uchraydi.

Baʼzi ravishlarda, modal soʻzlarda urgʻu ikkinchi boʻgʻinga tushadi: *hamisha, albatta, afsuski*. Oʻzbek tilida urgʻu olmaydigan affiksalar va affiks yuklamalar ham bor, ular quyidagilardan iborat:

- a) feʼlning boʻlishsizligini ifodalovchi – *ma* affiksi: *bõrma, yõzna, ishlãma*;
- b) oʻxshash maʼnosini ifodalovchi – *cha, - day (- dek)* affikslari. *qushcha* (Uning qushcha *kuchi qelmadi*), *qushday* (U *qushday* yengil his qildi oʻzini);
- d) ot kesim tarkibidagi – *man, -san, -miz, -siz* kabi shaxs-son affikslari, shuningdek, *-dir* affiks bogʻlamasi: *Men oʻqitun chiman. Kitob bilim manbaidir*.
- e) *-ku, -ki, -mi, -chi, -a (-yo), -u (yu), -da, gina* kabi affiks yuklamalari: *bordi-ku, nima-ki, ulargina, bõrmi, u-chi?*

Soʻzning turli boʻgʻinlariga tushishi mumkin boʻlgan urgʻu **erkin urgʻu** deyiladi. Bu urgʻu asosan, ruscha – baynalminal soʻzlarga xos. Masalan, *fãбрика, kõmpas, trãktor, sintaksis* (birinchi

³⁷ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971. стр.19.

bo'g'inda): *professor, kompyuter, trolleybus, kibboksing* (ikkinchi bo'g'inda): *display, futbol, telegraf, telefon* (u xug'i bo'g'inda).

Leksik urg'u inhum amaliy ahamiyatga ega. Birinchidan, u talaffuz qilish me'yorlarini belgilaydi; ikkinchidan, so'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladi: *fizik* – shaxs oti, *fizik* – sifat, *ohna* – mevali daraxt ma'nosi ni bildiruvchi ot, *ohna* – bo'lishsizlik ma'nosidagi fe'l.

Logik urg'u (voki gap urg'usi) gap tarkibidagi so'zlardan (gap bo'laklaridan) biriga tashadigan urg'udir. Bunda so'zlovchi o'ziga muhim sanagan so'zni boshqalariga nisbatan kuchliroq aytadi va bu bilan tinglovchining diqqatini shu so'zga qaratadi. Masalan: *Adab aqlning tashqi suratidir.* ("Oz-oz o'rganib donc bo'lur".) gapida logik urg'u quyidagicha tus olishi mumkin:

Adab (boshqa narsa emas) aqlning tashqi suratidir.

Adab aqlning (boshqa narsaning emas) tashqi suratidir.

Adab aqlning tashqi (ichki emas) suratidir.

18-§. Ohang

Fonetik-fonologik tizimning ustsegment birliklaridan biri ohangdir. **Ohang** – bu nutq melodikasi, gap urg'usi, to'xtam(pauza), sur'at, ritm va tembr yig'indisidir.

1. Nutq melodikasi deganda og'zaki aytilgan gapda ovozning ko'tarilishi va pasayishini tushunish lozim. Masalan, darak, so'roq va buyruq gaplarining ohangi bir-biridan farq qiladi. Darak gap tinch ohang bilan, so'roq gap ko'tariluvchi ohang bilan, buyruq gap esa buyruq ohangi bilan aytiladi.

2. Nutq ritmi deganda badiiy matndagi vazndoshlikni, ohangdoshlikni tushunish kerak. Masalan, quyidagi misralarni tekshirib ko'raniz:

Vodiyarlarni / yovov kezganula,

Bir ajib his / bor edi menda. (H.Olimjon)

Birinchidan, har ikkala misra ham 9 ta bo'g'indan iborat. Ikkinchidan, har ikkala misradagi turoqlar bir xil miqdordagi bo'g'inlardan tashkil topgan: $4 + 5 = 9$. Uchinchidan, har ikkala misra ham o'zaro qo'lyadash so'zlarga ega: *kezganula / menda*. Bularning barchasi nutq ritmini hosil qiladi.

3. Nutq tempi deganda gap tarkibidagi tovushlarni talaffuz qilishdagi sur'at, daraja va tezlikni tushunish kerak. Masalan, darak gaplarda gap boshida sekin, oxiriga borib tezlashadi, so'roq gaplarda teskarisi – gap boshida tez, oxirida sekinlashadi, buyruq gaplarda esa gap oxiriga qarab tezlashib boradi, lekin oxirgi so'z tezligi keskin pasayadi.

4. Nutq intensivligi talaffuzning kuchli va kuchsiz bo'lishidir. Masalan, uy ichidagi nutq ko'chadagiga nisbatan kuchsiz bo'ladi.

5. Nutq tembri nutqning bo'yoqdorligidir. Nutq quvnoq, shodon, ma'yus, g'amgin bo'lishi mumkin.

6. To'xtam (pauza) nutq paytida nafasni rostlash uchun yoki ma'lum bir so'zni ta'kidlash uchun qilingan to'xtashlardir.

Ohangning tugallangan, tugallanmagan, darak, so'roq, undov, chaqiruv, sanash ohangi kabi turlari mavjud.

Ohang gapning yaxlitligini, gap turlarini farqlashda katta ahamiyatga ega.

19-§. Orfoepiya

1. Orfoepiya haqida umumiy ma'lumot

Orfoepiya³⁸ adabiy til talaffuz me'yorlarini o'rganuvchi tilshunoslikning sohasidir. Orfoepiya milliy til uchun yagona talaffuz me'yorlarini belgilaydi. Ma'lumki, o'zbek milliy tili dialektik tarkibi jihatdan rang-barang bo'lib, u uch katta lahja(dialekt)ni o'z ichiga oladi:

1. Qipchoq lahjasi.

2. O'g'uz lahjasi.

3. Qarlug' – chigil – uyg'ur lahjasi.

Bu lahjalar ba'zi leksik, fonetik va morfologik belgilari bilan bir-biridan farq qiladi. Masalan, qipchoq lahjasida so'z boshida adabiy tildagi *y* undoshi o'mida *j* undoshi (*yo'q* → *yo'q*, *yigirma* → *jigirma*) talaffuz qilinadi: *ch* undoshi o'mida *sh* undoshi (*kech* → *kesh*, *kechir* → *keshir*) aytiladi.

³⁸ Orfoepiya - grekcha *orphos* – "to'g'ri" *epos* – "nutq" degani.

O'g'uz lahjasida so'z boshida kelgan **t, k** jarangsiz undoshlari **d, g** jarangli undoshlari tarzida aytiladi: *tug'→dog', keldi→galdi*.

Qartug' – chigil – uyg'ur lahjasida esa so'z ohindagi **q** undoshi **g'** tarzida talaffuz qilinadi yoki umuman talaffuz qilarmaydi, **k** undoshi **y** tarzida aytiladi: *qishloq→qishlog'*, (yoki *qishloq*); *iliq→ilig'* (yoki *ilu*); *qatiq→qatig'* (yoki *qatu*); *kesak→kesay, kepak→kepay, telpak→telpay*. I ekin, so'zlar tarkibidagi tovushlar har xil lahjalarda turlicha talaffuz qilinsa ham, adabiy til an'analoriga mos keladiganlari tanlab olinadi.

Adabiy talaffuz me'yorlarini tilning tovushlar tizimi (sistemi) asosida yaratiladi, bu esa talaffuz me'yorlarini belgilashda tilning tovush tarkibi, ularning nutqdagi turli kombinator va pozitsion o'zgarishlarini hisobga olishni taqozo etadi. Masalan, so'z oxirida kelgan **b** undoshining jarangsiz **p** tarzida aytilishi: *kitop, maktap, kelip* (yozilishi: *kitob, maktab, kelib*), **q** undoshining so'z o'rtasida **s** yoki **sh** undoshidan oldin kelib **x** tarzida talaffuz qilinishi: *oxsil, oxshom, taxsim* (yozilishi: *oqsil, oqshom, taqsim*), ba'zan so'z oxirida kelgan **d, t** undoshlarining talaffuzda tushib qolishi: *xursan, monan, farzan, do's, sus, g'ish* (yozilishi: *xursand, monand, farzand, do'st, sust, g'isht*) adabiy talaffuz me'yorlariga mos.

Ko'rinadiki, so'zning talaffuzdagi shakli yozuvdagi shakliga hamma vaqt to'g'ri kelavermaydi. Orfoepiya unilar talaffuzi, ayrim undoshlar talaffuzi, o'zlashma so'zlar talaffuzi, ayrim grammatik shakllar talaffuzi qoidalarini o'z ichiga oladi.

1. Unilar orfoepiyasi

i unlisi:

1) *bir, bitta, kir, tiq* kabi bir bo'g'inli so'zlarda, *kishi, bilan, bilak, tila, firibgar* kabi ikki bo'g'inli va ko'p bo'g'inli so'zlarda qisqa aytiladi;

2) chuqur til orqa undoshlari *q, g'* x dan keyin kelganda, qisqa til orqa unlisi kabi talaffuz qilinadi: *qish, qirg'iz, qirmizi, og'iz, g'irrom, xira, axir* kabi;

3) *bino, ahil, do'stlik, birja* kabi so'zlarda, shuningdek, **y** undoshdan oldin kelganda, cho'ziq talaffuz qilinadi: *ziyrak, tiyrak, biyron, tiyin* kabi.

U unlisi:

1) *kun, tun, buvi, buloq* kabi so'zlarda qisqa aytiladi;

2) *maxsus, mag'rur, masrur, urg'u, yozuv* kabi so'zlarda, shuningdek **y** undoshlaridan oldin kelganda, cho'ziq talaffuz qilinadi: *tuyg'u, buyrug', uyg'ur* kabi;

3) *tugun, tutun, tuzum, tushuncha, ustun* kabi so'zlarning ikkinchi bo'g'inida qisqa **i** tarzida aytiladi.

O' unlisi:

1) *bo'r, zo'r, o't, do'st, to'rva, sho'rva, ko'lanka* kabi bir bo'g'inli, ikki bo'g'inli va ko'p bo'g'inli so'zlarda qisqa talaffuz qilinadi;

2) *zo'rg'a, lo'nda* kabi ikki bo'g'inli so'zlarda, shuningdek, takroriy so'zlarning birinchi qismida cho'ziq aytiladi: *zo'r-bazo'r, mo'l-mo'l, ko'p-ko'p* kabi.

E unlisi:

1) *ertalab, erta, erka, ertak* kabi so'zlarda kengroq talaffuz qilinadi;

2) *gerdaymoq, keksa, men, sen, kema* kabi so'zlarda bir oz torroq talaffuz qilinadi;

3) *attestatsiya, delegatsiya, injener, metro, metafora, metonimiya* kabi ruscha-baynalminal so'zlarning urg'usiz bo'g'inida **i** tarzida aytiladi.

O unlisi:

1) *ong, tong, son, ot, ol* kabi bir bo'g'inli so'zlarda, *ona, ota, xola, tog'a, bola* kabi ikki bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'inida, *bahor, qaror, daho, baho, davo* kabi ikki bo'g'inli so'zlarning ikkinchi bo'g'inida, *obod, ozod, ozor, omon, olomon, oshqozon* kabi ikki bo'g'inli va ko'p bo'g'inli so'zlarning hamma bo'g'inlarida keladi;

2) hamma bo'g'inida **o** keladigan *tolqon, to'polon, poymol* so'zlarning birinchi yoki ikkinchi bo'g'inini tarkibidagi **o** unlisi **a** tarzida aytiladi;

3) *ocherk, kosmos, tonna* kabi ruscha-baynalminal so'zlarning urg'uli bo'g'inida **o'** tarzida aytiladi;

4) *kometa, komediya, botanika, geologiya* kabi ruscha-baynalminal soʻzlarning urgʻusiz boʻgʻinida **a** tarzida talaffuz qilinadi:

5) *direktor, traktor, auditor* kabi ruscha-baynalminal soʻzlarning urgʻusiz boʻgʻinida qisqa **i** tarzida aytiladi.

A unlisi:

1) *kam, sal, chang* kabi bir boʻgʻinli soʻzlarda, *dada, aka, katta, kaltak* kabi ikki boʻgʻinli soʻzlarda, *arava, pakana, mastava* kabi koʻp boʻgʻinli soʻzlarda **yumshoq** aytiladi:

2) chuqur til orqa undoshlari **q, gʻ, x** undoshlaridan keyin kelib, til orqa unlisi tarzida talaffuz qilinadi: *qargʻa, qalam, gʻarb, gʻlaba, xalta, xabar*;

3) *aʻlo, maʻno, daʻvo, taʻsir, maʻrifat* kabi arab tilidan oʻzlashgan soʻzlarning birinchi boʻgʻinida **choʻziq** talaffuz qilinadi:

4) *mudofaa, mutolaa, murojaat* kabi arab tilidan oʻzlashgan soʻzlardan bir unli bilan talaffuz qilinadi.

2. Ayrim undoshlar orfoepiyasi

1. Soʻz oxirida kelgan jarangli **b, v, g, d, j, j, z** undosh tovushlar jarangsiz **p, f, k, t, ch, sh, s** tarzida talaffuz qilinadi: *maktab* → [maktap], *Salimov* → [salimɒf], *pedagog* → [pidagok], *zavod* → [zavot], *avj* → [avch], *garaj* [garish], *faraz* → [ʃaras].

2. baʼzan soʻz oʻrtasida jarangsiz undoshlardan oldin kelgan **v, z** jarangli undoshlar ham jarangsiz **f, s** tarzida aytiladi: *avtobus* → [aftobus], *mazkur* → [maskur].

3. Ayrim undoshlardan (**g, s, t, sh**) oldin qoʻllangan chuqur til orqa portlovchi **q** undoshi sirgʻaluvchi **x** tarzida talaffuz qilinadi: *naqd* → [naxt], *maqsad* → [maxsat], *vaqt* → [vaxt], *qaqsha* → [qaxsha].

4. kombinator oʻzgarishga uchragan ayrim soʻzlar talaffuz meʼyorlariga mos deb qaraladi: *mamba* → [mamba], *tanbur* → [tambur], *karnay* → [kannay], *bebosh* → [bevos], *tuncha* → [muncha].

3. Ayrim affikslar orfoepiyasi

1. Hozirgi oʻzbek tilida qaratqich va tushum kelishigi affikslari (**-ning** va **-ni**) bir xil **-ni** tarzida aytiladi. Qiyoslang: *maktabni* (hovlisi), *maktabni* (esladi), *kitobni* (muqovasi), *kitobni* (oʻqidi).

2. *Men, sen* olmoshlariga qaratqich kelishigi affiksi (**-ning**), tushum kelishigi affiksi (**-ni**) hamda qarashlilik affiksi (**-niki**) qoʻshilganda, **n** undoshi bitta talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. Masalan: *men + ning = meni*, *sen + ni = seni*, *men + niki = meniki*.

3. Oxiri **b, p, d, t, s, f, x, ch, sh, h** undoshlari bilan tugagan soʻzlarga qoʻshilgan joʻnalish kelishigi affiksi **-ka** tarzida aytiladi: *kitobka* (*kitobga*), *kanopka* (*kanopga*), *avlotka* (*avlodga*), *nutka* (*nutga*), *giloska* (*gilosga*), *insofka* (*insofga*), *mixka* (*mixga*), *sochka* (*sochga*), *idishka* (*idishga*).

4. Oxiri **k** yoki **g** bilan tugagan soʻzlarga **g** undoshi bilan boshlanadigan **-ga, -gan, -gach, -guncha, -gin** affikslar qoʻshilganda, affikslardagi **g** undoshi **k** tarzida aytiladi: *etak-etakka, barg-barkka, ek-ekkan, tug-tukkan* kabi.

5. Oxiri **q** yoki **gʻ** bilan tugagan soʻzlarga **g** undoshi bilan boshlanadigan **-ga, -gan, gach, -gunsha, -gin** kabi affikslar qoʻshilganda, affikslardagi **gʻ** undoshi **q** tarzida talaffuz qilinadi: *qishloq-qishloqqa, togʻ-toqqa, chiq-chiqqan, sogʻ-soqqach* kabi.

6. Oxiri **b, p, d, t, s, f, x, ch, sh, h** undoshlari bilan tugagan soʻzlarga qoʻshilgan oʻrin payt va chiqish kelishigi affikslari **-ta, -tan** tarzida aytiladi: *kitopta* (*kitobga*), *kanoptan* (*kanopdan*), *zavottan* (*zavotdan*), *muhlatta* (*muhlatda*), *gilostan* (*gilosdan*), *taklftan* (*taklifdan*), *cho michta* (*chomichda*).

7. *Dorboz, ishqiboz, kaptarboz, bogʻbon, darvozabon, tarozibon* soʻzlari tarkibidagi **-bos, -bon** shaklida talaffuz qilindi: *darvos, ishqivos, kaptarvos, bogʻvon, darvozabon, tarozibon* kabi.

Grafika (grekcha *grapho* – *vozmoq* degani) tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, unda fonetik-fonologik, leksik va morfologik birliklarni ifodalash uchun qo'llanadigan optik-grafik (*ingl. optic – qaraydigan, ko'radigan* degani³⁹) belgilar haqida so'z yuritiladi. Bu belgilar **grafema** deb ataladi. Masalan, fonetik birlik bo'lgan fonemani ifodalash uchun harflardan (**a** fonemasi uchun **a** grafemasi olingan va h.), leksik birlik bo'lgan leksemalarni farqlash uchun tutuq belgisidan (*sher* – hayvon, *she'r* – adabiy atama, janr turi), morfologik birlik bo'lgan morfemani ifodalash uchun raqamdan (son turkumiga mansub "*olti*" so'zini ifodalash uchun "6" raqami olingan) foydalaniladi.

Grafemalar quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Harflarga asoslangan grafemalar tilda mavjud bo'lgan fonetik-fonologik birliklarni ifodalovchi grafemalardir. Masalan, *nodir* so'zidagi beshta fonemani ifodalash uchun beshta grafema {n}, {o}, {d}, {i}, {r} ishlatiladi. Bunday grafemalar tarkibiga ko'ra bir nechta guruhlarga ajraladi: Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek grafikasidagi grafemalar tarkiban ikki guruhga bo'linadi: **1) monografemalar** bir harfan iborat bo'ladi: *a, b, d...* **2) digraflar** ikki harf qo'shilmasidan iborat: *ng, ch, sh*.

2. Tinish belgilariga asoslangan grafemalar nutqning mazmunini tomonini yozuvda ifodalash uchun qo'llanadigan belgilardir. Bu belgilar quyidagi vazifalarni bajarishga mo'ljallangan:

1) muloqot jarayonini yozuvda to'g'ri aks ettiradi: *Bahor!* (his-hayajon) *Bahor?* (so'roq).

2) gaplarni tarkib jihatidan farqlashga xizmat qiladi: *Karimjon* (ega) *bugun ham kelmadimi?* *Karimjon* (undalma), *bugun ham kelmadimi?*

3) uslubiy qulaylikka xizmat qiladi: "*Toshkentdan Nukusga qatnaydigan poyezd keldi*" deyish o'rniga "*Toshkent - Nukus*" *poyezdi keldi*" deb yozilsa, tire tufayli usluban qulay, ixcham bo'ladi.

4) yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi: *Agronom? Nima?! - Nosirov shunaqangi qattiq baqirdiki, nazarimda olis-olislardagi tog'lar ham larzaga kelib silkingandek bo'ldi.* (X.To'xtaboyev) So'roq va undov belgilarining birga qo'llanishi shu so'z orqali ham so'roq, ham taajjublanish, ham hayajon ifodalanishini aks ettirgan.

Shuni aytish joizki, "Grafika" bo'limida tinish belgilari faqat grafemalar sifatida tasnif qilinadi, ularning qo'llanish o'rinlari "Punktuatsiya" bo'limida o'rganiladi.

3. Raqamlarga asoslangan grafemalar miqdor va tartib tushunchalarini yozuvda aks ettirish uchun qo'llanadigan grafemalardir. Hozirgi o'zbek yozuvida ishlatiladigan raqamlar ikki guruhga bo'linadi:

1) arab raqamlari avval Hindistonda yaratilib, keyinchalik buyuk vatandoshimiz Muhanimad Xorazmiy xizmatlari tufayli Arabiston, Ispaniya va butun Yevropaga tarqalgan raqamlardir: *0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 100, 1000, 100000, 1000000, 1000000000* kabi.

2) rim raqamlari eramizdan besh asr oldin *etrusk* qabilalari tomonidan yaratilgan va qadimgi rimliklar qo'llagan raqamlardir: *I* (bir), *V* (besh). *X* (o'n), *L* (ellik), *C* (yuz), *D* (besh yuz), *M* (ming).

Raqamlarga asoslangan grafemalar asosan matematika faniga tegishli bo'lsa ham, tilga oid leksema va morfemalarni ifodalash uchun xizmat qilganligi tufayli "Grafika" bo'limida ham o'rganiladi.

4. Ramziy belgilarga (simvollarga) asoslangan grafemalar ilmi-fan (shu jumladan, tilshunoslikda ham) sohasida qo'llanadigan maxsus belgilar tizimi: **1) matematik faniga oid ramziy belgilar** - $\sqrt{\quad}$ (*ildiz*), - (*ayiruv*), + (*qo'shuv*), $\times$ (*ko'paytiruv*), : (*bo'luv*), $\frac{\quad}{\quad}$ (*ikks*), $\frac{\quad}{\quad}$ (*katta*), < (*kichik*) va boshqalar; **b) astronomiyaga oid ramziy belgilar** - $\oplus$ (*Quyosh*), $\M$ (*Mars*), Υ (*Venusa*), $\S$ (*Saturn*) va boshqalar; **d) tilshunoslikka oid ramziy belgilar** - $\<$ $>$ (*o'tish belgisi*), $\%$ (*ajratish belgisi*), : - *fonemaning cho'ziqlik belgisi*; **e) moliyaga oid ramziy belgilar** - \$ (*dollar*), £ (*yevro*), £ (*funt sterling*).

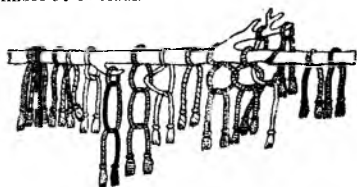
Kompyuterning yozuv vositasi sifatida qo'llanishi natijasida juda ko'p miqdordagi ramziy belgilar yozuv tizimiga kirib keldi. Bu computer bilan ishlaydigan har bir insonga tanishdir, shuning uchun ularning barchasini keltirishga hojat yo'q deb hisoblaymiz.

³⁹ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр.528.

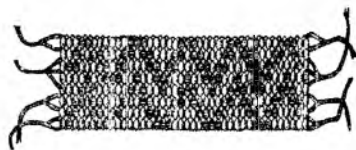
20-§. Yozuv haqida umumiy ma'lumot

Yozuv insoniyat taromonidan qilingan buyuk kashfiyotlardan biridir. U insonga o'z fikrini uzoq masofaga va uzoq davrga yetkazishda yordam beradigan qulay vositadir. Demak, yozuv insonning ma'lumi axborotni zamon va makon ichida bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga yetkazish zaruriyatidan kelib chiqqan. Albatta, yozuv birdaniga paydo bo'lgan emas. Dastlabki "maktub"lar hozirgi yozuvdan juda katta farq qilgan. Buyuk bobokalonimiz, g'azal mulkning sultoni Alisher Navoiy o'zining "Saddi Iskandariy" dostonida ana shunday "maktub"lardan biri haqida hikoya qiladi. Eron shohi Doro Iskandarga o'z elchisi orqali uchta narsa: chavgon tayog'i, koptok va bir idishda kunjut donalarini jo'natadi. Bunda chavgon tayog'i va koptokning ma'nosi: "Sen, Iskandar, hali men bilan jang qilishga yoshlik qilasan, yaxshisi, chavgon (hozirgi chim ustidagi xokkeyga o'xshagan o'yin) o'ynab yuraver". Idishdagi kunjutning ma'nosi: "Mening qo'shinim shu idishdagi kunjut donalaridek son-sanoqsiz, sen unga bas kelolmayсан". Iskandar esa ularni boshqacha talqin qiladi: "Koptok - yer shari va u mening qo'limga". Iskandar, shunday deya, bir necha tovuq keltirishni buyuradi va ular kunjut donalarini bitta qo'ymay yeb tugatishadi. Ma'nosi: "Mening qo'shinim senikini bitta qoldirmay qirib tashlaydi". Bu yerda har bir narsa ramziy ma'noga ega: koptok va chavgon - o'yin yoki koptok - yer shari, kunjut donalari - askarlar va h.

Ba'zan narsalar ramziy ma'no ifodalamasdan, shartli belgi vazifasini bajargan. 7-rasmda peruliklarning *kipu* nomli xati, 8-rasmda esa irokez qabilasining *vampun* nomli yozuvlari ana shunga misol bo'la oladi:

7-rasm.
Peruliklarning kipu yozuvi.

8-rasm.
Irokezlarning vampun yozuvi.

21-§. Yozuvning turlari

Yozuvni taraqqiyot bosqichlari bo'yicha to'rtta turga ajratsa bo'ladi. Bular quyidagilardir:

1. Piktografik yozuv

Piktografik (lot. *pictus* — chizilgan va *yunon. grapho* — yozaman)⁴⁰ yozuv rasmlarga asoslangan yozuv turidir va uning birliklariga **piktogramma** deyiladi. Bu yozuv namunalari quyidagi rasmlarda berilgan:

9-rasm. Piktogramma. Eskimos-ovchining "kundaligi". *Mazmuni*: "Odam ovga chiqqan, hayvon terisini qo'lga kiritgan, keyin yana bittasini topgan, morj ovlagan, boshqa ovchi bilan qayiqda suzgan, tunni o'tkazgan".

⁴⁰ М.Ирясулов. Типшуносликка кириш. "Ўқитувчи" нашриёти, -Т., 1992, 218-бет

10- rasm. Piktogramma. Hindularning prezidentga “arznomasi”. *Maʼmuni:* “Turna. Uchta suvsar, Ayiq, Dengiz odami va Dengiz mushugi qabilalari yagona qalb joʻshqinligi ila Turna qabilasi boshligʻiga koʻllar hududiga koʻchib oʻtishga ruxsat berish haqida prezidentdan iltimos qilishni topshiradi”.

Ikkinchi piktogrammani oʻqish qiyinroq, chunki unda “yagona qalb joʻshqinligi ila”, “prezidentdan iltimos qilishni” kabi mavhum tushunchalar ham berilgan.

Piktografik yozuv quyidagi xususiyatlarga ega:

- 1) piktogrammalarda hayotiy vaziyatlarni (ov, safar) aks ettiruvchi rasmlar ifodalanadi;
- 2) rasmlarning badiiy tomoni ahamiyatsiz;
- 3) mavhum tushunchalarni ifodalay olmaydi;

2. Ideografik yozuv

Ideografik (*yun. idea – tushuncha; grapho - yozaman*)⁴¹ yozuvni “tushunchaviy yozuv” desa boʻladi, uning birligi **ideogramma** deb ataladi. Bunda rasmlar orqali bevosita narsa, hayvon yoki boshqalarning oʻzi emas, balki shu rasmlar taʼsirida inson ongida aks etgan tushuncha muhimdir. Masalan, piktografik yozuvda ifodalangan yurak va unga sanchilgan oʻq ideografik yozuvda muhabbat maʼnosini ifodalaydi. Demak, bu yozuv orqali mavhum tushunchalarni ham ifodalash imkoniyati paydo boʻladi. Bu yozuvning quyidagi belgilari mavjud:

- 1) qoʻllangan rasmlar soʻz maʼnosini ifodalaydi;
- 2) voqeʼlik haqida ancha kengroq maʼlumot berish mumkin;
- 3) rasmlar barqarorlashgan, yaʼni bir tushunchani ifodalash uchun bir xil rasm ishlatilgan;
- 4) rasmlar oʻz va koʻchma maʼnolarida maydonga chiqadi.

3. Iyerografik yozuv

Iyerografik (*yun. hieroglyphoi – muqaddas yozuvlar*)⁴² yozuv ideografik yozuvning mukammallashtirilgan shakli sifatida yuzaga kelgan. Bu yozuvda ideografik yozuvda qoʻllangan rasmlar shartli belgilarga – **iyerogliflarga** aylantirilgan. Demak, bu yozuvning birligi **iyeroglif** deb ataladi.

⁴¹ Oʻshakitob, 219-bet.

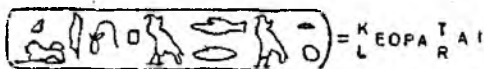
⁴² М.Ирискулов. Типноусловия кирил. “Учитывчи” наприети. -Т.: 1992, 219-бет.

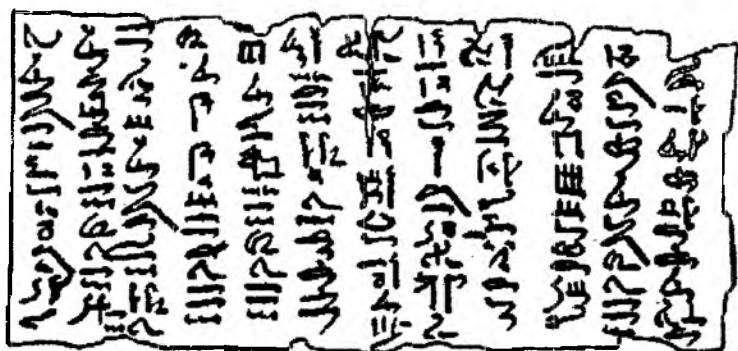
11-rasm. Iyerogliflar. Qadimgi Misr yozuvi.

Bu yozuvning quyidagi belgilari mavjud:

- 1) bu yozuvda tez yozish mumkin, chunki endi rasmlardagi oruqcha qismlarni aks ettirish shart emas;
- 2) mazmunan ancha murakkab matnlarni yaratish mumkin, chunki mavhum tushunchalarni ifodalasa ham bo' ladi;
- 3) hajm jihatdan yirik matnlar yaratish mumkin, chunki ixchamlik bunga imkon beradi.

12-rasm. Iyerogliflar. Ptolemey va Kleopatranning nomlari aks ettirilgan kartushlar.(qalqon ko'rinishidagi taqinchoq)

13-rasm. Iyeroglifik yozuvdan kelib chiqqan qadimgi Misr sodda yozuvi (iyeratik yozuv).

14-rasm. Xitoyliklarning leksik-figurali yozuvi.

Лексическо - фигурное письмо китайцев

eski	старое	☉	☾	山	木	犬
yangi	новое	日	月	山	木	犬
		Солнце	Луна	Гора	Дерево	Собака

Quyosh Oy Tog' Daraxt It

Ko'rinayotiki, rasmlar vaqt o'tishi bilan asta-sekin shartla belgilarga aylana borgan (13- va 14-rasmlar). Bunda, yuqorida aytilganidek, rasmlardagi ortiqcha detallar tushirilgan. Qadimgi Messopotamiyada assiriyaliklar va vavilonliklar qo'llagan mixxat ana shu yo'l bilan yaratilgan. Mixxat deyilishiga sabab shundaki, bu yozuvning belgilari mixga o'xshab yozilgan. Quyidagi rasimga e'tibor boring:

- I)
- II)
- III)

14-rasm. Assiriyaliklar va vavilonliklarning mixxati.

4. Fonografik yozuv

Fonografik (yun. phone – tovush, grapho –

vozaman degani)⁴³ **yozuv** eng mahsuldor yozuv sifatida yuzaga keldi, chunki bu yozuv tilning fonetik tomonlarini ham aks ettirishga imkon yaratdi. Buning munivati shundaki, endi soʻzlar boʻgʻinlarga boʻlmit, har bir boʻgʻin ayrim iyeroglif yordamida ifodalangan. Bu fonografik yozuv taraqqiyotining **birinchi** – **sillabik** (yun. **sillabe** – **boʻgʻin** degani) bosqichi hisoblanadi. Qadimgi hind yozuvi boʻlmish **devanagari** bunga yaxshi misol boʻla oladi.

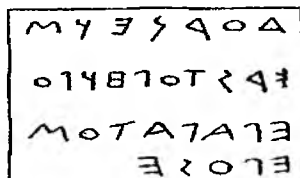
प्राणी उपधेहि

15-rasm. Qadimgi hind yozuvi “devanagari” dan namuna.

Devanagari yozuvida har bir belgi undosh tovushlarning **a** unlis: bilan qoʻshib aytilgan: **ba, va, ga, da** va h. Bu yozuv birligi **sillabema** hisoblanadi. Kirill yozuvidagi **е, э, ю, я** harflarini eslasangiz, ular **ye, yo, yu, ya** kabi boʻgʻinlarni aks ettiradi.

Fonografik yozuvning bu bosqichida muayyan miqdordagi unli tovush ishtirok etadigan belgilar talab qilingan, demak, ularning soni koʻp boʻlmaydi.

کیاب

15-rasm. Arab yozuvi (*kitob*).

16-rasm. Fera orolidan topilgan qadimgi yunon yozuvi.

Fonografik yozuvning **ikkinchi** bosqichi **consonant (undosh)** bosqich hisoblanadi, chunki bu yozuvda oʻzak hosil qiluvchi undoshlargina harflar bilan ifodalanadi, unililar esa diakritik (yun. **diakritikos** – **farqlovchi** degani)⁴⁴ belgilar yordamida aks ettiriladi. Bunga **arab** yozuvi misol boʻla oladi.

Fonografik yozuvning **uchinchi** bosqichi fonematik bosqich deb atalishi mumkin, chunki bu bosqichda har bir tovush uchun bitta harf qoʻllangan. Bu yozuvning yuzaga kelishida qadimgi **yunonlarning** xizmatlari kattadir. Ular qadimgi **finikiyaliklardan** grafik belgilarni oʻzlashtirib oldilar va unli tovushlar uchun ham harf qoʻshdilar. Bunda ham ular finikiyaliklar alifbosidagi ortiqcha undosh harflardan foydalanganlar. **Alifbo** soʻzi haqida quyidagi fikrlar mavjud: finikiyaliklar tilida **aleph** (yunoncha **alpha**) “hoʻkiz”, **beth** (yunoncha **beta**) “uy”, **gimel** (yunoncha **gamma**) “boʻyinturuq”, **daleth** (yunoncha **delta**) “eshik” degan maʼnolarni ifodalagan. Dastlabki ikkita harf nomidan **alifbo** soʻzi paydo boʻlgan.⁴⁵

Shunday qilib, yunon alifbosi birinchi **harf-tovush** alifbosi hisoblanadi va u lotin, slavyan va boshqa koʻpgina alifbolar yaratilishi uchun asos boʻldi.

⁴³ М.Ирискулов. Тилшунослика кириш. “Ўқитувчи” наприети. -Т.: 1992, 221-бет.

⁴⁴ Oʻsha kitob, 222-bet.

⁴⁵ А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 360.

17-rasm. Alifbo taraqqiyoti. Misr iyerogliflaridan to'lov alifbosi gacha.

Alifbo	Alifbo	Alifbo	Alifbo		Alifbo
			Alifbo	Alifbo	
А	Б	В	Г	Д	Е
Ж	З	И	Й	К	Л
М	Н	О	П	Қ	Р
С	Т	У	Ф	Х	Ц
Ч	Ш	Щ	Ъ	Ы	Э
Ю	Я	А	Б	В	Г
Д	Е	Ж	З	И	Й
К	Л	М	Н	О	П
Қ	Р	С	Т	У	Ф
Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ
Ы	Э	Ю	Я	А	Б
В	Г	Д	Е	Ж	З
И	Й	К	Л	М	Н
О	П	Қ	Р	С	Т
У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш
Щ	Ъ	Ы	Э	Ю	Я
А	Б	В	Г	Д	Е
Ж	З	И	Й	К	Л
М	Н	О	П	Қ	Р
С	Т	У	Ф	Х	Ц
Ч	Ш	Щ	Ъ	Ы	Э
Ю	Я	А	Б	В	Г
Д	Е	Ж	З	И	Й
К	Л	М	Н	О	П
Қ	Р	С	Т	У	Ф
Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ
Ы	Э	Ю	Я	А	Б
В	Г	Д	Е	Ж	З
И	Й	К	Л	М	Н
О	П	Қ	Р	С	Т
У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш
Щ	Ъ	Ы	Э	Ю	Я

22-§. O'zbek yozuvi tarixidan

O'zbek xalqi o'z tarixi davomida Markaziy Osiyo xalqlari bilan bir qatorda quyidagi yozuvlardan foydalanib kelgan:

1. **Mixxat.** Eramizdan oldin VI-IV asrlarda Markaziy Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida ishlatilgan yozuv (namunasi oldingi bo'linda berilgan).

2. **Oromiy yozuvi.** Finikiy yozuvi asosida eramizdan oldin I-ming yillikda oromiy davlatida shakllangan consonant yozuvdir. Uning namunalari oromiylar shohi Farasman tomonidan chiqarilgan tangalar orqali bizgacha yetib kelgan.

3. **Yunon va karoshta yozuvlari.** Eramizdan oldingi III-I asrlarda ishlatilgan yozuvdir.

4. **So'g'd yozuvi.** Hozirgi eramiz boshidan VI asrlargacha ishlatilgan yozuv.

5. **Xorazm yozuvi.** II asr oxiri III asr boshlarida Xorazm shohi chiqargan tangalarda uchraydigan yozuv bo'lib, oromiy yozuviga o'xshash bo'lgan.

6. **O'rxun-enasoy yozuvi.** Namunalari Mo'g'ulistonning O'rxun (yoki O'rxon) vodiysidan hamda Rossiyaning Enasoy (Yenisey) daryosi havzasidan topilgan

yo'zuv.

7. **Uyg'ur yozuvi.** VI asrdan XV asrgacha turkiy xalqlar va mo'g'ullar tomonidan qo'llangan yozuv.

8. **Arab yozuvi.** VIII asr boshlaridan 1930-yilgacha O'zbekiston hududida amalda bolgan yozuv.

9. **Lotin yozuvi.** 1929-yildan 1940-yilgacha O'zbekistonda amal qilingan yozuv. Maktablarda bu alifbaga o'tish 1927-28 o'quv yilidan boshlanib, 1929-30 o'quv yilida tugallangan. Davlat idoralari esa 1928-1930-yillarda to'liq o'tib bo'lingan. Quyida shu yozuvga asoslangan alifbo berilgan:

Aa	Bb	Cc	Çç	Dd	Ee	Əə	Ff	Gg	Qq
Aa	Bb	Cc	Çç	Dd	Ee	Əə	Ff	Gg	Qq
Hh	Ii	Jj	Kk	Ll	Mm	Nn	Nn	Oo	Pp
Hh	Ii	Jj	Kk	Ll	Mm	Nn	Nn	Oo	Pp
Qq	Rr	Ss	Şş	Tt	Uu	Vv	Xx	Zz	Zz
Qq	Rr	Ss	Şş	Tt	Uu	Vv	Xx	Zz	Zz

10. **Kirill yozuvi.** 1940-yil 6-8-may kunlari bo'lib o'tgan O'zbekiston Oliy Soveti III sessiyasida qabul qilingan qarorga binoan joriy qilingan yozuv bo'lib, unga to'liq o'tish 1942-yil boshlarida yakunlandi.

харф	номи	харф	номи	харф	номи	харф	номи	харф	номи	харф	номи
Аа	а	Ёё	ё	Лл	эл	Сс	ес	Чч	че	Яя	я
Бб	бе	Жж	же	Мм	эм	Тт	те	Пп	пе	Уу	у
Вв	ве	Зз	зе	Нн	эн	Уу	у	Ъъ	айриш белгиси	Ққ	ке
Гг	ге	Ии	и	Оо	о	Фф	эф	Ьь	юшатиш белгиси	Ғғ	ге
Дд	де	Йй	йэ	Пп	пе	Хх	хе	Ээ	э	Хх	хе
Ее	е	Кк	ка	Рр	эр	Цц	це	Юю	ю		

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING "LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O'ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO'G'RISIDA"GI QONUNIGA O'ZGARTIRISHLAR KIRITISH HAQIDA

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qaror qiladi:

O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonuniga (O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1993-yil, 9-son, 331-modda) quyidagi o'zgartirishlar kiritilsin:

1. 1-moddadagi "31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan" so'zlari "26 harf va 3 ta harflar birikmasidan" so'zlari bilan almashtirilsin.

2. *Cc, Ff* harflari mustaqil harf belgisi sifatida alifbodan chiqarilsin.

3. *Ōō* harfi *O'o* shaklida, *Ĝĝ* harfi *G'g* shaklida, *Şş* harfi *Sh sh* shaklida, *Çç* harfi *Ch ch* shaklida. *Nñ* harfi *Ng ng* shaklida, *q* harf belgisi *q* shaklida ifodalansin.

4. *Aa, Ii, Gg, G'g', Qq, O'o', Zz* harflari va *Ch ch* harflar birikmasining yozma shakli tegishli *Aa Ii Gg Ĝĝ Qq Oo Zz Ch ch* tarzda ifodalansin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti: I. KARIMOV

Toshkent shahri, 1995-yil 6-may

Demak, barcha o'zgarishlardan keyin lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosi quyidagi shaklni oldi: **Aa (1) Bb (2) Dd (3) Ee (4) Ff (5) Gg (6) Hh (7) Ii (8) Jj (9) Kk (10) Ll (11) Mm (12) Nn (13) Oo (14) Pp (15) Qq (16) Rr (17) Ss (18) Tt (19) Uu (20) Vv (21) Xx (22) Yy (23) Zz (24) O'o' (25) G'g' (26) Sh sh (27) Ch ch (28) Ng ng (29).**

22-§. Orfografiya

Orfografiya (grekcha *orphos* – to'g'ri, *grapho-* yozaman) so'zlar va ularning shakllarini yozish haqidagi qoidalar tizimidir.

Bu qoidalar orfografiyaning quyidagi tamoyillari asosida yaratiladi : **fonetik tamoyil, morfologik tamoyil, etimologik-an'anaviy tamoyil, differentsiatsiya tamoyili.**

Fonetik tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra so'zlar va so'z tarkibidagi affiksalar qanday talaffuz qilinsa, ruddi o'shanday yoziladi. Masalan, 1) *ong* so'ziga *-la* affiksini yoki *son* so'ziga *-a* affiksini qo'shish bilan yasalgan so'zlar *ongla* yoki *sona* tarzida emas, *angla, sana* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi; 2) oxiri *a* unlisi bilan tugagan so'zlarga *v* yoki *q* undoshi bilan boshlanadigan affiksalar qo'shulganda, *a* unlisi *o* tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *tanlov (tanla+v), ishlovchi (ishla+ vchi), taroq (tara+q), qaynoq (qayna+q), sayroqi (sayra+qi)*; 3) oxiri *i* unlisi bilan tugagan so'zlarga *v* undoshi bilan boshlanadigan affiksalar qo'shulganda, *i* unlisi *u* tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *o'quv (o'qi+v), to'quvchi (to'qi+vchi)*; 4) *q* yoki *k* undoshi bilan tugagan so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shulganda, *q* undoshi *g'* tarzida, *k* undoshi *g* tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *qishloq'i (qishloq+i), etagi (etak+i)*; 5) *o'g'il, og'iz, singil, burni, zahar, shahar* kabi so'zlarga egalik affikslari qo'shulganda, ikkinchi bo'g'indagi *a, i, u* unililari talaffuzda ham, yozuvda ham tushub qoladi: *o'g'li, burni, shahri* kabi.

Ko'rinadiki, orfografiyaning fonetik tamoyili yozuvni jonli talaffuzga yaqinlashtiriladi.

Morfologik tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra so'zlar va ularning tarkibiy qismlari talaffuz qilinishiga qarab emas, asliga muvofiq yoziladi. Masalan:

1) *maktab, kitob, borib, kelib, yuzlab, huylab, ozod, obod* kabi so'zlarning oxiridagi *b* va *d* undoshlari *p* va *t* tarzida aytilsa ham, asliga muvofiq *b* va *d* yoziladi; 2) *bog'bon, kaptarboz* kabi so'zlar tarkibidagi yasovchilardan *b* undoshi *v* tarzida aytilsa-da, asliga muvofiq *b* yoziladi; 3) *shamba, manba, sunbul* kabi so'zlar tarkibidagi *n* undoshi *m* tarzida aytilsa ham, asliga muvofiq *n* yoziladi; 4) *do'st, past, sust, farzand, xursand* kabi so'zlarda yonma-yon kelgan undoshlarning oxirigisi talaffuz qilinmaydi, ammo yozuvda saqlanadi.

Morfologik tamoyil orfografiyaning yetakchi tamoyili sanaladi

Tarixiy-an'anaviy tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra, boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) o'zlashgan so'zlar hozir ham o'zlashdagi shakliga muvofiq yoziladi. Masalan: 1) *muomala, muhokama, munosabat* kabi so'zlar arab tilidan o'zlashgan bo'lib, ularning uchinchi bo'g'indagi **a** unlisi **i** tarzida aytiladi, ammo yozuvda tarixiy-an'anaviy shaklini saqlaydi; 2) rus tilidagi *schyot, shiyotka* so'zlari o'zbek tiliga *cho't, chotka* tarzida o'zlashtirilgan. Bu so'zlarning manba tilda asli qanday yozilishi ma'lum bo'lsa ham, an'anaga muvofiq *cho't, chotka* tarzida yoziladi.

Etimologik (yoki grafik) tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra, boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) o'zlashgan so'zlar hozir ham o'zi mansub bo'lgan tildagi shaklini o'zbek imlosida ham saqlagan holda yoziladi. 1) *ocherk, toma, kosmos, pochta* kabi so'zlarning urg'uli bo'g'indagi **o** unlisi o'zbekcha **o'** tarzida aytilsa ham, rus tilidagi shakliga mos ravishda **o** yoziladi; 2) *samolyot, kometa, morfema, direktor, traktor* kabi so'zlarning urg'usiz bo'g'indagi **o** unlisi **a** yoki **i** tarzida aytilsa ham, rus tilidagi shakliga muvofiq ravishda **o** tarzida yoziladi; 3) *televizor, telefon, gerbary* kabi ruscha-baynalminal so'zlarning urg'usiz bo'g' inlarda kelgan **e** unlisi **i** tarzida talaffuz qilmadi, lekin rus tilidagi shakliga mos ravishda **e** saqlanadi.

Differentsiatsiya tamoyili. Bu tamoyilga ko'ra, shakli yoki talaffuzi bir xil bo'lgan so'zlar yozuvda turli shartli belgilar vositasida (yoki ba'zan ma'noga ko'ra) farqlanadi. Masalan: 1) urg'u vositasida farqlash: *atlas* – mato, *atlas* – geografik atlas, – ot, *fizik* – sifat (fizik hodisalar); 2) unlining qisqa yoki cho'ziqligini farqlash: *she'r* – *sher*, *ta'na* – *tana*, *da'vo* (*she'r*, *ta'na*, *da'vo*) so'zlardagi **a** unlisining cho'ziqligi ayirish (tutuq) belgisi orqali ko'rsatilgan; 3) boshqa-boshqa tovush ifodalovchi harflar vositasida farqlash: *shoh* – podshoh, *shox* – daraxtning shoxi, *urush* – jang, *urish* – qo'l bilan urmoq.

Ko'rinadiki, fonetik va morfologik tamoyillar o'zbek orfografiyasining asosiy tamoyillari bo'lib, morfologik tamoyil yetakchi, chunki imloga oid ko'pchilik qoidalar ana shu tamoyil asosida yaratiladi.

1995-yil 24-avgustda qabul qilingan asosiy imlo qoidalari quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. *Harflar imlosi*:
 - a) unilar imlosi (1-7-bandlar);
 - b) undoshlar imlosi (8-32-bandlar).
2. *Asos va qo'shimchalar imlosi* (33-37-bandlar)
3. *Qo'shib yozish* (38-50-bandlar)
4. *Chiziqcha bilan yozish* (51-56-bandlar)
5. *Ajratib yozish* (57-65-bandlar)
6. *Bosh harflar imlosi* (66-74-bandlar)
7. *Ko'chirish qoidalari* (75-82-bandlar)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORI¹⁶

1995-yil 24-avgust

339- son

Toshkent shahri

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARINI TASDIQLASH HAQIDA

O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonunini bajarish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari tasdiqlansin (ilova qilinadi).

¹⁶ Qarang: T.Tog'ayev va boshq. O'zbek tilining kirili va lotin alifbolaridagi imlo lug'ati – T.: Sharq, 2004. – 31-48-betlar.

2. Respublika vazirligi, idoralari, mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralari, ommaviy axborot vositalari lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosidagi barcha turdagi yozishmalarda, matbuotda, ish yuritishda ushbu qoidalarini joriy qilish yuzasidan tegishli tadbirlarni ishlab chiqarish va amalga oshirishlar.

3. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Davlat matbuot qo'mitasi uch oy muddat ichida maktablar uchun qo'llanma sifatida o'zbek tilining imlo lug'atini, kishi ismlari va joy nomlari lug'atlarini tayyorlasinlar va nashr etish choralariini ko'rsinlar.

4. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish Vazirlar Mahkamasining Ta'lim va fan hamda Ijtimoiy masalalar va madaniyat bo'limlariga yuklansin.

VAZIRLAR MAHKAMASINING RAISI I. KARIMOV

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARI

Harflar imlosi

Unlilar imlosi

1. A harfi:

1) *aka, alanga, aloqa, og'a; sentabr, noyabr* kabi so'zlarda old qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *bahor, zamon; savol, gavda; vasvasa* kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida, *vaqt, vahm* kabi so'zlarda **a** aytiladi va yoziladi.

2. O harfi:

1) *ona, omon, quyosh, fido, baho, xola, lotin; mukofot, mahorat* kabi so'zlarda orqa qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *boks, poyezd, tonna, talon; agronom, mikrofon; direktor, termos* kabi o'zlashma so'zlardagi unlini ifodalash uchun yoziladi.

3. I harfi:

1) *ish, iz, qil; xirmon, ilhom, ikki, tixsis, shoyi, tulki; volida, piramida; bilan, biroq, sira, qishloq, chiroq* kabi so'zlarda old qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *o'tin, o'rik, bo'lim* kabi oldingi bo'g'inida o' unlisi keladigan so'zlarning keyingi bo'g'inida **i** aytiladi va yoziladi.

4. U harfi:

1) *uy, kun; buzoq, buloq, Buxoro; butun, uchug, usul, yulduz; mafkura; ko'zgu, uyqu; aluminiy, yubiley* kabi so'zlarda orqa qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *qavun, sovun, tovush, yovuz, qirg'ovul, chirmovug* kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida **o** unlisi kelsa, keyingi yopiq bo'g'in boshidagi **v** undoshidan keyin **u** aytiladi va yoziladi.

5. **O'o' harfi** *o't, o'q, o'zbek, o'simlik, do'ppi; bo'lako'z, semizo't, gulko'rpa, noo'rin* kabi so'zlarda orqa qator o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

6. **E harfi** *ekin, esla, evara, ekran, eksport; kel, zehn; kecha, behi; telefon, teatr; poyezd, atelye; i'lon, ne'mat, she'r* kabi so'zlarda old qator o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

7. Yonma-yon keladigan unlilar imlosi:

1) unlilar orasiga ba'zan y undoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi:

a) **ia** material, milliard, radiator, tabiat, shariat kabi;

b) **ia** biologiya, million, stadion, radio kabi;

d) **ai** mozaika, ukrain, said, maishat kabi;

e) **oi** alkaloid, ellipsoid, doim, shoir, oila kabi;

f) ea: teatr, okean, laureat kabi;

2) **ae, oe** unilar soʻz ichida kelganda ikkinchi unli **y** aytilsa ham, asliga muvofiq **e** yoziladi: aerostat, poema kabi.

Boshqa hollarda yenna-yen kelgan unilar odatda aynan aytiladi va yoziladi: *manfaat, kauchuk, aorta, saodai, burjua, shuaro, insnoot, sanoat, vakuum, muammo, matbuot, tabiiy, rioya* va boshqalar.

Undoshlar imlosi

8. Bb harfi:

1) *bobo, bahor, bir, majbur. zarb* kabi soʻzlarda jarangli portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *kitob, yuzlab, kelib* kabi soʻzlar oxirida **p** aytilsa ham, **b** yoziladi;

3) *qibla, tobla* kabi soʻzlarda baʼzan **v** aytilsa ham, **b** yoziladi.

9. Pp harfi *paxta, pichoq, opa, tepa, tup, yop* kabi soʻzlarda jarangsiz portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

10. Vv harfi:

1) *ov, suv, kuyov; ovoz, savol; volida, vatan* kabi soʻzlarda ovozdor sirgʻaluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *avtobus, avtomat* kabi oʻzlashma soʻzlarda **v** baʼzan **f** aytilsa ham, **v** yoziladi.

11. Ff harfi:

1) *fan, feʼl, futbol, fizika; asfalt, juft; insof, isrof* kabi soʻzlarda jarangsiz sirgʻaluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *fasl, fayz, Fotima, fursat* kabi soʻzlarda **f** tovushi baʼzan **p** aytilsa ham, asliga muvofiq **f** yoziladi.

12. Mm harfi *moy, muborak, tomon, ilhom* kabi soʻzlarda ovozdor lab-lab burun undoshini ifodalash uchun yoziladi.

13. Dd harfi:

1) *dala, odat, bunyod, modda, jiddiy* kabi soʻzlarda til oldi jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *odob, savod, marvarid; zavod, pud, sud; badqovoq, badxoʻr* kabi soʻzlarda **t** aytilsa ham, **d** yoziladi.

14. Tt harfi *tong, tun; butun, oʻtin, oʻt kut* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

15. Zz harfi:

1) *zar, zamon; toza, oʻzbek; yoz, gʻoz* kabi soʻzlarda til oldi jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *iztirob, izquvar, boʻzchi, tuzsiz* kabi soʻzlarda jarangsiz undoshdan oldin **s** aytilsa ham, **z** yoziladi.

16. Ss harfi *sogʻ, somon, oson, asos, olmos* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

17. Sh sh harflar birikmasi *shahar, shisha, shodlik; ishq, pishiq; bosh, tosh* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi

S h harflari ikki tovushni ifodalasa, ular orasiga tutuq (ʻ) belgisi qoʻyiladi: *Isʻhoq, asʻhob* kabi.

18. Jj harfi:

1) *jon, jahon, jiyya, tijorat; rivoj, vaj* kabi soʻzlarda til oldi jarangli qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *jurnal, proyektor; gijda, ajdar, tiraj* kabi oʻzlashma soʻzlarda til oldi jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

19. Ch ch harflar birikmasi *choy, chevar, chivoyli, chaman uchchiq, uchun, bicnachi: kuch, kech* kabi soʻzlarda til oʻdi jarangsiz qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

20. Rr harfi *rahmat, rohat, orom, doira, bor, chyor* kabi soʻzlarda til oldi ovozdor titroq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

21. Ll harfi *lola, loyiq, laʼl; iloj, mahal* kabi soʻzlarda sirgʻaluvchi ovozdor yon undoshni ifodalash uchun yoziladi.

22. Nn harfi:

1) *nen, nomus; ona, tana; bilan, tomon* kabi soʻzlarda til oldi ovozdor burun undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *skanba, yonbosh, jonbozlik; yonma-yon, koʻrinmaslik* kabi soʻzlarda **n** tovushi baʼzan **m** aytilsa ham, **n** yoziladi

23. Gg harfi *gul, goʻzal; ega, gugurt; teg, eg* kabi soʻzlarda til orqa jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

24. Kk harfi *koʻl, koʻylak; uka, moki; tok, bilak* kabi soʻzlarda til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

25. Yy harfi *yoʻl, yigit, yetti, yaxshi, yoz, yulduz; tuyu, dunyo, tayyor; soy, tuy* kabi soʻzlarda til oʻrta sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

26. Ng ng harflar birikmasi *yangi, koʻngil, dengiz, singil, keling, bordingiz; tong, mung, teng* kabi soʻzlarda til orqa ovozdor burun tovushini ifodalash uchun yoziladi.

27. Qq harfi *qizil, qimiz, qirq, haqiqiy, aql* kabi soʻzlarda chuqur til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

28. Gʻgʻ harfi *gʻoz, bagʻir, togʻ* kabi soʻzlarda chuqur til orqa jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

29. Xx harfi *xabar; xoʻroz, xohish, xushnud, baxt, axborot, mix* kabi soʻzlarda chuqur til orqa jarangsiz sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

30. Hh harfi *hosil, hamma, bahor; isloh, nikoh* kabi soʻzlarda jarangsiz sirgʻaluvchi boʻgʻiz undoshini ifodalash uchun yoziladi.

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi:

1) *baland, Samarqand, poyezd; doʻst, artist, gʻisht* kabi soʻzlarda **d, t** tovushi baʼzan aytilmasa ham, yoziladi;

2) *metall, kilogramm, kilovatt, kongress* kabi oʻzlashma soʻzlar oxirida bir undosh aytilsa ham, ikki harf yoziladi. Lekin bunday soʻzlarga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qoʻshilsa, soʻz oxiridagi bir harf yozilmaydi: *metall+lar=metallar, kilogramm+mi=kilogrammi* kabi.

32. ʻ – tutuq belgisi:

1) *aʼlo, baʼzan, maʼyus, taʼzim, raʼy, taʼh; eʼlon, eʼtibor, eʼtiqod, meʼmor, neʼmat, sheʼr, jeʼl; Naʼmon, shuʼla* kabi oʻzlashma soʻzlarda unidan keyin shu unli tovushning choʻziqroq aytilishini ifodalash uchun qoʻyiladi; *moʻjiza, moʻtadil, moʻtabar* kabi soʻzlarda **oʻ** unlisi choʻziqroq aytilsa ham, *tutuq belgisi* qoʻyilmaydi;

2) *inʼom, sanʼat, qatʼiy, masʼul* kabi oʻzlashma soʻzlarda unidan oldin shu unli oldingi undosh tovushdan ajratib aytilishini ifodalash uchun qoʻyiladi.

Asos va qoʻshimchalar imlosi

33. Qoʻshimcha qoʻshilishi bilan soʻz oxiridagi unli oʻzgaradi:

1) **a** unlisi bilan tugagan feʼllarga **-v, -q, -qi** qoʻshimchasi qoʻshilganda **a** unlisi **o** aytiladi va shunday yoziladi: *sayla-saylov, sina-sinov, aya-ayovsiz; soʻra-soʻroq, boʻya-boʻyoq; oʻyna-oʻynoqi, sayra-sayroqi* kabi;

2) **i** unlisi bilan tugagan koʻpchilik feʼllarga **-v, -q** qoʻshimchasi qoʻshilganda bu unli **u** aytiladi va shunday yoziladi: *oʻqi - oʻquvchi, qazi - qazuvchi, sovi - sovuq* kabi. Lekin **i** unlisi

bilan tugagan ayrim fe'llarga **-q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **i** aytiladi va shunday yoziladi: *og'ri-og'riq, qani-qaviq* kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga **-uv** qo'shiladi: *ol-oluv, yoz-yozuv* kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi: bor fe'lga **-uq** qo'shiladi: *uz - uzuq, yut - yutuq* kabi.

Lekin *uyushiq, burushiq, uchuriq (shuringdek, bulduriq)* kabi so'zlarning uchunchi bo'g'inida **i** aytiladi va shunday yoziladi.

34. k, q undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, *bek, yo'q* kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k** undoshi **g** undoshiga, **q** undoshi **g'** undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: *tilak - tilaging, yurak-yuragim, kubok-kubogi, bek-begi: tayog-tayog'i, qo'shiq-qo'shig'i, yaxshiroq-yaxshirog'i, yo'q-yo'g'i* kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k, q** tovushi aslcha aytiladi va yoziladi: *ishtirok-ishiroki, ocherk-ocherki, erk-erki, huquq-huquqim, ravnaq-ravnaqi, yuq-yuqi* kabi.

35. Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) *o'rin, qorin, burin, o'g'il, bo'yin, ko'ngil* kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, *qayir, ayir* kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi **-il** qo'shimchasi qo'shilganda, *ikki, olti, yetti* so'zlariga **-ov, -ala** qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: *o'rin-o'rnim, qorin-qorni, burin-burning, o'gil-o'g'ling, ko'ngil-ko'ngli, yarim-yarmi; qayir-qayril, ulug' - ulg'ay, sariq-sarg'ay, ikki-ikkov, ikki-ikkala, yetti-yettov* kabi;

2) **u, bu, shu, o'sha** olmoshlariga **-da, -dan, -day, -dagi, -da, -gach, -cha** qo'shimchalari qo'shilganda **n** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *unda, bunday, shunda, o'shancha kabi*; bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: *buningiz, o'shanisi* kabi;

3) **o, o', u, e** unililari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari **-m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si (yoki -lari)** shaklida tovush ortirmay qo'shiladi: *bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki bobolari); orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi* kabi;

b) *parvo, obro'*: *mavqe, mavzu, avzo* so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir **y** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi *parvo, avzo, obro'*; *mavqe* so'zlariga **-yi** shaklida, *xudo, mavzu* so'zlariga esa **-si** shaklida qo'shiladi: *avzoyi, mavzusi* kabi (*dohiy* kabi **y** undoshli bilan tugagan so'zga ham III shaxsda **-si** qo'shiladi: *dohiyisi* kabi);

4) **men, sen** olmoshlariga **-ni, -ning, -niki** qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi **n** tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: *meni, mening, meniki; seni, sening, seniki* kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) **-bon, -boz** qo'shimchalari ba'zan **-von, -voz** aytilsa ham, hamma vaqt **-bon, -boz** yoziladi: *darvozabon, maxxaraboz* kabi. Lekin **-vachcha** qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: *amokivachcha, xolavachcha* kabi;

2) o'rin kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining, o'tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi **-di** qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan **t** aytilsa ham, hamma vaqt **d** yoziladi: *ishda, misdan, ketdi, kelmabdi* kabi.

37. Quyidagi qo'shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi.

1) taqild so'zlardan fe'l yasovchi **-illa (chirilla, taqilla)** qo'shimchasi so'z tarkibida **v** yoki **u** tovushi bolganda **-ulla** aytiladi va shunday yoziladi: *shovulla, lovuulla, gurulla* kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi **-dir** qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'lini so'zlarga (*kel so'zidan boshqa*), shuningdek, **z** undoshi bilan tugagan ortirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: *quvdir, egdir, kuldur, yondir; o'tkazdir, tomidir* kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo'shimcha **-tir** aytiladi va shunday yoziladi: *uktir, kestir, uyaldir, chuqirtir* kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi **-ga**, chegara bildiruvchi **-gacha**, ravishdosh shaklini yasovchi **-gach**, **-guncha**, **-gani**, **-gudek**, sifaldosh shaklini yasovchi **-gan**, buyruq maylining II shaxs ko'rsatkichi **-gin**, shuningdek, **-gina** qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) **k** undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi **k** aytiladi va shunday yoziladi: *tokka, yo'lakkacha, ko'nikkach, zerikkuncha, to'kkam, kechikkudek, bukkam, ekkin, kichikkina* kabi;

b) **q** undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi **q** aytiladi va shunday yoziladi: *chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniquqani, qo'qqudek, achchiqqina* kabi.

d) qolgan barcha hollarda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo'shimchalarning bosh torushi **k** yoki **q** aytilishidan qat'i nazar, **g** yoziladi: *bargga, pedagogga, bug'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha* kabi.

Qu'shib yozish

38. Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab kabi so'zlar yordamida yasalgan **qo'shma ot** va **qo'shma sifatlar** qo'shib yoziladi: *qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devsiyat, suvtalab* kabi.

39. **(-a) r (inkori -mas)** qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: *o'rinhosar, otboqar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas* kabi.

40. Takror taqlid so'zlarga qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan ot va fe'llar qo'shib yoziladi: *pirpirak (pir-pir+ak), hayhayla (hay-hay+la), gijgijla (gij-gij+la)* kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o'xshatish yo'li bilan bildiruvchi qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: *karnaygul, qo'ziqorin, oiquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iyko'z* kabi.

42. Narsani uning rangi, mazasi, o'zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *olaqarg'a, qizilishon, achchiqtosh, mingoyoq* kabi.

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo'ljallanganligini bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *kirsovon, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, mo'qo'ra, nosqovoq, ko'zoynak* kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *tog'olcha, cho'lyalpi, suvilon, qashqargul* kabi.

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *kiryuvdi, kelintushdi, qoryog'di, Urto'qmoq, Ochildasturxon* kabi.

46. Qaratuvchili burikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *minghoshi, so'zboshi, olmaqoqi* kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki **obod** so'zi bilan ifodalangan joy nomlari qo'shib yoziladi: *Yangiyo'l, To'rtko't, Mirzaobod, Xalqobod* kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo'lgan joy nomlari ajratib yoziladi: *O'rta Osiyo, Ko'lna Urganch, O'rta Chirchiq* kabi.

48. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'ma-so'z tarjuma qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektroxnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, hayramoldi, suvosti* kabi.

49. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: *SaniDU, ToshDU* ning kabi. Lekin yonma-ya kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: *O'zDP MK (O'zbekiston Xalq demokratiya partiyasi markaziy kengashi)* kabi.

50. Bir tovush ikki yoki undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: *yo'o'q, nimaa, himm, uff* kabi.

Chiziqla bilan yozish

51. Juft so'z va takror so'z qismlari chiziqla bilan yoziladi: *ei-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asia-sekin, uch-to'rt, o'n-o'n beshta (10-15 ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mavda-chuyda, aldab-suldab, o'ylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, yop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bittalab), baland-baland, chopacha-chopacha, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlarga, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan* kabi.

Eslatma:

1) juft so'zdan qo'shimcha yordamida yasalgan so'zlar ham chiziqla bilan yoziladi: *baxt-saodatli, xayr-xo'shlashmoq* kabi;

2) juft so'z qismlari orasida **-u (-yu)** bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqla qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi: *do'st-u dushman (do'st-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz)* kabi;

3) yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'lsa, chiziqla bilan yoziladi: *yozdi-oldi, borasan-qo'yasan, uxlabman-qolibman* kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi *qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-barobar* kabi so'z shakllari chiziqla bilan yoziladi (*lekin oppoq so'zi qo'shib yoziladi*).

53. So'zning **-ma, ba-** qo'shimchalari yordamida birlashgan qismlari chiziqla bilan yoziladi: *ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam* kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday so'zlar qo'shib yoziladi: *ro'baro', darbadar* kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'zlar asliga muvofiq chiziqla bilan yoziladi: *unter-oftser, kilovatt-soat* kabi.

55. **-chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-yey)** yuklamalari chiziqla bilan yoziladi: *sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, o'g'lim-ey, keldi-yey* kabi. Ammo **-mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-lina, -qina)** yuklamalari o'zidan oldin kelgan so'zga qo'shib yoziladi: *keliboq, o'ziyoq, ko'rganov, ko'rdiyov, mengina, qo'shiqqina* kabi.

56. Tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, **-nchi** qo'shimchasi o'miga chiziqla (-) qo'yiladi: *7- sinf, 5-"A" sinfi, 3-, 7-, 8- sinf o'quvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1-sentabri* kabi. Tartib sonni ko'rsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqla yozilmaydi: *XX asr, X sinf* kabi.

Ajratib yozish

57. Qo'shma fe'lning qismlari ajratib yoziladi: *sarf qil, ta'sir et, tamom bo'l, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma* kabi.

58. Ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'l mustaqil fe'ldan ajratib yoziladi: *aytib ber, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqila yozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emishi* kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qismlar qo'shib yoziladi: *aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)* kabi.

59. Ko'makchilar ajratib yoziladi: *shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun bo'yi* kabi. Lekin **bilan** ko'makchisining **-la** shakli. **uchun** ko'makchisining **-chun** shakli chiziqli bilan yoziladi: *sen-la, sen-chun* kabi.

60. **Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha** so'zlari o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: *hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa* kabi. Lekin *birpas, birato'la, birvarakayiga, birmuncha, beyon* so'zlari o'shib yoziladi. Shuningdek, **qay** so'zi **yoq, yer** so'zlari bilan ishlatilganda bir y tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi: *qayoqqa, qayerda* kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan **to'q, jiqqa, tin, liq, lang, och** kabi so'zlar ajratib yoziladi: *to'q qizil, jiqqa ho'l, tin qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq* kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: *on bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi* kabi.

63. **Vildan, yilga, tomdan tomga** kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalar ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiqlik darajasini bildiruvchi **ko'pdan ko'p, tekandan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi** kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga **i** shaklida, unli bilan tugagan so'zlarga **yi** shaklida qo'shiladi: *dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimai hol* kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'zlar qo'shib yoziladi: *gulbeor (guli beor), dardisar* kabi.

Bosh harflar imlosi

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: *Dilbar, O'rinova Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat o'g'li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So'fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat; Yelpig'ichxon, Salomjon Alikov* kabi.

67. Iy nomi bosh harf bilan boshlanadi: *Andijon, Yangiyo'l (shaharlar), Naymancha, Buloqboshi (qishloqlar), Bodomzor, Chig'atoy (mahallalar), Zavraq (dara), Yorqoq (yaylov), Qoratog', Pomir (tog'lar), Oqtepa, Uchtepa (tepalar), Zarajshon, Sirdaryo (daryolar), Yoyilma (kanal); Turkiya, Hindiston (mamlakatlar)* kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: *Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum* kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atqali oti bosh harf bilan boshlanadi: *Hulkar, Qavs, Mirrix (yulduz va sayyoralar nomi), Tinchlik dengizi (Oydagi relyef nomi)* kabi. Yer, quyosh, oy turdosh otlari sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: *Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi*.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san'at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo'yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: *"Tong" (mehmonxona), "Saodat" (firma), „Navro'z" (xayriya jam'iasi), "Kamalak" (matbaa birlashmasi), „G'uncha" (bog'cha), "Botanika" (sanatori), "Paxtakor" (stadion), "Qutlug'qon" (roman), "Dilorom" (opera), "Tanovar" (kuy), "Ozodlik" (haykal), "Jasorat" (yodgorlik), "Sino" (sovutgich)* kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: *Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami* kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomdagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: *O'zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston*

*Pespublikasi Oliy Maqolasi*ning Ra'isi, *O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Ra'isi*, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti*, *Jahon Tinchlik Kengashi* kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zga bosh harf bilan boshlanadi: *Bosh vazirning o'rinbosari*; *Mudofaa vaziri*, *Yozuvchilar uyushmasi*, *O'zbekiston Milliy tikanlash demokratik partiyasi* kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: *Sog'liqni saqlash vazirligi*, *Fan va texnika davlat qo'mitasi*, *Fanlar akademiyasi*, *Tilshunoslik instituti* kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: *"O'zbekiston Qahramoni"* (unvon), *"Oltin Yulduz"* (medal). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so'zga bosh harf bilan boshlanadi: *"Sog'lom ayol uchun"* (orden), *"O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi"* (faxriy unvon), *"Matbaa a'lochisi"* (nishon) kabi.

73. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi: *Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim*.

Eslatma:

1) ko'chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so'zi (agar u atocli ot bo'lmasa) kichik harf bilan yoziladi: *"Bu men"*, – *qo'rqibgina javob berdi ko'laga* (O Yoqubov);

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziq qo'yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi.

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

– mazkur ishni ko'rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;

– ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar to'g'ri tuzilgan-tuzilmaganligini ... hal qiladi;

3) gapning qismlari qavslar qavslari yoki qavslar harf qo'yib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan:

1) umumturkiy so'zlar; 2) o'zbekcha so'zlar; 3) tojik tilidan kirgan so'zlar; 4) arab tilidan kirgan so'zlar; 5) rus tilidan kirgan so'zlar ("O'zbek tili" darsligidan).

74. Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atocli ot bo'lmagan ba'zi birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi: *AQSH* (*Amerika Qo'shma Shtatlari*), *BMT* (*Birlashgan Millatlar Tashkiloti*), *AES* (*atom elektr stansiyasi*) kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: *ToshDTU* (*Toshkent davlat texnika universiteti*) kabi.

Ko'chirish qoidalar

75. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: *to'q-son, si-fatli, sifat-li, pax-ta-kor, paxta-kor* kabi. **Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi:** *va-da, ma'-rifat, mash'al, in'-om* kabi.

76. So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'inini bir harfdan iborat bo'lsa, ular quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: *a-badiy emas, aba-diy, e-shikdan emas, eshik-dan* kabi;

2) so'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: *mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa* kabi.

77. O'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh yomina-yon kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: *dia-gramma*, *mono-grafiya* kabi.

2) uhh undosh yorma-yon kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: *silin-drik* kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi harflar birkmasi (**sh**, **ch**, **ng**) birgalikda ko'chiriladi: *pe-shcyon*, *pe-shona*, *mai-shat*, *pi-choq*, *bi-chiq-chi*, *si-ngil*, *de-ngiz* kabi.

79. Bosh harflardan yoki bo'g'inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar, shuningdek, ko'p xonali raqamlar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: *AQSH*, *BMT*, *ToshDU*, 16, 245, 1994, *XLX* kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5 - "A" *smf*, I "B" *garuhi*, 110 *gr*, 15 *ga*, 105 *m*, 25 *sm*, 90 *mm* kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: "Navro'z-92" (*festival*), "O'qituvchi-91" (*ko'rik tanlov*), "Andijon-9", "Termiz-16" (*g'o'za navlari*), "Boing-767" (*samolyot*), „Foton-774" (*televizor*) kabi.

82. A.J.Jabborov, A. D. Abduvaliyev kabilarida ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, **v.b.** (*va boshqalar*), **sh.k.** (*shu kabilar*) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi

Eski (1956-y.) va yangi (1995-y.) imlo qoidalari o'rtasidagi ayrim farqlar haqida

Yangi alifboga o'tilgandan keyin 1995-yil 24-avgustda "O'zbek alifbosining yangi imlo qoidalari" qabul qilindi. Oldingi imlo qoidalari bilan hozirgi imlo qoidalari o'rtasida quyidagi ayrim o'zgarishlar mavjud:

1) juft so'zlar orasida bog'lovchi bo'lib kelgan yuklamalar o'zi bog'langan so'zdan chiziqcha bilan ajratiladi: *dost-u dushman*, *kecha-yu kunduz*;

2) yil, oyni ko'rsatuvchi raqamlardan keyin ham chiziqcha qo'yiladi: 1995-yil 24-avgust, 1993-yil 2-sentabr;

3) kiritiladagi **ts** harfi so'z boshida va oxirida **s** harfi bilan beriladi: *цупк* – *shirk*, *абзац* – *abzas*. So'z o'rtasida unidan keyin **ts** harfiy birkmasi, undoshdan keyin esa **s** harfi bilan beriladi: *лугей* – *litsey*, *акция* – *aksiya*.

4) **-ga** qo'shimchasi **g'** tovushi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda morfologik yozuv bo'yicha asliga muvofiq yoziladi: *bog'+ga* = *bog'ga*, *tog'+ga* = *tog'ga*.

5) oldin shakliy yozuv qoidasiga muvofiq yozib kelingan juda ko'p chet tili so'zlari endilikda fonetik yozuv bo'yicha yoziladigan bo'ldi: *sentabr* (*сентябрь*), *oktabr* (*октябрь*), *budget* (*бюджет*), *rejissor* (*режиссёр*), *likor* (*ликёр*).

6) ayrim so'zlar esa oldin fonetik yozuv bo'yicha yozilgan bo'lsa, yangi alifboda morfologik yozuvga ko'ra yoziladigan bo'ldi: *ertalabki* emas *ertalabgi*.

LEKSIKOLOGIYA

1-§. Leksikologiya, uning o'rganish obyekti, vazifalari

Oldingi bo'limlarda ta'kidlanganidek, tilda mavjud bo'lgan so'zlar yig'indisi **lug'at tarkibi** yoki **leksika** deb yuritiladi. Lug'at tarkibini o'rganadigan bo'lim esa **leksikologiya** (yun. *lexikos* – lug'atga oid, *logos* – ta'limot) deb ataladi.

Lug'at tarkibiga mansub bo'lmish birlik **so'z** tilshunoslik fanining asosiy birligi bo'lib, u tilning boshqa bo'linmalarida, jumladan, morfologiya, so'z yasash va uslubiyat bo'linmalarida ham o'rganiladi.

Morfologiyada so'zning qaysi leksik-grammatik guruhga mansubligi o'rganilsa, so'z yasash bo'limida u yasalgan yoki yasalmagan birlik sifatida tekshiriladi. Uslubiyat bo'limida esa so'z qo'llanish ma'qulligi yoki ma'qul emasligi jihatidan tekshiriladi.

Leksikologiya bo'limida so'zning ifodalagan ma'nosi, lug'at tizimida tutgan o'rni, kelib chiqishi, qo'llanish darajasi o'rganiladi. Bu bo'limda so'z **lug'aviy birlik** sifatida o'rganiladi. So'z muayyan tilning lug'at tarkibiga mansub bo'lganligi uchun leksikologiya mazkur tilning lug'at tarkibini tizim sifatida tekshiradi.

Yuqorida aytilgan fikrlarni **inson** so'zi misolida isbotlashga harakat qilamiz:

Morfologik nuqtai nazardan bu so'z quyidagi xususiyatlarga ega: 1) ot turkumiga tegishli; 2) turdosh ot, aniq ot, yakka ot; 3) bosh kelishikda; 4) birlikda.

So'z yasash nuqtai nazardan bu so'z quyidagi xususiyatlarga ega: 1) tub so'z; 2) sifat yasash uchun asos bo'la oladi: *insoniy, insonparvar*;

Uslubiyat nuqtai nazardan bu so'z quyidagi xususiyatlarga ega: 1) kitobiy uslubda qo'llanadi; 2) hissiy-ta'siriy bo'yoyoqqa ega.

Leksikologiya nuqtai nazardan bu so'z quyidagi xususiyatlarga ega: 1) lug'aviy manoga ega, ongli mavjudot; 2) bu so'z *odam, kishi, bashar* so'zlariga ma'nodosh hisoblanadi; 3) o'zbek tiliga arab tilidan kirib kelgan; 4) nisbatan faol so'z hisoblanadi;

Demak, tilshunoslikning har bir bo'limida so'zning turli qirralari tadqiq qilinarkan.

Ilmiy adabiyotlarda leksikologiya bir qancha turlarga bo'linadi.

O'rganish obyektining hajmiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. **Umumiy leksikologiya** dunyodagi barcha tillarning lug'at tarkibini tekshiradi.

2. **Xususiy leksikologiya** ma'lum bir tilning lug'at tarkibini o'rganadi va lug'at tarkibini **qay holatda** o'rganishiga qarab ikki turga bo'linadi:

1) **tavsifiy leksikologiya** ma'lum bir tilning lug'at tarkibini **statik (turg'un)** holatda, ya'ni uning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lanmagan holatda o'rganadi. Bu yana **sinxronik** (yun. *sin* – "birga", *chronos* – "vaqt" degani) **leksikologiya** deb ham ataladi.

2) **tarixiy leksikologiya** ma'lum bir tilning lug'at tarkibini **dinamik (harakatli)** holatda, ya'ni uning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'langan holatda o'rganadi. Bu esa **diaxronik** (yun. *dia* – "orqali", *chronos* – "vaqt" degani) **leksikologiya** deb ham ataladi⁴⁷.

Leksikologiya quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

1. Tilning lug'at tarkibini ma'no jihatidan tavsiflaydi.

2. Lug'at tarkibidagi so'zlarni kelib chiqishi jihatidan tavsiflaydi.

3. Tilning lug'at tarkibini ijtimoiy guruhlar qo'llashi jihatidan tavsiflaydi.

4. Tilning lug'at tarkibini faolligi yoki nafaolligi jihatidan tavsiflaydi.

5. Tilning lug'at tarkibini hissiy-ta'siriy bo'yqordoligi jihatidan tavsiflaydi.

6. Tilning lug'at tarkibidagi ajralmas birikmalar – frazeologik birikmalarni ma'no va tarkib jihatidan tavsiflaydi.

Quyida ana shu vazifalarni batafsil ko'rib chiqamiz.

⁴⁷ H.A.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-qism. –T., 2004, 3-4-betlar.

O'ZBEK TILI LUG'AT TARKIBINING MA'NO JIHATIDAN TAVSIFI

2-§. So'z va leksema munosabati

Tilshunoslikda so'zning markaziy birlik ekanligi haqida yuqorida aytib o'tgan edik. Bunda muayyan tilning lug'at tarkibiga kiruvchi barcha so'zlar nazarda tutiladi. Lug'at tarkibidagi so'zlarni ikkita katta guruhga bo'lish mumkin:

1. Atash xususiyatiga ega bo'lgan so'zlar. Bular, shaxs (*odam, bola*), narsa (*kitob, daftar*), belgi (*yaxshi, go'zal*), miqdor (*olti, yettinchi*), holat (*tez, oson*), payt (*hozir, bugun*), harakat (*yrmoq, yozmoq*), ishora (*bu, shu*) kabi tushunchalarga nom bo'lib keladi.

2. Atash xususiyatiga ega bo'lmagan so'zlar. Bular so'zlarni bir-biriga bog'laydigan (*va, uchun*), so'zlarga co'shimcha ma'no kiritadigan (*faqat, xuddi*), tovush va harakatlarga taqlid bildiradigan (*gurs, jimir-jimir*), inson his-tuyg'ularini aks ettiradigan (*oh, voy*), aytilgan fikrga munosabat bildiradigan (*shekilli, menincha*) kabi so'zlardir.

Ma'no jihatidan birinchi guruhga mansub so'zlar **lug'aviy birlik** hisoblanadi va leksikologiya bo'limida o'rganiladi, ikkinchi guruh so'zlar esa **grammatik so'zlar** hisoblanadi va ular faqat grammatika bo'limida o'rganiladi.

Ilmiy adabiyotlarda atash xususiyatiga ega bo'lgan so'zlar **leksema** termini bilan atalmoqda. "O'zbek tili system leksikologiyasi asoslari" nomli o'quv qo'llanmada leksemaga quyidagicha ta'rif beriladi: "**Jamiat a'zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug'atda grammatik morfemalarni o'ziga biriktira oladigan morfema turi leksemadir**".⁴⁸

Leksema va so'zning o'zaro munosabati fonema bilan tovush o'rtasidagi munosabatga o'xshaydi, ya'ni leksema til birligi hisoblansa, so'z nutq birligidir. Boshqacha aytganda, so'z leksemaning nutqda voqelashgan shaklidir. Masalan: *Bolalar keldi* gapini olaylik. Bu gapda *bola-* (kichik yoshdagi odam) va *kel-* (harakat)⁴⁹ birliklari leksema hisoblansa, *bolalar* va *keldi* qismlari so'z hisoblanadi.

3-§. Leksemaning ifoda va mazmun tomoni

Falsafa fanida shakl va mazmun birligi haqida so'z yuritiladi. Bu narsa tilshunoslik faniga ham taalluqli bo'lib, u leksemaning tashqi (shakli) va ichki (mazmun) tomonlarida o'z aksini topadi.

Leksemaning ifoda (tashqi) tomoni deganda quyidagilar nazarda tutiladi:

1. Leksema tarkibidagi tovushlar: *maktab-* leksemasi *m, a, k, t, a, b* tovushlaridan iborat.

2. Leksema tarkibidagi harflar: *maktab-* leksemasi *m, a, k, t, a, b* harflaridan iborat.

3. Leksema tarkibidagi bo'g'inlar: *maktab-* leksemasi *mak-tab* kabi ikki bo'g'indan iborat.

4. Leksema tarkibidagi ma'lum bir unli tovushga tushadigan urg'u: *maktáb*.

Xulosa shuki, leksemaning inson sezgi a'zolari yordamida sezish mumkin bo'lgan tomonlari uning **ifoda (maddiy) tomoni** deb yuritiladi. Ilmiy adabiyotlarda bu **nomema** deb ham yuritiladi.⁵⁰

Leksemaning mazmun (ichki) tomoni deganda quyidagilar nazarda tutiladi:

⁴⁸ Ne'matov H. Rasulov R. "O'zbek tili system leksikologiyasi asoslari". T., "O'qituvchi", 1995, 37-bet

⁴⁹ Yozuvda leksemalardan keyin chiziqcha qo'yishni prof. Sh. Rahmatullayev taklif qilgan: *Sh. Rahmatullayev. Hozirgi alabiy o'zbek tili. T., 2006, 22-bet.*

⁵⁰ Ne'matov H. Rasulov R. "O'zbek tili system leksikologiyasi asoslari". T., "O'qituvchi", 1995, 55-bet

1. Leksema ifodalagan **lug'aviy ma'no**, ya'ni leksemaning borliqidagi shaxs (*odam*), narsa (*kitob*), belgi (*yomon*), rang (*yashil*), hajm (*katta*), miqdor (*olti*), harakat (*yugur*) kabi tushunchalarni nomlashti

2. Leksema orqali ifodalangan **uslubiy belgi**: *ona* (uslubiy betaraf), *volida* (uslubiy xoslangan).

3. Leksema orqali ifodalangan **hissiy-ta'siriy bo'yoq**: *chehra* (ijobiy bo'yoq), *bashara* (salbiy bo'yoq).

Ba'zi ilmiy adabiyotlarda lug'aviy ma'no **denonotativ** ma'no⁵¹, uslubiy belgi va hissiy-ta'siriy bo'yoqlar esa birgalikda **konnotativ** ma'no⁵² ham deyiladi.

4-§. Lug'aviy ma'no va uning tarkibiy qismlari

Leksemaning **lug'aviy ma'nosi** quyidagicha shakllanadi: inson o'z sezgi a'zolari orqali borliqdagi narsa, hodisa, belgi, harakat va boshqalar haqida tushuncha hosil qiladi. Bu tushuncha inson ongida muhrlanib qoladi. Xuddi shu tushunchaga atab qo'yilgan nom ham inson ongida saqlanib qoladi va natijada nom va tushuncha o'rtasida mustahkam aloqa yuzaga keladi.

Semasiologiya fanida leksemaning lug'aviy ma'nosi **semema** atamasi bilan ham beriladi. Semema ham o'z navbatida qismlarga bo'linadi. Bu qismlar **semalar** deb ataladi. Har bir sema tushunchaning turli belgilarini aks ettiradi. Masalan, *quvosh* leksemasining lug'aviy ma'nosini, ya'ni sememasini quyidagi semalar tashkil etadi: 1) yulduz; 2) issiqlik tarqatuvchi osmon jismi; 3) yorug'lik tarqatuvchi osmon jismi; 4) bir qancha sayyoralarni o'ziga birlashtirgan tizim markazi; 5) Yer sayyorasidagi hayot manbasi; Bu ro'yxatni o'z bilimimizga tayangan holda yana davom ettirish mumkin.

Semalar ma'no xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Atash semalari narsa, belgi, harakat, miqdor kabi tushunchalarni nomlaydigan semalardir. Masalan, *ruchka*, *qalam*, *bo'r*, *flomaster* kabi leksemalar uchun "yozish va chizish quroli" semasi atash semasi bo'lib hisoblanadi.

2. Ifoda semalari atashdan tashqari tushunchaga munosabatni ifodalaydigan semalardir. Masalan, *lab*-leksemasidagi "betaraflik" semasi, *dudoq* leksemasidagi "kitobiylik" semasi ifoda semalariga misol bo'la oladi.

3. Vazifa semalari leksemalarning gapda qanday vazifa bajarishini, ya'ni qanday leksemalar bilan birga olishini belgilaydigan semalardir. Masalan, *Bola kitob o'qidi* gapidagi leksemalarni tahlil qilib ko'ramiz. *Bola*-leksemasi sememasida shu gap ichida "harakatni bajaruvchi" semasi bor, shuning uchun bu leksema ega bo'lib kelgan. *Kitob*-leksemasida "harakat o'tgan narsa" degan sema mavjud, shuning uchun u to'ldiruvchi bo'lib kelgan. *O'qi*-leksemasida esa "bajarilgan harakat" degan sema bor, shuning uchun u kesim vazifasida kelgan.

5-§. Leksemalarda bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik

Til birligi sifatida tan olingan leksemalarda ham bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik mavjuddir. Boshqacha aytganda, bitta leksema bir sememaga, boshqa leksema esa bir necha sememaga ega bo'lishi mumkin.

Til va nutq birliklarini barcha sathlarda farqlay borish lozim. Shunday ekan, bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik hodisalarim ta'riflashda ham shunday yo'l tutish kerak bo'ladi.

Tilshunos olimlar bu o'rinda lisoniy ma'no va nutqiy ma'nolarni farqlaydilar.⁵³ **Lisoniy ma'no** deganda til birliklariga xos bo'lgan ma'no nazarda tutiladi. **Nutqiy ma'no** esa

⁵¹ H.A.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-qism. -T., 2004, 10-bet.

⁵² O.S.Axmanova. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, стр. 203

leksemaning nutqiy vaziyatdan kelib chiqqan holda ifodalaydigan ma'nosidir. Masalan, *Poyidayig'laydi kumushi qor yum-yum (Oybek)* gapidagi *kumush* leksemasi til biligi sifatida "oq-ko'kish rangli, qaltiroq, asl metall"⁵⁴ ma'nosini bildirsa, atqli adibimiz Oybek bu leksemani "oq rangli" ma'nosida qo'llagan.

Shuni ta'kidlash lozimki, nutqiy ma'no leksemaning ko'chma ma'nosi emas, chunki bu ma'no hali til vakillarining barchasi tomonidan tan olinmagan, arumlashmagan ma'nodir.

Shunday ekan, biz bu o'rinda leksemadagi **lisoniyl ma'noning** bitta yoki butidan ortiq ekanligi haqida so'z yuritamiz.

Agar leksema bittagina ma'noga ega bo'lsa, bunday leksemalarga **bir ma'noli leksemalar** deyiladi. Bu hodisa tilshunoslikda **monosemiya** (yun. *mono* – bir, *sema* – belgi) deb ham yuritiladi. Masalan, *ko'l* leksemasining yagona sememasi quyidagi semalarni qamrab oladi: 1) suvga to'lgan havza; 2) atrofi berk suv havzasi; 3) chuqurlikdan iborat tabiiy suv havzasi; Shu leksemaning gap tarkibidagi hosilasi bo'lgan *ko'l* so'zida ham shu ma'nolar mavjud: *Ko'l juda katta edi*.

Ko'pincha ilmiy atamalar, atqli otlar, yangilik bo'yog'i o'chmagan leksemalar bir manoli hisoblanadi.

Agar leksema birdan ortiq ma'noga ega bo'lsa, bunday leksema **ko'p ma'noli** leksema deb ataladi. Bu hodisa tilshunoslikda **polisemiya** (yun. *poli* – ko'p, *sema* – belgi) deb ham yuritiladi.

Masalan, izohli lug'atda **og'ir** so'zining jami 17 ta ma'nosi keltirilgan⁵⁵. Shulardan ba'zilarini quyida keltiramiz:

- 1) vazni katta bo'lgan, tosh bosadigan, vaznli, vazmin (*og'ir yuk*);
- 2) o'zini tuta biladigan, sipo, vazmin, bosiq (*og'ir, vazmin yigit*);
- 3) muayyan me'yori buzilgan, talabga javob bermaydigan (*og'ir havo*);
- 4) yomon oqibatlarga olib borishi mumkin bo'lgan, jiddiy, xavfli (*og'ir dard*) va h.

6 -§. Lug'aviy ma'noning turlari

Ilmiy adabiyotlarda ko'p ma'noli leksemalar ifodalaydigan lug'aviy ma'nolar **til taraqqiyotining qaysi davrida mavjudligiga qarab** dastlab ikkita katta guruhga bo'linadi:⁵⁶

1. Avvalgi lug'aviy ma'nolar til taraqqiyotining oldingi davrlariga tegishli bo'lgan ma'nolardir. Bu ma'nolar ham eskirish darajasiga qarab ikki turga bo'linadi:

1. Eski lug'aviy ma'no leksemaning hozirgi paytda arxaiqlashgan ma'nosidir: *qimron* leksemasi aslida "qaynatilgan sut bilan suvning aralashmasi" degan ma'noni bildirgan. Bu ma'no shu leksemaning **eski** lug'aviy ma'nosidir. Uning **hozirgi** ma'nosi "tuya sutidan tayyorlanadigan qimiz" degan ma'nodir⁵⁷.

2. Etimologik lug'aviy ma'no leksemaning til tarixiga asoslanib, tuzilishidan kelib chiqib miqlanadigan ma'nodir: *chaqa* (mayda pul) leksemasi "chaq" fe'lining "parchala", "bo'lak-bo'lak qil" ma'nosidan –a qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan⁵⁸.

⁵⁴ Sh. Ra'matullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. T., 2006, 53-bet.

⁵⁵ O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. –T., 2006, 427-bet.

⁵⁶ O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 3-jild. –T., 2007, 187-189-betlar.

⁵⁷ Sh. Ra'matullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. T., 2006, 63-bet. H.A. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-qism. –T., 2004, 26-bet. M. Mirtojiev. O'zbek tilida polisemiya. T., 1975, 112-bet.

⁵⁸ Sh. Ra'matullayev. O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati. T., 1999, 99-bet.

⁵⁹ Sh. Ra'matullayev. O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati. T., 1999, 20-bet.

II. Hozirgi lug'aviy ma'nolar til taraqqiyotining hozirgi davriga mansub ma'nolardir. Bu ma'nolar **bir ma'nodan boshqa ma'ning o'sib chiqishi** nuqtai nazaridan ikki turga bo'linadi:

1. Bosh ma'no ko'p ma'noli leksemalarning o'zaro bog'langan barcha ma'nolarini birlashtiruvchi ma'nodir. Bu ma'no odanning esiga keladigan birlamchi ma'nodir. Izohti lug'atda **uzmoq** leksemasining quyidagi ma'nolari berilgan: a) "kuch bilan tortib, vulqib butundan ajratmoq, butunni qismga bo'lmoq" (*ipni uzmoq*); b) palak, novda yoki tupidan ajratib olmoq (*uzum uzmoq*); d) kesib qiqib joyidan bo'lak qilmoq (*boshini uzmoq*); e) turgan, yopishgan joyidan ajratmoq (boshini yostiqlan uzmoq), f) davom qildirmaslik, to'xtatmoq (*suhbatni uzmoq*); g) qarzni to'lamoq (*yegan oshlarini uzmoq*); h) qattiq tishlamoq yoki chaqmoq (*Itning ishi uzmoq...*); i) qattiq ta'sir qilib, azob bermoq (*gap bilan uzmoq*). 1-ma'no (*ipni uzmoq*) mazkur leksemaning bosh ma'nosidir, chunki qolgan barcha ma'nolar shu ma'no bilan bog'langandir.

Bosh ma'no o'z navbatida **leksema ma'no tuzilmasida tutgan o'rniga** qarab ikki turga ajratiladi: **a) to'ng'ich bosh ma'no** leksema ma'no tuzilmasida birinchi o'rinda turgan ma'nodir. Yuqoridagi **uzmoq** leksemasining 1-ma'nosi shunga mos keladi; **b) nisbiy bosh ma'no** boshqa hosila ma'ning o'sib chiqishi uchun asos bo'lgan hosila ma'nodir. Yuqoridagi **uzmoq** leksemasining 7-ma'nosi shunga mos keladi, chunki mazkur ma'no 8-ma'ning o'sib chiqishi uchun manba hisoblanadi;

Bosh ma'no unga turlicha yondashuvlar asosida quyidagi nomlar bilan ataladi:

1) to'g'ri ma'no voqelikdagi narsa, belgi, miqdor, harakat tushunchalarini to'g'ridan-to'g'ri ifodalaydigan bosh ma'nodir.

2) nominativ ma'no voqelikdagi narsa, belgi, miqdor, harakat tushunchalariga nom bo'lib kelgan bosh ma'no.

3) erkin ma'no - bu yuzaga chiqishi muayyan matn, qurshov bilan cheklanmagan bosh ma'no.

2. Hosila ma'no bosh ma'nodan hosil bo'lgan, undan o'sib chiqqan ma'nodir. Yuqorida berilgan **uzmoq** leksemasining 2-, 3-, 4-, 5-, 6-, 7-ma'nolari 1-ma'noga nisbatan hosila ma'nolar hisoblanadi, 8-ma'no esa 7-ma'noga nisbatan hosila ma'no bo'lib hisoblanadi.

Hosila ma'no ham turlicha yondashuvlar asosida quyidagi nomlar bilan ataladi:

1) ko'chma ma'no to'g'ri ma'noga zid qo'yiladigan hosila ma'no bo'lib, narsa, shaxs, belgi, miqdor, harakat tushunchalariga ko'chgan **hosila** ma'nodir. Masalan, *ko'chaning boshi* birikmasi tarkibidagi *bosh* leksemasining ma'nosi *odam boshi* birikmasi tarkibidagi *bosh* leksemasining ma'nosidan o'xshashlik asosida ko'chgan ma'nodir.

2) figural (lot. majoz degani) ma'no nominativ ma'noga zid qo'yiladigan hosila ma'no bo'lib, borliqdagi narsa, shaxs, belgi, miqdor, harakatlarni majoziy tarzda ifodalagan hosila ma'nodir. Figural ma'noda obrazlilik kuchli bo'ladi. Masalan, *bahor* leksemaning *umr bahori* birikmasi tarkibida ifodalagan "umring yashnagan davri" degan ma'nosi majoziy ma'nodir, chunki bu ma'no "hayotning kamolga yetgan, yashnagan davri" degan mavhum tushunchani "yil fasllaridan biri" degan aniq tushunchaga bog'lagan holda ifodalayapti. Figural ma'no ko'pincha **mavhum** tushunchalarni ifodalaydi.

3) bog'li ma'no erkin ma'noga zid qo'yiladigan hosila ma'no bo'lib, uning voqelashuvi uchun muayyan matn, qurshov zarur boladi. Ayrim leksemalarning turg'un (frazеologik) iboralar tarkibidagina ifodalaydigan hosila ma'nolari bog'liq man'o hisoblanadi. Masalan, *bel* leksemasining *bel olishmoq*, *bel bog'lamoq*, *beliga tepmoq*, *belini ko'tarmoq*, *belini sindirmoq*, *beli uzilmoq*, *belini bukmok* kabi iboralar tarkibidagina ifodalaydigan hosila ma'nolari **bog'li** ma'noga misol bo'la oladi.

7-§. Lug'aviy ma'no taraqqiyoti yo'llari

Ma'lumki, ijtimoiy hayotda, inson ongida, tafakkurida yuz bergan o'zgarishlar raiijasida til ham o'zgarib, taraqqiy qilib boradi. Bu o'zgarishlar birinchi navbatda uning lug'at boyligida aks etadi. Lug'at boyligidagi o'zgarishlar esa birinchi navbatda leksemalar ma'nolarining rivojiga bog'liqdir.

Leksemalar ma'nolarining rivojlanishi quyidagi yo'llar orqali amalga oshadi.

1. Lug'aviy ma'noning ko'chishi

Leksema lug'aviy ma'nosining ko'chishi deganda bir tushuncha nomining boshqa tushuncha nomi sifatida ishlatilishidir. Yuzaki qaraganda, bu yerda ma'no ko'chishi emas, **nom ko'chishi** yuz beravotgandek ko'rinadi. Aslida unday emas, chunki bunda oldin birinchi tushuncha bilan bog'liq tarzda yangi tushuncha yuzaga keladi va u inson ongida barqarorlashadi. Tildagi **tejamkorlik** tamoyili esa yangi tushuncha uchun yangi so'z qidirib o'tirmasdan tilda oldin mavjud bo'lgan so'zni yangi ma'noda ishlatishga imkon beradi. Masalan, *oyog-* leksemasini olib ko'ramiz. Bu leksema sememasi quyidagi semalarga ega: 1) a'zo; 2) gavdani ushlab turuvchi a'zo; 3) yurishga yordam beradigan a'zo; 4) miqdoran bittadan ortiq a'zo; 5) shaklan uzunchoq a'zo; 6) uchida barmoq timoq va tuyoqlari mavjud bo'lgan a'zo. Albatta, bu ro'yxatni yana davom ettirish mumkin, lekin bizga shu leksema ma'nosining ko'chishi qay tarzda yuz berishini tushuntirish uchun shularning o'zi yetarli deb hisoblaymiz. Inson atrofidagi narsa va tushunchalarni idrok qilishda birinchi navbatda o'zidan andoza oladi, shuning uchun u stol, stul kabi narsalarning qismlarini ham o'ziga qiyoslagan holda idrok qiladi va o'z oyog'iga xos belgilarning ayrimlari stol va stullarda mavjudligini ko'radi. Natijada, u *oyog* leksemasining 2-, 5-semalariga tayangan holda stol va stulardagi qismniham shu nom bilan ataydi: *stolning oyog'i*.

Lug'aviy ma'noning ko'chishi bu kabi shakily o'xshashlikdan tashqari belgi, harakat, vazifa o'xshashligiga, narsalar o'rtasidagi aloqaga asoslangan holda yuz berishi mumkin. Shularga asoslanib, lug'aviy ma'no ko'chishining quyidagi turlarini ajratish bo'ladi:

1. **Metafora** (grekcha *metaphora* – «ko'chirma») o'xshashlik asosida ma'no ko'chishidir. O'xshashlik esa turlicha bolishi mumkin:

1) **shakliy o'xshashlik**: *odamning qulog'i* (bosh ma'no) – *qozonning qulog'i* (ko'chma ma'no). Bunda quyidagilar asos bo'ladi: a) odamning tana a'zolari nomlari: *bosh, qosh, peshona, ko'z, bet, yuz, burun, quloq, og'iz, lab, tish, til, yelka, bel, qo'l, oyog, qo'ltiq*; b) kiyimlar va ularning biror qismi nomlari: *etak, yoqa*; d) hayvon, parranda va hasharotlardagi biror a'zoning nomi: *qanot, dum, tumshug*; e) o'simlik va uning bir qismi nomi: *tomir, ildiz*; Yana misollar: *stolning oyog'i, arraning tishi, varrakning dumi, o'choq og'zi, ariqning labi, eurning qoshi, yog'ochning beli, maktabning biqini (vonboshi), rubobning qorai, ko'chaning boshi, kemanding tumshug'i*.

2) **belg-xususiyat o'xshashligi**: *shirin qovun* (bosh ma'no) – *shirin* so'z (ko'chma ma'no). Bunda narsa va harakat belgi-xususiyatlarini bildiruvchi so'zlar asos bo'ladi.

3) **harakat-holat o'xshashligi**: *eshikni ochmoq* (bosh ma'no) – *sirni ochmoq* (ko'chma ma'no). Bunda

2. **Metonimiya** (grekcha “qayta nomlash”) – narsa, belgi va harakatlar o'rtasidagi aloqadorlik asosida ma'no ko'chish hodisasi. Bu aloqadorlik o'rin hamda vaqt jihatdan bo'ladi. Metonimiyada bir predmet bilan ikkinchi predmet orasida doimiy real aloqa mavjud bo'ladi. Bunda: 1) narsaning nomi shu narsa ichidagi boshqa bir narsaga ko'chiriladi: *auditoriya* – “xona” (bosh ma'no); *auditoriya* kuldi – “xona ichidagi odamlar” (ko'chma ma'no); 2) narsaning nomi shu narsaga asoslangan o'lchov birligi nomiga ko'chiriladi: *qop* – narsa (bosh ma'no) = *besh qop shakar* (o'lchov birligi – ko'chma ma'no); 3) o'lchov birligi

nomi shu o'ltchov birligi bilan bog'liq bo'lgan narsa nomiga ko'chiriladi *to'qson besh* – o'ltchov birligi (bosh ma'no) = *to'qson besh choy* – choy nav'i (ko'chma ma'no); 4) taqallifning nomi uning asarlari ma'nosida ishlatiladi: *Navoiyni ko'p mutolaa qilgan*. 5) belgining nomi shunday belgisi bor narsa nomiga ko'chiriladi: *ko'k* (bosh ma'noda - rang) – *ko'k* (ko'chma ma'noda - osmon). Buni belgi o'xshashligi asosida metafora usuli bilan ko'chishdan farqlash lozim. Metaforada belgi tushunchasi saqlanadi, metonimiyada esa belgi tushunchasi narsa tushunchasiga aylanadi. 6) o'simlikni ifodalagan nom shu o'simlikdan tayyorlanadigan narsa nomiga ko'chadi: *kofe* (bosh ma'noda - o'simlik nomi) – *kofe* (ko'chma ma'noda - ichimlik). Tildagi tejamkorlik tamoyili metonimiyada to'laigicha namoyon bo'ladi, ya'ni deyarli barcha holatlarda so'z o'zi bog'langan so'zning ma'nosini o'z zimmasiga oladi. Qiyoslang: *bir piyola suv ichmoq* – *bir piyola ichmoq*.

3. Sinekdoxa (grekcha “birga anglash” degani) narsa yoki shaxs qismi nomini aytish bilan o'zini (butunni) yoki narsaning nomini aytish bilan uning qismini tushunishga asoslangan ma'no ko'chish hodisasidir. 1) qism nomi butunga ko'chadi: *Dunyoda o'zimizdan keyin qoladigan tuyog'imiz...* (A. Qodiriy). *Tirmoq* (farzand ma'nosida), *ko'z* (mahalla qora ko'zlari), *quloq* (*Eshitgan quloq nima deydi?*), *qo'l*, *oyoq* (*egri qo'llar, qing'ir oyoqlar* – o'g'rilar ma'nosida), *bosh* (*Bu bosh nimalarni ko'rmadi?*!), *yostiq* (hayot, umr ma'nosida – *Urush ko'plarining yostig'ini quritdi*), *yurak* (*Sher yuraklar jangda chekinmaydilar!*), *bo'yin* (... *yo'g'on bo'yinlar bekor yurishibdi*), *tish* (*Sichqon tish tirjayib javob berdi...*). *soch* (*Jingalak soch burilib qaradi*), *yuz* (*Rapida yuz yoyilib kuldi*) so'zlari ham sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi. 2) butun nomi qismga ko'chadi: *qo'l* (*Besh qo'l barobar emas*), *panja* (*Beshi panjangni og'zingga tiqma*), *oshi* (umuman ovqat ma'nosidan *palov* ma'nosiga ko'chadi) kabi so'zlardagi ma'no ko'chishi sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi.

4. Vazifadoshlik (funktional) asosida ma'no ko'chishi narsalarning bajaradigan vazifasi o'xshashligi jihatidan ma'no ko'chishidir: *o'q* – yoy o'qi; *o'q* – miltiq o'qi, *tomir* – daraxt ildizi; *tomir* – qo'l tomiri, *siyoh* – yozuvda qo'llanadigan qora rangdagi suyuqlik (*siyoh* – fors-tojikcha *qora* deganidir). *siyoh* – yozuvda shu vazifani bajaradigan har qanday rangdagi suyuqlik, *chiroq* – kerosin bilan yonadigan yorug'lik taratuvchi asbob: *chiroq* – elektr toki yordamida yorug'lik taratuvchi xuddi shu vazifani bajaradigan asbob, *ko'mir* – ilgari o'tinni ko'mib kuydirish orqali olinadigan yoqilg'i turi; *ko'mir* – yer ostidan qazib olinadigan va xuddi shu vazifani bajaradigan yoqilg'i turi.

Diqqat qiling! Metaforik ma'no ko'chishi bilan va funksional ma'no ko'chishi bir-biriga yaqindir, chunki ikkala usul ham o'xshashlikka asoslanadi. Shu sababli ayrim misollarda har ikkala usul ham mavjud bo'ladi. Masalan, *qanot*– leksemasi ma'no ko'chishini tahlil qilaylik: *qush qanoti* (bosh ma'no) – *samolyot qanoti* (ko'chma ma'no). **1. Shakli** o'xshashligi: 1) ikki tomonga turtib chiqib turishi; 2) har ikkala uchiga tomon ingichkalashib borishi; 3) old tomon qirrasining qalinligi; 4) o'zi birikkan tanaga nisbatan tor burchak hosil qilishi. **2. Vazifa** o'xshashligi: 1) qush va samolyotni havoda ushlab turishga yordam berishi. **Xulosa:** bu so'z ma'nosi **metafora** usuli yordamida ko'chgan. Qolgan holatlarda ham shu metoddan foydalansa bo'ladi.

2. Ma'no torayishi

Bunda leksema sememasidagi ayrim semalar kamayib, uning ma'nosi torayadi. Masalan, *dehqon* (fors-tojikcha *deh* – “qishloq”, mo'g'ulcha *qoon* – “xon” degani) so'zining quyidagi semalari mavjud bo'lgan: 1) katta yer egasi; 2) qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan shaxs; 3) o'z yerida boshqalar mehnatidan foydalanadigan shaxs. Hozirgi paytda bu so'zning bitta semasi, ya'ni “qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi shaxs” degan semasigina saqlanib qolgan. Yana bir misol: *yaroq* (*yaramoq* so'zidan olingan)– zarur bo'lgan narsalarning jami;

hozir esa faqat "hujum qilish yoki himoyalalanish uchun ishlatiladigan qurol" ma'nosigina saqlanib qolgan.

Turdosh otlarning, sifat, son, olmosh, fe'l turkumidagi so'zlarning atoqli otga o'tishi ham ma'no torayishiga misol bo'la oladi: *zafar* (g'alaba) – turdosh ot = *Zafar* (ism) – atoqli ot; *go'zal* – sifat = *Go'zal* (ism) – atoqli ot; *sakson* – son = *Sakson ota* (ismi) – atoqli ot; *kimsan* – so'roq olmoshi = *Kimsan* – odam ismi; *sotib oldi* – fe'l, *Sotiboldi* – atoqli ot.

3. Ma'no kengayishi

Bunda leksema sememasi tarkibiga kiruvchi semalar miqdori ko'payadi va shuning hisobiga uning ma'nosi kengayadi. Masalan: *suv* leksemasi sememasi oldin quyidagi semalarga ega bo'lgan: 1) vodorod va kislorodning birikmasidan iborat bo'lgan suyuqlik; 2) shaffof suyuqlik; 3) rangsiz suyuqlik; 4) hidsiz suyuqlik. Keyinchalik bu leksema sememasi quyidagi semalar hisobiga kengaydi: 5) ho'l meva hamda sabzavotlar tarkibidagi suyuqlik: *anor suvi*; 6) tirik organizm a'zolaridan ajralib chiqadigan suyuqlik, shira: *oshqozon suvi*; 7) umumiy turli narsalar tarkibidagi namlik: *suvi qochgan non*. Bu ma'nolar ko'chma ma'nolar emas, balki bir ma'noning turli qirralaridir.

Atoqli otlarning turdosh otlarga o'tishi ham ma'no kengayishiga misol bo'la oladi: *Makintosh* – ism, *makintosh* – kiyim turi; *Xosiyatxon* – ayollar ismi, *xosiyatxon* – atlas turi, *Volt* – mashhur fizik olimning familiyasi, *volt* – elektr toki kuchlanishi birligi.

8-§. Leksemalarning shakliy munosabatlariga ko'ra turlari

Yuqorida aytilganidek, leksemaning shakliy (ifoda) tomoni deganda uning tovush tomoni, harfiy ifodasi, urg'u olish xususiyatlari nazarda tutiladi. Ana shular tilde **leksik omonimiya** degan hodisani yuzaga keltiradi. **Leksik omonimiya** leksemalar o'rtasidagi ifoda tomoni jihatidan teng kelib qolishdir. Bu hodisa o'z ichiga quyidagi guruh leksemalarni qamrab oladi:

1. Omonimlar – grekcha *homos* – "bir xil", *onoma* yoki *onyma* – "nom" degan ma'nolarni ifodalab, tovush tomoni ham, harfiy ifodasi ham, barcha grammatik shakllari ham bir xil, ammo maznun tomoni har xil bo'lgan leksemalardir: *ot* (ism) – *ot* (hayvon), *sir* (davlat siri)–*sir* (idish siri).

Omonim leksemalar asosan bir xil so'z turkumi doirasida bo'ladi. Bularga **ot** (*vosh* – umr o'lkhovi; *vosh* – ko'z yoshi), **fe'l** (*betla* – qarashga botinmoq; *beta* – sahifala), **sifat** (*hur* – ozod; *hur* – go'zal) turkumlariga xos omoleksemalar misol bo'ladi. Grammatik shakllar (kelishik, egalik, ko'plik, zamon, shaxs-son kabi) tizimiga ega bo'lmagan ayrim turkumga oid leksemalar ham o'zaro omonim bo'lishi mumkin (*ham* bog'lovchisi va *ham* yuklamasi o'zaro shunday omonimlik hosil qiladi).

Omonim leksemalar ko'p ma'noli leksemalardan farqlash zarur. Ko'p ma'noli leksemalar qancha ma'noga ega bo'lsin, bu ma'nolar o'zaro bitta bosh ma'noga bog'langan bo'ladi. Omonimlar boshqa-boshqa leksemalar bo'lgani uchun ularning ma'nolari o'rtasida bog'lanish bo'lmaydi.

Ko'p ma'noli leksemalar ma'nolari o'rtasida aloqa uzilsa, omonim vujudga keladi: *dam I* – havo, *dam II* – temirchi bosqoni, *dam III* – lahza, nafas, *dam IV* – bog'lovchi, *dam V* – tig, o'tkir joy, *dam VI* – havo yig'ilib yurishmay qolgan (ichi dam bo'libdi)⁵⁹. Bu misollardagi *dam I* leksemasi ifodalagan "havo" manosi mazkur ko'p ma'noli leksemaning

⁵⁹ Sh. Rahmatullayev, O'zbek tili omonimlarining izchil lug'ati, T., "O'qituvchi", 1984, 49-50-betlar.

bosh ma'nosi bo'lib, qo'nganlari hosila ma'nolardir, lekin hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan bu oltita leksema omionim leksemalardir, chunki ular orasidagi ma'no aloqalari uzilgan.

2. Omoformalar grekcha *homos* – “bu xil”, *forma* – “shakl” degan ma'nolarni ifodalab, faqat ayrim grammatik shakllari bo'yicha teng keladigan leksemalar guruhidir.

Omoformalar har xil turkumlar doirasida mavjud bo'ladigan leksemalardir. Ularni nechta turkumga oid leksemalar ishtirok etishiga ko'ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1) **ikkita** turkum doirasidagi omoformalar:

- a) **ot** va **sifat** turkumi doirasida: *issiq* (yoz - issiq i) – *issiq* (issiq non);
- b) **ot** va **son** turkumi doirasida: *yigirma* (marosim) – *yigirma* (miqdor);
- d) **ot** va **fe'l** turkumi doirasida: *yoy* (kamon) – *yoy* (yovymoq);
- e) **ot** va **ravish** turkumi doirasida: *burun* (a'zo) – *burun* (avval);
- f) **olmosh** va **fe'l** turkumi doirasida: *siz* (2-shaxs, ko'plik) – *siz* (sizmoq);
- h) **ot** va **taqidiy** so'z turkumi doirasida: *shart* (shart qo'ymoq) – *shart* (shart uzmoq);
- i) **fe'l** va **taqlidiy** so'z turkumi doirasida: *taq* (taqmoq) – *taq* (tovushga nisb.);
- k) **fe'l** va **sifat** turkumi doirasida: *to'la* (to'lamoq) – *to'la* (to'liq);
- l) **sifat** va **taqlidiy** so'z turkumi doirasida: *chars* (qo'rs) – *chars* (tovushga nisb.);
- m) **ot** va **modal** so'z turkumi doirasida: *lozim* (kiyim) – *lozim* (zarur)
- n) **fe'l** va **ravish**: o'ta-o'ta;

2) **uchta** turkum doirasidagi omoformalar:

- a) **ot**, **sifat** va **fe'l** turkumlari doirasida: *bez* (yog' bezi) – *bez* (bezbet) – *bez(moq)*;
- b) **fe'l**, **modal** so'z va **hisob** so'zlari doirasida: *bor* (*moq*) – *bor* (mavjud) – *bor* (marta);
- d) **ot**, **fe'l** va **ravish** turkumlari doirasida: *kech* (vaqt) – *kech(moq)* – *kech* (kelmoq);
- e) **ot**, **sifat** va **ravish** turkumlari doirasida: *sira* (tartib) – *sira* (ochiq) – *sira* (aslo);
- f) **ot**, **fe'l** va **son**: *uch* (yuqorisi) – *uch(moq)* – *uch(ta)*;
- h) **ot**, **undov** so'z va **taqlid** so'z turkumlari doirasida: *chuv* (pona) – *chuv* (chuh) – *chuv* (qiy-chuv);
- i) **ot**, **fe'l** va **taqlid** so'z turkumlari doirasida: *qiy* (go'ng) – *qiy* (kes) – *qiy* (qiy-chuv);
- k) **ot**, **son** va **fe'l** turkumlari doirasida: *qirq* (marosim) – *qirq* (miqdor) – *qirq* (kes);
- l) **sifat**, **fe'l** va **ravish** turkumlari doirasida: *qoq* (quraq) – *qoq(moq)* – *qoq* (ayni);

3) **to'rtta** turkum doirasidagi omoformalar:

- a) **ot**, **sifat**, **fe'l** va **ravish** turkumlari doirasida: *quv* (oqqush) – *quv* (ayyor) – *quv(moq)* – *quv* (butunlay);

2. Sinonimlar (ma'nodosh so'zlar) – grekcha *synonymos* yoki *synonymon* – “bir nomli” degan ma'noni bildirib, shakli har xil bo'lsa ham, ma'nolari bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlardir. Sinonim so'zlar bir xil predmetlarni (*ovqat, osh, taom*), predmetning bir xil belgisini (*ishchan, harakatchan, tirishqoq*), bir xildagi harakatni (*asramoq, saqlamoq*) bildiradi.

Bunday so'zlar ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lgan sinonimik qatorni tashkil etadi. Bu qatordagi ma'nosi betaraf bo'lgan, ko'p qo'llanadigan so'z **asosiy so'z (dominanta, bosh so'z)** deb ataladi. **chirovli**, *go'zal, ko'hlik*.

Ko'p ma'noli so'zlar ko'chma ma'nosida boshqa so'zlar bilan sinonim bo'lishi mumkin: *o'qishni bitirmoq* – *o'qishni tugatmoq*; *ishni bitirmoq* – *ishni bajarmoq*; *sotib bitirmoq* – *sotib yo'qotmoq*.

Sinonim so'zlar nutqning ta'sirli bo'lishiga yordam beradi. Ular bir xil so'z turkumiga oid bo'ladi: *yuz, bet, aft, bashara, turq, chehra, oraz, jamol* (ot); *hayoli, andishali, oriyatli, iboli* (sifat); *yarim, ikkidan bir* (son); *hamma, bari, barcha* (olmosh); *gapirdi, so'zladi* (fe'l); *ko'p, mo'l, bisyor* (ravish); *va. hamda* (bog'lovchi); *kabi, singari, yanglig'* (ko'makchi); *xuddi, naq* (yuklama) va hokazo.

Tildagi o'zlashma (boshqa tildan kirgan) so'zlar o'zbekcha so'zlar bilangina emas, balki o'zaro ham sinonim bo'lishi mumkin: *respublika* (lot.) – *jumhuriyat* (arab.). Tub so'zlar

yasama soʻzlar bilan sinonim boʻlishi mumkin: *his* (tub) – *sezgi* (yasama), *savol* (tub) – *soʻroq* (yasama), *hoʻl* (tub) – *quruq* (yasama). Sinonimik qatordagi soʻzlar eskirishi mumkin: *odat*, *ram*, *raf*, *fan* (rasm, odat): *iltimos*, *oʻtinch*, *tavallo*; *oqsoq*, *choʻloq*, *lang*.

Sinonimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) **leksik (lugʻaviy) sinonimlar**. Bular ham ikki xil boʻladi: a) **toʻliq sinonimlar** har jihatdan teng keladigan, oʻzaro farq qilmaydigan, birining oʻrnida ikkinchisini bimalol qoʻllash mumkin boʻlgan sinonimlardir (bular yana **leksik dubletlar** deb qatʼ yuritiladi): *kosmos* – *fazo*, *respublika* – *jumhuriyat*, *savol* – *soʻroq*; b) **maʼnoviy sinonimlar** ayrim maʼno nozikliklari bilan farq qiladigan, birining oʻrnida ikkinchisini har doim ham qoʻllab boʻlmaydigan sinonimlardir: *ovqat*, *taom*, *yemish*, *xoʻrak*; *kuldi*, *jilmaydi*, *tirjaydi*, *irjaydi*, *ishshaydi*, *irshaydi*, *xoxoladi*; 2) **frazeologik sinonimlar**: *boshi osmondan* – *ogʻzi qalʼogʻida* – *doʻppisini osmonga otmok* (oʻta xursand); 3) **leksik-frazeologik sinonimlar** soʻz va ibora oʻrtasidagi maʼnodoshlikdir: *yuvosh* – *qoʻy ogʻzidan choʻp olmagan*; 4) **grammatik sinonimlar** ikki xil boʻladi: a) **morfologik sinonimlar**: *adabiyotchi* – *adabiyotshunos*, *keldilar* – *kelishdi*. Qoʻshimcha va koʻmakchilarning oʻzaro sinonimligi ham morfologik, yaʼni grammatik sinonimlar jumlasiga kiradi: *maktabga ketdi* – *mektap toʻrtin ketdi*; b) **sintaktik sinonimlar** erkin soʻz birikmalari yoki gaplar oʻrtasidagi sinonimlikdir: *dala ishlari* – *daladagi ishlar*; *kitobni oʻqidi* – *Kitob oʻqildi*.

3. **Antonimlar (zid maʼnoli soʻzlar)** – grekcha *anti* – “zid”, “qarama-qarshi”, *oroma* yoki *onyma* “nom” degani boʻlib, qarama-qarshi tushunchalarni ifodalaydigan soʻzlardir. Antonimik juftlikdagi soʻzlar faqat bir xil soʻz turkumlariga oid boʻladi: *yer-osmon* (ot), *uzun-qisqa* (sifat), *koʻp* – *oz* (ravish), *keldi* – *ketdi* (feʼl).

Antonimik juft boʻlishi uchun ikkita mustaqil tushuncha maʼno jihatdan oʻzaro qarama-qarshi boʻlishi kerak. Feʼllardagi boʻlishli-boʻlishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi.

Koʻp maʼnoli soʻzlar har bir maʼnosi bilan ayrim-ayrim soʻzlarga antonim boʻlishi mumkin: *qattiq yer* – *yumshoq yer*; *qattiq (xasis) odam* – *saxiy odam*. Antonimik juftlar koʻchma maʼno ifodalashi mumkin: *tun-u kun* (ravishga koʻchgan), *achechiq-chuchuk* (otga koʻchgan).

Bir sinonimik qatordagi antonim soʻz sinonimik qatordagi barcha soʻzlarga antonim boʻladi: *chiroyli* – *goʻzaʼ* – *xushroʻy* – *koʻhlik* = *xunuk* – *badbashara* – *badburush* – *taʼviya*.

Antonimlikda uchta belgi bor: 1) shakliy jihatdan har xillik; 2) maʼno jihatdan har xillik; 3) maʼnodagi oʻzaro zidlik. Ana shu uchta belgiga ega boʻlgan ikkita soʻzga oʻzaro antonim boʻlishi mumkin.

4. **Paronimlar (talaffuzdosh soʻzlar)** – yunoncha *para* – “yonida”, *onyma* – “rom” soʻzlaridan hosil qilingan boʻlib, aytilishi bir-biriga yaqin, ammo yozilishi va maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlardir. Paronimlar koʻpincha bir tovush bilan bir-biridan farq qiladi: *asr* – *asir*, *shox* – *shoh*, *amr* – *amir*.

Paronimlar baʼzan ogʻzaki nutqda, badiiy asarlarda uchraydi. Ular bir soʻz turkumiga ham, turli soʻz turkumlariga ham oid boʻlishi mumkin: *zirak* (ot) – *ziyrak* (sifat); *asr* (ot) – *asir* (ot). Paronimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) **lugʻaviy (leksik) paronimlar**: *shox-shoh*, *asl-asil*, *nufuz-nufus*, *dara-dala*, *dadil-dahl*; 2) **frazeologik paronimlar**: *joni kirdi* (rohatlanmoq) – *joni kirai* (tetiklashmoq), *ogʻziga qaramoq* (tinglamoq) – *ogʻziga qaratmoq* (mahliyo qilmoq).

5. **Uvadosh soʻzlar** bir turdagi narsa, belgi, voqea-hodisa, harakat maʼnolarini ifodalaydigan, bir mazmuniy guruhga mansub boʻlgan soʻzlardir: **kiyim turlari**: *koʻylak*, *shim*, *kostyum*, *doʻppi*; **rang turlari**: *oq*, *qizil*, *sariq*; **ruhiy holatni bildiruvchi harakat turlari**: *yigʻlamoq*, *kulmoq*, *xoʻrsinmoq*. Uvadosh soʻzlarni sinonim soʻzlardan farqlash kerak. Sinonimlar bir tushunchaning turli qirralarini ifodalaydi, uvadosh soʻzlar esa bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalaydi.

LUG'AT TARKIBIDAGI SO'ZLARNING KELIB CHIQISHI JIHATIDAN TAVSIFI

Tilning lug'at tarkibidagi so'zlar kelib chiqishi jihatidan turli-tumandir. Dunyoda faqat o'z so'zlaridagina foydalanidan bironta til yo'q. O'zbek tili ham bundan mustasno emas. Shunga ko'ra tilimizda mavjud bo'lgan so'zlarni bir qancha guruhlariga bo'lish mumkin.

9-§. O'zbek tili leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam

Ma'lumki, o'zbek xalqi tarixiy davrlar mobaynida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqada bo'lib kelgan. Bu aloqalar o'zaro aloqada bo'lgan xalqning tiliga ma'lum darajada o'z ta sirini o'tkazadi. O'zaro ta sir natijasida tilning barcha bo'limlari: fonetika, leksika, grammatika kabilarda o'zgarishlar yuz beradi. Tildagi o'zgarish va rivojlanish tilning leksikasida kuchli bo'ladi.

O'zbek xalqi qardosh bo'lmagan tojiklar bilan qadimdan aloqada bo'ldi. SHuning tarixiy sabablari bilan bog'liq holda arab, ruslar bilan aloqada bo'ldi. Hozirgi davrga kelib bir qancha xorijiy davlatlar bilan do'stona aloqalar o'rnatgan. Bular o'zbek tili leksikasiga ko'plab so'zlarning o'zlashishiga sabab bo'lmoqda.

Hozirgi o'zbek tili leksikasi tarixiy jihatdan ikki qatlarga ajratiladi:

1. O'z qatlam.

2. O'zlashgan qatlam.

1. O'z qatlam. O'z qatlama umumturkiy so'zlar va o'zbekcha so'zlar kiradi.

1. Umumturkiy so'zlar. Ko'pchilik turkum xalqlar tilida qo'llanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar **umumturkiy so'zlar** deyiladi. Bu so'zlar turkiy qabilalarning goh qo'shilishi, goh ajralishi natijasida yuzaga kelgan, hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub so'zlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida (turkumida) 24 ta til: **o'zbek, qozoq, uyg'ur, boshqird, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, ozarbayjon, no'g'oy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qumiq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari** tillari mavjud.

Umumturkiy so'zlar hozirgi o'zbek tili leksikasining asosiy qismini, deyarli yarmini tashkil qiladi.

Umumturkiy so'zlar turli sohalarga oid bo'lib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuyg'u bildiradigan so'zlar kiradi: *kishi, oyog, qo'l, bosh, ko'z, qosh, qizil, ko'k, yashil, oq, bir, ikki, uch, to'rt, o'n, kel, tur, yot, o'tir, ol, ur, yaxshi, yomon, sen, u, biz, siz, ular, asta, sekin, tez* kabi.

2. O'zbekcha so'zlar. O'zbek tili ichida o'zbek tili va boshqa til elementlari asosida yaratilgan so'zlar **o'zbekcha so'zlar** deyiladi. O'zbekcha so'zlar o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida, o'z qonuniyatlari asosida yaratiladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. Asli o'zbekcha so'zlarga shu tildagi so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilishi natijasida hosil qilingan so'zlar: *ter+im+chi, bir+lash+ma, qo'l+lan+ma, o't+kaz+gich, tur+g'un, bola+larcha*.

2. Boshqa tildan o'zlashgan so'zlarga o'zbek tilidagi yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasalgan so'zlar: a) tojikcha so'zlardan yasalgan so'zlar: *mard+lik, jang+chi, do'st+lik, pul+siz*; b) arabcha so'zlardan yasalgan so'zlar: *rahbar+lik, qimmat+li, shifo+la+moq, nifoq+chi, nomus+li*; d) ruscha-internatsional so'zlardan yasalgan so'zlar: *sport+chi, razvedka+chi, beton+la+moq, ekskavator+chi*.

3. Boshqa tillardan kirgan yasovchi qo'shimchalar yordamida o'z va o'zlashma so'zlardan hosil qilingan so'zlar: *til+shunos, mehnat+kash, chizma+kash, kitob+xon, ilm+iy, vagon+soz* va boshqalar

II. O'zlashgan qatlam. Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibiga tarixiy sabaqlarga ko'ra boshqa tillardan ko'plab so'zlar kirib kelgan. O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar o'zlashgan so'zlar (olinma so'zlar) deb yuritiladi. O'zlashgan so'zlar **uyg'ur, tojik, arab, rus, nemis, fransuz, ispan, ingliz** va boshqa tillarga oid.

O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlarni quyidagi qatlamlarga bo'lish mumkin:

1. Fors-tojikcha so'zlar. Bu so'zlarning o'zlashishiga sabab shuki, o'zbek va tojik xalqlari asrlar mobaynida qo'ni-qo'shni bo'lib yashab kelyapti. Shunga ko'ra, *osmon, ofitob, bahor, baho, barg, daraxt, mirob, dasta, bemor, g'isht, dasht, xonadon, shogird, xaridor, mard, kam, chala, balki, agar, ham* kabi so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashishi tabiiy holdir. Misollardan ko'rinayotiki, fors-tojikcha so'zlarda *poy, dast, dar* kabi qismlar qatnashyapti, so'zlar oxirida jarangsiz undoshlardan keyin *t* jaranglidan keyin *d* tovushlari ishtirok etyapti.

2. Arab tilidan o'zlashgan so'zlar. Arabcha so'zlar o'zbek tiliga VII-VIII asrlardan boshlab kirgan. Bu hol arablarning Markaziy Osiyoni bosib olishi bilan bog'liq. *Kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, ma'no, ilhom, kasb, qassob, san'at, asbob, bino, imorat, ovqat, g'alla, il, parranda, hasharot, inson, oila, amma, xola, dimog', idora* kabi so'zlar arab tilidan kirib kelgan. O'zbek tilidagi arabcha so'zlar ko'proq ot va sifat turkumiga tegishli bo'lib, ularning belgilari quyidagilardir: a) ikkita unli yonma-yon keladi: *doim, shoir, muomala, shijoat, shuur, inshoot, murojaat, tabiiy*; b) tutuq belgisi (') ishtirok etadi: *ma'no, qal'a*; d) *-iy, -viy* qo'shimchalarini olib yasalgan bo'ladi: *asabiyy, oilaviy*

3. Xitoy tilidan olingan so'zlar. Buyuk ipak yo'li Markaziy Osiyo bilan Xitoyini bog'lagan va natijada xitoycha so'zlar o'zlashgan: *choy* (xitoy tilida *tsay* deyilar ekan), *manti* (*nyan* – xamir, *ti* – go'sht degani), *lag'mon* ("cho'ziq xamir" degani)⁶⁰.

4. Mo'g'ul tilidan kirgan so'zlar. XIII asrda mo'g'ullarning Markaziy Osiyoni bosib olganligi va buyuk Amir Temur tomonidan bu bosqinchilikka barham berilganligi tarixdan ma'lum. Tilimizga o'zlashgan mo'g'ulcha so'zlarning ayrimlarini keltiramiz: *navkar* (no'xo'r – *do'st, o'rtog* degani), *tuman* (o'n ming).

5. Ruscha-baynalmilal so'zlar. XIX asrning 2-yarmidan Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekiston chor Rossiyasining mustamlaka mamlakatiga aylandi. Rus tilining o'zbek tiliga ta'siri shu davrdan boshlandi. Rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan ko'plab so'zlar o'zlashdi.

O'zbek tiliga rus tilidan va rus tili orqali Yevropa xalqlari tillaridan (fransuz, italyan, nemis, ingliz, ispan) so'z kirishi ikki tarixiy davrni o'z ichiga oladi:

1. XIX asrning 2-yarmidan XX asrning boshlarigacha bo'lgan davr.

2. 1917-yildan keyingi davr.

Rus tilidan so'zlar ikki yo'l bilan o'zlashdi:

1. Rus ishchilari, ustalari, rus askarlari, amaldorlarining mahalliy aholi bilan turli xildagi aloqalari tufayli og'zaki nutq orqali: *chilon* (chlen), *adbakat* (advokat), *apisor* (ofitser), *iskalat* (sklad), *axran* (oxrana), *choynay* (choynak) kabi.

2. Matbuot orqali: *avraplan* (aeroplan), *pabrik* (fabrika), *po'shta* (pochta), *zovut* (zavod), *uyez* (uyezd), *kredit* (kredit), *banka* (bank), *veksil* (veksil) kabi.

Rus tili orqali kirgan so'zlarning ba'zilari dunyodagi ko'pgina xalqlarning tilida tovush tomoni deyarli o'zgartirilmay ishlatiladigan xalqaro so'zlardir. Ular, odatda, internatsional (baynalmilal) so'zlar deb yuritiladi. O'zbek tiliga o'zlashgan internatsional so'zlar tarixiy jihatdan quyidagi tillarga mansub:

1. Rus tiliga: *sud, samolyot, stol, stul, tok* (elektr), *ruchka*.

⁶⁰ O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti 2-jild, –T., 2007, 493, 539-betlar.

2. Lotin tiliga: *reviziya, nota, metall, refleks, rezina, general, kapital, kanal, plan, direktor, radio*.

3. Yunon tiliga: *grammatika, pedagog, talant, tezis, kafedra, poeziya, poema, metr, neft, takтика, parallel*.

4. Nemis tiliga: *raketa, kran, shaxta, rolik, politsiya* kabi.

5. Ingliz tiliga: *champion, futbol, dollar* kabi.

6. Fransuz tiliga: *roman, palto, serjant, bank* kabi.

Rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan soʻzlar ijtimoiy-sivosiyl hayotga, sanoat, qishloq xoʻjaligi, fan-texnika, madaniy-oqartuv, sanʼat, savdo, sport, harbiy soʻzga eʼttir.

Hozirgi Yevropa tillaridan soʻzlar bevosita aloqalar orqali oʻzlashmoqda.

Oʻzbek tilidan ham boshqa tillarga soʻzlar oʻtgan: oʻrik, anjir, samsa (ruscha: *uryuk, injir, samsa*). *Karandash* (qora tosh), *kavardak* (qovurdoq), *yerlash* (aralash), *utyug* (oʻtli yuk) kabi soʻzlarning ham rus tiliga oʻzbek tilidan oʻtganligi isbotlangan. Oʻzbek tilida ishlatilayotgan *bekat* soʻzi ham yevropa tillarida *piket* tarzida qoʻllanayotganligi fanga maʼlum. Hozirgi paytda oʻzbek milliy sport turlaridan boʻlgan **kurashning** xalqaro miqvos darajasiga koʻtarilishi munosabati bilan *kurash, yonbosh, chala, haiol* kabi oʻzbekcha soʻzlar boshqa tillarda ham ishlatilayapti.

Xalqlar orasidagi turli xildagi aloqa tillarning lugʻat tarkibining boyib borishiga xizmat qiladi.

TIL LUGʻAT TARKIBINING QOʻLLASHI JIHATIDAN TAVSIFLANISHI

Maʼlumki, tildagi barcha soʻzlar shu til egalari tomonidan bir xilda, barcha oʻrinlarda qoʻllanavermaydi. Shu jihatdan tilda mavjud boʻlgan soʻzlarni maʼlum guruhlariga boʻlish mumkin.

10-§. Qoʻllanish doirasi chegaralanmagan leksika (soʻzlar)

Bu guruh oʻzbek millatiga mansub barcha insonlar tomonidan kundalik turmushda ishlatiladigan soʻzlar guruhidir. Bu soʻzlar guruhi **qoʻllanish doirasi chegaralanmagan leksika** yoki **umumxalq leksikasi** deb yuritiladi.

Qoʻllanish doirasi chegaralanmagan leksikaning quyidagi xususiyatlari bor:

1. Bunday soʻzlardan yashash joyi, kasbi, hunari, jinsi, madaniy saviyasidan qatʼi nazar oʻzbek millatiga mansub barcha kishilar foydalanadi.

2. Bu soʻzlarning maʼnosi hammaga tushunarli boʻladi.

3. Bu soʻzlar ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, barcha soʻz turkumlariga oid boʻladi.

4. Bu soʻzlarning koʻp qismini umumturkiy soʻzlar va oʻzbekcha soʻzlar tashkil etadi.

5. Boshqa tillardan kirgan soʻzlar ham oʻzbek xalqining barchasiga tushunarli boʻlsa, ular ishlatilish doirasiga koʻra chegaralanmaydi. Masalan, arab tilidan oʻzlashgan *shamol, soat, inoq, dohiy, magʻrur, xafa, maqol, hayot, millat, hikoya* soʻzlari; fors-tojik tilidan oʻzlashgan *goʻshi, non, sozanda, suhbat, sahjavot, ombur* kabi soʻzlar; rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan *traktor, kino, teatr, sirk, kartoshka, fabrika, zavod* kabi soʻzlar umumxalq tilida qoʻllanadi.

Demak, qoʻllanish doirasi chegaralanmagan soʻzlar oʻz qatlamga ham, oʻzlashgan qatlamga ham oid boʻlishi mumkin.

Shuni aytish lozimki, umumxalq leksikasi har qanday tilning atining asosini, yadrisini tashkil etadi. Bu leksika tarkibi jihatidan barqaror bo'lib, hayotiy zarur bo'lgan tushunchalarni ifodalashi uchun xizmat qiladi.

11 -§. Qo'llanish doirasi chegaralangan leksika (so'zlar)

Bunday so'zlar turli sabablarga ko'ra o'zbek tili egallari tomonidan bir xil darajada qo'llanilmaydi.

Qo'llanish doirasi chegaralangan leksikaning quyidagi xususiyatlari bor:

1. Bu leksika tarkibiga kiruvchi so'zlarning ma'nolari barcha o'zbek millati vakillarga tushunarli bo'lavermaydi. Masalan, *do'yi* so'zining ma'nosini faqat xorazmliklar (yoki ularga qo'shni hududdagilar) tushunishadi (bu so'z adabiy tilde *to'g'a* degan ma'noni bildiradi).

2. Bu so'zlarning qo'llanish doirasi chegaralanishi ularning kelib chiqishiga bog'liq emas. Masalan, kelib chiqishi jihatidan o'zbekcha bo'lgan *purkagich* (purka+gich) so'zi barcha o'zbek tilida so'zlashuvchilar tomonidan faol ishlatilmaydi (bu so'z ruscha *pu'verzizator* so'zining tarjimasidir)⁶¹.

O.S.Axmanovanning "Slovar lingvisticheskix terminov" lug'atida **dialekt** so'ziga quyidagicha ta'rif beradi (tarjuma): "**DIALEKT** - ... 1. Muayyan tilning hududiy, kasbiy yoki ijtimoiy umumiylik bilan chambarchas bog'langan va doimiy hamda bevosita til orqali aloqada bo'lib turadigan u yoki bu miqdorda cheklangan kishilar tomonidan ishlatiladigan ko'rinishi (varianti)dir"⁶². Shundan kelib chiqqan holda, qo'llanish doirasi chegaralangan leksika **hududiy dialektal leksika**, **ijtimoiy dialektal leksika** va **terminologik leksika** kabi guruhlariga bo'linadi.

Shuni ta'kidlash joizki, bu guruhga kiruvchi so'zlar tarkiban barqaror emas, ya'ni vaqt o'tishi bilan ularning ayrimlari umumxalq leksikasi tarkibiga e'tishi mumkin. Masalan, ijtimoiy dialektal leksikaga tegishli bo'lgan *gap yo'q* iborasi hozirgi paytda adabiy til guruhiga o'tmoqda (shu 70nomli teleko'rsatuv ham bor edi).

1. Hududiy dialektal leksika

Bir millatning ma'lum hududiga yashaydigan vakillari tomonidan ishlatiladigan so'zlar yig'indisi **dialektal leksika** deb ataledi. *Dialekt* – yunoncha so'z bo'lib, *dialektos* – «tilning mahalliy ko'rinishi» demakdir⁶³. Dialektal leksika birligi **dialektizmlar** deb yuritiladi.

Millatning ma'lum hududda yashaydigan qismi ishlatadigan birliklar ichida adabiy tilga tegishlilari ham bo'lishi mumkin. Dialektizmlar tilning faqat mahalliy ko'rinishigagina tegishli bo'lgan birliklardir.

Dialektal leksika tarkibida quyidagi ko'rinishlar mavjud:

1) **lug'aviy dialektizmlar** shakli va ma'no jihatidan shevağa xos bo'lgan so'zlardir. Bunday dialektizmlar ham ikki xil bo'ladi:

a) **to'liq dialektizmlar** shakli ham, ma'nosi ham faqat shevaga xos bo'lgan so'zlardir. Masalan: **xorazmcha**: *momo* (buvi), *gashir* (sabzi), *moyak* (tuxum), *o'jak* (buzoq), *taxya* (do'ppi), *secha* (sajumchuq), *hovva* (ha); **farg'onacha**: *valisn* (ishkom) *paqir* (chelak); **buxorocha** *kallapo'sh* (do'ppi), *inak* (sigir), *nana* (ona); **toshkentcha**: *ada* (ota), *doda* (bobo).

⁶¹ Русско-узбекский словарь. В двух томах. Ташкент, 1984, стр. 278.

⁶² O.S.Axmanova. Slovar lingvisticheskix terminov. M., 1969, str. 131.

⁶³ Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. "Universitet" nashriyoti. – T.: 2006, 88-bet.

b) **yarim dialektizmlar** faqat ma'nosigina shevaga xos bo'lgan so'zlardir. Misalan, **xorazmcha** *taka* so'zining "yostiqlik" manosi, *o'ra* so'zining "astun" manosigina shevaga xosdir, adabiy tilda *taka* va *o'ra* so'zlari boshqa ma'nolarni ("echkining erkagi" va "qazilgan chuqurlik") ifodalaydi.

Bir lug'aviy dialektizm har xil shevalarda har xil ma'noarni ifodalaydi: *and* so'zi Toshkent shevasida "lo'li yoki qorayib ketgan, kir odam" ma'nosini ifodalasa, Qashqadaryo (Qovchin) shevasida "anqov, bechora" ma'nolarini bildiradi⁶⁴.

2) **fonetik dialektizmlar** adabiy tildagi so'zdan tovushlari bilan farqlanadigan birliklardir: *jo'q* (ad. *yo'q*), *dag* (ad. *tog*), *chish* (ad. *tish*) va b.

3) **grammatik dialektizmlar** shevaga xos bo'lgan grammatik birliklardir (bular asosan affiksldir): *boryotti* (ad. *boryapti*), *yurti* (ad. *yurtga*), *bozorir* (ad. *bozorhop*) va b.

4) **frazologik dialektizmlar** adabiy tilda muqobili bo'lmagan va shevaga xos frazeologik birliklardir: **Xorazm** shevasida: *boshi aylanmaydi* (ad. *e'tibor bermaydi*). Bu haqda "Frazologiya" bo'limida batafsil bayon qilinadi.

2. Ijtimoiy dialektal leksika

Bu leksikaga mansub so'zlar ma'lum ijtimoiy guruhlar tomonidan ishlatiladigan so'zlardir. Bu guruhga **jargonlar** va **argo** so'zlar kiradi.

a) **jargonlar** (fransuzcha "*buzilgan til*" degani) «umumtildagi» (ustoz prof. Sh. Rahmatullayev ifodasi) so'zlardan shakily jihatdan farq qiladigan, ko'pincha og'zaki muloqotda ayrim ijtimoiy guruhlar tomonidan o'zini tilning boshqa vakillaridan ajratib ko'rsatish maqsadida qo'llanadigan birliklardir: *yakan* (pul), *nishtyak* (zo'r) va h.

Jargonlarning quyidagi xususiyatlari bor:

- shakily jihatdan umumtildagi so'zlardan farq qiladi. Masalan, *mullajiring* jargon so'zi qismlari bizga tanishday ko'rinadi, lekin bu ikki qismning o'zaro bog'lanishi mantiqan to'g'ri emas.
- kamsitish, yerga urish, yomonlash kabi qo'shimcha ma'no bo'yoqlariga ega. Masalan, *dum* jargon so'zida kamsitish ma'nosi borligi seziladi.

b) **argolar** (fransuzcha **argot** – "*o'zgarar uchun yopiq*" degani⁶⁵) ayrim salbiy ijtimoiy guruhlar (o'g'rlar, qaroqchilar) tomonidan ishlatiladigan yashirin ma'noli so'zlardir: *oq qirg'oq* (100 so'm), qizil (tilla) va h.

Argolarning xususiyatlari:

- shakily jihatdan umumtildan farq qilmaydi;
- yashirin ma'noga ega;
- kamsitish, yerga urish ma'nolari yo'q.

3. Terminologik leksika

Ma'lum sohaga oid maxsus tushunchalarni mantiqan aniq ifodalash uchun qo'llanadigan so'z yoki so'z birkmalari yig'indisi **terminologik** (lot. *terminus* – "chegara", *logos* – "fan" degani⁶⁶) **leksika** deb ataladi. Terminologik leksikaning birligi **termin** (yoki **atama**) deb yuritiladi. Har qanday termin ma'lum bir terminlar tizimidagina termin hisoblanadi. Shu bilan u umumxalq leksikasiga mansub bo'lgan so'zdan farq qiladi.

Terminlar quyidagi xususiyatlarga ega:

⁶⁴ Ўзбек халқ шевалари лугати. "Фан" нашриёти, Т., 1971, 30-бет.

⁶⁵ Д.Э.Розенталя, И.Б.Голуб, М.А.Теленкова. Современный русский язык. М., 2003, стр. 93.

⁶⁶ А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 110.

1) biror sohaga oid maxsus tushunchani ifodalaydi. Masalan, *leksikologiya* termini tilshunoslik sohasiga tegishli bo'lib, tilning lug'at boyligini o'rganadigan bo'lim tushunchasini ifodalaydi.

2) bitta terminologik tizimda har doim bir ma'noli bo'ladi. Masalan, *ot* so'zi atama sifatida faqat so'z turkumi tushunchasini bildiradi (bu so'z "ism", "hayvon", "o'tmoq", "ichmoq" ma'nolaridagi so'zlar bilan omonim hisoblanadi).

3) ko'pincha tillararo xususiatga ega bo'ladi. Masalan, lotin tilidan olingan *respublika* termini dunyodagi ko'pgina tillarda bir xil tushunchani ifodalaydi.

4) bir so'z bittadan ortiq sohaga tegishli termin bo'lishi mumkin. Masalan, *valentlik* termini *kimyo* hamda *tilshunoslik* fanlarida ishlatiladi.

5) asosan ot turkumiga tegishli bo'ladi, boshqa turkumga tegishli bo'lsa, otga ko'chgan bo'ladi: sintaksis (ot), ishlab chiqarish (harakat nomi otga ko'chgan).

Atamalarni quyidagi mezonlar bo'yicha **tasnif** qilish mumkin:

1) qaysi sohaga oidligiga ko'ra:

a) kasb-hunar atamaları ma'lum kasb yoki hunar egalari tomonidan ishlatiladigan atamalardir. Dunyoda qancha kasb yoki hunar bo'lsa, shularning har biriga xos bo'lgan atamalar mavjuddir. Ayrim kasblarga oid atamalarga misollar:

- **o'qituvchilik:** *reyting, yillik baho, sinfjurnali, pedkengash, semestr, choraklik* va h.
- **duradgorlik:** *randa, iskana, tasha, bolg'a* va h.

b) ilmiy atamalar ma'lum fan-texnika sohasiga mansub tushunchalarni ifodalaydigan atamalardir. Bunday atamalar tabiiy fanlar, texnika fanlar, ijtimoiy-gumanitar fanlar, matematik fanlarning barchasida mavjuddir. Masalan:

- **kimyo:** *oksid, sulfat, reaksiya, valentlik, kislota, vodorod* va h.
- **matematika:** *sinus, kosinus, ayniyat, romb, parallelogram, teorema, aksioma* va h.
- **mantiq:** *predikat, subyekt, obyekt, hukm, tushuncha* va h.
- **kibernetika (yoki komputer texnologiyasi):** *EHM, axborot, fayl, disk, internet* va h.

2) kelib chiqishiga ko'ra:

a) umumxalq leksikasidan olingan terminlar. Bunda tilning o'zida mavjud bo'lgan so'zlar termin sifatida maydonga chiqadi. Masalan, tilshunoslikka oid *ot sifat, son, fe'l, ravish, ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, gap, so'z* kabi, me'morchilikka oid *pardoz, davra, namoyan, o'ymakor, taqsim* kabi⁶⁷, temirchilikka oid *pesh, tana, yelka, charxdor, dam* kabi⁶⁸ atamalar bunga misol bo'la oladi.

b) chet tillardan olingan terminlar. Bunda tilimizga hozirgi paytda aloqa vositasi hisoblangan chet tillardan olingan atamalar nazarda tutiladi. Masalan, yadro fizikasiga oid *aktivator, barion, diproton, kvant*,⁶⁹ botanikaga oid *azaliya, valeriana, gortenziya, magnoliya*,⁷⁰ logopediya faniga oid *anamnez, giperkinez, distoniya, patogenez* kabi⁷¹, zargarlik kasbiga oid *parma, bargak, peshxalta, dahanda* kabi⁷² atamalar shunga misol bo'la oladi.

⁶⁷ Т. Турғунова. Меъморчилик терминларининг лексик-грамматик тадқиқи. -Т., "Фан" нашриёти. 1987, 42, 89-бетлар

⁶⁸ С. Иброҳимов. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. Т., 1959, 107, 108, 109-бетлар.

⁶⁹ А.А.Абдураззоков, Э.Н.Назиров. Ядро физикасидан русча-ўзбекча терминлар лугати. Т., 1988, 11, 20, 52, 84-бетлар.

⁷⁰ А.И.Қўсимов. М.М.Набиёв. Ботаникадан қисқача изоҳли лугат. Т., "Ўқитувчи", 1990, 7, 20, 28, 50-бетлар.

⁷¹ И.Мушинова, М.Қаҳрамонова. Логопедия терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Т., "Ўқитувчи", 1988, 8, 16, 21, 36-бетлар.

⁷² С. Иброҳимов. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. Т., 1959, 134-135-бетлар.

4. Vulgarizm va varvarizmlar

Tilda soʻkish, qatʼgʻash maʼnolarini ifodalaydigan soʻzlar **vulgarizmlar** (lot. *vulgaris* "qoʻpol" degani)⁷³ deb ataladi. Masalan: *haroni*, *qiztalov*, *yer yutkur*, *oqpadar* va b. Vulgarizmlarni ham qoʻllanish doirasi chegaralangan leksikaga kiritila boʻladi, chunki bu guruh soʻzlar ham har doim ishlatilavermaydi. Bunday soʻzlar badiiy asarlarda qahramonlarning xarakterini chuqurroq ochish uchun xizmat qiladi.

Varvarizmlar (yunoncha *barbarismos* – "tushunarsiz nutq" degani)⁷⁴ biror tilda tarjimasi boʻla turib, oʻrinsiz tarzda ishlatiladigan soʻzlar guruhidir. Masalan: *znachit* (demak), *tak* (demak), *ostanovka* (bekat), *svet* (chiroq) kabi ruscha soʻzlar; *yos* (ha), *vau* (qoyil) kabi inglizcha soʻzlar shunga misol boʻla oladi.

TUGʻAT TARKIBINING FAOLLIGI YOKI NOFAOLLIGI JIHATIDAN TAVSIFLANISHL TUGʻAT TARKIBINING HISSIY-TAʼSIRIY BOʻYOQDORLIGI JIHATIDAN TAVSIFLANISHI

12 -§. Tarixiy jihatdan oʻzbek tili leksikasi

Tilning tarixiy taraqqiyoti davomida uning barcha boʻlimlarida, jumladan, leksikasida ham oʻzgarishlar yuz beradi. Bunda tildagi baʼzi soʻzlar eskirib, isteʼmoldan-ishlatilishdan chiqib ketadi yoki yangi tushunchalarni nomlevchi soʻzlar paydo boʻladi. Bu hodisalar tilning leksik tarkibini 2 qatlamga ajratishni taqozo etadi:

1. Zamonaviy qatlam (neytral qatlam).
2. Eskirgan qatlam.

Zamonaviy qatlam. Bu qatlam oʻzbek tili leksikasining asosiy qatlami boʻlib, uni umumxalq leksikasiga – ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksikaga oid soʻzlar, shuningdek, atamalar, kasb-hunarga doir soʻzlar tashkil etadi. Bu qatlamdagi soʻzlar yangilik boʻyoʻgʻiga ham, eskilik boʻyoʻgʻiga ham ega boʻlmaydi.

Zamonaviy qatlamda soʻzlarning rutqda koʻp yoki kam ishlatilishi, barcha kishilarning ishlatishi yoki maʼlum guruh kishilari nutqidagina ishlatilishi asosga olinmaydi.

Eskirgan qatlam. Soʻz ifodalaydigan predmet yoki tushuncha hayotda yoʻqolishi, yoki ularning maʼnosini ifodalaydigan boshqa soʻzlarning paydo boʻlishi munosabati bilan ayrim soʻzlar asta-sekin qoʻllanmay unutila boradi. Ular rutqda kam qoʻllanadi. Ularning baʼzilarini tushunish mumkin, ayrimlarini koʻpchilik tushunmaydi, ular badiiy va ilmiy adabiyotlarda qoʻllansa, izoh talab etadi. Eskilik boʻyoʻgʻiga ega boʻlgan soʻzlar **eskirgan leksika** deyiladi. Eskirgan leksika 2 turga ajratiladi:

1. Tarixiy soʻzlar yoki istorizmlar.

2. Arxaik soʻzlar yoki arxaizmlar.

Tarixiy soʻzlar oʻtmishdagi narsa va hodisalarning nomi boʻlgan, ammo hozir eskirib qolgan soʻzlardir. Tarixiy soʻzlar jamiyatda yoʻq boʻlib ketgan narsalar, shaxslar haqida gap bogʻanda ishlatiladi. Hozirgi tilda ularning sinonimii yoʻq. Masalan: *foytun*, *yasovul*, *taxt*, *kanizak*, *dinor* (tilla pul), *chaqirim* (1 km), *tosh* (8 chaqirim – 8 km), *gaz* (71 sm), *botmon* (176, 128 kg), *misqol* (4,25 g.), *miri* (5 tiyin).

Baʼzi soʻzlar til taraqqiyoti davomida turli xil narsalarni ifodalaydigan boʻlib qoladi. Bunday soʻzlarning bir maʼnosi eskirsa, ikkinchi xil maʼnosi zamonaviy qatlamda ishlatiladi.

Masalan: *boy* soʻzining maʼnosini qiyoslang: *Boy Yoʻlchini zimdan kuzatdi* (Oybek). *Sen boy boʻlaman deb nima ishlarni qilmading, oqibati nima boʻldi?*

⁷³ А. Алиев, К. Назаров. Узбек тили маълумотномаси Т., "Фан" нашриёти. 17-бест.

⁷⁴ А. А. Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 137.

Arxaik soʻzlar. Hozir mavjud boʻlgan narsa-hodisalarning eskirib qolgan nomlari arxaik soʻzlar deyiladi. Arxaik soʻzlar yigʻindisi **arxaizmlar** deyiladi. *Arxaizm* – grekcha soʻz boʻlib, *archaios* – «qadimgi» degan maʼnoni bildiradi.

Eskirgan soʻz ifoda etayotgan narsa-hodisalar hozirgi hayotda bor boʻlgani uchun uning eskirgan nomini almashtira oladigan zamonaviy qatlarga oid soʻz mavjud boʻladi. Aslida bir narsaning biidan ortiq nomi boʻlsa, ulardan til taraqqiyoti qonuniyatlariga javob bera oladigani tilda saqlanib qoladi, javob bera olmaydigan eskilik boʻyogʻiga ega boʻlib, ishlatilmay qolib ketadi. Masalan, *sekretar* – kotib, mirzo, kotiba. Ular ichidan *kotib* soʻzi hozirgi kunda kishilar tomonidan keng koʻlmda qoʻllanilyapti. *Sekretar* soʻzi eskirib, arxaiklashib qolgan. Arxaik soʻzlar soʻzlovchi:ning koʻz oldida isteʼmoldan chiqib ketayotgan soʻzlardir: *revolyutsiya* (inqilob), *tuman* (rayon), *viloyat* (oblast), *beynalmilal* (internatsional), *bitik* (kitob), *ulus*, *budur* (xalq), *oʻmiz* (koʻkrak) kabi.

Soʻzlar butun holda arxaiklashishi yoki uning biror maʼnosi arxaiklashishi mumkin. Shunga koʻra ular: a) leksik arxaizmlar; b) semantik arxaizmlar tarzida ikki xil boʻladi.

Leksik arxaizmda soʻz eskiradi: *gulgʻun*, *siymo* (obraz).

Semantik arxaizmda maʼno eskiradi: *chechak* – «gul» maʼnosida eskirgan, *bekat* – karvonkor toʻxtaydigan joy maʼnosida eskirgan, *bagʻir* – «jigar» maʼnosida eskirgan.

Arxaiklashish iboralarda ham, grammatik hodisalar doirasida ham yuz beradi. Iboralarning arxaiklashishi: *dasti alif-lom qilib*, *gardonini ham qilib*; *yoqasini chop etmoq*; grammatik hodisalarning arxaiklashishi ham uchraydi: sifatdoshning *-din*, *-mish* shakllari, ravishdoshning *-bon*, *-ibon* shakllari, *-dur* – kesimlikni koʻrsatuvchi bogʻlama eskirgan grammatik shakllardir.

Fonetik arxaizmlar ham mavjud boʻlib, unda tovush eskiradi: *sobun*, *qabogʻ* kabi (soʻvun, qovoq).

Neologizmlar. Kundalik hayotimizdagi yangi narsalarni, ularning belgilarini, yangicha munosabatlarni, umuman yangi tushunchalarni ifoda etish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan soʻzlar yoki yangi maʼnoda qoʻllangan eski soʻzlar neologizmlar deyiladi. Neologizm grekcha soʻz boʻlib, *neos* – «yangi» degan maʼnoni bildiradi. Neologizm yangilik boʻyogʻiga ega boʻlgan soʻzlardir. Masalan: *bakalavr*, *magistratura*, *kompyuter*, *kompyuter texnologiyasi*, *marketing*, *supermarket* kabi. Neologizmlar yangi paydo boʻlgan paytda, ishlatilish doirasiga koʻra chegaralangan leksikaga kiradi. Neologizمنىing maʼnosi tushunarlik kasb etsa, xalq orasida ommalashib ketishi mumkin. Bunda u yangilik boʻyogʻini yoʻqotadi va umumxalq soʻziga aylanadi. Masalan: *brigada*, *televizor*, *traktor*, *kosmos*, *kosmonavt* va hokazo.

Baʼzi neologizmlar yangiligicha qolib ketishi, ishlatilish doirasi chegaralangan leksikadan oʻrin olib qolishi mumkin. Demak, neologizm – nisbiy tushuncha. Chunki har bir davr oʻz neologizmiga ega boʻladi.

Soʻz yoki soʻzning maʼnosi neologizm boʻlishi mumkin.

Soʻz neologizm boʻlsa, **leksik neologizm** deb yuritiladi: *broker*, ...

Leksik neologizmlar tamomila yangi, hali oʻzlashib ketmagan soʻzlardir. Bunday soʻzlar: 1) oʻzbek tilida avvaldan mavjud boʻlgan soʻz va yasovchi qoʻshimchalar bilan yasalgan yangi soʻzlardir: *aqldosh*; 2) boshqa tildan kirgan, hali umumxalq tiliga singib oʻzlashib ketmagan yangi soʻzlardir: *magistr*, *bakalavr*.

Leksik maʼnolardan biri yangi boʻlsa, **semantik neologizm** deb yuritiladi. Masalan: *tadbirkor*, *ishbilarmon*.

13-§. Oʻzbek tili leksikasining boyish manbalari

Oʻzbek tilining leksikasi fan-texnika, sanʼat, ishlab chiqarishning taraqqiyoti bilan bogʻliqlikda boyib beradi. Tilning lugʻat tarkibi 2 manba asosida boyiydi.

1. O'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida (ichki manba). Bunda so'z yasash orqali yangi so'zlar hosil qilinadi: *sinflosh, limonzor, vazirlk, ijorachi, tinchliksevar, ADH, EMT* kabi. Ichki imkoniyatga shevalardan adabiy tilga so'z olish ham kiradi: *aya, bolish, uvildirig* (ikra) kabi.

2. Boshqa tillardan so'z olish (tashqa manba). O'zbek tiliga boshqa tillardan so'z o'zlashtirish turli davrlarda turlicha bo'lgan. Eng qadimda fors-tojik tillaridan, keyinroq arab tilidan, undan ham keyinroq rus tilidan va ras tili orqali Yevropa tillaridan so'z o'zlashtirish faollashgan. O'zlashtirish ham o'zbek tili leksikasida anchagina miqdorni tashkil etadi. Keyingi yillarda tilning leksik tarkibini so'z yasashdan ko'ra boshqa tillardan so'z o'zlashtirish hisobiga bo'lishi yyetakchilik qilmogda.

Boshqa tillardan so'zlar ikki usul bilan o'zlashtiriladi: 1) so'zni aynan olish yo'li bilan; 2) kalkalab olish yo'li bilan.

So'zni aynan olish yo'li bilan tojik, arab tillaridan, shuningdek, rus tillaridan, rus tili orqali boshqa Yevropa tillaridan ko'proq o'zlashtirilgan. Masalan, *sinch, devor, yana, rubob, kitob, maktab, daraxt, mitolaa, muomala, traktor, sport* kabi.

Kalkalab o'zlashtirishda so'z aynan olinmaydi, balki so'zning ma'nosi o'zlashtiriladi. Ikkinchi tildagi so'zning ma'nosi shu so'zning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa ko'chirish orqali ifoda etiladi. Kalkalab o'zlashtirishning 2 xil yo'li bor:

1. To'liq kalka. Bu usulda o'zlashtirilayotgan so'zning barcha qismlari o'z til materialidan tuziladi. Masalan: *polugrammatniy – chalasavod, tedoko! - muzyorar.*

2. Yarim kalka. Bu usulda o'zlashtirilayotgan so'zning bir qismi aynan saqlanib, bir qismi o'z til orqali beriladi. *Traktorist – traktorch, tabelshik – tabelchi* kabi.

O'zga til so'zidagi ma'no o'z tildagi so'z bilan berilsa, bu **semantik** kalka deb ham yuritiladi. Masalan, *bo'g'in* so'zining ruscha «ookoleniye» ma'nosi.

LUG'AT TARKIBIDAGI AJRALMAS BIRIKMALAR – FRAZELOGIK BIRIKMALARNI MA'NO VA TARKIB JIHATDAN TAVSIFLANISHI

14-§. Frazеologiya

Nutqda ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro ma'no va grammatik jihatdan bog'lanishidan tuzilgan birikmalar ham qo'llaniladi.

Bunday birikmalarining ayrimlari nutq jarayonida tuziladi, ayrimlari esa tilda tayyor birikma shaklida mavjud bo'ladi. Ular bir-biridan o'ziga xos belgilari bilan farq qiladi.

Nutq jarayonida tuzilgan birikma kamida ikkita mustaqil so'zdan tashkil topadi va murakkab tushuncha ifodalaydi. Bunday so'z birikmasi ifodalaydigan tushuncha tarkibidagi so'zlarning ma'nosi asosida yuzaga keladi: *qiziqarli asar*. Bunday so'z birikmasi tarkibidagi so'zlar ayrim-ayrim so'zlarga ajrala oladi: *qiziqarli asar – zerikarli asar*. Shuning uchun ular **erkin so'z birikmasi** deb yuritiladi.

Tilda ko'p vaqt bir qolipda qo'llanaverib, bo'linmaydigan holga kelib qolgan birikmalar mavjud: *og'zi qulog'ida*. Demak, so'z birikmalari ikki xil: a) erkin so'z birikmasi; b) turg'un so'z birikmasi. Turg'un birikmalar ikki xil: a) birikmali a'amarlar; b) iboralar.

Tilda ikki yoki undan ortiq so'zdan tarkib topib, ko'chma ma'no ifodalaydigan, ma'nosi bir so'zga teng keladigan turg'un birikmalar **ibora (frazеologik birlik)** deyiladi. Iboralarning quyidagi xususiyatlari mavjud:

1. Iboralar ahamiyati va qo'llanishi jihatidan, odatda, so'zga teng keladi: *kapalagi uchib ketdi* (cho'chidi), *og'zing qani desa qulog'ini ko'rsatadi* (lapashang).

2. Iboralar ko'chma ma'no ifodalaydi va ta'sirchanlikka, o'razlilikka ega bo'ladi. Masalan, *qo'y og'zidan cho'p olmagan* iborasini o'qigan odam o't yeb turgan qo'y, uning

og zidaqi cho'p kabi timsollarni ko'z oldiga keltiradi. *Favosh* so'zida esa bu kabi xususiyatlar yo'q.

3. Iboralar gap tarkibida yaxlit ko'rinishda bitta so'roqqa javob bo'ladi va bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *yu'duzni benarvon uradigan* (yigit) – qanday (yigit)?

4. Ayrim iboralar tarkibiga boshqa so'zlarni kiritish yoki tarkibidagi so'zlarni o'zgartirish mumkin: *ko'zi tushdi* – *ko'zi menga tushdi*; *burni ko'tarilgan* – *burni ko'tarilib ketibdi*; *lurni ko'tarilibdi* va h.

5. Iboralar ko'proq so'zlashuv va badiiy uslubda ishlatiladi. Ulardan umumiy foydalanish nutqning ta'sirchanligini oshiradi.

6. Birikmalargina emas, ayrim gaplar ham ibora holiga kelib qolishi mumkin: *ishtahasi ochildi, dili siyoh bo'ldi*.

Iboralarning barchasi ko'chma ma'no ifodalaydi va ularda emotsionallik so'zga nisbatan kuchli bo'ladi. Shuning uchun iboralar nutqning ifodalaligini va ta'sirchanligini oshiradi.

Tilning iboralarni o'rganadigan bo'limi **frazeologiya**, iboralar yig'indisi esa **frazeologizm** deb yuritiladi.

Iboralar o'rtasida ham o'zaro sinonimlik, antonimlik, omonimlik, paronimlik hodisalari bo'lishi mumkin. (*Qarang*: 8-§. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari.)

Frazeologiya birliklarining tasnifi

Frazeologiya birliklarining ma'no darajasiga ko'ra turlari

1) **frazeologik qo'shilmaning** farqli xususiyati shundaki, bunday iboralarning tarkibidagi kamida bitta so'z o'zma'nosida, qolganlari ko'chma ma'noda qo'llanadi: *qo'l qo'ymoq, imzo chekmoq*.

2) **frazeologik birlashmaning** farqli tomoni shundaki uning tarkibidagi barcha so'zlar ko'chma ma'noda qo'llanib, iboraning ma'nosi shu ko'chma ma'nelardan kelib chiqadi: *tepa sochi tikka bo'ldi* (bir lahzaning o'zida nihoyatda g'azablamoq), *jon demog* (xursand bo'lmoq), *ona suti og'zida* (hali yosh, tajribasiz).

3) **frazeologik chatishmaning** asosiy xususiyati shundaki, uning tarkibidagi ayrim so'zlar eskirgan bo'lib, hozirgi til nuqtai nazaridan tushunarsiz bo'ladi: *pixini yorgan* (o'taketgan uddaburon, quv), *so'xtasi sovuq* (yoqimsiz, badha), *enka-tenkasi chiqmoq* (qiynalmoq). Bu misollardagi *pix*, *so'xta*, *enka-tenka* so'zlari hozir eskirgan, ma'nosi tushunarsizdir.

Frazeologik birliklarning shakl va ma'no turlariga ko'ra tasnifi

Omonim iboralar- shakli bir xil ma'nosi har xil iboralar. M: *boshga ko'tarmoq-e'zozlamoq*; *boshga ko'tarmoq-shovqin solmoq*.

Sinonim iboralar- bir-biriga ma'nosi yaqin ma'nodosh iboralar. M: *dunyoga kelmoq-tavallud topmoq*.

Antonim iboralar- qarama-qarshi ma'noli iboralar zid ma'noli iboralar. M: *dunyoga kelmoq-dunyodan ko'z yummoq*.

Paronim iboralar – bitta so'zi yoki affixi bilan farqlanadigan iboralar: *yetti uxlab, tush(i)ga kirmaslik* va *yetti uxlab tush(i)da ko'rmaslik*;

Frazeologik birliklarning ko'p manoliligiga ko'ra ko'ra tasnifi

1. Bir ma'noli frazeologik birliklar. Xuddi bir ma'noli so'zlarga o'xshab bir ma'noli frazeologik birliklar ham tarkibidagi so'zlarning ma'nolaridan kelib chiqadigan bitta ma'noga ega bo'ladi. Masalan *bir yoqadan bosh chiqarmoq* iborasi "hamjihat bo'lmoq" degan bitta ma'noni, *yer bilan osmoncha* iborasi "juda katta, beqiyos (farq)" degan bitta ma'noni ifodalaydi.

2. Ko'p ma'noli frazeologik birliklar. Ko'p ma'noli leksemaga o'xshab polisemantik iboralar ham bir-biriga bog'langan kamida ikkita ma'noga ega bo'ladi. Ko'p manoli iboralar ko'chma ma'nolari ikkita dan oltitagacha borishi mumkin.

1) ikki manoli iboralar: *yo'lga tushmoq*. 1. *Kim*. jo namoq, keta boshlamoq. 2. To'g'ri yo'lga qaytmoq.

2) uch manoli iboralar: *bino qo'ymoq* – 1. o'ziga. Oltiqcha baho bermoq, yuksak fikrda bo'lmoq. 2. o'ziga. Qiyofasiga alohida e'tibor bermoq. 3. *Kimga* yoki *nimaga*. E'tiqod bilan qaramoq.

3) to'rt manoli iboralar: *bosh ko'tarmoq*. 1. *Kim*. Qaramoq. 2. *Kim nimadan*. Qilib turgan ishini to'xtatmoq. 3. *Nima*. Qo'zg'almoq harakatga kelmoq. 4. *Kimga qarshi*. Kurashga chog'lanmoq.

4) besh manoli iboralar: *javob bermoq*. 1. *Kim nimaga* yoki *kimga*. Javob qilmoq. 2. *kim nimaga nima bilan*. Javoban ish tutmoq. 3. *Nima nimaga*. Qondirmoq. 4. *Kim nimaga*. Javobgarlikni o'z ustiga ustiga olmoq. 5. *Kim kimga*. Ketishga ruxsat bermoq.

5) olti manoli iboralar: *to'g'ri kelmoq* – 1. *Nima* yoki *kim nimaga* yoki *kimga*. Muvofiq bo'lmoq. 2. *Nima nimaga*. Bir vaqtda bo'lmoq. 3. *Nima kimga* yoki *nimaga qanchadan*. Taqsimlaganda tegmoq. 4. *Nima* yoki *kim kimga*. Yo'liqmoq, uchramoq. 5. *Nima* yoki *nima qilish*. Qulay bo'lmoq. 6. *Nima qilishga*. Lozim bo'lmoq, zarur bo'lmoq.

Frazeologik birliklarning variantligiga ko'ra tasnifi

Leksik variant. Bunda ibora tarkibidagi mustaqil so'z turkumiga oid so'zi o'zgartilishi nazarda tutiladi. Masalan: o'yga *cho'mmoq* – o'yga *botmoq*, og'ziga *tolqon solmoq* – og'ziga *so'k solmoq* va b.

Grammatik variant deganda ibora tarkibidagi biror grammatik qismining almashtirilishi nazarda tutiladi. Masalan: o'tirgani joy topolmaslik – o'tirishga joy topolmaslik, holdan toymoq – holdan toydirmoq.

15-§. Tasviriy ifoda (parafraza)

Narsa-buyumning nomini aniq atamay, uni tasvirlab anglatadigan so'z birikmasi **tasviriy ifoda** (yoki **parafraza**) deyiladi. qushlar - qanotli do'stlar; fazogirlar - samo lochinlari; makkajo'xori - dala malikasi; paxta - oq oltin, rassomlar - mo'vqalam solibhlari. Tasviriy ifodalardagi bitta so'z har doim o'z ma'nosida bo'ladi, shu bilan ular iboralardan farq qiladi. Tasviriy ifodalar ham omonimlik, sinonimlik xususiyatlariga ega bo'lishi mumkin.

Omonim tasviriy ifodalar: *aql gimnastikasi* – 1) matematika; 2) shaxmat, qora oltin – 1) neft; 2) ko'mir. **Sinonim** tasviriy ifodalar: *g'azal mulkning sultoni* va *o'zbek tilning asoschisi* – Alisher Navoiy; *uyg'onish fasli* va *fasllar kelinchagi* – bahor.

16-§. Leksikografiya

Tildagi jamiki so'zlar, ularning tarixi, izohi, imlosi kabi muhim masalalar bilan lug'atshunoslik (yoki leksikografiya) shug'ullanadi. Mukammal tuzilgan lug'at va so'zliklar u yoki bu tilning boyligini o'zida to'playdi. Lug'atlar qadimdan yaratib kelingan. Masalan,

Mahmud Koshg'ariy tomonidan XI asrda yaratilgan "Devonu-lug'otit-turk". XVI asrda usmonli turk tilida yaratilgan "Abushqa" lug'atlari tarixdan bizga ma'lum. Lug'atlar ikki guruhga bo'linadi:

1. Qomusiy lug'atlarda mashhur shaxslar, ilmiy, siyosiy, adabiy hamda ishlab chiqarishga xos tushunchalar, borliqdagi predmetlar, hodisalar haqida ma'lumot beriladi. "O'zbek milliy ensiklopediyasi", "Salomatlik ensiklopediyasi" "U kim, bu nima" kabi lug'atlar shular jumlasidandir.

2. Lingvistik (tilshunoslik) lug'atlar bir tili va ko'p tili bo'ladi. **Bir tili** lug'atlarga **imlo lug'ati** (so'zlarni to'g'ri yozishga yordam beradi), **chappa (ters) lug'at** (so'zlar oxirgi harfi bo'yicha alfavit tartibida joylashtiriladi), **orfoepik lug'at** (so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishga yordam beradi), **morfem lug'at** (so'zlarni asos va qo'shimchalarga ajratishga yordam beradi), **o'zlashma so'zlar lug'ati** (chet tillardan kongan so'zlarga ta'rif beriladi), **frazologik lug'at** (iboralar lug'ati), **terminologik lug'at** (ma'lum fan sohasi bo'yicha atamalarga izoh beriladi), **izohli lug'atlar** (tilda mavjud bo'lgan so'zlarga izoh beriladi), **chastotali lug'atlar** (ma'lum asarlarda so'zlarning qo'llanish darajasi haqida ma'lumot beradi), **paronimlar lug'ati** (tilda mavjud bo'lgan talaffuzdosh so'zlar haqida ma'lumot beradi).

1981-yilda yaratilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" ikki jildidan iboratdir. Bu lug'atda so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari haqida to'la ma'lumot beriladi.

Bunday lug'atlar ma'lum bir ijodkor asarlari bo'yicha ham yaratilishi mumkin. Masalan, Alisher Navoiy asarlari uchun yaratilgan 4 tomlik lug'atda 60 000 dan ortiq so'z berilgan

Ko'p tili lug'atlarga esa tarjuma lug'atlari kiradi.

MORFEMIKA (SO'Z TARKIBI)

So'zlar kopincha tarkibiy jihatdan turli qismlardan iborat bo'ladi: *Mustaqil-lik-ning 22 yil-lik bayram-i nishon-la-n-di*. Ko'rinayotiki, gap tarkibidagi so'zlar atash ma'nosini yoki grammatik ma'noni ifodalaydigan qismlarga bo'lindi. Bu **qismlar** asos va **qo'shimchalar** deb yuritiladi.

So'zning tub (atash) ma'nosini bildirib, mustaqil qo'llana oladigan qism **asos** deb ataladi: gulzor, bog'bon, chizg'ich, paxtakor. O'zak so'zdagi ma'noli qismlarning yetakchisi bo'lib, u boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydi. O'zak so'z tarkibida doim qatnashadi.

Asosga qo'shilib, turli ma'nolarni ifodalaydigan yoki so'zlarni bog'lash uchun xizmat qiladigan qism **qo'shimcha** deyiladi: tokzor, qizcha, yozgi, kattaroq, ishla, keldi, birinchi, ishni. Qo'shimchalar so'z tarkibida qatnashmasligi ham mumkin, ular ayrim qo'llanmaydi, doim o'zakka qo'shilib keladi.

Qo'shimchalar vazifasi va so'zga qo'shilib anglatadigan ma'nosiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. So'z yasovchi qo'shimchalar asosga qo'shilib, yangi ma'noli so'z hosil qiladigan qo'shimchalardir: *o't - o'tloq, arra - arrala, kuch - kuchli, hosil - serhosil*. So'z yasovchi qo'shimchalar unumli (-li, -la, -chi, ser-, -dosh, -kor) va unumsiz (-vul, -ag'on, -chi!, -in, -a) bo'lishi mumkin.

O'zbek tilida so'z yasovchi qo'shimchalar orasida asli so'z shaklidan qo'shimchaga aylangan birliklar ham mavjud. Bular **affiksoidlar** deb ataladi. Ularning affiksga aylanishiga sabab shuki, ular turli asoslarga qo'shilib, mustaqil so'z yasash tizimini hosil qiladi. Bunday birliklar ham qo'shilish o'rniga qarab oldqo'shimcha (prefiksoid), ortqo'shimcha (postfiksoid)ga bo'linadi. **1. Postfiksoidlar**: -xona - ishxona, oshxona, molxona... -noma - taklifnoma, xabarnoma... -aro: xalqaro, maktablararo, millatlararo... **2. Prefiksoidlar**: ham suhbat, ham qishloq... tagmatn, tagmazmun... ust: ust qatlam, ust qurma.

2. Shaki yasovchi qo'shimchalar asosga qo'shilib, ma'noni bir oz o'zgartiradigan yoki so'zlarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladigan qo'shimchalardir. Bu qo'shimchalar bajaradigan vazifasi landa ma'nolarga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) **lug'avii shaki yasovchi qo'shimchalar** asosga qo'shilib, unga ko'plik, kuchraytirish, erkalash, chegaralash, kamlik, oshirish, kuchaytirish, gumon, taxmin kabi ma'nolarni ifodalaydigan qo'shimchalardir: *uycha, kitoblar, kattaroq, oziina, yurib, onajon, bura, oqaringira(di), chayqa, tepkila*. 2) **sintaktik shaki yasovchi qo'shimchalar** so'zlarni bir-biriga bog'laydigan qo'shimchalardir: Bularga **kelishik** (*kitobni o'qidi, uyga ketdi, daftarning varag'i*), **egallik** (*maktabimiz hovlisi, mening ukam, talabalar uyli, shaxs-son (biz keldik, men bordim, sen kelding)*) qo'shimchalari kiradi. Bu qo'shimchalar yana **sintaktik munosabat shakllari** ham deyiladi.

O'zbek tilida qo'shimchalarning asosga qo'shilish tartibi, odatda, quyidagicha: **asos + so'z yasovchi qo'shimcha + lug'avii shaki yasovchi qo'shimcha + sintaktik shaki yasovchi qo'shimcha**: *kitob +xon+lar+ning*. Qo'shimchalar asosga qo'shilish o'miga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Prefiks asosdan oldin qo'shiladigan, ya'ni old qo'shimchalardir. Bular ko'pincha fors-tojik tillardan o'zbek tiliga kirgan so'zlarda uchraydi: *bebaho, banna'mi, bobro', noqulay, serhosil*.

2. Interfiks so'zning ichida qo'llanadigan qo'shimchalardir. Ea'zi bir shevalarda *uyida, boshida* so'zlaridagi egallik qo'shimchasi -i emas -in tarzida qo'shiladi: *uyinda, boshinda*. Ko'rsatish olmoshlaridagi -n qo'shimchasi (*bunda, shunda*) ham interfikslardir.

3. Postfiks asosdan keyin qo'shiladigan qo'shimchalardir: *aqli, guli, kattaroq*.

Qo'shimchalar tuzilishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1. Sodda qo'shimchalar boshqa qo'shimchalarga ajralmaydi: *ish-chi, aql-li, gul-la-di*.

2. Murakkab qo'shimchalar kamida ikkita qo'shimchaning qo'shilishidan hosil bo'ladi: *dehqonchilik, odamgarchilik, yordamlash, oltan, uydagi, yuzlab, buxmalay, ochiqchasiqa, tortqila, xomligicha, tepkila, turkila, yugurgilamoh, eze'ilamoh, akalaracha*. Bu qo'shimchalar ma'lum so'zlar tarkibida kelganida boshqa ma'noli qismlarga ajralmaydi.

SO'Z YASALISHI

So'z yasalishi tilshunoslikning mustaqil sohalaridan biri bo'lib, u yangi ma'noli so'z yasalishi, so'z yasash usullari, so'z yasalishiga aloqador bo'lgan hodisalarni o'rganadi.

"So'z yasalishi" atamasi ikki xil hodisaga nisbatan qo'llanadi: 1) tilshunoslikning so'z yasalishi bilan bog'liq hodisalarni tekshiruvchi bo'limini; 2) umuman so'z yasalishi, so'z hosil qilinishini bildiradi.

Nutqda so'zlar **tub** yoki **yasama** shaklda qo'llanadi.

Tilda mavjud usullar bilan yasalmagan so'z **tub so'z** deb yuritiladi: *inson, xalq, millat, suv, non, havo, yaxshi, ziyorat, xursand, besh, o'n, yigirma, biz hamma, ba'zi, bormoq, kelmoq, o'qimoq, sekin, birga, hozir* va h.k.

Tilda mavjud usullar bilan yangi hosil qilingan so'z **yasama so'z** deb yuritiladi. Masalan, *tinchlik, bog'bon, gulzor, jonlan, hirlash, ko'kar, sezzir, zavqli* so'zlari o'z akka yasovchi affiksalar (*-lik, -bon, -zor, -lan, -lash, -ar, -gir, -li*) qo'shish usuli bilan yasalgan bo'lsa, *Dilorom, Oqtepe, bilaguzuk, sohibjamol, sofdil, erksevar* so'zlari so'zlarni yoki so'z shakllarini qo'shish, biriktirish usuli bilan hosil qilingan.

Tilda mavjud bo'lgan so'z (yoki so'zlar, so'z shakllar) negizida ma'lum usullar bilan yangi ma'nodagi so'zlarni hosil qilish **so'z yasalishi** deyiladi.

O'zbek tilida so'z yasalishining **affiksatsiya, kompozitsiya, fonetik, semantik, abbreviatsiya** kabi usullari mavjud bo'lib, shulardan affiksatsiya va kompozitsiya usullari asosiy va yetakchi so'z yasash usullar hisoblanadi.

Affiksatsiya usuli. Soʻzga soʻz yasovchi affiks qoʻshish bilan yangi soʻz hosil qilish **affiksatsiya usuli** deyiladi. Masalan, *paxtakor, sinfdosh, quvunch, doʻstlik, ochiq, tirishqoq, serjilo, ilmiy, oʻyla, kengay, shodlan, tinchi, tasodifan, oqilona, koʻpincha, ertaiah* va boshqalar.

Soʻz yasovchi affiksalar oʻzbek tilida asosan suffiks tarzida qoʻllanib, soʻz oʻzagidan soʻng qoʻshilib keladi. Baʼzan bunday affiksalar oʻzak oldiga **prefiks** tarzida qoʻshilib yangi maʼnodagi soʻz yasashi mumkin. Masalan, *serhosil, serunum, badavlat, baʼmani, beminmat, begʻaraz, nooʻrin, noliq, baʼaleʼl, badbasha* va h.k.

Kompozitsiya usuli. Birdan ortiq mustaqil maʼnoli soʻz yoki soʻz shakllarining qoʻshilvi, birikuvi orqali yangi soʻz yasash **kompozitsiya usuli** bilan soʻz yasash deyiladi. Bu usul bilan qoʻshma, ayrim juft soʻzlar hosil qilinadi. Masalan, *guldasta, gultojiroʻz, asalari, tomorqa, xushfeʼl, rahmdil, olijanob, hozirjavob, havo rang, eʼlon qilmoq, rad etmoq, olib ketmoq, olib chiqmoq, har gal, yonma-yon, zoʻr-bazoʻr, ketma-ket* va b.

Abbreviatsiya usuli. Bu usulga koʻra, bir butun holda qoʻllanadigan toʻgʻri maʼnoli turgʻun birikmalarning qismlari har xil yoʻl bilan qisqartirilib soʻz hosil qilinadi. Bu usul rus tilidan kirgan boʻlib, qisqartma otlar shu usulda yasaladi: *BMT* – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, *MDH* – Mustaqil davlatlar hamdoʻstligi, *ATS* – Avtomatik telefon stantsiyasi, *ToshMI* – Toshkent meditsina instituti, *filfak* – filologiya fakulteti, *akademlitsey* – akademik litsey, *peduniversitet* – pedagogika universiteti va b.

Fonetik usul. Bu usulga koʻra, soʻzda fonetik oʻzgarish yuz berib, yangi soʻz hosil qilinadi. Chunonchi, soʻz urgʻusining oʻrnini almashtirish natijasida boshqa-boshqa soʻz turkumiga doir soʻzlar hosil boʻlishi mumkin: *yozma* (feʼl) - *yozma* (sifat), *sizma* (feʼl) - *suzma* (ot), *fizk* (ot) *fizik* (sifat), *akademik* (ot), *akademik* – (sifat) va b.

Semantik usul. Bu usulga binoan, soʻz maʼnosida oʻzgarish roʻy berib, maʼnosi boshqa-boshqa, shaklan oʻxshash yangi soʻz hosil boʻladi: *kun* – sutkaning yorugʻ qismi, *tan* – quyosh, planeta; *koʻk* – osmon, *koʻk* – havorangga oʻxshash rang, *bir* – son, *birga, birdan, birda* – ravish.

Fonetik va semantik usul hozirgi oʻzbek tili nuqtai nazaridan nafaol tarixiy soʻz yasash usullari deb qaraladi.

Soʻz yasash usullari haqida har bir soʻz turkumi doirasids batafsilroq toʻxtalamiz.

GRAMMATIKA

1-§. Grammatika haqida umumiy maʼlumot

Grammatika – tilning grammatik qurilishini oʻrganuvchi tilshunoslikning boʻlimi. Grammatika soʻzlarning gapda oʻzgarishi va ularning oʻzaro birikib, soʻz birikmasi, gap hosil qilishi haqidagi qoidalar toʻplamidir.

Grammatika ikki qismdan: morfologiya va sintaksisdan iborat. **Morfologiya** qismida soʻz turkumlari va ularga xos boʻlgan shakllar haqida bahs yuritilsa, **sintaksis** qismida soʻzlarning bir-biri bilan bogʻlanib, soʻz birikmasi, gap hosil qilishi tekshiriladi.

Koʻrinadiki, grammatika ham leksikologiya singari soʻzni oʻrganadi. Ammo leksikologiya leksik soʻzni – **leksemani** oʻrgansa, grammatika grammatik soʻzni – soʻzning shaklini, soʻz shaklini tekshiradi.

2-§. Soʻzshakl va grammatik maʼno

Leksik soʻz yoki **leksema** maʼno va ifoda birligidan iborat boʻlganidek («*kitob*» leksemasining maʼnosi, yoki mazmun plani – «oʻqish quroli» tushunchasini anglatishi, ifodasi yoki ifoda plani *k, i, t, o, b* tovushlaridan tashkil topishidir), grammatik soʻz, yoki soʻz shakl grammatik maʼno hamda grammatik ifoda (shakl) birligidan iboratdir. Jumladan, *kitob* soʻzi «oʻqish quroli» tushunchasidan tashqari ot, birlik son, bosh kelishik tushunchalarini ham

tiliriladi. Bunda *kitob* soʻzining «oʻqish qurʻoli» tushunchasini ifodalashi uning leksik maʼnosi sanaladi va shu soʻzning oʻlga mansubligi, birlik son va bosh kelishikda ekani uning grammatik maʼnosidir.

Soʻzning grammatik maʼnosi uning leksik maʼnosi bilan belgilanmaydi. Masalan, *suv, haro, shamol, bulut* kabi soʻzlarning leksik maʼnolari turlicha, lekin grammatik maʼnolari bir xil yaʼni bularning barchasi birlik, bosh kelishikdagi otlardir. Aksincha, birgina leksik soʻz, leksema maʼlum leksik maʼno anglatgani holda turli shakllarda qoʻllanib, har xil grammatik maʼnoni ifodalashi murkin. Masalan, *oʻqimq* feʼlining tuslanisli shakllari turli grammatik maʼnolarni bildiradi: *oʻqiyapman* soʻz shakli hozirgi zamon davom feʼlining I shaxs birlik maʼnosini, *oʻqiyapsan* soʻz shakli hozirgi zamon davom feʼlining II shaxs birlik maʼnosini va h.k.

Demak, soʻzning maʼlum turkumga mansubligini koʻrsatuvchi, soʻzning maʼlum bir grammatik shaklini ifodalaydigan maʼno **grammatik maʼno** hisoblanadi. Koʻrinadiki, grammatik maʼno oʻz xususiyatiga koʻra ikki xil boʻladi: 1) **umumiy grammatik maʼno** maʼlum bir soʻz turkumi uchun xos boʻlgan maʼno; 2) **xususiy grammatik maʼno** soʻzning kategorial grammatik maʼnosi maʼlum soʻz turkumlari uchun xos boʻlgan umumiy grammatik maʼnolardir. Masalan, *non, suv, uy, dala* soʻzlarining har biriga xos boʻlgan maʼno – **leksik maʼno**. Ammo ularning barchasi uchun umumiy boʻlgan maʼno, yaʼni predmet maʼnosi **grammatik maʼnodir**. Ayni shu umumiy grammatik maʼno ularni bir turkumga, yaʼni ot turkumiga birlashtiradi. Shuningdek, *chiroyli, dono, fozil, kamtarin* soʻzlari uchun umumiy boʻlgan belgi maʼnosi va *oʻqi, oʻrgan, mehnat qil, bor, kel* soʻzlari uchun umumiy boʻlgan harakat maʼnosi **kategorial grammatik maʼno** sanaladi.

Soʻzning xususiy grammatik maʼnosi maʼlum bir soʻz turkumi uchun mansub boʻlib, bunday maʼnoga otlarga xos boʻlgan son, egalik, kelishik maʼnolari, feʼlarga xos boʻlgan nisbat, mayl, zamon, shaxs-son, boʻlishli-boʻlishsizlik kabi maʼnolar kiradi.

3-§. Grammatik maʼnoni ifodalash vosita va usullari

Oʻzbek tilida grammatik maʼno quyidagi vosita va usullar bilan ifodalanadi:

1. **Affiksatsiya.** Bunda grammatik maʼno soʻzning negiziga urli shakl yasovchi

2. **Yordamchi soʻzlar.** Bu guruh soʻzlar oʻzlari grammatik maʼno ifodalay oladi Bundan tashqari, mustaqil maʼnoli soʻzlar yordamchi soʻzlar orqali grammatik maʼno ifodalashi ham mumkin. *Daraxt mevasi bilan koʻrkam, odam - mehnati bilan.* (maqol). Bu maqoldagi koʻmakchilar: *mevasi* va *mehnat* soʻzlari yordamida “birga”, “orqali” degan maʼnolarini ifodalaydi.

3. **Takrorlash.** Soʻzlarni takrorlash ham grammatik maʼnoni ifodalashga xizmat qiladi: *dasta-dasta gul, xirmon-xirmon paxta* kabi. Bunda *dasta, xirmon* soʻzlarini takrorlash bilan koʻplik, moʻllik maʼnosi ifodalanagan.

4. **Suppletivizm.** Bu - oʻzaro bogʻlangan, maʼlum bir tizimni tashkil qilgan grammatik maʼnolarni ifodalash uchun alohida-alohida soʻzdan foydalanish usuli. Masalan, oʻzbek tilida bir grammatik tizimni hosil qiladigan I va II shaxs kishilik olmoshlarining birligi *men va sen* soʻzlari orqali, koʻpligi *biz va siz* soʻzlaori orqali ifodalanadi. Bu usul asosan hir d-yeвроpa tillar oilasiga xos boʻlib, turkiy tillarda kam uchraydi.

5. **Urgʻu** soʻzning grammatik maʼnosini ifoda qilish uchun xizmat qilishi mumkin: *akademik* (ot), - *akademik* (sifat), *yangi* (sifat) – *yangi* (ravish), *ternâ* (sifat) – *terma* feʼlning boʻlishsiz shakli.

6. **Soʻz tartibi.** Soʻzlarning gapda oldinma-keyin kelishi ham baʼzan grammatik maʼno ifodalashga yordam beradi. Masalan. 1. *Ajoyib odamlar.* 2. *Odamlar ajoyib.* Birinchi gapda *ajoyib* soʻzi otdan oldin kelib sifatlovchi vazifasini, ikkinchi gapda ushbu soʻz otdan keyin kelib kesim vazifasini bajargan.

7. **Ohang** ham grammatik ma'no ifodalashda katta ahamiya ga ega. Bunda grammatik ma'no so'zlarning gap sifatida shakllanishi bilan bog'liq. Masalan: *Hamma keldi.* (Darak gap) - *Hamma keldi?* (so'roq gap) - *Hamma keldi!* (undov gap).

4-§. So'zning grammatik shakli

So'zning biror grammatik ma'no ifodalaydigan ko'rinishi uning **grammatik shakli** deyiladi. Grammatik shakl grammatik ma'noni ifodalashning eng zaruriy sharti, tilda ular biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydi. Masalan, otlardagi ko'plik ma'nosi *-lar* affiksli shakl orqali ifodalanadi: *gullar*, tushum kelishigi ma'nosini *-ni* affiksli shakl ko'rsatadi va h.k.

O'zbek tilida so'zlar bir grammatik ko'rsatkichli, ko'p grammatik ko'rsatkichli yoki grammatik ko'rsatkichsiz shaklda bo'lishi mumkin. Masalan: *mamlakat* – grammatik ko'rsatkichsiz so'z shakli; *mamlakatlar* – bir grammatik ko'rsatkichli so'z shakli; *mamlakatlarda* – ko'p grammatik ko'rsatkichli so'z shakli.

Hozirgi o'zbek tilida so'zlarning grammatik shakllari affikslar, yordamchi so'zlar vositasida, so'zlarni juftlash yoki takrorlash orqali hosil qilinadi. Shunga ko'ra so'zlarning quyidagi grammatik shakllari farqlanadi:

1. **Sintetik shakl.** Bu shakl shakl yasovchi affikslar vositasida hosil bo'ladi: *kitobning*, *kitobni*, *kitobga*, *kitobda*: o'qimoqdaman, o'qimoqdamiz, o'qimoqdasiz kabi.

2. **Analitik shakl.** Mazkur shakl yordamchi so'zlar orqali yuzaga keladi: *bo'alar uchun*, *zavq bilan*, *o'qib tur*, *o'qib ko'r* kabi.

3. **Juft va takroriy shakl.** Ikki so'zni juftlash yoki bir so'zni takrorlash bilan ham grammatik shakl yasaladiki, bunday shakl juft va takroriy shakl deb yuritiladi: *tog'-tosh*, *kaita-kichik* juft shakli umumlashtirish ma'nosini, *savat-savat* (non), *tog'-tog'* (paxta) takrorlash shakli ko'plik, mo'llik ma'nosini ifodalaydi, *katta-katta*, *tez-tez* takroriy shakl ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Demak, so'zning u yoki bu shakli maxsus vosita va usullar yordamida yuzaga keladi. Ammo o'zbek tilida so'zlarning maxsus grammatik ko'rsatkichga ega bo'lmagan shakllari ham mavjud. Masalan:

institutlar – institut Ø (birlik son);

institutda – institut Ø (bosh kelishik);

ishlamo – ishla Ø (bo'lishli fe'l shakli) kabi.

So'zning shakllari tizimida ko'rsatkichga ega bo'lmagan so'zning maxsus ko'rinishi no. ko'rsatkichli (Ø ko'rsatkichli) shakl deb yuritiladi. So'zning bunday ko'rinishi so'z shakllari tizimida belgilanadi.

So'zning grammatik shakllari tizimi **paradigma** (yunoncha *paradeima* – «namuna») deyiladi.

Paradigma o'z xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) xususiy paradigma, 2) to'liq paradigma.

Bir turkumga oid so'zning muayyan shakllari tizimi **xususiy** paradigmamni yuzaga keltiradi. Masalan, otlardagi son paradigmati (*kitob-kitoblar*), kelishik paradigmati (*kitob – kitobning – kitobni – kitobga – kitobda – kitobdan*) va boshqalar xususiy paradigmalar hisoblanadi.

Bir turkumga xos xususiy paradigmalar yig'indisi **to'liq** paradigmamni hosil qiladi. Masalan, otga xos to'liq paradigma: *kitob-kitoblar-kitob-kitobning-kitobni-kitobga-kitobda-kitobdan-kitobim-kitobing-kitobi-kitobimiz-kitobingiz...* Bunda son, kelishik va e'zalik paradigmalari to'liq paradigmamni tashkil etgan.

5-§. Grammatik kategoriya

Bir-biriga qiyosan olinadigan ikki yoki undan ortiq grammatik ma'no bilan shu ma'noni ifodalovchi grammatik shakllar tizimi **grammatik kategoriya** deyiladi.

Grammatik kategoriya so'zlarni, so'z shakllarni, so'z o'rinlarini, so'z qurilmalarini birlashtiradi, umumlashtiradi. Shunga ko'ra grammatik kategoriyalarning to'rt turi farqlanadi: 1) so'zning grammatik kategoriyalari; 2) so'z shakllarning grammatik kategoriyalari; 3) so'z o'rinlarining grammatik kategoriyalari; 4) so'z qurilmalarining grammatik kategoriyalari.

So'z va so'z shakllarning grammatik kategoriyalari tizimi tilning morfologiyasini tashkil etsa, so'z o'rinlari va so'z qurilmalarining grammatik kategoriyalari tizimi tilning sintaksisini tashkil etadi.

Demak, grammatik kategoriyalarni **morfologik kategoriyalarga** va **sintaktik kategoriyalarga** ajratish mumkin.

Morfologik grammatik kategoriyalarga birinchidan, so'z turkumlarining o'zi, ya'ni **ot, sifat, son, fe'l** kabilar kirsa, ikkinchidan, ma'lum bir turkumga xos bo'lgan kategoriyalar, ya'ni otlarga xos bo'lgan **son, egalik, kelishik kategoriyalari**, fe'larga xos bo'lgan **bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayli, zamon, shaxs-son** kategoriyalari kiradi.

Sintaktik grammatik kategoriyalar deyilganda, gap, gap bo'laklari: **ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol** kabilar nazarda tutiladi.

6-§. So'zlarni turkumlarga ajratish tamoyillari

Nutqimizda mavjud so'zlar bir-biridan ma'no va grammatik xususiyatlari jihatidan farq qiladi. Shu jihatdan so'zlar ayrim-ayrim leksik-grammatik guruhlar, turkumlarga ajratiladi. So'zlarning ma'no va grammatik belgilarining o'xshashligiga qarab guruhlariga bo'linishi so'z turkumlari deyiladi. So'zlarni turkumlarga ajratish uch tamoyilga tayanadi:

- 1) leksik-semantik tamoyil;
- 2) morfologik tamoyil;
- 3) sintaktik tamoyil.

Leksik-semantik tamoyilga ko'ra so'zlarni guruhlariga ajratishda, so'zning leksik ma'nosiga e'tibor beriladi. Masalan: *tuz, non, tinchlik, daryo, tog', osmon* kabi so'zlar predmet yoki predmetlik tushunchasini (bunday so'zlar ot so'z turkumi deb nomlangan); *katta ko'cha, shirin olma, tiniq osmon, ko'k ko'ylak* kabi ajratilgan so'zlar predmetning belgisini (bunday so'zlar sifat deb nomlangan); *beshita daftar, yuzlab odam, o'ntadan o'quvchi, ikkinchi kurs* kabilarida ajratilgan so'zlar predmetning miqdorini, taribini (bunday so'zlar son deb nomlangan); ayrim so'zlar *bormoq, kelmoq, yozmoq, kulmoq, uxlamoq* kabi harakat va holat tushunchasini (bunday so'zlar fe'l deb nomlangan); *asta o'qidi, do'stona gapirdi, pivoda yurdi* kabi ajratilgan so'zlar esa ish-harakatning belgisini (bunday so'zlar ravish deb nomlangan) bildiradi.

Chunonchi, ayrim so'zlar predmet, belgi, miqdor ma'nosini nomlab ko'rsatmasa ham, ularning mavjudligiga ishora qiladi: *men, sen, bu, shu, qancha, har kim, qandaydir* kabi (bunday so'zlar olmosh deb nomlangan).

Tilda shunday so'zlar (*bilan, va, ammo, uchun, chunki, xudai, faqat, albatta, yo'q, eh, oh, dupur-dupur, yalt-yalt* kabi) ham borki, ular mustaqil holda leksik ma'no ifoda etmaydi, biror tushunchaning atamasi bo'la olmaydi. Bunday so'zlar hozirgi o'zbek tilida ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, modal, undov, taqlid so'zlar deb yuritiladi.

Morfologik tamoyilga ko'ra so'zlarni guruhlariga ajratishda ularning morfologik xususiyatlari asos qilib olinadi. So'zlarning qanday morfologik shaklda kelishi uning ma'no xususiyati bilan bog'liq. Masalan: predmet tushunchasini anglatadigan so'zlar (otlar) son, egalik, kelishik kabi grammatik shakllarga; predmetning, ish-harakatning belgisini

bildiradigan soʻzlar (sifat va ravishlar) daraja shakliga: harakat yoki holat maʼnosini bildirgan soʻzlar (feʼl) nisbat, zamon, shaxs-son, mayl kabi grammatik shakllarga ega.

Predmet yoki shaxsga ishora qiluvchi soʻzlar (olmosh) ham morfologik jihatdan oʻzgarib, son, egalik, kelishik shaklida kela oladi.

Predmetning miqdori va tartibini anglatuvchi soʻzlar (son) morfologik jihatdan oʻzgarmaydi. Shuningdek, leksik maʼno anglatmaydigan soʻzlar (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, modal soʻz, undov va taqlid soʻzlar) ham morfologik shakllarga ega emas.

Sintaktik tamoyilga koʻra soʻzlarni guruhlariga ajratish esa uning sintaktik tomoni, yaʼni qanday soʻzlar bilan grammatik munosabatga kirishi, gapda bajaradigan sintaktik vazifasiga koʻra belgilanadi. Masalan: predmet maʼnosini anglatuvchi soʻzlar (ot) bosh kelishik shaklida ega va kesim vazifasini, qaratqich kelishigi shaklida aniqlovchi, tushum, joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi shakllarida toʻldiruvchi va hol vazifalarida keladi: gars boshlandi, odamning koʻrki, xatni yozdi, univ., sitetda oʻqiydi kabi.

Belgi bildiradigan soʻzlar (sifat, son, ravish) predmet yoki harakat ifodalovchi soʻzlar bilan grammatik munosabatga kirishib, gapda aniqlovchi yoki hol vazifalarida keladi (toʻgʻri soʻz, oʻz, beshta bola, koʻp kitob, vaxshi oʻqiydi, birinchi keldi kabi).

Predmet, belgi, miqdorning mavjudligiga ishora qiluvchi, ular oʻrnida almashinib qoʻllanuvchi soʻzlar (olmoshlar) gapda nimaga ishora qilishi va qanday soʻzlar bilan birikishiga koʻra gapda ega, kesim, toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarida keladi (men gapirdim, maqsadim – shu, bu bino, nimani oʻqiding, qaverda yashaydi).

Tildagi leksik maʼno ifoda etmaydigan soʻzlar esa (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama) leksik maʼno ifodalovchi soʻzlar orasidagi grammatik munosabatni shakllantiradi, gap pyoki uning tarkibidagi ayrim soʻzlarga qoʻshimcha maʼno qoʻshadi. Bunday soʻzlar sintaktik vazifa bajarmaydi.

Shuningdek, leksik maʼno ifodalamay, biror hodisaning atamasi (nomi) boʻlmasa ham, lekin gap boʻlagi sifatida yoki mustaqil holda soʻz-gap sifatida qoʻllana oladigan soʻzlar (modal, undov, taqlid soʻzlar) ham mavjud (kerak, zarur, bor, oh, eh, uf, ey, gup-gup, dupur-dupur kabi).

Demak, soʻzlarning gapda qanday gap boʻlagi boʻlib kelishi, uning qanday soʻzlar bilan aloqaga kira olishi, maʼnosiga va grammatik shakliga bogʻliqdir.

Oʻzbek tili lugʻat tarkibidagi soʻzlar leksik-semantik, morfologik va sintaktik tamoyilga tayangan holda quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1) mustaqil soʻzlar, 2) yordamchi soʻzlar, 3) alohida guruh soʻzlar.

Mustaqil holda leksik maʼno ifoda eta oladigan, biror morfologik shaklda kelib, gap boʻlagi vazifasini bajaradigan soʻzlarga **mustaqil soʻzlar** deyiladi. Mustaqil soʻzlarga **ot**, **sifat**, **son**, **olmosh**, **feʼl**, **ravish** kabi soʻz turkumlari kiradi.

Mustaqil holda leksik maʼno ifoda etmay, gap boʻlagi vazifasini bajarmaydigan, faqat soʻzlar orasidagi sintaktik munosabatni ifodalaydigan yoki ularga qoʻshimcha maʼno qoʻshishga xizmat qiladigan soʻzlar **yordamchi soʻzlar** deyiladi. Yordamchi soʻzlarga **koʻmakchi**, **bogʻlovchi**, **yuklama** kiradi.

Modal soʻzlar modal maʼno ifodalashi jihatidan yuklamalarga oʻxshasa-da, lekin undan farqli ravishda gapda gap boʻlagi (kesim, sostavli kesim tarkibida) vazifasida, butun bir gap tarzida kela oladi.

Undov va taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi biror hodisaning nomi boʻla olmaydi, lekin gap boʻlagi vazifasida, soʻz-gap vazifasida kela oladi. Shuning uchun ham bunday soʻzlar **alohida guruhni** tashkil etadi.

Takrorlash uchun savollar

1 Grammatik maʼnoni ifodalash vositalari haqida gapiring.

2. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida qanday turkumlar yasaladi? Misollar.
3. Soʻzlarni qoʻshib, juftlab yasashda qanday soʻzlar hosil boʻladi?
4. Qisqartma usul haqida gapiring.
5. Qaysi turkumlardagi soʻzlar boshqa turkumga koʻchib, yangi soʻz yasaladi?
6. Soʻzlarni takrorlash yordamida soʻz yasash haqida gapiring.
7. Sodda tub va sodda yasama soʻzlarga misollar keltiring.
8. Qoʻshma soʻzlarga misollar keltiring.
9. Qisqartma soʻzlarning turli koʻrinishlariga misollar keltiring.
10. Juft soʻzlarning qismlari qanday xususiyatlarga ega boʻlishi mumkin?
11. Juft soʻzlarning qismlari maʼno jihatdan qanday turlarga ega boʻlishi mumkin?
12. Takroriy soʻzlar qanday maʼnolarni ifodalaydi?
13. Morfologiya va sintaksis boʻlimlari-da qanday masalalar oʻrganiladi?
14. “Grammatika” va “rortologiya” soʻzlarining maʼnolarini izohlang.
15. “Soʻz turkumlari” deganda nimani tushunasiz?
16. Mustaqil soʻzlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring.
17. Yordamchi soʻzlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring.

OT

1 -§. Otning taʼrifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning nomini (keng maʼnoda) bildiruvchi mustaqil soʻz turkumiga ot deyiladi. Ot soʻz turkumiga oid soʻzlar *kim? nima? kimlar? nimalar? qayer?* savollaridan biriga javob beradi: *oʻqituvchi, xonanda, tilshunos* – kim?, *yer, suv, tuz, non* – nima?, *shahar, joy* – qayer? kabi.

Keng maʼnoda predmet maʼnosini ifodalash otning leksik xususiyatidir. Predmetlik maʼnosini tirik mavjudotlar (parranda, qush, chumoli kabi), yer va osmonga oid narsalarning nomi (*qiyosh, oy, togʻ, tosh, daryo* kabi), kundalik turmushga oid narsalarning nomi (*tuz, non, choynak, qatiq* kabi), oʻsimliklarning nomi (*paxta, sholi, joʻxori, beda* kabi), voqea-hodisa, belgi, xususiyat va munosabatlarning nomi (*toʻy, anjuman, majlis, shodlik, ishonch, kurash* kabi), oʻrin va vaqt nomlari (*yoʻz, kuz, pastlik, tepalik* kabi), shuningdek atab qoʻyilgan shaxs va predmet nomlari (*Toshkent, Zulfiya, Sirdaryo, «Oʻqituvchi» nashriyoti* kabi) ifoda etadi.

Ot shu maʼno xususiyati jihatidan ikki turga boʻlinadi: turdosh otlar va atoqli otlar. *Kitob, daftar, tinchlik* – turdosh otlar; *Samarqand, Akmal, «Qora koʻzlar» (roman), «Fan» (nashriyot)* – atoqli otlar.

Ot oʻziga xos morfologik xususiyatlarga ega, yaʼni:

1) Ot son kategoriyasiga ega, yaʼni predmet anglatuvchi soʻzlar birlik va koʻplik sonda qoʻllanadi. Otlar birlik sonda yakka bir predmetni ifodalaydi: *daraxt* – yakka bir predmet, birlik son shaklida kelgan; *daraxtlar* – noamiq koʻplik son shaklida kelgan;

2) ot egalik kategoriyasiga ega, yaʼni predmetning uch shaxsdan biriga (soʻzlovchi, tinglovchi, oʻzga shaxsga) taalluqliligini, qarashligini, maksudligini bildiradi: *mening daftarim, sening ukang, uning quvonchi* kabi;

3) ot kelishik kategoriyasiga ega. Otlar oltita kelishik maʼnosiga ega boʻlib bu kelishik shakllari otning boshqa soʻzlarga boʻlgan sintaktik munosabatini ifodalaydi (*Barmoning kitobi, kitobni oʻqidi, kitobdan foydalandi* kabi);

Ot oʻziga xos sintaktik belgilarga ham ega:

1) ot ot bilan bogʻlanadi. Bosh va qaratqich kelishigidagi otlar *ana shunday xususiyatga ega: paxta gʻururimiz, farzandning baxti* kabi;

2) ot fe'l bilan bog'lanadi, ya'ni tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar fe'l bilan birlikdadi. *xatni o'qidi, xatga qanadi, xatda yozilgan, xatdan ko'chirdi* kabi;

3) ot ba'zan sifat, ravish, son, olmosh, taqlid va undov so'zlar bilan ham birika oladi: *osmon uni, uylar ko'p, beshta bola, maqsadim shu, dupur-dupur ovoz, holiga voy* kabi.

4) bosh kelishlik shaklidagi ot gapga asosan, ega va kuzim, ba'zan sifatlovchi-aniiqlovchi, izohlovchi kabi gap bo'laklari vazifasida, shuningdek undalma, nominativ gap tarzida keladi. Masalan: *O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat (I.Karimov). Olim kishi o'zining ilmi va odobiga tayanadi. (Oz-oz o'rganib dono bo'lar). Seni ulti g'layman, ey ona xalqim (A.O.) Subhidam. Quyosh yotog'idan bosh ko'tardi (P.Q.);*

5) Qaratqich kelishigidagi ot qaratuvchi-aniiqlovchi vazifasida keladi: *Sen Pushkinning sevganmalagi (A.O.);*

6) tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi shaklidagi otlar to'ldiruvchi, hol, ba'zan kesim vazifasini bajaradi. Masalan: *Bayramni munosib mehnat tortiqlari bilan nishonlashdi (S.A.). Bog'chada daraxtlar oltin rang bilan tovlanardi (O.). Oltin o'ida bilinadi, odam mehnatda. (Maqol).*

Demak, otning qanday sintaktik vazifada kelishi uning qaysi kelishlik shaklida kelishi bilan bog'liqdir.

Shuningdek, ot so'z turkumi so'z yasallish xususiyatiga ega. Ot so'z turkumi faol so'z yasallish usullari morfolegik, sintaktik va faqat ot so'z turkumi yasaydigan abbreviatsiya usuli bilan yasaladi: *xizmatchi, kulgi, taroq, gulzor, sevinch (morfolegik usul bilan); belbog', ko'zoynak, baxt-saodat, ota-ona (sintaktik usul); DAN, ToshDPU (abbreviatsiya usuli bilan)* kabi.

Otlarda modal shakl yasallishi ham mavjud. Otlarda modal ma'no otning leksik ma'nosiga kengaytirish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, gumon, noaniqlik, kesatiq, ta'kid, umumlashtirish kabi qo'shimcha ma'nolarni qo'shish bilan hosil qilinadi: qizcha, qo'zichoq, bo'taloq, bolagina, Karirajon, Ra'noxon, un-pun, non-pon kabi.

2-§. Otlarning ma'no turlari

Otlar ma'no jihatdan ikki turga bo'linadi: **atoqli otlar va turdosh otlar.**

Bir xildagi predmet (shaxs) yoki hodisalardagi birinchi ayirib ko'rsatadigan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar atab qo'yilgan nomlardir. Atoqli otlarga quyidagilar kiradi:

1) kishilarning ismi va familiyalari: *Murod, O'ktam, O'tlar, Mahmudov, Ahmədov* kabi;

2) yozuvchi va shoirlarning taxalluslari: *Oybek, Uyg'un, Muqimiy, Furqat* kabi;

3) uy hayvonlariga atab qo'yilgan nomlar: *Olapar, To'rko'z, Mosh* kabi;

4) planeta, yulduzva sayyoralarining nomi: *Yer, Zuhra, Etti qarog'chi, Mirrix* kabi.

5) geografik nomlar (shahar, qishloq, tog', daryo, ko'l, cho'l, qit'a nomlari): *Samarqand, Chatqol, Pomir, Ohangaron, CHirchiq, Osiy* kabi;

6) oliy davlat va yuqori tashkilotlarning nomlari: *O'zbekiston Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Oliy Kengashi* kabi;

7) ilmiy muassasalar, oliy o'quv yurtlari, vazirliklar va korxonalar nomi: *Paxtachilik ilmiy-tekshirish instituti, Toshkent Davlat Pedagogika universiteti, Moliya vazirligi, Davlat banki* kabi;

8) yuqori mansab, oliy faxriy unvon nomlari: *O'zbekiston Prezidenti, Vazirlar Mahkamasi raisi, Bosh Qo'mondon* kabi;

9) turli anjuman, hujjat va rezolyutsiyalar, tarixiy voqealar nomi: *Ulug' Vatan urushi, Mustaqillik kuni, Toshkent anjumani* kabi;

10) fabrika, zavod, jamoa xo'jaligi, sport jamiyatlari, kino, teatr, kitob, gazeta, jurnal nomlari *«Sharq yulduzi» xo'jaligi, «O'rtoq» konditer fabrikasi, «Yosh kuch» sport jamiyati,*

«*Turkiston*» konsert zali, «*Yulduzli tunlar*» romani, «*Ma'rifat*» gazetasi, «*Guliston*» jurnali kabi.

Atoqli otlar, odada, bosh harf bilan yoziladi, shuningdek, ko'plik son shaklida qo'llanmaydi. Shu xususiyatlari bilan turdosh otlardan farq qiladi.

Bir turdagi predmet, hodisalarning umumlashtiruvchi nomi turdosh ot deyiladi: stol, kitob, tanbur, baxt, g'oya, anjuman kabi. Turdosh otlar atoqli otlarga nisbatan ko'p miqdorni tashkil etadi. Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi.

Atoqli otlar turdosh otlarga yoki aksincha, turdosh otlar atoqli otga o'tishi mumkin. Masalan, frantsiyalik ustaning nomi *Batist* (atoqli ot) so'zi turdosh otga (matoning nomi) aylangan bo'lsa, *muhabbat* turdosh oti (abstrakt ot) atoqli otga (ismga) aylangan.

Turdosh ot ifodalangan tushunchaning xususiyatiga ko'ra konkret (aniq) va abstrakt (mayhum) otlarga ajratiladi. Bevosita predmet anglatadigan otlar konkret otlar deyiladi: *qalam*, *daftari*, *bola*, *tog'* kabi. Konkret otlarni bevosita sanash va ko'rish mumkin: *c'nta daftari*, *besh ta bola* kabi. Birlik va ko'plik shaklida kela oladi: *bola* (birlik) – *bolalar* (ko'plik) kabi.

Mayhum tushunchani, belgini predmet sifatida ifodalaydigan otlar abstrakt ot deyiladi: *tinchlik*, *iroda*, *baxt*, *qiyovch* kabi.

Abstrakt otlarni sanash va ko'rish mumkin emas. Ko'plik son shaklida qo'llanmaydi.

Turdosh otlar birlik shaklda kelib yakka bir predmetni yoki predmetlarning to'dasini ifodalashi mumkin. Shu xususiyatga ko'ra turdosh otlarning ikki turi mavjud: yakka ot va jamlovchi ot.

Birlik shaklda kelib bir turdagi predmetlardan bittasini ifodalaydigan ot yakka ot deyiladi: *daraxt*, *stol*, *kishi*, *daryo* kabi.

Birlik shaklda kelsa ham, lekin bir turdagi predmetlarning jamini, to'dasini ifodalaydigan ot jamlovchi ot deyiladi: *xalq*, *lashkar*, *to'da*, *olomon*, *ko'pchilik*, *ozchilik* kabi.

3-§. Otlarda son kategoriyasi

Otlarga xos morfologik xususiyatlerden biri son kategoriyasidir. Otlarda son kategoriyasini bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan birlik son shakli va ko'plik son shakli tashkil etadi.

Birlik son shaklida qo'llanuvchi otlar yakka bir predmetni yoki yakka ikki ajratilmaydigan predmetni anglatadi: *qalam*, *daftari*, *tog'*, *uy*, *talaba* kabi. Birlik son shaklida qo'llangan ot maxsus grammatik ko'rsatkichga ega emas. Shuning uchun otning bunday qo'shimcha olmagan shakli (nol ko'rsatkichli shakl) grammatik jihatdan birlik son shakli deb qaratiladi.

Ko'plik son shaklida qo'llanuvchi otlar ikki yoki undan ortiq predmetni (yoki noaniq ko'plikni) anglatadi: *qalamlar*, *daftarlari*, *tog'lar*, *uylar*, *talabalar* kabi.

Otlarda grammatik ko'plik son shakli *-lar* affiksi bilan hosil qilinadi.

Ko'rinadiki, otlardagi birlik ma'nosi va ko'plik ma'nosi hamda ularni ifoda etuvchi shakllar yig'indisi son kategoriyasini hosil qiladi.

Otlarda son kategoriyasini birlik va ko'plik ma'nosida qo'llana oladigan otlarga xosdir. Sanash mumkin bo'lgan, bevosita predmetni anglatadigan konkret turdosh otlar birlik shakli bilan birga ko'plik son shaklida ham qo'llanadi: *xona* – *uchta xona* – *xonalar*; *bola* – *besh bola* – *bolalar* kabi.

O'zbek tilida birlik va ko'plik son shakliga ega bo'lgan otlar bilan bir qatorda faqat birlik shaklida qo'llanadigan otlar ham mavjud.

Bunday otlarga abstrakt otlar (*sevgi*, *ishonch*, *ko'ngil* kabi), donalab sanalmaydigan predmetlarni anglatuvchi otlar (*un*, *suv*, *yog'*, *guruch* kabi), yakka bir predmetni anglatuvchi otlar (*til*, *bosh*, *yurak* kabi), juft predmetni anglatuvchi otlar (*ko'z*, *qosh*, *qo'l*, *etik*, *paypoq*

kabi). atoqli otlar (*Zulfiya, Tushkent, Sirdaryo* kabi) kiradi. Avtini hollarda bu otlarga *-lar* ko'plik affiksi qo'shila oladi. Bunday holda *-lar* ko'plik ma'nosini emas, balki quyidagi ma'nolarni ifodalab keladi.

1. Abstrakt otlar, yakka bir predmetni anglatuvchi otlar, jaft predmetni anglatuvchi otlarda *-lar* affiksi qo'shilganda ma'noni kuchaytiradi yoki ta'kidlaydi: *Kumushning qoshlari chumirkidi (A.Qodiriy)*.

2. Donalab sanalmaydigan predmetni anglatuvchi otlarga *-lar* affiksi qo'shilganda, shu predmetning turi, navi, yoki mo'lik kabi ma'nolarni bildiradi: *Zilol suvlar, eram kabi bog'u-bo'storlar (G'ayratiy)*.

3. Atoqli otlarga qo'shilganda esa umumlashtirish, birgalik kabi ma'nolarni bildiradi: *Sa'dalar kelishdi* kabi.

Shuningdek, qarindosh-urug'lik munosabatini bildiruvchi (*ota, ona, buvi, aka, opa* kabi) otlarga egalik qo'shimchasidan keyin *-lar* affiksi qo'shilganda, bu otlar hurmat ma'nosini anglatadi: *otalar, opalar, buvimlar* kabi.

Otlarda ko'plik ma'nosi turli xil usullar bilan ifodalanadi.

1. Otlarda ko'plik ma'nosi, asosan, *-lar* affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi. Ko'plik ma'nosining bunday maxsus grammatik ko'rsatkich bilan ifodalanishi ko'plikning **morfologik usul** bilan ifodalanishi sanaladi: *eshiklar, ko'chalar* kabi. Bunday otlarga grammatik jihatdan ham, semantik jihatdan ham ko'plik son shaklida deb qaraladi. Otlarda ko'plik ma'nosi, asosan shu usul bilan ifodalanadi.

2. Otlarda ko'plik ma'nosi leksik ma'nosi ko'p predmetni bildiradigan otlar orqali ham anglatiladi. Bunday otlar birlik shaklida bo'lsa ham, bir turdagi predmetlarning to'dasini, jamiini bildiradi: *to'da, gala, aholi, xalq, olomon* kabi. Ko'plik ma'nosining bunday jamlovchi otlar orqali ifodalanishi **leksik-semantik** usul deyiladi. Bunday ma'nodagi otlarga grammatik jihatdan birlik shaklida, lekin semantik jihatdan ko'plikda deb qaraladi.

3. Otlarda ko'plik ma'nosi ot oldidan miqdor bildiruvchi ravishlar, sanoq sonlar, gumon olmoshlarini keltirish, so'zlarni takrorlash bilan ham hosil qilinadi. Bu usul bilan ko'plik ma'nosining ifodalanishiga sintaktik usul deyiladi: *ko'p bola, uchta kitob, bir necha qiz, dasta-dasta gul, to'lda-to'lda odam* kabi.

4 -§. Otlarda aloqa-munosabat kategoriyalari Otlarda egalik kategoriyasi

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga (ba'zan predmetga) taalluqli ekanligini ko'rsatuvchi umumiy ma'nolar va bu ma'nolarni ifoda etuvchi shakllar tizimiga **egalik kategoriyasi** deyiladi.

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga, ya'ni so'zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o'zga (III shaxs) shaxsga taalluqliligini ifodalaydigan affiksalar **egalik affiksarlari** deyiladi. Egalik affiksarlari shaxs ma'nosi bilan birga uning sonini (birlik yoki ko'plik ma'nosini) ham ifodalaydi. Egalik affiksarlari quyidagi jadvalda berilgan.

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	-(i)m	-(i)miz
II shaxs	-(i)ng	-(i)ngiz
III shaxs	-i, -si	-i, -si

Jadvaldan ko'rinadiki, III shaxs egalik affiksi birlik va ko'plik son uchun umumiy. Predmetning bir shaxsga yoki ko'p shaxsga taalluqliligi egalik affiksi olgan ot bog'lanib kelgan so'zning grammatik son shakliga qarab aniqlanadi: uning kitobi – birlik, ularning kitobi – ko'plikdir.

Shuningdek, egalik affiksleri ot negizining unli yoki undosh tovush bilan tugashiga qarab ikki xil shaklda qo'llanadi.

Shaxs	Birlik		Ko'plik	
	unidan so'ng	undoshdan so'ng	unidan so'ng	undoshdan so'ng
I shaxs	<i>sovg'a -m</i>	<i>daftar+ -im</i>	<i>sovg'a+ -imiz</i>	<i>daftar+ -imiz</i>
II shaxs	<i>sovg'a+ -ng</i>	<i>daftar+ -ing</i>	<i>sovg'a+ -ingiz</i>	<i>daftar+ -ingiz</i>
III shaxs	<i>sovg'a -si</i>	<i>daftar+ -i</i>	<i>sovg'a+ -si</i>	<i>daftar+ -i</i>

Egalik affiksleri odatda, ko'plik affiksidan keyin qo'shiladi: *kitob -lar+ -im* kabi.

Egalik affiksi qo'shilgan ot, odatda qaratqich kelishigidagi (belgili va belgisiz shakldagi) boshqa ot, olmosh va otlashgan so'z bilan bog'lanadi: daraxtning bargi, ipak qurti, mening vazifam, yaxshining so'zi kabi. Bu bog'lanish egalik affiksini olgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigida kelgan so'zga qaramli ekanligini ko'rsatadi.

Egalik affiksini olgan ot ba'zan chiqish kelishigidagi ot bilan ham bog'lanishi mumkin. Masalan: talabalardan bir guruhi kabi. Bunday bog'lanishda egalik affiksini olgan ot yuqoridagi kabi qarashlilik ma'nosini emas, balki aloqadorlik, mansublik ma'nosini ifodalaydi. Demak, bu holda faqat grammatik egalik (aloqadorlik, mansublik) ma'nosi mavjud.

Egalik affiksi I va II shaxsda predmetning qaysi shaxsga tegishli ekanligini aniq ko'rsatadi. Chunki bu shaxslar har vaqt kishilik olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: *mening burchim, sening burching, bizning burchimiz, sizning burchingiz* kabi. III shaxsda esa egalik affiksini olgan ot qaratqich kelishigida kelgan olmosh bilan ham, ot va otlashgan so'zlar bilan ham bog'lana oladi: *uning burchi, farzandning baxti, ko'plarning orzusi* kabi.

Ba'zan uslub talabi nuqtai nazaridan shaxs va egalik affiksini olgan ot orasidagi munosabat o'zgacha bo'lishi mumkin, ya'ni

II shaxs birl.k son.dagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning ko'pligi uchun qo'llanishi mumkin: senlarning maqsading kabi. Yoki, aksincha, otning II shaxs ko'plik shaklidagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning birligi uchun qo'llanishi mumkin: sizning opangiz kabi. Birinchi holda kamsitish, kesatq kabi ma'nolar, ikkinchi holda esa hurmat ma'nosi ifodalanadi.

Ot ko'plik son shaklida kelib, ko'plik ma'nosini ifodalaganda, egalik affiksi *-lar* qo'shimchasidan keyin qo'shiladi: *opalarim* kabi. Lekin hurmat ma'nosi ifodalanganda, egalik affiksleri *-lar* qo'shimchasidan oldin qo'shiladi: *opamlar, akamlar* kabi.

Egalik affiksleri otning gapdagi sintaktik vazifasini ko'rsatmaydi.

Ba'zi otlarga egalik affiksleri qo'shilganda, so'z tarkibida turli fonetik o'zgarishlar ro'y beradi. Bular quyidagilar:

1. *k, q* undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, bek kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik affiksleri qo'shilganda, *k* undoshi *g* undoshiga, *q* undoshi *g* undoshiga aylanadi va bu holat yozuvda ham saqlanadi: *tilak - tilagi, yurak - yuragi, bek - begi, kubok - kubogi, qishloq - qishlog'i* kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli so'zlarga (ko'p hollarda) egalik affiksleri qo'shilganda *k, q* undoshi asliga mos holda aytiladi va yoziladi: *ishtirok - ishtiroki, ocherk - ocherking, erk - erki; huquq - huquqim, zavq - zavqi* kabi.

2. *O'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil, singil* kabi otlarga egalik affiksleri qo'shilganda, ikkinchi bo'g'indagi *i, u* unlilari talaffuzda aytilmaydi va yozilmaydi: *o'rin - o'rnim, qorin - qornim, burun - burning, o'g'il - o'g'lim, ko'ngil - ko'ngli, singil - singlim* kabi.

2. *Parvo, obroʻ, mavqe, avzo, mavzu* soʻzlariga I va II shaxs egalik affiksleri qoʻshilganda, soʻz tarkibida bir y tovush qoʻshib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying, obroʻyim, obroʻying* kabi. III shaxsda esa *parvo, obroʻ, mavqe, avzo* soʻzlari *parvoyi, obroʻyi, mavqeyi, avzoyi* kabi, *mavzu* soʻzi esa *mavzusi* tarzida aytiladi va yoziladi.

5-§. Otlarda kelishik kategoriyasi

Ot (yoki otlashgan soʻz)ning boshqa soʻzlarga boʻlgan sintaktik munosabatini koʻrsatuvchi maʼnolar va bu maʼnolarni ifodalovchi shakllar tizimiga kelishik kategoriyasi deyiladi. Kelishik kategoriyasi oltita grammatik maʼno va uni ifoda etuvchi shakllarni oʻz ichiga oladi. Bularga bosh kelishik, qaratqich kelishik, tushum kelishik, joʻnalish kelishik, oʻrin-payt kelishik va chiqish kelishik kabi grammatik maʼnolar hamda bu maʼnolarni ifodalovchi *-ning, -ni, -ga (-ka, -qa), -da, -dan* kelishik shakllari kiradi. Har bir kelishik oʻz nomi, ifoda shakliga ega, maʼlum bir soʻroqlarga javob beradi.

Kelishiklar	Turlanishi	Soʻroqlari
Bosh kelishik	<i>Saida, kitob, Toshkent</i>	<i>kim? nima? qayer?</i>
Qaratqich kelishigi	<i>Saidaning, kitobning, Toshkentning</i>	<i>kimning? nimaning? qayerning?</i>
Tushum kelishigi	<i>Saidani, kitobni, Toshkentni</i>	<i>kimni? nimani? qaverni?</i>
Joʻnalish kelishigi	<i>Saidaga, kitobga, Toshkentga</i>	<i>kimga? nimaga? qayerga</i>
Oʻrin-payt kelishigi	<i>Saidada, kitobda, Toshkentda</i>	<i>kimda? nimada? qayerda</i>
Chiqish kelishik	<i>Saidadan, kitobdan, Toshkentdan</i>	<i>kimdan? nimadan? qayerdan?</i>

Otlarda kelishik affiksleri **turlovchi affikslar** deb ham yuritiladi. Otlarning kelishiklar bilan oʻzgarishi **turlanish** deb yuritiladi.

Kelishik affiksi yoʻq holat bosh kelishik boʻlib, bunday shakldagi ot koʻpincha boshqa soʻzni oʻziga tobelaydi. SHuning uchun ham bosh kelishik deb yuritiladi. Qaratqich, tushum, joʻnalish, oʻrin-payt chiqish kelishigi shakldagi ot gapda boshqa soʻzlarga grammatik jihatdan tobe boʻladi. Bu kelishiklar vositali kelishiklar deyiladi. Masalan: *Pokiza aql insomni ayb va kamchiliklardan qutqaradi (U.Mahkamov)*. Bu gapda *aql* soʻzi bosh kelishikda boʻlib, affiksi boʻlmagan shaklda *qutqaradi* feʼliga nisbatan hokim holatda; *insomni* soʻzi *-ni* tushum kelishigi shakli vositasida, *ayb (-dan), kamchiliklardan* soʻzlari *-dan* chiqish kelishigi vositasida *qutqaradi* feʼliga tobe boʻlib kelgan.

Kelishik shaklidagi otlar boshqa soʻzlar bilan oʻzaro sintaktik munosabatga kirishadi.

Qaratqich va qisman bosh kelishik shakli ot bilan otning, tushum, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari. Odatda, ot bilan feʼlning sintaktik munosabatini koʻrsatadi: *oilaning koʻrki, onani ardoqlamoq, sayohatga bordi, maktabdan qaytdi*.

Baʼzan kelishik shaklidagi otlar sifat, son, otmosh, ravish, undov bilan ham bogʻlanib, ularga tobe boʻlib keladi: *ipakdan mayin, talavalardan beshtasi, Barnoning oʻzi, xonada koʻp, hoʻlga roy* kabi.

Kelishik shaklida kelgan otning maʼnosi va vazifasi uning leksik, grammatik maʼnosi, qanday soʻzlar bilan (feʼl, ot) bogʻlanishiga qarab aniqlanadi. Masalan: joʻnalish kelishigining asosiy maʼnosi harakatning yoʻnalish oʻrnini koʻrsatishidir: *maktabga bordi*. Bu maʼnodan tashqari joʻnalish kelishigida kelgan ot vosita, payt, atash, maqsad maʼnolarini ifoda qiladi: *rasmga qaradi, kuzga qoldirildi, singlisiga oldi, oʻqishga keldi* kabi. Lekin kelishik maʼnolaridan biri asosiy maʼno sanaladi, kelishik nomi shu asosiy maʼnoga koʻra nomlanadi.

Bosh kelishikdagi ot shaxs, predmet, voqea-hodisalarning nomini ataydi. *Kim? nima? qayer?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi. Bu kelishikning ko'rsatkichi yo'q, ya'ni nol ko'rsatkichli shaklda keladi. Bunday shakl tahlilda O belgisi bilan ifodalanadi.

Bosh kelishuk shaklida kelgan otning asosiy sintaktik vazifasi ega vazifasida kelishdir. Masalan: *Himmatlilik o'zining saxovati bilan o'zlar qalbiga singib ketadi.* (O'.Mahkamov).

Natqda oz uchrastida, ega vazifasidagi so'z qayer? so'rog'iga ham javob bo'lib keladi, bunday holda o'rin predmeti ma'nosi anglashiladi. Masalan: *Toshkent – tinchlik shahri.*

O'zbek tilida bosh kelishikdagi ot yana bir nechta sintaktik vazifani bajaradi.

1. Kesim vazifasida keladi: *Ilm – insoniyat gavhari (Bedil).*

2. Izohlovchi vazifasida keladi: *Navro'zda ona tabiat uyg'onadi.*

3. Sifatlovchi vazifasida keladi: *Po'lat pichoq qinsiz qolmas (Maqol).* Bunda bosh kelishik shaklida kelgan ot boshqa ot oldida kelib, *qanday? qanqqa?* so'roqlaridan biriga javob beradi.

4. Hol vazifasida keladi: *Yulduzlar chaman-chamanyonadi (O).*

5. Undalma vazifasida keladi: *Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot! Undalma vasi'asida kelgan bosh kelishikdagi ot gap bo'laklari bilan grammatik jihatdan bog'lanmaydi.*

6. Nominativ (atov) gap vazifasida keladi: *Subhidam. Quyosh yotog'idan bosh ko'turdi (T.O.).*

Bundan tashqari bosh kelishikdagi otlar ko'makchi shaklda kelib to'ldiruvchi va hol vazifasini ham bajaradi. Masalan: *Igna bilan quduq qazib bo'lmus (Maqol).* *Yuksak quyosh kabi, yuksak oy kabi. Sep bilan bezalsin yurtning fazosi (Uyg'un).*

Qaratqich kelishigi biror predmetning shu kelishikdagi otdan anglashilgan predmetga yoki shaxsqa qarashli ekanligini ifodalaydi. Qaratqich kelishigida kelgan ot *kimning? nimaning? qaerning?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi. –ning affiksi bilan shakllanadi. Masalan: *Bilim va donishmandlik insonning bezagidir (A.Navoiy).*

Ba'zan she'riyatda qaratqich kelishigi egalik affiksidan so'ng –n shaklida ham qo'llanadi: *Har bolam ufurgan nafasini atri. She'rinning eng yetuk. eng yaxshi satri (G'.G'ulom).*

Qaratqich kelishigidagi ot egalik affiksini olgan ot bilan grammatik jihatdan bog'lanib, gapda aniqlovchining turi qaratuvchi vazifasida keladi. Qaratqich kelishigidagi so'z qaratuvchi, unga bog'lanib kelgan egalik affiksini olgan ot esa qaralmish sanaladi. Masalan: *Guruchning kurmagi bor, yomoming to'g'mog'i bor (Maqol).*

Qaratqich kelishigi ikki xil – belgili yoki belgisiz shaklda qo'llanadi.

Qaratqich kelishigi –ning (-n) affiksi bilan qo'llansa, belgili sanaladi. Belgili qaratqich kelishigidagi ot aniq qarashlilik ma'nosini ifodalaydi: *daraxtning ildizi, onaning baxti* kabi.

Qaratqich kelishigi –ning affiksi bilan qo'llanmasa, belgisiz sanaladi: *umid uchquni, bahor fasli* kabi. Belgisiz qaratqich kelishigidagi ot o'zi bog'lanib kelgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigidagi ot anglatgan predmetga aloqador hodisa ekanligini ifodalaydi.

Belgisiz qaratqich kelishigidagi ot o'zi bog'langan ot bilan ma'no va grammatik jihatdan juda zich bog'langan bo'lib, ular orasiga boshqa so'z kiritish mumkin emas.

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgili qo'llanadi:

1. Qaratqich kelishigidagi ot shaxs otlari bo'lganda: *Zulfiyaning xati, talabaring bahosi* kabi.

2. Butunning qismini anglatgan otlar: *uzukning ko'zi, stolning oyog'i.*

3. Qaratqich kelishigidagi so'z o'zi bog'langan otdan anglashilgan predmet bilan o'zaro genetik aloqada bo'lsa: *buvining nevarasi, sherning bolasi.*

4. Qaratqich kelishigidagi so'z manba ma'nosini ifodalagarda: *olimning ma'ruzasi, talabaning fikri.*

5. Qaratqich kelishigidagi soʻz bilan qaramish oʻrtasida boshqa soʻzlar kelganda: *shaharning baland imoratlari, yozning issiq shamoli* kabi.

6. Qaratqich kelishigida ot oʻzining maxsus aniqlovchisiga ega boʻlganda: *aloʻchi oʻquvchining hulqi* kabi.

7. Qaratqich kelishigidagi soʻz tarkibida *-lar* koʻplik affiksi qoʻllanganda: *qizlarning raasi, gullarning hidi* kabi.

8. Qaramish otlashgan soʻzlar bilan ifodalanganda: *olmaning shirini, soʻzning ozi, doʻstlarning uchtasi* kabi.

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgisiz qoʻllanadi:

1. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot abstrakt otlar bilan ifodalanganda: *muhabbat sehri, bilim mumbai, ilm ahli, tafakkur gulshani* kabi.

2. Qaratqich va qaramish munosabatidagi otlar payt maʼnosini anglatganda: *bahor fasli, oqshom payti, tong chogʻi, yakshanba kuni* kabi.

3. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot ifodalagan predmetning qaramish ifodalagan predmetga umumiy xosligini bildirganda: *ipak qurti, er islohoti* kabi.

4. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot nomiga qoʻyilgan, atab qoʻyilgan otlar bilan ifodalanganda: *Navoiy teatri, Orol dengizi, Toshkent shahri* kabi.

5. Qaratqich kelishigi shaklidagi otlar bir-biriga tobe holda birin-ketin kelganda, eng soʻnggisidagi oldingilari belgisiz shaklda qoʻllanadi: *Toshkent Davlat pedagogika universiteti, boshlangʻich taʼlim va defektologiya fakulteti boshlangʻich taʼlim boʻlimining talabasi* kabi.

Tushum kelishigi ot ish-harakatni oʻz ustiga olgan predmetni anglatadi. Tushum kelishigidagi ot, odatda, ish-harakatni oʻz ustiga olgan predmetni, yaʼni obʼjekt maʼnosini ifodalaganda kimni? nimani? soʻrogʻiga javob beradi: *Hayot harakati talab qiladi (Arasu)*.

Tushum kelishigidagi otning negizi oʻrin maʼnosini anglatse, qaerini? soʻrogʻiga javob beradi: *Hujrani yasatganmisan? (A.Qahhor). Toʻrtta karnay, oʻlita surnayning shovqini koʻni tutdi (O.)*.

Tushum kelishigi –ni affiksi bilan shakllanadi: *Ulugʻ kishilarni mehnat etildiradi («Tafakkur gulshani»)*.

Baʼzan sheʼriyatda egalik affiksidan soʻng –n shaklida ham uchraydi: *Olmazorlar guʻlin toʻkadi, Meva bogʻlab shoxin bukadi (H.O.)*.

Tushum kelishigida kelgan ot feʼl bilan bogʻlanadi va gapda asosan, vositasiz toʻldiruvchi vazifasini bajaradi.

Tushum kelishigi ham qaratqich kelishigi singari 2 xil shaklda qoʻllanadi: belgili tushum kelishigi va belgisiz tushum kelishigi.

Belgili tushum kelishigi shaklidagi ot –ni (–n) affiksini olgan holda keladi: *Xushroʻyning rahmsiz muhokamasidan oqqan bu haqiqatlar Zavabni yigʻlatdi (A.Qodiriy)*.

Belgisiz tushum kelishigi shaklidagi ot da esa –ni affiksi qoʻllanmaydi: *Gul tufayli tikam san ichar (Maqol)*.

Tushum kelishigining ham belgili va belgisiz shaklda qoʻllanishi maʼno talati va grammatik holatga koʻra belgilanadi. Belgisiz tushum kelishigidagi otning tushum kelishigida ekanligi uning mazmunidan va feʼlga bogʻlanishidan bilinib turadi.

Belgisiz tushum kelishigidagi ot feʼl kesim bilan juda zich bogʻlangan boʻlib, ular orasiga boshqa soʻzni kiritib boʻlmaydi: *Nazira singlisiga xat yozdi*.

Tushum kelishigi quyidagi hollarda faqat belgili qoʻllanadi:

1. Tushum kelishigi shaklidagi ot atqli ot bilan ifodalangan holda: *Saidani oʻz qamoti ostiga oldi (A.Qahhor)*.

2. Tushum kelishigidagi ot payt bildiruvchi otlar bilan ifodalansa: *Zulfiya taʼtilni yaxshi oʻtkazdi*.

3. Tushum kelishigidagi ot oʻz aniqlovchisiga ega boʻlsa: *Bu kuchli irodani, bu jahoniy qudratni har kinki mensimasa, oʻziga-oʻzi zolim (Gʻ.Gʻulom)*.

4. Tushum kelishigidagi ot bilan uni boshqargan fe'l o'rtasida boshqa so'zlar kelsa: *bog'ni bir bog'hon yaratadi, Ming odam bahramand bo'ladi* (Hikmatlar vazinas).

5. Tushum kelishigi shaklidagi ot, ya'ni kelishik affiksidan oldin egalik affiksi bo'lsa, belgisi qo'llanadi: ... *Uzoq vaqt hayotda yo'lni topolmay yuribdi* (A.Qahhor).

Shuningdek, boshqa so'z turkumlari (olmosh, fe'lning harakat nomi shakli, otlashgan so'zlar) faqat belgili tushum kelishigi shaklida keladi.

Jo'nalish kelishigidagi ot ish-harakat yo'nalgan predmetni shuningdek, harakatning bajarilish payti, ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatadi. Otlarda jo'nalish kelishigining asosiy ma'nosi harakatning yo'nalish nuqtasini ifodalashdir. Ob'ekt, payt, sabab, maqsad kabi ma'no xususiyatlarining ifodalanishi bu kelishik shaklini olgan va uni boshqargan so'zning leksik ma'nosiga bog'liq. SHu ma'nolariga ko'ra jo'nalish kishilik shaklidagi ot *kimga? nimaga? qayerga? qachon?* kabi so'roqlarga javob beradi.

Jo'nalish kelishigi –ga affiksi bilan shakllanadi: daftarga, osmonga kabi. Lekin so'z negizi k tovushi bilan tugasa, -ka shaklida: q tovushi bilan tugasa, -qa shaklida qo'shiladi: *terak-terakka, qishloq-qishloqqa* kabi.

Jo'nalish kelishigidagi otlar quyidagi sintaktik vazifalarni bajaradi:

1. Harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatganda, kimga? yoki nimaga? so'rog'iga javob bo'ladi va gapda vositali to'ldiruvchi vazifasida keladi: *Mahmadona, valdirovchi odam ochiq bir makruba o'xshaydi* (Oz-oz o'rganib dono bo'lv).

2. Harakatning yo'nalish o'rmini anglatganda, qayerga? so'rog'iga javob bo'ladi va o'rin holi vazifasida keladi: *Qishloqqa shahar tutash, ikkov birga hamnafas* (G'.G'ulom). *Inson agar jahl qilsa osmonni ham yerga olib tushadi* (Bedil).

3. Harakatning bajarilishi vaqtini anglatganda qachon? so'rog'iga javob bo'ladi va payt holi vazifasida keladi: *To'y ko'klamga belgilandi*.

Shuningdek, jo'nalish kelishigi shakli fe'lning harakat nomi, otlashgan sifatdosh arga qo'shib harakatning bajarilish sababi va maqsadini anglatib, *nega? nima maqsadda?* so'roqlariga javob beradi va gapda sabab, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Men Farg'onadan ataylab siz bilan ko'rishishga, rozi bo'lsangiz, otpuska ichida to'y qilishga kelgan edim* (Oydin). *Turmushning qaynab turgan joyiga tushib qolganimga xursandman* (A.M.).

O'rin-payt kelishigidagi ot ish-harakatning bajarilish o'rmini, paytini va ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatadi. Bu kelishik shaklidagi ot qanday leksik ma'noni anglatishiga qarab o'rin, payt, ob'ekt ma'nolari haqida gapiriladi. SHu ma'nolarga ko'ra o'rin-payt kelishigi shaklidagi ot kimda? nimada? qayerda? qachon? kabi so'roqlarga javob beradi. O'rin-payt kelishigi –da affiksi bilan shakllanadi: *Sada tog'idagi hozurning zilol suvida yaproqlar suzadi* (S.Z.). *Ayvonda bosma guli bo'z ko'rpa yopilgan pastakkina tanchada qizlar o'tiradi* (O.). *SHavvozlarda shuncha kunar bor ekan-ku, bilmay yurgan ekanmiz* (H.N.).

O'rin-payt kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1. Ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatib, kimda? nimada? so'rog'iga javob beradi va gapda vositali to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Bolaga otaning mehnati singan bo'lsa, so'ng u bolaning hula-atvorida bilinadi* (YUsuf Xos Hojib).

2. Ish-harakatning bajarilish o'rmini anglatib, qayerda? so'rog'iga javob beradi va gapda o'rin holi vazifasini bajaradi: *Yohdirlarning qishlog'ida boshqa erlarda juda kam uchraydigan ha'im va shirin olma bor*. (O.Y.)

3. Ish-harakatning bajarilish paytini anglatib, qachon? so'rog'iga javob beradi va gapda payt holi vazifasini bajaradi: *Bahorda shaftoli gullari ko'm-ko'k maysalar ustida to'kilib qo'adi* (M.I.).

4. Ish-harakatning bajarilish holatini anglatib, qanday? so'rog'iga javob beradi va gapda ravish holi vazifasini bajaradi: *Ular musiqani chuqur sukutda tinglar edi* (O.).

Esa zan predmet yoki hodisaning bo'lish o'imini, yoshini, holatini ifodalab, *qayerda? nechada? kimda? nimada?* so'roqlaridan biriga javob berib, gapga kesim vazifasini bajaradi. *Singlim ayda. Barno yigirma yoshda. Kuch birlilikda.*

Chiqish kelishi shaklidagi ot ish-harakatning kelib chiqish o'imi, manbai, payti, sababi, holati yoki ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatadi. Shu ma'nolarga ko'ra chiqish kelishi shaklidagi ot *kimdan? nimadan? qayerdan? qachondan?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi. Chiqish kelishi *-dan* affiksi bilan shakllanadi: *lasonga bilimdan durust, oq biror narsa topilmaydi* («Hikmatlar xazinasi»).

Chiqish kelishidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1. Harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni, bir predmetni boshqa bir predmet bilan chog'ishtirish ma'nolarini anglatib, *kimdan? nimadan?* so'rog'iga javob beradi va gapda vositali to'ldiruvchi vazifasini bajaradi:

Ilmdan bir shu'la dilga tushgan on,

Shunda bilarsankim, ilm bepoyon (Firdavsiy).

2. Harakatning beshlanish o'imi, payti, harakatning bajarilish holati, sababini anglatib, *qayerdan? qachondan? qandey? nega?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi va gapda o'rin, payt, holat, sabab holi bo'lib keladi: *Ulug' musavvir Kamoliddin Behzod hali yoshliqdan Hazrat Mirning tarbiyalari bilan ulg'aydilar (P.Q.). Zumrad ignani palakka to'g'nodida, o'rnida turdi (O.). Umaralining yurakdan yozgan iliq so'zlarining uning ko'nglini shodikka to'ldirib yubordi (O.). El tikilar va sevinchidan javdiraydi ko'zlarida yosh (H.O.).*

3. *Kimdan? yoki nimadan?* kabi so'roqlarga javob berib, gapda kesim vazifasida keladi: *Shaxsnoza, zerikmaydigan bo'ldingiz, bu onangiz havaskor alpinistlardan ekan (S.Abdullayeva).*

6-§. Otlarning yasalishi

Hozirgi o'zbek tilida ot so'z turkumi lug'at tarkibida mavjud bo'lgan so'zlarning miqdorini tashkil qiladi. Chunki ot so'z turkumi boshqa so'z turkumlariga nisbatan yangi so'zlar hisobiga tez boyib boradigan turkumdur.

O'zbek tilida ot morfologik, sintaktik va abbreviatsiya usullari bilan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko'ra so'z negiziga maxsus ot yasovchi affikslarni qo'shish bilan yangi ot yasaladi. Ot yasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish kabi mustaqil so'z turkumlari, shuningdek, modal va taqlid so'z negizlaridan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasovchi affikslar ma'no jihatdan quyidagi guruhdagi otlarni yasaydi:

1. Shaxs va kasb-hunar otlarini yasovchi affikslar.

2. Narsa, qurol, o'lovch birligi otlarini yasovchi affikslar.

3. O'rin-payt otlarini yasovchi affikslar.

4. Abstrakt ot yasovchi affikslar.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslar asosan, ot negiziga qo'shib, negizdan anglatilgan predmet bilan bog'liq shaxs otlarini va ma'lum bir soha, kasb bilan shug'ullanuvchi kasb-hunar otlarini yasaydi.

Bu affikslarga quyidagilar kiradi:

-chi: tarbiyachi, terimchi, sportchi, tijoratchi, navbatchi

-dosh: fikrdosh, kursdosh, zamondosh, suhbatdosh, muallifdosh

-gar, -kor: zargar, kimyogar, g'allakor, san'atkor

-bon, -boz: bog bon, darvozabon, darboz, bedanaboz

-paz: oshpaz, somsapaz, kabobpaz

-kash: suratkash, aravakash, mehnatkash

-dor: chorvador, mulkdor

- shunos: tilshunos, tuproqshunos, tabiatshunos
- xon: kitobxon, gazetxon, g'azalxon
- soz: mashinasoz, trak'orsoz, soatsoz
- do'z: do'ppido'z, etikdo'z, mahsido'z, gilamdo'z
- xo'r: choyxo'r, oshxo'r.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslerden –chi eng mahsuldor ot yasovchi affiks sanaladi.

Yuqorida qayd e ilgan –kash, –xo'r, –paz, –do'z, –gar, –soz, –xon, –shunos so'z yasovchi affikslari tojik tilida fe'l o'zarlari bo'lib, o'zbek tilida so'z yasovchi affiks vazifasini bajaradi.

Narsa, qurol, o'lg'ov birligi otlarini yasovchi affikslari, asosan, fe'l negiziga qo'shilib negizdan anglashilgan ish-harakat va holatning natijasi bo'lgan yoki ish-harakatni bajarish uchun qo'llaniladigan narsa, qurol otini yasaydi. Kam hollarda ot, sifat, taqlid so'z negizlari narsa, qurol, o'lg'ov birligi otlarini yasashga asos bo'la oladi. Bu affikslar quyidagilar:

-k (-ik), -ak, -q (-iq, -uq), -oq: elak, kurak, teshik, pipirak, bo'lak, bo'yoq, so'roq, chopiq, topshiriq, yutuq, o'roq kabi.

-gich (-g'ich, -kich, -qich): suzgich, o'chirg'ich, qirg'ich, ko'rsatkich, tutqich, qisqich.

-gi (-ki, -qi, -g'i, -g'u): supurgi, kulgi, t'p'ki, chopqi, tutatqi, yoqilg'i, cholg'u.

-m (-im, -um): to'plam, tishlam, chimdim, kiyim, unum.

-ma: qiyma, qatlama, dimlama (mahsulot nomi), tenglama, ayirma (matematik terminlar), isitma, jamg'arma.

-don: qalamdon, guldon.

-indi: yuvindi, chirindi, qirindi.

-qin (-qun, -g'in, -g'un): to'lqin, toshqin, uchqun, yong'in, yulg'un.

-in (-un, -on): yig'in, tugun, to'zon.

-ak (-oq): qarsak, varrak, qaltiroq.

-a: sharshara, jiz'a.

-os: gulduros, chuyvos.

-gak (-kak): ilgak, eshkak.

-doq: qovurdoq.

-moq (-mak): quyymoq (ovqat turi), chertmak.

-cha: qizilcha, olacha.

-chiq: yopinchiq.

-ildoq: shaqildoq.

-machoq: bekinmachoq, tortishmachoq.

-noma: taklifnoma, tashakkurnoma, vasiyatnoma.

Yuqorida sanalgan affikslardan –a, –os, –gak, –doq, –moq, –cha, –chiq, –ildoq, –machoq affikslari ot yasashda kam unum so'z yasovchi affikslar sanaladi.

O'rin-joy oti yasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qo'shilib, negizdan anglashilgan predmet mavjud bo'lgan, ekilladigan, dam oladigan, yashaydigan o'rin-joy otini yasaydi. Bu affikslarga quyidagilar kiradi:

-zor: olmozor, gulzor, bug'doyzor

-loq: o'tloq, toshloq, qumloq

-iston: O'zbekiston, guliston, qabristor

-goh: oromgoh, sayilgoh

-xona (affiksoid): choyxona, oshxona, yotoqxona, sartaroshxona

-qoq: botqoq (fe'l negizidan yasalgan o'rin-joy oti).

Abstrakt ot yasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, ba'zan modal so'z negizlariga qo'shilib, negiz anglatgan tushuncha bilan bog'liq abstrakt ma'nodagi ot yasaydi. Bular quyidagilar:

-lik (-liq): go'zallik, mardlik, yaxshilik (ot negizidan yasalgan); ko'plik, tezlik (ravish negizidan); birlik, yuzlik (son negizidan); qarindoshlik, bolalik (ot negizidan); o'zlik, namonalik (olmosh negizidan); yo'qlik, borliq (modal so'z negizidan).

-ch (-inch): sevinch, quvonch, tayanch, go'rqinchi (fe'l negizidan yasalgan)

-chilik, -garchilik: pillachilik, temirchilik, ipakchilik, odamgarchilik (ot negizidan); xursandchilik (sifat negizidan); yo'qchilik (modal so'z negizidan yasalgan).

-gilik, -kilik: ko'rgilik, ichkilik (fe'l negizidan yasalgan).

Sintaktik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko'ra ikki va undan ortiq so'z shakllari Biron qolipda birikib, bir predmetni anglatadigan yangi ot yasaladi.

Sintaktik usulga ko'ra qo'shma va juft otlar yasaladi.

Qo'shma ot ikki va undan ortiq so'zning birikishidan hosil bo'lib, bir predmetni anglatadigan yangi ot. Qo'shma ot tarkibidagi so'zlar dastlab ma'no va grammatik jihatdan to'planish yo'li bilan (qo'shimcha aniqlovchi+aniqlanmish) tuzilgan so'z birikmasi bo'lib, keyinchalik shu sintaktik munosabatning yo'qolishi natijasida bir tushunchani, yangi bir predmetni ifoda etadi: *ko'zoynak, belbog', o'rinbosar* kabi. Qo'shma ot bir bosh urg'u bilan aytiladi.

Qo'shma ot qismlari orasidan quyidagi sintaktik munosabatlarning yo'qolishi natijasida hosil bo'ladi:

1. Aniqlovchi+aniqlanmish: *bilaguzuk, achchiqtosh, oshqozon, toshko'mir, bedapoya, sozbo'shi, Beshariq, Kattaqo'rg'on*.

2. Ega+kesim: *Soykeldi, qoryog'di*.

3. To'ldiruvchi+kesim: *dunyovarash, kungaboqar, muzyorar, otboqar, ish tashlash*.

4. Hol+kesim: *besh otar, iskabtopar, bosvoldi*.

5. Kesim+undaltna: *Yoritlosh, ochildasturxon*.

O'zbek tilida rus, tojik va boshqa tillardan o'zlashgan parovoz, aeroport, dushanba, chorshamba, obdasta kabi otlar kelib chiqishiga ko'ra qo'shma ot bo'lsa-da, o'zbek tilida qo'shma ot ekanligi anglashilmaganligi tufayli sodda ot deb qaraladi.

Juft ot bir xil grammatik shaklda kelgan ikki so'zning grammatik jihatdan teng bog'lanishidan tuzilgan jamlovchi, bir umumiy ma'noni anglatadigan yangi ot. Juft ot qismlari orasidagi tenglik munosabati yozuvda chiziqcha bilan ko'rsatiladi. Bunday juft otring qismlari 2 xil bog'lanadi: a) bog'lovchalarsiz: ota-ona, gul-lola; b) bog'lovchi vazifasidagi -u, -yu yuklamalari yordamida: *tog'-u tosh, olma-yu o'rik* kabi.

Juft ot qismlari bir so'z turkumiga oid bo'lib, qismlarining har biri o'z urg'usiga ega bo'ladi. Juft otlarning ma'nosi qismlar ma'nosining yig'indisidan kelib chiqadi: kuch-quvvat, aql-xush, ota-ona.

Juft ot tarkibidagi qismlar quyidagi ma'no munosabatlarini ifodalaydi:

Har doim ham ikkita otning juftlanishidan yangi ot yasala bermaydi. Juft so'zning turkumini qismlarning qaysi turkumdan ekanligiga qarab emas, balki juft so'zning birligiga qanday ma'no anglatishiga qarab aniqlash kerak bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, quyidagi turkum so'zlar juftlanib, ot yasaladi:

1. Ot: *yor-birodar, to'y-tomosha*.

2. Sifat: *oq-qora, issiq-sovuq*.

3. Ravish: *kam-ko'st*.

4. Sof fe'l: *ur-yiqit, keldi-ketdi*.

5. Fe'lning harakat nomi shakli: *yurish-turish, yozuv-chizuv*.

6. Taqlli so'zlar: *adi-badi, qiy-chuv*.

Juft otlar quyidagicha yasaladi:

1. Juft otning har ikkala qismi mustaqil ma'noli so'zlardan tuziladi: o'yin-kulgi, opa-singil

2. Juft otning bir qismigina mustaqil ma'noga ega bo'ladi: kiyim-kechak, bozor-o'char

3. Juft otning har ikki qismi mustaqil ma'no ga ega bo'lmagan so'z bo'lishi mumkin: g'ala-g'ovur, dali-g'uli.

Jaft otlar takrorlangan holda kelishi mumkin, lekin bunday ot yasama ot sanalmaydi: choy-poy, ish-pish, don-dun kabilar. Bunday juft otlar modal ma'no ifoda aydi.

Abbreviatsiya usuliga ko'ra turg'u1 so'z birikmalarini turli usullar bilan qisqartish orqali qisqartma ot hosil qilinadi. Qisqartma otlar abbreviaturalar deb yuritiladi. Bu usul bilan so'z yasash o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashtirilgan bo'lib, nafaqat ichamlikka erishish maqsadida qo'llaniladi.

Hozirgi kunda rus tilidan aynan o'zlashtirilgan bir qator qisqartma otlar bir qatorda rus tilidagi qisqartma otlarning o'zbek tilidagi shakli ishlatilmoqda: *GES, ZAGS* – aynan o'zlashtirilgan, *VAK* – *Visshaya Attestatsionnaya Komissiya*, *OAK* – *Oliy Attestatsiya komissiyasi*, *GA* – *gosudarstvennaya attsiatsiya* – *DA* – *davlat attestatsiyasi* kabilar o'zbekcha qisqartma shakli hosil qilingan. Shuningdek, o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida yasalgan yangi qisqartma otlar lugat tarkibidan joy olmoqda: *DTM, DAN, O'zFA* kabi.

Qisqartma otlar tuzilish jihatdan quyidagicha bo'ladi:

1. Qisqartirilayotgan so'zlarning birinchi tovushlaridan tuziladi: *BMT* (*Birlashgan millatlar tashkiloti*), *XRP* (*Xitoy Xalq Respublikasi*), *DTM* (*Davlat test markazi*); *DAN* (*davlat avtomobil nazorati*).

2. Qisqartirilayotgan so'zning bosh qismi va keyingi so'zlarning birinchi tovushlaridan: *ToshDIU* (*Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti*), *O'zFA* (*O'zbekiston Fanlar Akademiyasi*).

3. Birinchi so'zning bosh qismi va keyingi so'z to'liq olinadi: *pedkolledj* (*pedagogik kolledj*), *pedamaliyot* (*pedagogik amaliyot*).

4. So'zlarning bosh qismlaridan: *Toshunivernmag* (*Toshkent universal magazini*), ...

7-§. Otlarda modal shakl yasalishi

Otlarda so'z o'zgarish, so'z yasash xususiyatlari bir qatorda modal shakl yasash hodisasi ham mavjud.

Otlarning leksik ma'nosiga qo'shimcha modal ma'no qo'shilishi bilan hosil qilinadigan shakl modal shakl yasash deyiladi. Otlar o'z leksik ma'nosiga qo'shimcha kichraytish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, gumon, noaniqlik kabi modal ma'noni ifodalaydi.

Otlarda bu modal ma'nolar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik usul va takrorlash usuli.

Morfologik usulga ko'ra otning leksik ma'no ifoda etuvchi qismiga modal shakl yasovchi affikslarni qo'shish orqali modal ma'no yasaladi. Bu usulga ko'ra otlarning kichraytish, erkalash, hurmat kabi modal shakllari hosil qilinadi.

Otlarda modal shakl yasovchi affikslarga quyidagilar kiradi:

-cha: qizcha, uycha

-chak, -choq: kelinchak, qo'zichoq, toychoq

-loq, -aloq: joyloq, bo'taloq, qizaloq

-gina: bolagina, qizgina

-xon, -jon, -oy, -boy: otaxon, onajon, Ra'noxon, Yulduzoy, Karimboy.

Otni maxsus takrorlash yo'li bilan gumon, kamsitish, umumlashtirish, noaniqlik kabi modal ma'nolar yasaladi. Bu usulga ko'ra modal shakl hosil qilishda takrorlanuvchi qismda turli fonetik o'zgarishlar yuz beradi:

1. Ot unli tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qism boshqa p, m, s, ch, d, j, t tovush orttiriladi: *un-par, ot-pot, o'rik-mo'rik, irim-sirim, irim-chirim, imi-dimi, alang-jalang* kabi.

2. Ot undosh tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qismdagi birinchi undosh o. m. s. ch. b tovushlaridan biri bilan almashiriladi: *loy-poy, mosh-posh, non-pon, bosh-mosh, poda-muda, patir-satir, meva-cheva, g'idi-bidi* kabi.

3. Otning takrorlanuvchi qismida keng va cho'ziq unli qisqa va tor unli bilan almashadi: *don-dun, xashak-xushak* kabi.

4. Takrorlanuvchi qismda birinchi undosh ham, keng unli tovush ham almashadi: *latta-putta* kabi.

Ea'zan otning o'zi aynan hech o'zgarishsiz takrorlangan holda qe'llanib, kuchaytirish ma'nosini hosil qiladi: *tog'-tog', xirmon-xirmon* kabi.

Turkumdan turkumga ko'chish vositasida ot yasallishi (semantik usul). 1) sifatdan otga ko'chish: *o'g'il* (bola), *qiz* (bola), *ayol* (kishi), *chol* (odam); 2) fe'ldan otga ko'chish: *kelajak* (O'zbekiston kelajagi buyuk davlatdir); 3) juft fe'llar otga ko'chadi: *keldi-ketdi, okli-sotdi, qo'ydi-chiqdi*.

So'zlarni takrorlash yordamida ot yasash. *Lik-lik* (ko'kat turi), *pai-pat* (mototsikl), *bog'cha-bog'cha* (o'yin), *yugur-yugur* (shoshilish), *biyovbiyov* (qush), *shaqshaq* (qush).

8-§. Otlarning tuzilish jihatdan turlari

Otlar tuzilishi jihatdan soddota, qo'shma ot, juft ot, qisqartirma otlarga bo'linadi.

1. Sodda ot bir o'zak morfemadan tashkil topadi: *daraxt, kitoblar, gulzor, uycha* kabi.

2. Qo'shma ot ikki va undan ortiq o'zak morfemaning birikishidan hosil bo'ladi: *belbog', atirgul, oqsoqol* kabi.

3. Juft ot ikki o'zak morfemaning o'zaro teng bog'lanishidan tuziladi: *aka-uka, o'y-xayol, temir-tersak* kabi.

4. Qisqartirma otlar birikma qismlarini qisqartirish yo'li bilan tuzilgan otlar: *AQSH, MDH, O'zMU* kabi.

5. Takroriy otlar: *choy-poy, in-iniga, tomir-tomiriga, don-dun, irim-sirim, yor-yor* (qo'shiq nomi).

Juft va takroriy otlar orasiga chiziqcha qo'yib yoziladi.

Agar juft otlar o'rtasida ikki otni bir-biri bilan bog'laydigan **u, yu** tovushlari bo'lsa, kirilcha yozuvda chiziqcha qo'yilmaydi: *Onayu bola - gulu lola*. Takroriy otlar bir otni takrorlash yordamida hosil qilinadi: *Aytilgan so'zlar jon-jonidan o'tib ketdi*. Tilimizda takrorlangan, so'zning boshida kelgan undosh **p** eki **m** undoshidan biriga almashadigan yoki unli tovushdan oldin **p** tovushi orttiriladigan *choy-poy, non-pon, qop-mop, osh-posh, pul-mul* kabi **takroriy** otlar ham bor.

Ot tahlili namunasi	
1. So'z ro'yi.	uning shaxs-soni aniqlanadi.
2. Ma'no turi (atoqli va turdosh otlar, turdosh otlarning turlari).	6. Kichraytirish, erkalash, hurmatlash ma'nolari bo'lsa, aniqlanadi.
3. Birlilik yoki ko'pligi (soni)	7. Tuzilish turi.
4. Kelishigi.	8. Tub yoki yasama'igi.
5. Egallik qo'shimchasi bo'lsa,	9. Gapdagi sintaktik vazifasi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Ot turkumining ta'rifini va so'zlarini ayting, misollar keltiring.
2. Otlarning xususiyatlari va gapdagi vazifalarini ayting.

3. Turdosh otlar deb qanday otlarga aytiladi?
4. Qanday tushunchani ifodalashiga ko'ra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
5. Birlik shaklda ko'plikni ifodalash-ifodalanmasligiga ko'ra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
6. Atoqli otlarning ta'rif va turlari haqida gapiring.
7. Turdosh otlarning atoqli otlarga, atoqli otlarning turdosh otlarga o'tishiga misollar keling.
8. Otlardagi birlik ma'nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
9. Otlardagi ko'plik ma'nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
10. Qanday otlar faqat birlikda qo'llanadi?
11. Faqat birlikda qo'llanadigan otlarga **-lar** qo'shimchasi qo'shilsa, qanday ma'no ifodalanadi?
12. **-lar** qo'shimchasi yana qanday turkumdagi so'zlarga qo'shiladi va qanday ma'noni ifodalaydi?
13. Otlarning turlanishi deganda nimani tushunasiz?
14. Kelishiklarni qo'shimchalari bilan aytib bering.
15. Qaysi kelishikdagi otlar qanday so'zlarga bo'jlanishi haqida gapiring.
16. Belgili va belgisiz kelishiklar haqida gapiring.
17. Qaysi kelishik qo'shimchalari qisqaradi?
18. Egalik qo'shimchalari qanday ma'noni ifodalaydi?
19. Egalik qo'shimchalari bilan bojliq tovush o'zgarishlari haqida gapiring.
20. Kichraytirish, erkalash va hurmatlash ma'nolarini ifodalovchi qo'shimchalarni misllari bilan sanab ko'rsating.

SIFAT

1-§. Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning doimiy, o'zgarmas belgisini ifodalaydigan so'zlar sifat deyiladi.

Sifat mustaqil so'z turkumi sifatida uch xil belgiga ega:

1. Leksik-semantik belgisi. Sifat belgi ma'nosini bildiradi.
2. Morfologik belgisi: Sifat *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Sifat ifodalaydigan belgi tushunchasi teng bo'lib, ma'nosiga ko'ra bir necha guruhga ajratiladi:
 - a) rang-tus ma'nosini bildiradigan sifatlar: *oq, qizil, sariq, havo rang, kul rang, yashil, zangori*;
 - b) hajmi ma'nosini bildiradi: *keng, tor, baland, past, uzun, chuqur, yirik, mayda*;
 - d) shakl va ko'rinish ma'nosini bildiradi: *dumaloq, yassi, egri, qiyshiq, do'ng*;
 - e) maza-ta'm ma'nosini bildiradi: *shirin, achchiq, nordon, sho'r, taxir, chuchmal, bemaza*;
 - f) xarakter-xususiyat ma'nosini bildiradi: *muloyim, odobli, shirinso'z, chaqqon, sho'x, yalqov, dangasa, chechan, qo'rs, qaysar*. Xarakter-xususiyat bildiruvchi sifatlar ijobiy yoki salbiy xususiyatlarni ifodalaydi;
 - g) hid ma'nosini bildiradi: *sassiqliq, qo'lansa, badbo'y, xushbo'y, muattar*;
 - h) holat ma'nosini bildiradi. Holat bildiruvchi sifatlar ikki xil bo'ladi:
 - 1) psixik holatni ifodalaydi: *xursand, xafa, shod, kasal, injiq*;
 - 2) tabiiy holatni ifodalaydi: *yosh, qari, keksa*.

Sifat belgini bevosita yoki bavo'sita ifodalaydi. Predmetning doimiy belgisini bildiradigan belgini bevosita ifodalaydigan sifatlar asliy sifat deyiladi. Sifatning yuqoridagi ma'no turlari sifatni bevosita ifodalaydi.

Asliy sifatlar belgini darajalab ko'rsata oladi: *katta, kattaroq, eng katta* kabi.

Juft sifatlar asosan asliy sifatlardan tarkib topadi: *yosh-qari, yaxshi-yomon* kabi.

Belgini bivosita ya'ni biror narsa va hodisaga nisbat berish, o'xshatish orqali ifodalaydigan sifatlar **nisbiy sifat** deyiladi.

Nisbiy sifatlar boshqa so'z turkumlaridan yasaladi va xoslik, o'xshashlik, o'rin va paytga munosabat, mo'ljallanmalarini bildiradi:

a) xoslik ma'nosini ifodalaydigan sifat ot turkumidagi so'zga -iy, -viy qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi: *zamonaviy, oilaviy, ma'naviy, siyosiy*;

b) o'xshashlik ma'nosini ifodalaydigan sifatlar ot turkumidagi so'zga -simon, -sifat birikmalarini qo'shish bilan yasaladi: *odamsimon, hayvonsifat, devsfat*;

v) o'rin va payt ma'nosini ifodalaydigan sifatlar ot turkumidagi so'zlarga -gi, -qi, -ki, -dagi affiksini qo'shish bilan yasaladi: *qishki, yozgi, bahorgi, bahorgi, balturgi, tushki, kechki*,

g) mo'ljallanganlik xoslik, o'lchov ma'nosini ifodalovchi sifatlar ot turkumidagi so'zlarga -lik affiksini qo'shish bilan yasaladi: *ko'rpalik, ko'rpacha'lik, toshkentlik, ko'ylaklik*.

Sifat ba'zan ravish o'rnida qo'llanib, harakating belgisini bildirishi mumkin: *ma'noli gapirmoq, chiroyli yozmoq, yaxshi o'qimoq* kabi.

Sifatning belgisini darajalab ko'rsatish (*qizil, qizilroq, eng qizil, qip-qizil*), yasallash sistemasiga egaligi otlashishi uning morfologik belgilaridan hisoblanadi.

3. Sifatning sintaktik belgisi. Sifat gapda otga, ba'zan fe'lga bitishuv usuli orqali bog'lanadi va o'zi bog'lanib kelayotgan so'zga tobelanadi.

Sifat otga bog'lanib kelganda, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Misol: *Biz do'stlaning eng yaxshi do'sti, dushmanlarning eng kuchli dushmani ekanligimizni ham oqil odamlar tushunsin. (Y.Shukurov).*

Sifat fe'lga bog'lanib kelganda vaziyat holi vazifasini bajaradi. Misol: *Yulduzlar odatdagidan ko'ra toza, kattaroq, yorqinroq ko'rinardi. (P.Qodirov).*

2-§. Sifat darajalari

Predmetlardagi bir xil belgini miqdorga ko'ra nisbatlab farqlash hodisasi sifat darajasi deyiladi. Sifatlarda uch xil daraja bor:

1. Oddiy daraja. Predmetning belgisi boshqa predmetdagi xudi shunday belgiga qiyos qilinmasa, oddiy darajadagi sifat deyiladi. Oddiy darajadagi sifat belgining me'yorida ekanini ko'rsatadi va u maxsus ko'rsatkichga ega bo'lmaydi: *go'zal tabiat, shirin qovun, keng hovli*.

2. Qiyosiy daraja. Predmet belgisining boshqa predmetdagi xudi shunday belgidan ortiq yoki kam ekanligining ifodalaydigan sifatlar qiyosiy darajadagi sifat deyiladi. Qiyosiy daraja quyidagi usullar bilan hosil qilinadi:

1) morfologik usul. Oddiy darajadagi sifatga -roq affiksini qo'shish yordamida yasaladi. Bunda gap mazmunidan chog'ishtirish, qiyoslash ma'nosi anglashilib turadi. Misol: *Shu lakzada unga Farnod har vaqtdagidan donoroq va hatto savlatliroq ko'rinib ketdi. Donoroq, savlatliroq* sifatlaridan oldin kelgan chiqish kelishidagi so'z (*har vaqtdagidan*) qiyoslash mazmun munosabatini ifodalayapti. *O'shandan buyon halol dahqonchilik qiladi; o'rtadagi ko'ra pastroq... xo'jaligi bor. (A.Qahhor).* Bu misolda *pastroq* so'zi belgining kamligi bildiriyapti, qiyoslash ma'nosini o'rtadan ko'ra so'zlari ifodalayapti.

2) leksik usul. Qiyosiy darajadagi sifat oldidan **sal, picha, och, bir oz, xiyol, aytarli** so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: *sal baland, bir oz baland*,

3) leksik-morfologik usul: *picha kattaroq, xiyol achchiqroq*.

4) fonetik usul. Unilar cho'zib, undoshlar esa ikkilantirilib aytiladi: *balaand, chuquur, tekkis* kabi.

3. O'rtirma daraja. Predmetdagi belgining boshqa predmetdagi shunday belgiga nisbatan eng ko'p, oliy darajada ekanligini ifodalash o'rtirma daraja deyiladi. Sifatning o'rtirma daraja shakli quyidagi usullar bilan ifoda qilinadi:

1) leksik usul. Oddiy darajadagi sifat oldidan *eng, juda, nihoyatda, behad, g'oyat, g'ovatde, hammadan* kabi soʻzlarni keltirish bilan: *juda chiroyli, nihoyatda shirin, g'oyatda mehribon* kabi.

Leksik usulda baʼzan belgi bildiruvchi sifatlar oʻrnida boshqa soʻzlar ishlatilishi mumkin: *zahar (garmdori), olov (shoʻx)*.

Sifat tovush oʻzgarishlarisiz takrorlash orqali ham orttirma daraja hosil qilinadi: *katta-katta, shirin-shirin*.

- sifat oldidan toʻq, jiqa, tim, gʻirt kabi soʻzlarni keltirish bilan: jiqa hoʻl, tim qoʻra.

- sifat oldidan soʻz birlikmalari va iboralarni qoʻllash orqali: haddan ziyod (chiroyli), qulung oʻrgilsin (jonon).

2) fonetik usul Bunda sifatni tovush oʻzgarishlari orqali takrorlash yoʻli bilan.

- sifatning birinchi boʻgʻini ikkinchi boʻgʻinidagi undosh bilan takrorlanadi: *dum-dumaloq, pak-pakana, but-butun* kabi.

- sifatni birinchi boʻgʻinidagi p undoshi qoʻshib takrorlanadi: *sap-sariq, qip-qizil*

- sifatning oldingi ikki tovushi ajratilib, unga p, m tovushlaridan biri qoʻshiladi va undan keyin soʻzning oʻzi takrorlanadi: *yap-yangi, koʻm-koʻk*.

- sifatning birinchi boʻgʻinidan keyin –ppa shakli qoʻshiladi: *soppa-sogʻ, toʻppa-toʻgʻri*.

3 -§. Oʻzaytirma va kuchaytirma sifatlar.

Sifat belgini oʻzaytirib yoki kuchaytirib ifodalashiga koʻra ikki xil boʻladi:

a) oʻzaytirma sifat;

b) kuchaytirma sifat.

Oʻzaytirma sifat oʻzakdan anglashilgan belgining meʼyorida ozligini bildiradi. Ular morfologik va leksik usullar bilan yasaladi:

1. Morfologik usul. Sifatlariga *-ish, -imtir, -mtir* affikslarini qoʻshib oʻzaytirma sifat hosil qilinadi: *koʻkish, qizgʻish, oqimtir, qoramtir*. *-ish* qoʻshimchasi qoʻshilgan baʼzi sifatlar oʻzakda tovush oʻzgarishlari sodir boʻladi: *sariq+ish-sargʻish*. Bu soʻzda oʻzakdagi i unlisi tushib qolgan, q undoshi gʻ undoshiga almashgan. *Qizil* sifatiga *-ish* qoʻshilishi bilan oʻzakdagi *-il* tovushlari tushib, gʻ tovushi oʻrtirilgan.

Sifatlariga *-gina, -kina, -qina* affikslari qoʻshilib, belgilarni kuchsizlantirish oʻzaytirishi mumkin. Bunda *-k* bilan tugagan sifatlariga *-kina, -q* bilan tugagan sifatlariga *-qina*, qolgan sifat shakllariga *-gina* affiksi qoʻshiladi. Misol: *tuzukkina, oriqqina, sariqqina, kattagina*.

2. Leksik usul. Sifatning oldidan och, nim soʻzlarini keltirish bilan belgi kamaytiriladi: *och pushti, nimqizil*.

Kuchaytirma sifatlar oʻzakdan anglashilgan belgining ortiqchiligini bildiradi. Kuchaytirma sifatlar leksik va morfologik usul bilan hosil qilinadi:

a) morfologik usul. Bu usulda sifatni tovush oʻzgarishlari orqali takrorlash yoʻli bilan:

- Sifatning birinchi boʻgʻini ikkinchi boʻgʻinidagi undosh bilan takrorlanadi: *dum-dumaloq, pak-pakana, but-butun*

- Sifatning birinchi boʻgʻiniga –p undoshi qoʻshib takrorlanadi: *sap-sariq, qip-qizil*.

- Sifatning oldingi ikki tovushi ajratilib unga p, m tovushlaridan biri qoʻshiladi va undan keyin soʻzning oʻzi takrorlanadi: *yap-yangi, koʻm-koʻk*.

- Sifatning birinchi boʻgʻinidan keyin ppa shakli qoʻshiladi: *soppasogʻ, toʻppatoʻgʻri*.

b) leksik usul. Sifat tovush oʻzgarishlarisiz takrorlanib orttirma daraja hosil qilinadi: *katta-katta*

Qiyosiy darajadagi sifat oldida maʼnoni kuchaytiruvchi yana, yanada, yana ham soʻzlari kelishi mumkin: *yanada yaxshiroq, yana ham balandroq, yana jonliroq*.

4 -§. Sifatlarning otlashishi

Sifat turkumidagi soʻzlar baʼzan ot turkumidagi soʻzlarning maʼnosini ifodalab uning vazifasini bajarib kelishi mumkin. Bunda sifat oʻzining leksik va grammatik maʼnosini yoʻqotib, predmetlik maʼnosini ifodalaydi. Gapda sifat bogʻlanib kelayotgan otning tushib qoʻlishi natijasida sifat uning predmetlik maʼnosini ham, morfologik belgisini ham, sintaktik vazifasini ham oʻz ustiga oladi. Misol: *Yaxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi* gapida *yaxshi*, *yomon* sifatlari tushib qolgan, kim? soʻrogʻiga javob boʻlgan, bosh kelishikdagi ega vazifasidagi ot (*odam*) vazifasini bajargan. *Odam* oti gapda tushib qolgani tufayli *yaxshi*, *yomon* sifatlari otlashishgan. Bu hodisa gap tarkibida yuz bergan. Bunga nutqning ixchamlikka intilishi sabab boʻladi. Sifatlarga oid soʻzlarning hammasi ham otlashavermaydi. Asosan belgi-xususiyat bildiruvchi sifatlار, kishilarning laqabini bildiruvchi (tajang, maymoq, choʻtir, daroz) sifatlار, hayvonlarning tusini bildiruvchi (saman, toʻriq, boʻz, qashqa) sifatlari otlashadi.

Otlashgan sifatlار aniqlovchilik vazifasidan chiqib, otga xos ega, kesim, toʻldiruvchi, qaratqich aniqlovchi, undalma vazifasini bajaradi. Misol: *Aqlsizlar gap bermaydi otasiga.* (*A.Poʻlat*) *Mard boʻlgandan keyin yomonni ham yaxshilik bilan engar ekan.* (*P.Kodirov*) *Yaxshining soʻzi qaymoq, yomonning soʻzi toʻqmoq.* (*Maqol*) *Yaxshilar, uni eslang!*

5-§. Sifatlarning yasallishi

Sifatlار quyidagicha yasaladi: 1. Sifat yasovchi qoʻshimchalar bilan. 2. Soʻzlarni qoʻshish bilan. 3. Soʻzlarni takrorlash bilan.

1. **Sifat yasovchi** qoʻshimchalar quyidagilardir:

1) otdan sifat yasovchi qoʻshimchalar:

- li: *rasmli* kitob, kuchli shamol
- dor: aybdor, vafodor
- ba-: *ba*davlat, *ba*quvvat
- ser-: *ser*hosil olma.
- mand: *kasal*mand, *davlat*mand

Yuqoridagi qoʻshimchalar asosdan anglashilgan belgiga egaqlikni bildiradi.

- siz: *nuzs*iz ovqat.
- be-: *beg*ubor, *bex*abar

Bu qoʻshimchalar esa (no- qoʻshimchasi bilan birgalikda: *no*aniq, *not*inch.) asosdan anglashilgan belgiga ega emaslikni ifodalaydi.

- lik: *toʻshkentlik* (bola)
- iy, -viy: *tarbiyaviy* soat, *devoriy* soat.
- gi, -ki, -qi: *bahorgi* ishlar, *qishki* kiyim
(paytga xos belgini bildiradi).
- aki, -oqi: *jizzaki*, *jirtaki*, *pistoqi*
- yi: *havoyi*.

- chan: *ishchan* bola.
- simon: *odam*simon maymun

(oʻxshashlik maʼnosini bildiradi).

- kor, -gar: *isyonkor*, *zulkor*, javobgar, igʻvogar
- i: *qishloqi*, *qozoqi*, *jannati*
- cha: *fargʻonacha*, *erkakcha*, *arabcha* (oʻyin)
- namo: *avliyona*mo, *darvesh*namo
- parvar: *xalq*parvar, *adolat*parvar
- on: *charogʻon*, zaʼfaron

-aki:	le han <u>aki</u> , og' <u>zaki</u>
-bad-:	<u>bad</u> hast, <u>bad</u> mafs
-shumul:	olam <u>shumul</u> , janon <u>shumul</u>
-don:	gap <u>don</u> , bilim <u>don</u>
-kash:	dil <u>kash</u> , hazil <u>kash</u>
-bop:	pe'lov <u>bop</u> , qish <u>bop</u>
xush-:	<u>xush</u> fe'l, <u>xush</u> havo
-in:	erkin, otash <u>in</u>
-vor:	devon <u>avor</u> , afson <u>avor</u>
-parast:	mansab <u>parast</u> , maishat <u>parast</u>
bar-:	<u>bar</u> hayot, <u>bar</u> vaqt
-chil:	xalq <u>chil</u> , iz <u>chil</u>
-lik(-liq):	ko'ylak <u>lik</u> (chit), bolal <u>lik</u> (chog'lar)
-i:	jarmat <u>i</u> (kampir)
-loq:	hoqal <u>loq</u> , qo'shal <u>loq</u> (g'o'za)
-kor:	dev <u>kor</u> (ish), fusun <u>kor</u> (husn)
-kash:	zahmat <u>kash</u> (odam), nos <u>kash</u> (kampir)
-chi:	gap <u>chi</u> (odam), vahima <u>chi</u> (ayol)
-von:	zo'ravon(uodam)
-qa:	loyqa(suv)
-omuz:	hazilomuz(gap), zaharomuz(hazil)
-xo'r:	g'amxo'r(odam), go'shixo'r(hayvon)
-soz:	soatsoz(usta)
-dek(-day):	muzdek(suv), jo'jabirday(jon)

2) Fe'lidan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-choq, -chak, -chiq:	maq'tanch <u>choq</u> , kiyunch <u>chak</u> , qizg'anch <u>iq</u>
-gir, -g'ir, -kir, -qir, -qur:	sezg <u>ir</u> , topq <u>ir</u> , o'ik <u>ir</u> , olg'ir, uch <u>gur</u>
-ma:	qaynat <u>ma</u> sho'rva, bur <u>ma</u> ko'ylak
-k (-uk, -ik, -ak)	chirik, teshik, tuzuk, g'alvir <u>ak</u>
-q(-uq, -iq, -a'oq).	iliq, siniq, buz <u>uq</u> , qoloq
-oq:	qoch <u>oq</u> , qo'rq <u>oq</u> , baqar <u>oq</u>
-qi:	savroqi qush,
-qoq, -g'oq:	tirish <u>qoq</u> , uyush <u>qoq</u> , toyg'oq
-ag'on:	bilag'on, chop <u>ag'on</u>
-mon:	hilar <u>mon</u> , qirar <u>mon</u>
-kun, -qin, -g'in,	tushkun, ozg'in, jo'sh <u>ain</u> ,
-g'un, -qun:	turg'un, tut <u>qun</u>
-(a)rl:	etarli, zerikar <u>li</u>
-ch:	tinch, jirkanch
-g'ich:	yulg'ich(odam)
-ong'ich:	tepong'ich, suzong'ich
-ovuch:	hurkovuch, iskovuch
-mas:	o'imas(pichoq), indamas(odam)
-(i)ndi:	asrandi(bola)
-a:	ko'tara(savdo)
qarimsiq, achimsiq	

-msiq:

3) Boshqa turkumlardan sifat yasovchi qo'shimchalar:

Ravishdan:	-gi:	kechagi, dastlabki
Sifatdan:	no-:	noma'lum, no'g'ri.

-lum: sog' lom

Taqiid so'zdan: -il loq: biyildog, likildog

2. So'zlarni qo'shish, bog'lash va juftlash bilan quyidagi turdagi sifatlar yasaladi.

1) qo'shma sifatlar: quyidagicha yasaladi va yoziladi:

a) ot va otdan. Bular qo'shib yoziladi: bodemqovoq, sheryurak;

b) sifat va otdan. Bular qo'shib yoziladi: qimmatbaho;

v) ot yoki ravishga -or qo'shimchali fe'lini qo'shish bilan yasaladi. Bular qo'shib yoziladi: tezoqar daryo, ertapishar (o'rik)

g) otga aro, umum, yarim, g'ayri, nim, rang so'zlarini qo'shish bilan. Bular qo'shib yoziladi: xalqaro, umumkomanda, yarimavtomat, g'ayridin, nimpushti.

Qo'shma sifatlar a) ikki tub so'zdan tashkil topadi: sovuqqon, xom semiz, kamgap; b) biri tub, ikkinchisi yasama so'zdan iborat bo'ladi: ishyoqmas, erksevar, tilbilmas, o'zbilamon.

2) **birikmali** sifatlar tarkibi ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'ladi va ular orasidagi munosabatlar aniq sezilib turgan bo'ladi, bunday sifatlar aralash, yo'q, ko'p, oliy, och, to'q, to'la, chala, yarim, bir, ikki kabi so'zlar ishtirokida hosil qilinadi: qum aralash (loy), tengi yo'q, ko'p tarmoqli, oliy ma'lumotli, och qizil, qorni to'q, to'q qizil, to'la huquqli, chala mulla, bir tomonlama, ikki qavatli, yuqori hosilli (dala), uzun tolali (paxta), yoshi ulug' (inson), gapga usta (odam), oqishdan kelgan (yigit).

3) **juft sifatlar** quyidagicha yasaladi: 1) qarama-qarshi ma'noli so'zlardan: katta-kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, sezilar-sezilmas, bilinar-bilinmas, kardi-chiqdi; 2) sinonim ko'rinishdagi so'zlardan: erka-arzanda, boy-badavlat, sog'-salomct, uzuy-yuluq, ola-chipor, soya-salqin, mo'min-qobil, xor-zor; 3) yaqin ma'noli so'zlardan: cch-nahor, shaldir-shuldir, o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq, kuydi-pishdi.

Juft sifatlar chiziqcha bilan yoziladi, -u, -yu yuklamalari bilan bog'lansa, chiziqcha qo'yilmaydi: yakkayu yugona farzand.

3. So'zlarni takrorlash bilan ham sifatlar yasaladi: Bu usul yordamida sanoqli miqdordagi sifatlariga yasaladi: yo'l-yo'l (ko'ylak), manman (odam), shiqshiq (tugma), tiplip (chiroq), chaqchaq (odam).

6-§. Sifatlarning tuzilish turlari

1. **Sodda** sifatlar - bir o'zakdan iborat bo'ladi: aqlli, yaxshi.

2. **Qo'shma** sifatlar - rahmdil, ertapishar, havo rang. Bunday sifatlar: 1) ikki tub so'zdan tashkil topib, ot+ot (kulcha yuz bola), ot+sifat, sifat+ot (sovuqqon), ravish+ot ko'rinishlarida bo'ladi: ommabop, xom semiz (yigit), kamgap; 2) biri tub, ikkinchisi yasama so'zdan iborat bo'ladi: sovuqqon, ishyoqmas, erksevar, tilbilmas.

3. **Birikmali** sifatlar: uzun tolali (paxta), yoshi ulug' (inson), gapga usta (odam), oqishdan kelgan (yigit).

4. **Juft sifatlar** - o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq.

5. **Takroriy** sifatlar - baland-baland, uzun-uzun, yo'l-yo'l (ko'ylak).

Sifat tahlili namunasi

1. So'z ro'yi.	4. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
2. Darajasi.	5. Tuzilish turi.
3. Ozaytirma sifatmi yoki kuchaytirma sifatmi?	6. Tub yoki yasamaligi.
	7. Gapdagi sintaktik vazifasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Sifatning ta'rifini va so'roqlarini ayting.
2. Sifatning ma'no jihatidan turlarini misollar bilan ko'rsating.

5. Asliy va nisbiy sifatlar haqida gapiring.
6. Sifat darajalari deb... (davom ettiring).
7. O'rtirma daraja hosil qilishning leksik va morfologik usullari haqida gapiring.
8. O'rtirma daraja hosil qilishning semantik va fonetik usullari haqida gapiring.
9. Qiyosiy daraja qanday ifodalanadi?
10. O'zayirma daraja qanday yasaladi?
11. Otdan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring.
12. Fe'ldan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring.
13. Boshqa so'z turkumlaridan yasalgan sifatlarga 3 ta misol keltiring.
14. Qo'shma sifatlar qanday yasaladi va yoziladi?
15. Juft sifatlar qanday yasaladi va yoziladi?
16. So'zlarni takrorlab yasalgan sifatlarga misollar keltiring.
17. Otlashgan sifatlar qanday qo'shimchalarni olishi mumkin?
18. Qaysi turkumdagi so'zlar sifat o'rnida qo'llanadi? Misollar keltiring.
19. Qo'shma sifatlar qanday so'zlardan iborat bo'ladi?
20. Birikmali sifatlar haqida gapiring va misollar keltiring.
21. Juft sifatlarning turlariga misollar keltiring.
22. Boshqa so'zlarning sifat o'rnida qo'llanishiga misollar keltiring.

SON

1-§. Sonning leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning miqdori, sanog'ini, joylashish tartibini, ba'zan ish-harakatning bajarilish tartibini, miqdoriy belgisini bildiradigan mustaqil so'z turkumi son deyiladi. Son *necha? nechanchi? nechta? qancha?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi.

Son otga bog'lanib, u ifodalagan predmetning konkret miqdoriy belgisini, ba'zan fe'lga bog'lanib, u ifodalagan harakatning miqdoriy belgisini anglatadi: *to'rtta daftar, ikki oy o'tidi, birinchi keldi* kabi. Aritmetik amallarda esa son otga, fe'lga bog'lanmagan holda keladi. Bunda son ifodalagan miqdor mavhum ma'noga ega bo'ladi: *ikki qo'shuv uch*. Aritmetik hisoblashda qanday predmetlar miqdorining qo'shilishi bilan besh hosil bo'lishi aniq emas.

Sonlar ko'pincha raqamlar bilan yoziladi:

1) arab raqamlari bilan *0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9*.

2) rim raqamlari bilan: **birliklar:** *I (1), II (2), III (3), IV (4), V (5), VI (6), VII (7), VIII (8), IX (9); o'nliklar:* *X (10), XX (20), XXX (30), XL (40), L (50), LX (60), LXX (70), LXXX (80), XC (90); yuzliklar:* *C (100), CC (200), CCC (300), CD (400), D (500), DC (600), DCC (700), DCCC (800), CM (900); mingliklar:* *M (1000), MM (2000), MMM (3000) ...*

Badiiy asarlarda sonlar so'z bilan yoziladi: *To'rt yil kutdi*.

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan **23** ta sodda son bo'lib, boshqa sonlar shularning qo'shilishidan hosil bo'ladi: *nol, bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, etti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, etmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard*.

Eski yozuv tilida tuman (o'n ming), lak (yuz ming) kabi sonlar bo'lgan. Tarixiy asarlarda manna shu sonlar uchraydi.

Son predmetning aniq (beshta daftar) yoki noaniq (besh-oltita daftar) miqdorini bildirishi mumkin. Lekin har ikki holda ham son yozuvda raqam bilan ifodalangan. Ravish so'z turkumiga doir *ko'p, oz, kam, mo'l* kabi so'zlar ham predmetning noaniq miqdorini bildiradi, lekin bu so'zlar raqam bilan ifodalanmaydi. Shuning uchun ham bu so'zlar son so'z turkumiga oid emas.

Son so'z turkumi o'ziga xos quyidagi leksik-grammatik xususiyatlarga ega:

1. Sonning leksik-semantik xususiyati uning belgi ma'nosini ifodalashidir, ya'ni predmetning miqdor, sanoq va joylashish tartibiga ko'ra (ba'zan harakatning joylashish tartibi, miqdoriy belgisi) belgisini anglatadi. Demak, son miqdor tushunchasining nomi bo'ladi.

2. Son ma'no jihatdan predmetning sanoq ini, donasini, taxmini miqdorini, urumi miqdori (jamligi), taqsimlanish miqdori, joylashish tartibi, shuningdek ish-harakatning bajarilish tartibi, miqdori kabi modal ma'nolarni ifodalaydi. Shu ma'no xususiyatlariga ko'ra son ikki turga: sanoq son va tartib sonlarga bo'linadi. Sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi maxsus modal shakl yasovchi affiksalar mavjud: uchta, beshovlon, ikala, yuzlab, to'rtadan, uch-to'rt, o'ninchi kabi. Bu affiksalar faqat sonlargaгина qo'shiladi.

3. Son morfologik jihatdan o'zgarmaydi, ya'ni egalik, kelishik, ko'plik affiksarni olmaydi, chunki son asosan otga bog'lanib kelib, aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Uy egasi Otabekning yoniga ikkita yostiqliq olib qo'ydi va bittani o'z yonboshiga ham oldi. (A.Qodiriy.)*

Son hech qachon belgi ifodalovchi so'zni o'ziga tobe qilib kelmaydi - aniqlovchi olmaydi.

Son ba'zan fe'lga bog'lanib kelib, harakatning miqdoriy belgisini anglatganda, hol vazifasini bajaradi: *Otabek qutidor tomonidan quvilganidan keyin, Marg'ilonga yetti-sakkiz marta kelibdi. (A.Qodiriy.)*

4. Son bog'lanib kelgan ot qo'llanmaganida, otga qo'shilib kelgan so'z o'zgartiruvchi affiksalar, ya'ni egalik, kelishik hamda shakl yasovchi ko'plik affiksini olishi mumkin. Bunday morfologik jihatdan o'zgargan son **otlashgan son** sanalib, gapda ot bajargan ega, to'ldiruvchi, qaratqich-aniqlovchi, kesim kabi sintaktik vazifalarni bajaradi: *Birov tosh, birov gul, o'z joyida fikri ham yaxshi. (Shukrullo). Bilagi zo'r bini yiqar, bilimi zo'r mingi. (Amir Temur o'g'itlari). O'ning yarmi besh.*

Otlashgan son fikri stilistik jihatdan ixcham obrazli ifodalashi uchun xizmat qiladi (maqol, matal, aforizmlarda ko'p uchraydi). Sonning hamma turlari ham morfologik jihatdan o'zgarmaydi (chama son hosil qiluvchi *-acha*, *-lab*, *-lar* qo'shimchalari kasr songa qo'shilmaydi).

5. Sonlarning hisob so'zlari (numerativlar) bilan birga qo'llanishi uni boshqa so'z turkumlaridan ajralib turuvchi o'ziga xos belgilaridan biri sanaladi. Hisob so'zlari ot so'z turkumiga doir bo'lib, u son bilan bog'lanib kelgan ot va fe'l orasida ishlatiladi: *ikki tup daraxt, besh kilogramm olma, o'n kilometr yurdi, to'rt sahifa o'qidi* kabi.

Sonlar hisob so'zlari bilan ham, hisob so'zlarisiz ham qo'llanadi (Bu so'zlar haqida quyida ko'xtalamiz).

6. Son so'z yasallish tizimiga ega emas. Boshqa so'z turkumlaridan son yasalmaydi. Lekin sondan boshqa so'z turkumlari yasallishi mumkin: *birlik, beshlik (ot), ikkilan (je'l), bitilab (ravish)* kabi.

2-§. Sonning ma'no turlari

Son ma'no jihatdan va grammatik xususiyatlarga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: **sanoq sonlar va tartib sonlar**.

1. **Sanoq son** predmet yoki ish-harakatning sonini, miqdoriy, belgisini bildiradi: *uch bola, ikkita kitob, besh to'na paxta, olti kilogramm sotib oldi* kabi.

Sanoq sonlar hisob so'zlarisiz va hisob so'zlari bilan qo'llanish xususiyatiga ega: *ikkita qalam, besh talaba, o'ntacha o'quvchi* - hisob so'zlarisiz; *olti tup daraxt, uch litr sut, o'rt oy e'ldi, ikki marta chaqirdi* - hisob so'zlari bilan kelgan.

Hisob so'zlari ko'p hollarda predmetning, ba'zan ish-harakatning hisobini ko'rsatuvchi o'lchov birligi bo'lib, u orqali predmetning ish harakatining miqdori belgilanadi. Hisob so'zlar sanoq son bilan sanaladigan predmet, ish-harakat anglatuvchi so'z orasida kelib,

ularni og'irligiga, uzunligiga, hajmiga, vaqtiga va shunga o'xshash xususiyatlarga ko'ra o'lchovini bildiradi: ikki bosh uzum, uch kilogramm olma, bir qulturn suv, ikki gektar er kabi.

O'zbek tilida hisob so'zlari ot so'z turkumiga oid bo'lib, ular qo'llanilishiga ko'ra quyidagi ma'nodagi otlarni o'z ichiga oladi:

1. Predmetni yakka lab, donalab hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *dona, nusxa, bosh, tun, nafar* kabi.
2. Butunning bo'lagini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *burda, parcha, varaq, og'iz, luqma, siqin, tilim, chimdim, xarch, qop, arava, mashina, chaqmoq* kabi.
3. Juft predmetlar hisobini ko'rsatuvchi hisob so'zlari: *juft, par, jo'ra* kabi.
4. Og'irlikni o'lchash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *gramm, kilogramm, tsertner, tonna* kabi.

Eski o'zbek tilida *misqol, qadoq, botmon* kabi otlar og'irlik miqdorini hisoblash uchun ishlatilgan: *Namangan va Andijon tumanlarida ikki ming botmongacha yer sug'orilar edi. (A.Qodiriy)*

5. Uzunlik o'lchovi uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *millimetr, santimetr, metr, kilometr, qadam, qarich, quloq* kabi.

Bu hisob so'zlarining *gaz, tanob, tosh, chaqirim* kabi sinonimlari mavjud bo'lib, hozir bu so'zlar arxayiklashgan hisob so'zlari sanaladi.

6. Suyuqlik hajrini ifodalovchi *hisob so'zlari: litr, kosa, stakan, piyola, qoshiq, ho'plam, hovuch, chelak* kabi.

7. Pul qiymatini ifodalovchi hisob so'zlari: *tyin, so'm, dolla* kabi.

Tanga, chaqa, tilla so'zlari ilgari pul qiymatini hisoblash uchun ishlatilgan bo'lib, hozirgi kunda arxayik so'zlar qatoridan o'rin olgan: *Solih maxdum ... bir tangalik go'sht, sekkiz pulik piyoz olib hovliga kirdi. (A.Qodiriy)*

8. Vaqt o'lchovi uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *asr, yil, oy, hafta, sutka, kun* so'zlari hamda sutkaning bo'laklarini ifodalovchi *soat, daqiqa, minut, sekund* kabi so'zlar kiradi.

Asr, yil, oy, hafta, sutka, kun so'zlari turli kelishik affiksalarini olib kelishi, shuningdek, ko'makhchilar bilan birga ham qo'llanishi mumkin: *Oybek 30-yillardan boshlab Alisher Navoiy hayoti va ijodi to'g'risida materiallar yig'a boshlagan edi (Z.Saidnosirova).*

9. Yosh hisobi uchun qo'llanadigan hisob so'zlari: *yosh, yashar, kunlik, oylik* kabi.

10. Harakat miqdorini ko'rsatish uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *marta, karra, bor, hissa, qatla, dafa, sidra* kabi.

Sanoq son ma'no xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) miqdor son; 2) dona son; 3) chama son; 4) jamlovchi son; 5) taqsim son.

1) miqdor son bir turdagi predmetlarning umumiy miqdorini, ba'zan ish-harakatning umumiy miqdoriy belgisini anglatadi: *uch kishi, ikki qop guruch, besh yil o'qimoq* kabi.

Sizga munosib yigit, balki etti iqlimda ham yo'qdir (P.Qodirov). Tejamkor kishi pulini keragidan ortiqcha sarfmaydi, o'n so'mga olinadigan narsa uchun hovliqib yuz so'm sarf etmaydi («Odob bo'stoni va axloq gulistoni»).

Miqdor sonlar hisob so'zlarisiz va hisob so'zlari bilan qo'llanadi.

Miqdor sonni hosil qiluvchi shakl yasovchi affiksalar mavjud emas

2) dona son bir xil predmetlarning yakka lab, donalab sanaladigan umumiy miqdorini anglatadi.

Dona son miqdor son negiziga *-ta* affiksini qo'shish bilan yasaladi: *o'nta o'quvchi, beshita daftar* kabi. Shuningdek, dona son miqdor son dan so'ng donalikni ifodalaydigan *dona, tup, nusxa, nafar, tuyoq, bosh* kabi hisob so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: *yuz nusxa kitob, ikki bosh qo'y, besh dona qalam, uch tup daraxt* kabi.

G'avvoslarning salmi qelib, unga bitta qimmatbaho tosh hadya qildilar («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Vaqti kelsa, o'nta quruq gapdan bitta dalil, o'nta qonun-qoidadan

bit'a avvaliy mashg'ulat a'lo (A.Soliyev). Gulshan kirganida uch nafar kaniz sanoliya tiknoqda edi (A. Qodiriy). Javonda Abu Ali (En Sin) hazratlarining tibbiyot masalalariga oid yigirma yildik «Kitob ush shifo»si turardi. (Q.Yoqubov).

3) chama son predmetning, ish-harakatning noaniq, taxminiy miqdorini anglatadi.

Chama son quyidagicha yasaladi:

1. Miqdor son negiziga –*tacha* affiksini qo'shish bilan: *besh-tacha*, *o'ntacha*, *yuz-tacha* kabi. *Ikki tomonga uch qavattan oltmish-tacha joy qilingan.* (A.Q.)

Hisob so'zlari bilan birga qo'llanadigan sonlarda –*cha* affiksi hisob so'ziga qo'shilib keladi: *Ikkala to'rg'ay taxminan bir-birlaridan ellik metrcha narida uchib sayrashyapti* (S.Ahmad).

2. Miqdor son negiziga –*lar*cha affiksini qo'shish bilan (miqdor jihatdan yirik sonlarga qo'shiladi): *o'n-lar*cha, *yuzlar*cha, *minglar*cha kabi: *Menga bir bechora, notavonning sevinch ko'z yoshi minglar*cha qimmatbaho toshlardan afzaldir («Oz-oz o'rganib dono bo'lar»).

3. Miqdor son negiziga –*lab* affiksini qo'shish bilan (bu affiks ham *miqdor jihatdan yirik sonlarga qo'shiladi*): *o'nlab*, *yuzlab*, *minglab* kabi: *O'zbekistonda butun jahondan yig'ilgan yuzlab millatlar va elatlar yashaydi* («O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga shara»).

4. Ketma-ket kelgan ikki sonni juft holda keltirish orqali: *bir-ikki*, *uch-to'rt* kabi: *Hanifa xolaning sandig'ida bo'lajak kelinga etab yig'ilgan besh-o'n kiyimlik atlas va boshqa yaxshi natolar bor edi* (B.Qodirov).

Ba'zan –*ta* affiksi bu juft sonlarning har bir qismiga yoki ikkinchi qismiga qo'shilib keladi: *bitta-ikkita*, *uch-to'rtta* kabi: *Daraxtler orasidan sarg'ayib bir-ikkita yulduz ko'rindi* (O'.Umurbekov).

5. Hisob so'zlari bilan qo'llangan miqdor sonlarga –*lar* ko'plik affiksi hamda kelish affiksini qo'shish bilan yasaladi. Bunda ko'pchilik vaqt bildiruvchi hisob so'zi oldin keladi: *Saida uyg'a kech soat o'n birlarda qaytdi* (A.Qahhor). Bunda ish-harakatning bajarilishidagi payt, vaqtga nisbatan taxmin ma'nosi ifodalanadi.

Ba'zan bu affikslar hisob so'ziga ham qo'shiladi: *Ro'zimat qorong'ida ko'ziga yigirma besh yoshlarda ko'ringan edi.* (A.Qahhor)

5. Chama sonlar taxmin ma'nosini ifodalovchi *chamasi*, *chog'li*, *taxminan*, *qariyb*, shuningdek, *yaqin*, *ortiq*, *kamida* kabi so'zlarning ishtiroki bilan ham hosil qilinadi: *Mektebda o'n chog'li bola yig'ilgan* (O). *Ko'chalarning ikki yuziga sakson besh mingdan ortiqroq ko'chat o'tkazildi* (A.Qahhor).

4) jamlovchi son bir turdagi predmetlarning miqdorini jamlab, to'ldalab ko'rsatadi.

Jamlovchi son miqdor songa quyidagi affikslarni qo'shish bilan hosil qilinadi:

a) miqdor songa –*ov* affiksini (ikkidan yettigacha bo'lgan sonlarga) qo'shish bilan: *ikkov*, *uchov*, *to'rtov*, *beshov*, *oltov*, *yettov* kabi. Ba'zan o'n sonidan ham yasaladi *o'novi* kabi. Bu affiks bilan yasalgan son otlashgan holda kelib, doimo egalik affikslari bilan birga (1 shaxs birlik egalik affiksidan tashqari) qo'llanadi, ya'ni ular ko'pchilik predmetning miqdoriga ko'ra belgisini ko'rsatmaydi, miqdor ma'nosi bilan birga predmetlik ma'nosini anglatadi: *Ular ikkovi birining og'zidan bari olib, Qobilni past urib, Anvarni maqtab ketdilar* (A.Qodiriy). *Maqsud akaning qaytganini eshitganimiz hamon Oybek men Mirtemiz uchnehimiz suyunib yugurdik* (Z.Saidnosirova).

b) miqdor songa –*ala* affiksini qo'shish bilan yasaladi: *ikkala*, *uchala*, *to'rtala*, *beshala* kabi. *Olti* va *yetti* sonlariga ham qo'shiladi. *(Ikki va olti sonlariga qo'shilganda regiz oxiridagi i unlisi tushib qoladi).* *Teshaboy ikkala otni jilovidan ushlab tolning naryog'iga olib o'tib ketdi* (S.Ahmad).

d) miqdor songa *-ovlon* affiksini qoʻshish bilan yasaladi: *takovlon, uchovlon*. Bu affiks ham ikkidan yettigacha boʻlgan sonlarga qoʻshiladi: *Oltovlon olti boʻlsa ogʻzidagin oltirur, toʻrtovlon tugat boʻlsa toʻrtadagin endirur (Maqol)*.

Otga bogʻlanib kelgan jamlovchi son sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi: Hqiqat uchun, Vatan uchun jonini ayamagan ikala palavon sal oʻtmay jangda mardona halok boʻldi. (Shukrullo)

Lekin jamlovchi son gapda koʻpincha ega, toʻldiruvchi, qaratqich-aniqlovchi, kesim vazifasida keladi: Ikkovlari kech salqinda adir tagida bitta-bitta yurib ketishyapti. (S.Ahmad.). Uchalasining maqsadi bir. Talabalarning beshoviga ham mukofot topshirildi.

5) taqsim son predmetlarning miqdor jihatdan teng taqsimlanishini, guruhlanish miqdorini anglatadi.

Taqsim son quyidagicha yasaladi:

a) miqdor son negiziga *-tadan* affiksini qoʻshish bilan: *Azim har yelkasiga toʻrttadan odam sigʻadigan yigit boʻlibdi (A.Qahhor)*.

2. Donalik anglatadigan sonni takrorlash yoʻli bilan: bitta-bitta, uchta-uchta kabi. Baʼzan soʻnggi qismga *-dan* chiqish kelishigi affiksi qoʻshilishi ham mumkin: bitta-bittadan, uchta-uchtadan kabi.

3. Miqdor sonlarning takrorlanishi bilan yasaladi: *ikki-ikki, uch-uch* kabi.

3 -§. *Bir* sonining oʻziga xos grammatik xususiyatlari

Sonlar ichida *bir* soni oʻziga xos grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bir soni yuqorida qayd etilgan sonlarga xos leksik-grammatik xususiyatlarga ega boʻlishi bilan birga oʻziga xos ayrim xususiyatlarga ham ega:

1. Ilgari tilga olinmagan predmet nomini ifodalaydigan ot oldida kelib, gumon va noaniqlik maʼnosini ifodalaydi: *Maqsud aka Oybek ikkovimizga kula-kula bir voqeani aytib bergan edi. (Z.Saidnosirova.)*

Miqdor anglatadigan soʻzlari, soʻroq olmoshlari yoki *narsa* soʻzidan oldin *bir* soʻzini kiritish bilan gumon, noaniqlik maʼnosidagi ravishlar yasaladi: *bir necha, bir qancha, bir nira, bir narsa, bir zum, bir payt* kabi.

Bir soʻziga *-ov, -on, -or* affiksi qoʻshilishi bilan ham gumon maʼnosini bildiruvchi gumon olmoshlari yasaladi: *birov, biron, biror* kabi.

2. *Bir* soʻzi feʼl, ot, sifat, ravish oldida kelib, kuchaytiruv ravishi (*juda, gʻoya*) va kuchaytiruv yuklamasi (*hatto*) kabi maʼnoni kuchaytirishga xizmat qiladi: *Bir chiroyli, bir yoqimli shamol turdi. (Said Ahmad)*

3. *Bir* soʻzi sifatlovchi-sifatlanmish orasida kelganda ham maʼnoni kuchaytiradi: *Gulnor uchun ulugʻ bir baxt shu uchrashuv boʻldi. (A.Q.) Juvon asabiy bir harakat bilan ro molini olib oʻradi. (A.Q.)*

4. Ayiruv chegaralov yuklamalari (*-gina, faqat*) vazifasini bajarib, ayirish, chegaralash kabi maʼnolarni ifodalaydi: *Kamtarlik ham bir xislat («Tafakkur gulshani»).* *Afening ishonchim bir sensan.* Bunda *bir* soʻzi *-gina, faqat* vazifasini bajargan.

5. Bogʻlovchi vazifasida kelib, uyushiq gap boʻlaklarini yoki qoʻshma gap qismlarini bogʻlashga xizmat qiladi: *Bir kattaning gapiga kir, bir kichikning (Maqol).*

6. *Bir* soʻzi oʻzi bogʻlanib kelgan soʻz bilan «hech kim», «hech qanday» olmoshlar maʼnosida keladi: *Kunlik normasini bajarmagan bir kishi qolmadi.*

7. Kesim vazifasini bajarib kelganda, birdamlik, oʻxshashlik, umumiylik maʼnosini ifodalaydi: *Kemaga tushganing joni bir (Maqol). Odanning tili bilan dili bir boʻlsin.*

Bir sonidan olmosh. ravish, ot va feʼl yasaladi: *bir necha, bir narsa, bir zum, bir payt, bir vaqt, birlik, birik* kabi.

4-§. Sonlarning otlashishi

Gapda otning so'rog'iga javob beradigan va ot kabi ko'plik, egalik, kelishik shakllarda kela oladigan son **otlashgan son** hisoblanadi: *Beshga uchmi, ikkimiz, ukinizilar*. Otlashgan sonlar xuddi otlar kabi ega, ot-kesim, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va hol vazifalarini bajaradi: *Besh -o'ning yarmi. Beshni uchga qo'shsa, sakkiz bo'ladi. Imtihonlar yilumunchida bo'ladi*.

5-§. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari

Sonlar tuzilish jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sodda sonlar bir o'zakdan iborat bo'ladi: *bir, uch*.

2. Qo'shma sonlar ikki yoki undan ortiq sonning birga yozilishidan tuziladi: *o'n uch, bir yuz o'n sakkiz*.

3. Juft sonlar ikkita turli o'zakning juftlashishidan tuziladi: *besh-olti, yetti-sakkiz, o'n besh-o'n olti*.

4. Takroriy sonlar bir o'zakning takronlanishidan tuziladi: *ikki-ikki, to'rtta-to'rtta, o'nta-o'nta*.

Juft va takroriy sonlar chiziqcha bilan yoziladi.

Son tahlili namunasi

1. So'rog'i.	5. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
2. Butun yoki kasrligi.	6. Tuzilish turi.
3. Ma'no turi.	7. Gapdagi sintaktik vazifasi.
4. Hisob so'zi bor-yo'qligi.	

Takrorlash uchun savollar

1. Qanday so'zlarga son deyiladi?
2. Sonning nomini bildiradigan sonlar qanday qo'shimchalarni olishi mumkin?
3. Narsa-buyumlarning son-sanojini bildiradigan sonlarni so'zlarga bojlab 5 ta misol keltiring.
4. Sonlar qanday raqamlar bilan ifodalanadi?
5. Nutqimizda tez-tez qo'llanadigan 23 ta sodda sonni birma-bir sanang.
6. Eskiqan sonlarga misol keltiring.
7. Butun va kasr sonlarning o'zaro farqini tushuntiring.
8. Kasr sonning turlari haqida gapiring.
9. Aralash sonlar haqida gapiring.
10. Miqdor sonlar haqida gapiring.
11. Hisob so'zlarining ma'no guruhlari haqida gapiring.
12. "Bir" so'zining qanday ma'nolari bor?
13. Dora va tartib sonlar haqida gapiring.
14. CHama sonlar qanday hosil qilinadi?
15. Jamlovchi sonlar qanday hosil qilinadi?
16. Taqsim sonlar qanday hosil qilinadi?
17. Ot, sifat turkumidan yasalgan sonlarga 4 ta misol keltiring.
18. Otlashgan sonlar qanday qo'shimchalarni oladi?
19. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari haqida gapiring.
20. "Beshtacha kitob" binkmasidagi sonni yoddan to'liq tahlil qilib bering.
21. Omonimlik xususiyatiga ega bo'lgan sonlar haqida gapiring.
22. Sinonimlik xususiyatiga ega bo'lgan sonlar haqida gapiring.

OLMOSH

1-§. Olmoshning ta'riflari va leksik-grammatik xususiyatlari

Gap ichida ot, sifat, son, ravish, ba'zan so'z birikmasi va gap o'rnida qo'llana o'ladigan, aniq lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan so'z turkumi **olmosh** deb ataladi. 1) ot o'rnida: *Karim juda qu'vondi, chunki u o'z orzusiga erishgan edi.* 2) sifat o'rnida: *Kechagi kitobingni berib tur, men shu kitobdan misollar olmoqchiman.* 3) son o'rnida: *Menda ikkita qalam bor, senda nechta bor?* 4) ravish o'rnida: *Men bugun ketaman, sen qachon ketasan?* 5) so'z birikmasi o'rnida: *Yomon so'z bosh qozig'idir, shunday so'zni gapirmagan ma'qul.* 6) gap o'rnida: *Sen mehmət qilishni yoqtirmaysan, bu esa insondagi eng yomon xislatdir.* Olmoshlar turlanadi, gapda ko'pincha ega, o'ldiruvchi, aniqllovchi va undalma bo'lib keladi. *Hamma keldi. Bizni tabriklang. SHu kitobni bering. Hoy sen, beri kel!*

Olmoshlar gapda so'zlarni o'zinsiz takrorlashdan qutqaradi, fikrni ixcham, qisqa qilib ifodalashga yordam beradi. Olmoshlar quyidagi grammatik xususiyatlariga ega: 1) so'z yasash xususiyati yo'q (lekin olmoshlar asosida ot, fe'l, ravish, sifat yasalishi mumkin: *o'zlik, sensirama, o'zicha, menbop*); 2) juftlanib, boshqa so'z turkumi vazifasida keladi: *o'sha-o'sha, shu-shu* (ravish); 3) olmoshlar otlarga xos so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarni olishi mumkin: *unga shunisi*; 4) olmosh hech vaqt o'zidan oldin aniqllovchi olmaydi. Olmoshlarni gapda bajargan vazifasiga ko'ra quyidagi turlarga bo'lsa bo'ladi: 1) **ot toifasidagi olmoshlar**. Bular otlarning so'roqlariga javob bo'ladi, otlarga o'xshab so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarni qabul qiladi va gapda ot bajargan vazifalarni bajaradi. 2) **sifat toifasidagi olmoshlar**. Bular sifatlariga o'xshab sifatlovchi-aniqllovchi, kesim va hol vazifalarini bajaradi, o'tlashish xususiyatiga ega. 3) **son toifasidagi olmoshlar**. Bular miqdorni ifodalash uchun qo'llanadi va gapda sifatlovchi-aniqllovchi, kesim, ba'zan hol vazifalarini bajaradi.

2-§. Olmoshlarning ma'no turlari

1. **Kishilik (shays) olmoshlari** uchta shaxsni bildiradigan quyidagi olmoshlardir: *men, sen, u, biz, siz, ular*. Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. *U* kishilik olmoshiga jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda, bir *n* o'ttiriladi: *unga, unda, urdan*. Qaratqich, tushum kelishigi va qarashlilik shakli qo'shimchasi *-niki* qo'shilganida esa, *-n* tushiriladi: *men+ning=mening, sen+ni=seni, sen+niki=seniki*. Ayrim vaqtlarda *biz, siz, ular* olmoshlari birlik ma'nosida ham ishlatiladi, bunda *biz* olmoshi kamtarlik, bajirilgan ishda o'zining rolini oshirmaslik kabi ma'nolarni ifodalaydi. *Siz, ular* esa hurmat ma'nosini bildiradi, bunda *siz* olmoshiga ko'plikni ifodalash uchun *-lar* qo'shimchasi qo'shiladi. Bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari deyarli qo'shilmaydi. Kishilik olmoshlari gapda ega (*Men kejdiki*), to'ldiruvchi (*Senga aytaman*), qaratqich aniqllovchi (*Uning ukasi kelibdi*), ot-kesim (*Mening do'stim sensen*) vazifalarini bajaradi.

2. **O'zlik olmoshi** narsa-buyumni aniqlab yoki ta'kidlab ko'rsatish uchun ishlatiladigan *o'z* so'zidir. Bu olmosh narsa-buyumning shaxsga xosligini, tegishlilikni yoki shaxsning tanholigini bildiradi: *o'z uyi, o'z ukasi*. O'zlik olmoshi egalik qo'shimchasini olib, kishilik olmoshlariga sinonim bo'ladi: *o'zim - men, o'zing - sen, o'zi - u*. Bu olmosh kishilik olmoshlari bilan qo'llanganda, ularga ta'kid ma'nosini yuklaydi: *men o'zim, sen o'zing*.

O'zlik olmoshi turlanganda kelishik qo'shimchalaridan oldin egalik qo'shimchalari bo'lishi shart: *o'ziga, o'zingdan* va b. **O'z** olmoshi belgisiz kelishik ko'rinishida qo'llanishi mumkin: *O'z uying - o'zingning uying*.

3. **Ko'rsatish olmoshlari** narsa-buyumni, kimsani ko'rsatish uchun ishlatiladigan olmoshlar: *u, bu, shu, o'sha, ana, mana, ana u* yoki *anovi, mana bu* yoki *manavi, ushbu* (ko'tarinki, tantanali ma'no ifodalaydi). Ko'rsatish olmoshlari oldingi gap, gap ichidagi

ma'lum bir so'z yoki so'z birligini o'rnida qo'llanadi va ularga isthora qiladi yoxud biror-bir so'zni aniqlab keladi. So'z ma'nosini aniqlab keluvchi bunday olmoshlar aniqlanayotgan so'zdan oldin keladi: *o'sha odam*.

Kishilik olmoshi **u** bilan ko'rsatish olmoshi **u** ni gapdagi ma'nosiga qarab farqlash mumkin. Bunda **u** kishilik olmoshi *kim?* so'rog'iga (*U keldi*), ko'rsatish olmoshi **u** esa *qaysi?* so'rog'iga javob bo'ladi (*U kishi keidi*). *U, bu, shu, o'sha* olmoshlari jo'nalish, o'rin, payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga *-day, -dek, -aqa, -cha* qo'shimchalari qo'shilganda, qo'shimcha oldidan bir **n** tovuini o'rtiliriladi: *unga, bunga, shunday, o'shaqday, uncha, shunaga, o'shaqdek*.

U, bu olmoshlari juftlanib har xil narsa va shaxs, *unaqa-bunaqa* tarzida belgining ortiqlicha *uncha-muncha* tarzida oz miqdor ma'nolarini ifodalaydi. Ko'rsatish olmoshlari gapda asosan aniqlovchi (*Bu kitob ukamniki*) va kesim (*Men aytgan odam shu*) vazifalarini bajaradi. Otlashsa, ega (*SHu mening maqsadidir*), to'ldiruvchi (*Buni tushundim*), qaratqich aniqlovchi (*SHuning egasi sensan*), hol (*Bunda bulbul kitob o'qiydi*) bo'lib ham kela oladi.

4. So'roq olmoshlari biror narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi so'roqni bildirgan olmoshlardir. So'roq olmoshlarining nimaga nisbatan so'roq bildirishini quyidagi jadvaldan bilsa bo'ladi:

№	So'roq turi	Olmoshlar
1.	Shaxsga so'roq	<i>Kim?</i>
2.	Narsaga so'roq	<i>Nima?</i>
3.	Belgi-xususiyatga so'roq	<i>Qanday? Qanaqa? Qaysi?</i>
4.	Miqdorga so'roq	<i>Qancha? Necha? Nechta?</i>
5.	Tartibga so'roq	<i>Nechanchi?</i>
6.	Sabab-maqsadga so'roq	<i>Nega? Nimaga?</i>
7.	O'rin-joyga so'roq	<i>Qaerda? Qayda? Qayoqqa?</i>
8.	Paytga so'roq	<i>Qachon?</i>
9.	Mavjudlikka so'roq	<i>Qani?</i>

Kim birlik va ko'plikda qo'llanadi, egalik va kelishik qo'shimchalarini oladi: *Kim so'zlad?* *Nimalarni ko'rding?* *Nimang bor?* *Nima* olmoshi belgisiz kelishik shaklida kelishi mumkin: *Nima(ni) olding?*

Qanday, qanaqa, qaysi olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi: *qanaqa odam, qaysi kitob*. *Qaerda, qayda, qani, qayoqqa, qachon, nega* olmoshlari o'rin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlash uchun ishlatiladi: *Qachon keldi?* *Qaerda yuribdi?* *Ukang qani? Qayoqqa ketdi? Nega keldi?*

5. Belgilash olmoshlari predmet va shaxslarning yig'indisini bildiradi yoki ularni ayirib ko'rsatadi, shuning uchun ularni ikkiga bo'lish mumkin: 1) **jamlovchi** belgilash olmoshlariga *hamma, barcha, bari, jami, jamiyki, butun, yalpi* so'zlari kiradi. 2) **ayiruvchi belgilash** olmoshlariga *har* so'zining o'zi (*Har qovunlarki*...) va *har kim, har nima, har bir, har qaysi* kabi so'zlar kiradi va bu olmoshlar to'pdan ajratilgan shaxs, narsa, belgilarni bildiradi. *Har* so'zi ayrim yoziladi.

Hamma, barcha, bari olmoshlari ko'plikni anglatadi. Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *Hammalari jim. Har kimga aytaverma*.

6. Bo'lishsizlik olmoshlari inkor ma'nosini bildirgan olmoshlardir. Bular **hech** so'zining o'zi va shu so'zning ba'zi so'roq olmoshlari bilan birlashib hosil qilmadi, **hech** so'zi ayrim yoziladi. Bu olmoshlar egalik, kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *U hech kimni ko'rmadi. Hech kimni yo'q*.

Hech so'zi yakka holda qo'llanganda, ko'pincha fe'llar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi (lekin butunlay ravish turkumiga o'tmaydi): *U hech qiyinmadi*.

Bo'lishsizlik olmoshlari ishtirok etgan gaplarning kesimi inkor shaklida bo'ladi. **Hech qachon** unutmaydi.

Kimsa soʻzi hara boʻlishsizlik olmoshlari oʻrinda qoʻllanishi mumkin: *Buni kimsa (hech kim) bilmasligi kerak.*

7. Gumon olmoshlari narsa, belgi yoki voqea haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmosh turidir. Ular *alla-* yordamida yoki *-dir* qoʻshirchasi bilan hosil qilinadi: *allakim, allanima, allanarsa (narsadir emas), allaqayst, allaqayer, allaqayoq, allanechuk, allayqancha, allanechunchi, kimdir, nimadir qachondir, qandaydir, qaerdadir, qaergadir, negadir.* Gumon olmoshlari soʻroq olmoshlariga *bir, ham* soʻzlarni qoʻshish orqali yasalishi ham mumkin: *Uni kin ham chaqirayotgan edi-ya. Akasi unga bir nima deganday boʻldi.* (Baʼzan *bir nima* birikrasi boʻlishsiz olmosh oʻrinda kelishi mumkin: *Buni koʻrib bir nima demadi.*) Bu olmoshlar birlik va koʻplikda (*allakimlar*) keladi, kelishiklarda turlanadi: (*kinmidir*), egalik qoʻshimchasini oladi (*allakinim*). *Birov* soʻzi ham *kimdir, allakim* soʻzlariga sinonim boʻlgani uchun gumon olmoshi hisoblanadi. *Birov* soʻzi, shuningdek *har kim, hech kim, bitta* degan soʻzlarga ham sinonim boʻlishi mumkin.

3-§. Boshqa turkumga oid soʻzlarning olmoshga koʻchishi

Quyidagi turkumlarga tegishli ayrim soʻzlar olmoshga koʻchadi: 1) ot: *odam, kishi, inson, narsa, ish*; 2) sifat: *baʼzi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi*; 3) son: *bir*. Umuman olganda, *bir, har, hech* soʻzlari bilan keladigan koʻpgina soʻzlar olmoshga koʻchishi mumkin: *hech narsa, bir narsa, har erda.*

Eski oʻzbek tilida *men* olmoshi oʻrinda *kamina* (hozir ham ishlatiladi), *faqir, kamina kamartin, qulingiz, bandai ojizingiz* kabi soʻzlar qoʻllangan (25; 28).

4-§. Olmoshlarning tuzilish turlari

1. Sodda olmoshlar barcha olmoshlar guruhida mavjud: *men, shu, oʻz, kim, harama, hech, birov.*

2. Qoʻshma olmoshlar faqat koʻrsatish, belgilash, boʻlishsizlik olmoshlari guruhida mavjud: *ana shu, har kim, hech nima.*

3. Juft olmoshlar faqat kishilik koʻrsatish olmoshlari guruhida bor: *sizu biz, u-hu.*

4. Takroriy olmoshlar koʻrsatish, oʻzlik, soʻroq, belgilash olmoshlariga tegishlidir: *shu-shu, oʻz-oʻzini, kim-kim, barcha-barchasi.*

Olmosh tahlili namunasi	
1. Soʻrogʻi.	4. Tuzilish turi.
2. Qaysi turkum oʻrinda kelganligi.	5. Gapdagi sintaktik vazifasi
3. Maʼno guruhi.	

Takrorlash uchun savollar

1. Olmosh deb qanday soʻzlarga aytiladi?
2. Olmoshlarning grammatik xususiyatlarini sanab koʻrsating.
3. Kishilik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
4. Oʻzlik olmoshi va uning xususiyatlari haqida gapiring.
5. Koʻrsatish olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
6. Soʻroq olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
7. Belgilash olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
8. Boʻlishsizlik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
9. Gumon olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
10. Olmoshlar bilan boʻliq tovush oʻzgarishlari haqida gapiring.
11. Qaysi turkumga oid soʻzlar olmoshlarga koʻchadi?

- 12 Olmoshlarning tuzilish turlari haqida gapiring.
- 13 Turlanadigan olmoshlar haqida gapiring.
- 14 Turanmaydigan olmoshlarga misollar keltiring.
- 15 Omonim xarakterdagi olmoshlar haqida gapiring.
- 16 O'zaro sinonim bo'la oladigan olmoshlar haqida gapiring.
- 17 **-lar** qo'shimchasi qo'shilganda kuchaytirish ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
- 18 **-lar** qo'shimchasi qo'shilganda kinoya ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
- 19 **-lar** qo'shimchasi qo'shilganda hurmat ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
- 20 Qaysi olmoshlar daraja ko'rsatkichlarini olishi mumkin?

FE'L

1-§. Fe'ning leksik-grammatik xususiyatlari

Shaxs va predmetning ish-harakati va holatini ifodalaydigan mustaqil so'zlar **fe'l** deyiladi. Masalan: *Men olimlarga, ilohiyotchilarga, tarixshunoslarga hurmat-ehtirom ko'rsatdim va e'zozladim. (A.Temur). Mehnat insonida ijodiy kuch uyg'otadi (Tafakkur jurnali).*

Grammatikada harakat va holat tushunchasi juda keng. Fe'l holat, belgining yuzaga kelishi, o'zgarishi kabi jarayonlarni ham harakat tarzida anglatadi: *o'rik gulladi, yaproqlar sarg'aydi, bola uxlayapti* kabi.

Fe'llarning barchasi bir umumiy *nima kilmoq?* degan so'roqqa javob bo'ladi.

Fe'l o'ziga xos morfologik belgilarga ega, ya'ni:

1) ish-harakatning predmetga (to'ldiruvchiga) munosabati fe'ldagi o'timli va o'timsizlik ma'nosini hosil qiladi: *o'qimoq, yozmoq* - o'timli fe'l; *o'tirmoq, chiniqmoq* - o'timsiz fe'l;

2) ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkorni anglashilishiga ko'ra fe'llar bo'lishli va bo'lishsizlik ma'nosini bildiradi: *ayt* - bo'lishli, *aytma* - bo'lishsiz; *bilgan* - bo'lishli, *bilgani yo'q* - bo'lishsiz fe'l;

3) ish-harakat bilan uning bajaruvchisi, obyekt va subyektlar orasidagi munosabat nisbat ma'nosini hosil qiladi: *kiydi* - aniq nisbat, *kiyindi* - o'zlik nisbat, *kiyildi* - majhullik nisbat, *kiydirdi* - orttirma nisbat;

4) ish-harakatning voqelikka munosabati mayl ma'nosida aks etadi: *bordi, bormoqda, bo'moqchi* - aniqlik mayli; *boray, borgin, borzin* - buyruq-istak mayli; *borsa* - shart mayli;

5) ish-harakatning nutq so'zlanib turgan payt bilan munosabati fe'ldagi zamon ma'nosini hosil qiladi: *o'rgandim* - o'tgan zamon, *o'rganayapman* - hozirgi zamon, *o'rganmoqchiman* - kelasi zamon;

6) ish-harakatning biror grammatik shaxs (birlik yoki ko'plikda) tomonidan bajarilishi yoki bajarilmasligi fe'ldagi shaxs-son ma'nosida aks etadi. Fe'l shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanadi: *qiziqdim, qiziqding, qiziqdi; qiziqdik, qiziqdingiz, qiziqdilar*.

Demak, fe'l o'tirali-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son ma'nosini ifodalash kabi o'ziga xos morfologik belgilarga ega.

Shu bilan birga fe'ling sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi kabi o'ziga xos vazifadagi shakllar ham mavjud (*ishongan odam* - sifatdosh; *ishonib, ishongech* - ravishdosh; *ishonish, ishonmoq kerak* - harakat nomi). Fe'ling bu vazifadagi shakllari gapda ma'lum bir gap bo'lagi vazifasini bajarishga moslashgan bo'ladi.

Fe'l o'ziga xos irassus so'z yasallsh tuzumiga ham ega: *behola, u'g'ay, tinchi, suvsira* – affiksatsiya usul bilan yasalgan fe'llar; *varsand' bo'lmoq, javob' bermoq, sotib olmoq* – kompozitsiya usuli bilan yasalgan yasama fe'llar.

Fe'llarda modal shakl yasallshi ham mavjud. u o'z ichida turli xil qo'shimcha ma'nolarni aks ettiradi: *kulimsira* – kucustzlik, *turtkila* – davomiylik, *yozib bo'ldi* – tugallanganlik kabi.

Fe'l o'ziga xos sintaktik vazifalarga ham ega:

1) sof fe'l gapda, asosan, kesim vazifasini bajarib keladi. Masalan: *Insonni mehnat, odebni yaxshi fazilat bezaydi* (*Hikmatlar xazinasi*);

2) fe'lning vazifadosh shakllari sifatdosh, sifatlovchi-aniglovchi, ravishdosh, hol, harakat nomi, ega, qaratuvchi-aniglovchi, to'ldiruvchi kabi gap bo'laklari vazifasini ham bajarib keladi. Masalan: *O'zingga voaaan narsani boshqalarga ham; ravo ko'r* (*Hadis namunalari*). *Dunyoda eng yomoni faqat o'zini bilib o'zgani unuti' yashashdir* (*I.Karimov*). *Ilm-fanga intilish insomning eng oliy ma'naviy harkatlaridandir* (*Pedagogika tarixi*).

2-§. O'timli va o'timsiz fe'llar

O'timli va o'timsiz fe'llar fe'l anglatgan harakatning predmetga munosabati orqali belgilanadi.

Fe'ldagi anglashilgan harakatning tushum kelishigi formasidagi ot bilan (yoki otlashgan so'z bilan) ifodlangan predmetga o'tganligini bildiradigan fe'llar o'timli fe'l deyiladi.

Masalan: *Hammamiz shu tuproqning suvini ichganmiz, non-tuzini eganmiz* (*I.Karimov*).

Bu gap *ichganmiz, yeganmiz* fe'llaridan anglashilgan harakat bevosita tushum kelishigi shaklidagi *suvini, non-tuzini* so'zlari bilan ifodalangan predmetga o'tadi. Demak, o'timli fe'llar tushum kelishigi shaklidagi ot bilan bog'lanadi.

Ba'zan fe'l anglatgan harakat yoki holat predmetning bir qismiga o'tishi yoki harakat o'tgan predmet shu harakatning bajarilishida vosita bo'lishi mumkin. Bunday holda o'timli fe'llar jo'nalish va chiqish kelishigi shaklida qo'llangan otlar bilan ham birikadi. Qiyoslang: *nonni oling – nondan oling, otni mining – otga mining*.

Biron predmetga bevosita o'tmaydigan harakatni anglatadigan fe'llar o'timsiz fe'l deyiladi. Masalan: *Ko'ngil quvonchi uning kuchsizligidan dalolat beradi* (*Tafakkur gulshani*). *Pokiza aql insonni ayb va kamchiliklardan qutqaradi* (*U.Mahkamov*).

Bu gaplardagi *dalolat beradi, qutqaradi* fe'llaridan anglashilgan harakat bevosita tushum kelishigida kelgan otni boshqarmagan, boshqa predmetga o'tmagan, balki harakat bajaruvchining o'zida qolgan.

Fe'ldagi o'timli va o'timsizlik ma'nosi ikki xil usul bilan ifodalanadi:

1. Leksik-semantik usul. Bunda fe'llar o'z leksik ma'nosiga ko'ra biror affiks olmagan, hech qanday shakl o'zgarishsiz (o'zak-negiz holda) o'timli yoki o'timsiz bo'ladi. Masalan: *ol, och, ko'r, yoz, ich, qo'y, so'ra, ber* kabilar o'timli; *bor, kel, o'tir, uxla, yot, yur* kabilar o'timsiz fe'llardir.

2. Morfologik usul. Bunda fe'l o'zak-negiziga qo'shiladigan fe'l nisbatini yasaydigan qo'shimchalar (o'zlik, majhullik, o'turma nisbat qo'shimchalari) o'timli va o'timsiz fe'llarni belgilab beradi. Fe'l o'zak-negiziga nisbat qo'shimchalari qo'shilganda, fe'lning o'timli-o'timsizligi quyidagicha yuz beradi:

1) o'zlik va majhullik nisbat qo'shimchalari o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi: *so'radi* - o'timli fe'l, *so'raldi* - o'timsiz fe'l, *ko'radi* - o'timli fe'l, *ko'rindi* - o'timsiz fe'l. *So'radi* o'timli fe'lga qo'shilgan *-l* majhullik nisbat qo'shimchasi, *ko'radi* o'timli fe'lga qo'shilgan *-in* o'zlik nisbat qo'shimchasi *so'radi, ko'radi* fe'llarini o'timsiz fe'llarga aylantirdi;

2) ortirma nisbat qo'shimchalari. aksincha o'timsiz fe'l u o'timli fe'lga aylantiradi: *kindi* - o'timsiz fe'l, *keldirdi* - o'timli fe'l; *yondi* - o'timsiz fe'l, *yargizdi* - o'timli fe'l; *uxladi* - o'timsiz fe'l, *uxlatdi* - o'timli fe'l.

3) ortirma nisba qo'shimchalari orcali o'timli fe'ldan yana o'timli fe'l hosil qilinadi: *esladi* - o'timli fe'l, *esladi* - o'timli fe'l; *ichdi* - o'timli fe'l, *ichirdi* - o'timli fe'l.

Qo'shma fe'llarda o'timli va o'timsizlik ma'nosi yvetakchi qismga qarab belgilanadi. Masalan: *aytib berdi*, *ko'ra boshladi*, *yozib chiqdi* qo'shma fe'llarda *aytib*, *ko'ra*, *yozib* yetakchi qismning o'timli ekanligi shu fe'llarning o'timli ekanligini ko'rsatadi. Aksircha, qo'shma fe'llarning yvetakchi qismi o'timsiz fe'ldan bo'lsa, butun qo'shma fe'l o'timsiz bo'ladi: *o'sa boshladi*, *qurvonib ketdi*, *kulib qo'ydi* kabi.

3 - §. Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkor tushunchasi fe'ldagi bo'lishli va bo'lishsizlik ma'nosini anglatadi.

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiqni anglatuvchi fe'llar bo'lishli fe'l deyiladi. Fe'ldagi bo'lishlilik ma'nosini ifodalovchi maxsus grammatik ko'rsatkich yo'q: *o'qi*, *eslat*, *qo'lgan*, *borsa*, *aytib bergan*, *o'qib chiqdi*, *hurmat qil* kabi. Masalan: *Ona so'zining o'zi har yurakka jarangli sado beradi* (*Hikmatlar guldasi*). *O'z burchini bajarishdan mamnun odamligina erkin yashaydi* (*Tafakkur gulshani*).

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi inkorni anglatuvchi fe'llar bo'lishsiz fe'l deyiladi. Bo'lishli fe'l bo'lishsiz fe'lni hosil qilish uchun asos bo'ladi. Fe'lning bo'lishsiz shakli quyidagicha yasaladi:

1. Fe'l negiziga *-ma* (bu affiks urg'u olmaydi), *-may*, *-mas*, *-masdan*, *-maslik* affikslarini qo'shish: *ko'rmadi*, *kelmagach*, *bajarmadi*, *yoqmas*, *avaylamasdan*, *o'smaslik* kabi.

Ko'rinadiki *-mo* elementi *-may*, *-mas*, *-masdan*, *maslik* affikslarining tarkibida uchraydi. Bu affikslar so'f fe'lga va fe'l shakllariga (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi) qo'shilib inkor ma'nosini ifodalashda asosiy morfologik ko'rsatkich sanaladi. Masalan: *G'ulomfon darpardasi yonidan qalin qorni g'irchillatib o'tgon dupurni ham eshitmadi*. (*M. Ismoilov*). *Tog' arqon bilan eshilmaydi* (*M. Qoshg'ariy*). *Mehnat qilmagan rohat ko'mas* (*O'zbek xalq maqoli*). *Uydagilarga aytmasdan do'sti bilan Qudratnikiga ketibdi*. *Kasal tabib kasalni davolay olmas* (*Abu Ali ibn Sino*). *Bu voqeani ko'rmaslik uchun bolalar ko'zlarini chirt yundilar*.

-ma, *-may* affikslari qo'shma fe'llarga quyidagicha qo'shiladi:

a) asosiy qismga yetakchi fe'lga qo'shiladi: *eshitmay qoldi*, *uxlamay chiqdi*, *ko'rmay qo'ldi* kabi;

b) ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *sotib o'madi*, *javob bermadi*, *o'qib chiqmadi* kabi;

d) qo'shma fe'lning har ikala qismini qo'shiladi: *aytmay qo'ymaydi*, *bormay qolmaydi*. Bunday holda bo'lishsiz shakl orqali bo'lishlilik ma'nosi anglashiladi, ya'ni *aytadi*, *boradi* kabi.

Masalan: *Buvijonimning aytishicha, astoydil yaxshi niyat qilgan odam murodi maqsadiga etmasdan qo'mas ekan* (*X. To'xtaboev*).

Eslatma: ravishdoshning *-gani* (*-kani*, *-qani*) affikslari bilan yasalgan shakliga bo'lishsizlik ifodalovchi affikslar qo'shilmaydi.

2. Fe'lning ayrim sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi shakllaridan so'ng *emas*, yo'q so'zlarini kiritish bilan bo'lishsiz fe'l hosil qilinadi: *hayratlangan emas*, *boradigan emas*, *egib emas*, *tinchigani yo'q*, *ishonish emas* kabi. Masalan: *Lekin ularning nima o'qigunini ko'rgan ham, qanday o'qiganini eshitgan ham emas* (*P. Tursun*).

3. Na inkor yuklamasini uyushiq bo'lak sifatida qo'llangan bo'lishi fe'ldan oldin fe'tirish bilan bo'lishsiz fe'l hosil qilinadi. Masalan: *Keksa chohning ke'ratig' gapidan «long qo'tib qoldi: na o'tirdi, na ketdi» (A.Qodiriy).*

4. Ba'zan oharg' va fe'lga yuklamani (-mi, -a, -ya) qo'shish hamda fe'lni takrorlash orqali bo'lishsizlik ma'nosi ifodalalanadi: *oladi-ya oladi (olmaydi); aytasan-a, aytasan (aytmaysan).*

Masalan: *Bolas. tushmagur-ey. chu'mchuqning uyasini buzib rohat toparmidi? (G'ayratiy).* «Katta bo'lsam, akamga o'xshab, albatta komandir bo'laman», - dedi Sobir. *Bo'lasan-a, bo'lasan. Komandir bo'lishga yurak kerak... (H.Nazir).*

4 -§. Fe'l nisbatlari

Fe'l ifodalagan harakat bilan uning bajaruvchisi (subyekt) va predmeti (obyekt) yoki bir necha bajaruvchi (subyektlar) orasidagi munosabatning ifodalanishi fe'l nisbati deyiladi. Harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabat turlicha bo'ladi. Ma'lum bir shaklda harakat ega bilan ifodalangan shaxs yoki predmet tomonidan bajariladi. Masalan: *Bobu: ota yurtidan batamom ajralganini endi astoydil his qiladi (P.Qodirov).*

Boshqa bir shaklda harakatning subyekt (ega) ham, obyekt ham bir shaxsning (predmetning) o'zi bo'ladi. Masalan: *Feruza hovliga tushib, shabnamda qiyg'os ochilgan atirgullar ustiga egildi. (H.G'ulom).*

Yana bir ko'rinishda harakatning bajaruvchisi sub'ekt emas, ob'ekt sanaladi yoki harakatning haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi. Masalan: *Tashqarida so'riga gilam to'shaldi, ko'rpacha solindi. Dasturxon yoyildi, choy damlandi (Tog'ay Murod).*

Shuningdek, harakat bir necha sub'ekt tomonidan birgalikda bajarilishi mumkin. Masalan: *Ichkaridan birin-ketin bolalar chiqib kelishdi (Tog'ay Murod).*

Yana bir nisbat shaklida esa harakat grammatik subyekt (ega)ning boshqa bir subyekt va obyekt ta'siri bilan bajariladi. Masalan: *Mo'minning ovozi dan qat'iyat, buyruq Laylani bo'shashtirdi (S.Z.).*

Shunga ko'ra fe'llarda besh xil nisbat ko'rinishi mavjud: 1. Aniq nisbat. 2. O'zlik nisbat. 3. Majhullik nisbat. 4. Birgalik nisbat. 5. O'rtirma nisbat.

Fe'l nisbati maxsus shakl yasovchi: qo'shimchalar yordami bilan yasaladi. Bu qo'shimchalar fe'lning leksik ma'nosini o'zgartirmaydi, balki unga qo'shimcha ma'no qo'shadi, ya'ni bu qo'shimchalar harakatning bajaruvchisi (subyekt) va predmeti (obyekt) ni ko'rsatib, gap qurilishining qanday bo'lishini bildirib turadi. Masalan: yozdi – subyekt (ega)ning o'zi bajaradigan harakat, yozildi – predmet (obyekt) tomonidan bajarilib, subyekt noma'lum harakat, yozishdi – bir necha subyektlar bajaradigan harakat, yozdirdi – subyektning obyektga ta'siri bilan bajariladigan harakat.

1. Aniq nisbat

Bu shakldagi fe'lda harakatning bajaruvchisi grammatik jihatdan ega vazifasini bajargan shaxs yoki predmet bo'ladi. To'ldiruvchi esa harakatning obyekt bo'ladi. Gapning bunday qurilishi tilshunoslikda aktiv konstruksiya (faol qurilma) deb yuritiladi. Masalan: *Navoiy shiringina yasog'liq uyda tanho ishlar edi (O.).* Ushbu gapda *ishlar edi* harakatining bajaruvchisi (subyekt) Navoiy bo'lib, u ega orqali ifodalangan. Harakatning obyekt esa *uyda* hol'i orqali ifodalangan.

Bunday shaklda maxsus nisbat ko'rsatkichi yo'q. Bu nisbat ma'nosi fe'l negizi orqali ifodalalanadi, shuning uchun ham u boshqa nisbat shakllarini hosil qilishi uchun asos bo'la oladi (qiyoslang: *o'qidi, o'qildi, o'qishdi, o'qindi* kabi).

2. O'zlik nisbat

Bu nisbatdagi fe'lda harakatning subyekti bilan obyekt b'ir shaxsning o'zi bo'ladi. Masalan: *Men har tong Toshkentning go'zligi, fayzi bilan zavqlanaman* (U.Mahkamov) gapida *zavqlanaman* fe'li tarkibida kelgan *-lan* qo'shimchasi harakatning subyekti bilan obyekt *men* shaxsi ekanligini ko'rsatib turibdi.

O'zlik nisbati quyidagi affiksalar bilan yasaladi:

a) fe'l negiziga unidan so'ng *-n*, undoshdan so'ng *-in* qo'shish bilan: *maqta-n*, *o'ra-n*, *yuv-in*, *kiy-in* kabi;

b) fe'l negiziga unidan so'ng *-l*, undoshdan so'ng *-il* qo'shish bilan: *surka-l*, *shosh-il* kabi;

v) *-lan* (*-la+-n* dan tuzilgan qo'shma affiksi) affiksini qo'shish bilan: *zavq-lan*, *tinch-lan*, *shax-lan* kabi;

g) *-ish* qo'shimchasini qo'shish bilan: *ker-ish* kabi.

So'ra, *bor*, *yugur* kabi fe'l negizlaridan (o'timli, ba'zi b'ir o'timsiz) o'zlik nisbati yasalmaydi.

3. Majhul nisbat

Bu shakldagi fe'lda harakat bajaruvchisi subyekt (ega) emas, obyekt (to'ldiruvchi) sanaladi yoki harakatning haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi.

Masalan: *Ot-aravalar birin-ketin saroyga olib kiritildi* (H.G.) gapida *olib kiritildi* harakatining bajaruvchi subyekti noma'lum, *ot-aravalar* so'zi ega vazifasida kelsa-da, obyekt vazifasini bajargan.

Kesimi majhullik nisbatidagi fe'l bilan ifodalangan gap qurilishi tilshunoslikda **passiv konstruktsiya** deb yuritiladi.

Majhul nisbat quyidagi qo'shimchalar bilan yasaladi:

a) fe'l negiziga unidan so'ng *-l*, undoshdan so'ng *-il* affiksini qo'shish bilan: *yasa-l(-di)*, *ata-l(-di)*, *yut-il(-di)*, *so't-il(-di)* kabi;

b) fe'l negiziga unidan so'ng *-n*, undoshdan so'ng *-in* affiksini qo'shish bilan: *baxtalan(-di)*, *ol-in(-di)* kabi.

Majhul nisbatdagi fe'lni hosil qilishda *-l* (*-il*) affiksi ko'proq qo'llanadi. Ba'zan ayni bir fe'l negizidan *-l* (*-il*), *-n* (*-in*) affikslari bilan ham o'zlik, ham majhul nisbat yasalishi mumkin. Bunday bir xil shaklda kelgan bir xil fe'l negizining o'zlik yoki majhul nisbatda ekanligi matndan aniqlaniladi. Masalan: *Zulfiya darsga tayyorlandi*. *Muolajaga tibbiy uskunalar tayyorlandi*.

4. Birgalik nisbat

Bu nisbatdagi fe'lda ish-harakat bir necha subyekt tomonidan birgalikda bajariladi. Masalan: *Ayollar chaqaloqqa ko'z tegmasligi uchun qilinadigan irim-sirimlarini bitirishgach, bo'ni beshikka belashdi* (O'.Hoshimov) gapida *bitirishgach*, *belashdi* fe'llari anglatgan harakatning bir necha subyekt, ya'ni ayollar tomonidan birgalikda bajarilganini anglatadi.

Birgalik nisbatdagi fe'l quyidagicha yasaladi:

a) fe'l negiziga unidan so'ng *-sh*, undoshdan so'ng *-ish* affiksini qo'shish bilan: *sara-sh(di)*, *yugur-ish(di)* kabi;

b) so'z o'zagiga *-lash* (*-la+-sh* qo'shma affiksi) affiksini qo'shish bilan: *yordam-lash(di)*, *bahs-lash(di)* kabi.

5. Oritirma nisbat

Bu nisbat shaklida harakat grammatik subyekt (ega)ning boshqa bir subyekt yoki ob'ektga ta'siri tazyiqi bilan bajariladi.

Masalan: *Kanpir nevarasiga xatni o'qitdi* gapida ikkita subyekt mavjud bo'lib, asosiy subyekt vositali to'ldiruvchi (*nevarasiga*), ikkinchi darajali subyekt esa ega (*kanpir*) vazifasida qo'llangan bo'lib, *o'qitdi* harakati subyektning subyektg'a ta'siri natijasida bajarilgan.

Shuningdek, orttirma nisbatdagi fe'lida faqat bir subyekt mavjud bo'ladi. Bunday holda harakat ob'ektga (to'ldiruvchiga) o'tadi. Masalan: *U kitob keltirdi* kabi.

Oritirma nisbat fe'l negiziga quyidagi affikslarni qo'shish bilan yasaladi:

1) fe'l negiziga -t affiksini qo'shish bilan: *qisqart*, *boyit* kabi;

2) fe'l negiziga -tir (-dir) affikslarini qo'shish bilan: *keltir*; *chaqirtir*, *kuldir*, *buzdir* kabi;

3) *sh*, *ch*, *t* undoshlari bilan tugagan fe'l negizlariga -ir affiksini qo'shish bilan: *shoshir*, *ichir*, *botir* kabi;

4) oxiri undosh bilan tugagan bir bo'g'inli fe'l negizlariga -ar affiksini qo'shish bilan: *chiqar*, *qaytar* kabi;

5) oxiri undosh bilan tugagan fe'l negizlariga -g'iz, -giz, -qaz, -g'az, -kaz, -qiz, -kiz affikslarini qo'shish bilan: *turg'iz*, *egiz*, *o'tkaz*, *qutqaz*, *yutqiz*, *etkiz* kabi;

6) oxiri *m*, *q* undoshlari bilan tugagan fe'l negizlariga -iz affiksini qo'shish bilan: *tomiz*, *oqiz* kabi;

7) fe'l negiziga -sat (-sa+*t* qo'shma affiksi) affiksini qo'shish bilan: *ko'rsat* (faqat *ko'r* fe'l negiziga qo'shiadi) kabi.

5-§. Fe'lning vazifadosh shakllari

Fe'lning gapda ma'lum bir gap bo'lagi vazifasini bajarishga mos bo'lgan shakli uning funksional⁷⁵ formasi deyiladi. Fe'lning funksional formalari gapda kesim, hol, amqovchi, ega va to'ldiruvchi vazifalarida keladi.

O'zbek tilida fe'lning funksional formalariga sof fe'l, ravishdosh, sifat-dosh, harakat nomi kiradi.

1. Sof fe'l

Fe'lning tuslangan formada qo'llanib, kesim vazifasini bajarishga mos shakli **sof fe'l** deb ataladi. Sof fe'l har uch zamon shaklida qo'llangan anqlik, buyruq-istak, shart mayli formasidagi fe'llarni o'z ichiga oladi. Masalan: *To'g'ri so'z odam butun hayoti davomida mehr, sadoqat murlarini tarqatadi* (U.Mahkamov). *Kimki oz bilsa, ozga o'rgatadi*. (*Tafakkur gu'shani*). *Aqlni beaqliden o'rgan* (Maqol).

2. Ravishdosh

Harakatning belgisini (harakat tarzidagi belgi) anglatadigan, gapda ko'pincha hol yoki ergash gapning kesimi vazifasini bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli ravishdosh deyiladi. Masalan: *Ilmu hunarni Xitoydan bo'lsa ham borib o'rganinglar* ("Pedagogika tarixi"dan). *Choyga fотиha o'qilgach, hamma o'rindan turdi* (S.Ahmad). Bu misollarning birinchisida

⁷⁵ *Funksiya* – lat. function – «faoliyat», «vazifa».

o'qib ravishdoshi hol vazifasini, ikkinchi misoldagi o'qilgach ravishdoshi ergash gapning keam vazifasini bajargan.

Ravishdosh quyidagi affiksalar bilan yasaladi:

1) fe'l o'zak-negiziga ulidan so'ng -b, undoshdan so'ng -b affiksini qo'shish bilan: *o'qib, borib*;

2) fe'l o'zak-negiziga ulidan so'ng -y, undashdan so'ng -a affiksini qo'shish bilan: *o'qiy-o'qiy, bora-bora*.

Bu affiksalar bilan yasalgan ravishdoshlar nuqda, asosan, takroriy holda qo'llanadi.

-b (-ib), -a, -y affikslari bilan yasalgan ravishdosh qo'shma fe'l (sof fe'l) tarkibida yetakchi qism vazifasida ham keladi: *yoza boshladi, o'qib chiqdi* kabi.

3) -gani (-kani, -qani) affikslari bilan: *o'qigani, aytgani* kabi;

4) -gach (-kach, -qach) affikslari bilan: *o'qigach, borgach* kabi;

5) -guncha (-kuncha, -quncha) affikslari bilan: *o'qiguncha, borguncha* kabi.

Fe'l o'zak-negizi k yoki g undoshi bilan tugasa, -kani, -kach, -kuncha tarzida, q yoki g' undoshi bilan tugasa, -qani, -qach, -quncha tarzida qo'shilad: *ekkani, ekkach, ekkani, ekkuncha; chiqqani, chiqqach, chiqquncha* kabi.

Fe'lning ravishdosh shakli fe'l singari harakat tushunchasini anglatib, fe'lga xos quyidagi morfologik belgilarga ega, ya'ni:

1) o'timli-o'timsizlik ra'nosini ifodalaydi: *eslab* - o'timli, *kulib* - o'timsiz ravishdosh;

2) bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosiga ega: *ko'rib* - bo'lishli, *ko'rmay, ko'rmasdan* - bo'lishsiz ravishdosh; *kulguncha* - bo'lishli, *kelmaguncha* - bo'lishsiz ravishdosh; *o'tgach* - bo'lishli, *o'tmagach* - bo'lishsiz ravishdosh.

-gani (-kani, -qani) affiksi bilan yasalgan ravishdoshning bo'lishsizlik shakli yo'q (-ma bo'lishsizlik qo'shimchasini olmaydi).

3) nisbat ma'nosini anglatadi: *yasab* - aniq nisbat, *yasatib* - o'zlik nisbat, *yasatib* - majhullik nisbati, *yasashib* - birgalik nisbat, *yasatib* - orttirma nisbat;

4) ravishdoshlar tuslovchi qo'shimchalarni olish-olmaslik xususiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: tuslanadigan ravishdoshlar va tuslanmaydigan ravishdoshlar.

Tuslanadigan ravishdoshlarga fe'l negiziga -b (-ib), -a, -y affikslarni qo'shish bilan shakllangan ravishdoshlar kiradi.

Bu guruhdagi ravishdoshlar tuslangan holda sof fe'lga aylanadi. Masalan: *Kechaning tili qorasida yulduzlar yorqin vonadi* (O). *Oyoq ostimizda munchoq-munchoq oq, sariq gullar sochilib yotibdi* (B.Jahongirov).

Tuslanadigan ravishdoshlar tuslovchi olmagan holda ham qo'llana oladi. Masalan: *Vohid ko'l sochlarini taray-taray boqqa sho'ng'idi* (O.YOqubov). *Mashina silkinib olatinga intildi* (S.Ahmad).

Ravishdoshlarning -gach (-kach, -qach), -gani (-kani, -qani), guncha (-kuncha, -quncha) affikslari yordamida hosil qilingan shakllari tuslanmaydigan ravishdoshlar sanaladi: *etgach, ekkach, chiqqach; etgani, ekkani, chiqqani; etguncha, ekkuncha, chiqquncha* kabi. Masalan: *Sultonali tong otguncha ikki go'dakning qo'ynini puch yeng'oqqa to'ldirib chiqqan* (A.Qodiriy). *Uzun, qorong'i yo'lakka chiqqach, Unsin to'xtadi* (O). *Siz bilan maslahatlashgani keldin* (B.Rahmonov).

d) zamon ma'nosini ifodalaydi. Ravishdoshning zamon ma'nosini ifodalashi n sbiy zamon sanaladi, chunki ravishdoshning zamoni shu gapdagi tuslangan fe'lning zamoniga nisbatan belgilanadi.

Ravishdoshlar zamon ma'nosiga ko'ra uchga bo'linadi: o'tgan zamon ravishdoshi, hozirgi zamon ravishdoshi, kelasi zamon ravishdoshi.

O'tgan zamon ravishdoshlari fe'l o'zak-negiziga -b (-ib), -gach (-kach, -qach) affikslarni qo'shish bilan hosil qilinadi: *qolib, o'qib, qolgach, o'qigach* kabi.

-b (-ib) affiksi bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan asosiy harakatdan ilgari bo'lgan harakatni yoki asosiy harakatin oldin boshlangandek ko'rinsa ham ammo u bilan bir vaqtda yuz bergan harakatni anglatadi. Masalan: *Zulfiya javob so'rab keldi* gapida *so'rab* ravishdoshi asosiy harakatdan (*keldi* harakatidan) oldin ro'y bergan harakatni bildirsa, *U kulib gapirmoqda* gapida esa *kulib* ravishdoshi asosiy harakat (*gapirmoqda* harakati) bilan bir vaqtda yuz beradigan harakatni anglatadi.

-b (-ib) affiksi bilan yasalgan ravishdosh tuslanganda, o'tgan zamon hikoya fe'lini hosil qiladi.

Fe'l negiziga -gach (-kach, -qach) affiksini qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslanmaydigan ravishdosh bo'lib, u tuslangan fe'l ifodalagan harakatdan ilgari uning bajarilishi (yoki bajarilmaslik) sababi yoki paytini ko'rsatadigan harakatni anglatadi. Masalan: *Uch-to'rt kun mehmondorchilikda yurishgach, maktabdan qaytdilar* (P.Tursun). *Zorlanishdan, ichni eyishdan boshqa hech nima qo'lidan kelmagach, nima qilsin* (M. Ismoiliy).

Hozirgi zamon ravishdoshi fe'l o'zak-negiziga -a, -y affikslarini qo'shish bilan hosil qil nadi: *bora-bora, ishlay-ishlay* kabi.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan asosiy harakat bilan bir vaqtda ro'y beradigan harakatni anglatib, uning bajarilish holati, paytini ko'rsatadi. Masalan: *Toma-toma ko'l bo'lor, hech tommasa cho'l bo'lor* (Maqol). *Tog' oralig'ida qalin qor eriy-eriy odam bemalol kira oladigan g'or bo'lib qolibdi* (S.Anorboyev).

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar nutqda odatda, takroriy so'z shaklida qo'llanadi. Yakka holda ishlatilganda, ravishdosh anglatgan harakatdan tuslangan fe'l anglatgan harakatga tezlik bilan o'tilganlik ma'nosi hosil bo'ladi. Masalan: *Sultonmurod kela o'qishga kirishdi*.

Hozirgi zamon ravishdoshi tuslanib, hozirgi-kelasi zamon fe'lini hosil qiladi. Masalan: *Sada tagidagi hovuzning suvida yaproqlar suzadi* (S.Z.).

Kelasi zamon ravishdoshlari fe'l negiziga -gani (-kani, -qani), -guncha (-kuncha, -quncha) affikslarini qo'shish bilan yasaladi: o'qigani, tinchiguncha kabi.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar tuslanmaydi. Fe'l negiziga -gani (-kani, -qani) qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan harakatdan so'ng bajarilishi maqsad qilib olingan harakatni anglatadi. Masalan: *Afen bugun yuragimni ochib gapirgani keldim* (U.).

Fe'l negiziga -guncha (-kuncha, -quncha) affiksini qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan harakatning davom qilish vaqtining o'lchovi sifatidagi harakatni ifodalaydi. Masalan: *Yo'lchi so'zlaguncha, Tanti boyvachcha qorong'ida yo'qoldi* (O.).

Shu bilan birga ravishdosh o'ziga xos sintaktik belgilarga ham ega, ya'ni:

1) gap tarkibida boshqa so'zlarni boshqarib kela oladi;

2) tuslanadigan ravishdoshlar tuslovchi olmagan holda hol va -b (-ib) affiksi bilan yasalgan ergash gapning kesimi vazifasini bajaradi: *Gulnorning egnida kaltagina qora (lapis) kamzul yuvila-yuvila yuqqalashgan* (O.). *Ibn Iroq uning gapidan zavalanib kuldi* (M.Osim). *Kursi ustiga dasturxon yozilib, meva-cheva to la patnis qo'yildi* (O.).

Shuningdek, tuslanadigan ravishdoshlar o'zlariga tobe bo'lgan so'zlar bilan sostavli hol sifatida, ravishdosh o'ram tarzida ajratilgan hol vazifasini ham bajaradi: *Bozor darvozasi yoniga kelishganida bir to'da odamni ko'rib to'xtab qolishdi* (O.Hoshimov). *Aprel oqshomlaridan birida Farida ikkovlari shuhar aylanib yurib stadionga kirib qolishdi* (O.Hoshimov). *Keng, baland, serhasham chodirda oltin shamdonlarni qo'yib, Navoiy yaqin belhali bilan suhbatlashib o'tirardi* (O.).

3) tuslanmaydigan ravishdoshlar gapda hol, ajratilgan ikkinchi darajali bo'lak va ergash gapning kesimi vazifasini bajarib keladi: *Oradan uch oy o'tib hash-pash deguncha issiq kunlar etib keldi* (S.A.). *U oltinsoyliklarni kanal va buloq qazigani boshlab ketdi* (S.H.R.).

Shartning nozik va qaltilisligi ko'z oldiga kelgach, yuragi orqasiga tortib ketdi (H.N.). Asahxon karvon o'tib ketguncha, yo'l yoqasida qo'l siltab tirdi (H.G.).

-gani (-kani, -qani) affiksi bilan yasalgan ravishdosh gapda faqat hol vazifasini bajaradi.

3. Sifatdosh

Predmet belgisini harakat va holat vositasida bildiradigan, gapda sifatlovchi-aniiqllovchi vazifasini bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli **sifatdosh** deb ataladi: *So'zlayotgan kishining o'ziga emas, so'ziga e'tibor qil* («Tafakkur gulshani»). Ko'channing ikki cheti-dagi turli mallar bilan *savdo qiluvchi* do'konlar joylashgan (M.Qoriev) gaplaridagi *so'zlayotgan, savdo qiluvchi* sifatdoshlari *kishi, do'konlar* otlariga bog'lanib, uning harakat belgisini bildirib, sifatlovchi (aniiqllovchining bir turi) vazifasini bajargan.

Sifatdosh quyidagi affiksalar bilan yasaladi:

1) fe'l o'zak-negiziga *-gan* (-kan, -qan) affikslarni qo'shish bilan: yuklagan, kechikkan, qiziqqan (fe'l negizi *k* yoki *g* bilan tugasa, *-kan*; *q* yoki *g* bilan tugasa, *-qan* turida).

Bu affiks sifatdosh yasashda eng mahsulдор, umumli affiks sanaladi.

Eski o'zbek adabiy tilida *-gan* affiksining ekvivalenti *-mish, -dik* affikslari bilan ham yasalgan (bu affiksalar hozir ham uchraydi).

2) fe'lning *-a, -y* affiksi bilan tugagan ravishdosh negiziga *-digan, -yotgan* affikslarni qo'shish bilan: *kelayotgan, o'qiyotgan, boradigan, ishlaydigan* kabi;

3) fe'l o'zak-negiziga *-r* (-ar) qo'shilishi bilan (unlidan so'ng *-r*, undoshdan so'ng *-ar*): *buklar, ko'kar* kabi;

4) fe'l o'zak-negiziga *-vchi* (-uvchi) qo'shilishi bilan (unlidan so'ng *-vchi*, undoshdan so'ng *-uvchi*): *boshlovchi, kutuvchi* kabi;

Eski adabiy tilda sifatdoshning bu turi *-guchi, -g'uchi* shaklida ham ishlatilgan: *aytguchi, kelguchi*. Bu shakl hozir ham she'riyatda uchraydi: *Kulimsirab turg'uchi toleing porloq* (G'.G').

Bu affiks bilan yasalgan sifatdoshning ot so'z turkumiga ko'chish holati ham uchraydi: *o'quvchi, to'quvchi, yozuvchi* kabi.

5) fe'l negiziga *-ajak* qo'shilishi bilan: *kelajak, bo'lajak* kabi;

6) fe'l negiziga *-gusi, -g'usi* qo'shilishi bilan: *kelgusi, bo'lg'usi* kabi.

Sifatdosh leksik-semantik jihatdan harakat tushunchasini anglatadi. Shunga ko'ra sifatdosh fe'l sanaladi va fe'lga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga egadir, ya'ni:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'qigan, yozdirgan* - o'timli; *qolgan, qiziqtirgan* - o'timsiz sifatdosh;

2) bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'qigan* - bo'lishli, *o'qimagani* - bo'lishsiz; *aytar* - bo'lishli, *aytmas* - bo'lishsiz sifatdosh;

3) nisbat ma'nosini anglatadi: *yuvgan* - aniq nisbat, *yuvingan* - o'zlik nisbat, *yuvilgan* - majhullik nisbat, *yuvishgan* - birgalik nisbat, *yuvdirgan* - ortirma nisbat;

4) sifatdoshlarni tushlanganda anqlik mayhning biror zamoniga xos bo'lgan fe'lning hosil qiladi (o'f fe'lga aylanadi) va kesim vazifasini bajaradi: *Bu hofiz buin olamga tanilgan* (O.).

Sifatdoshning deyarli barcha shakllari tushlanis xususiyatiga (*-yotgan* shaklidan tashqari) ega. *-r* (-ar) bilan yasalgan sifatdosh shakli esa hozirgi tilda ko'proq tushlangan shaklda ishlatiladi: *o'qirgan, o'qirsan, o'qir; o'qirmiz, o'qirsiz, o'qir(lar)* kabi;

5) sifatdosh zamon ma'nosini ifodalaydi. Atributiv (sifatlovchi) holatida kelgan sifatdoshning zamon ma'nosi nisbiy sanaladi, chunki sifatdoshning zamoni nutq momentiga nisbatan emas, balki fe'l-kesimning zamoniga nisbatan belgilanadi: *Ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lidan yurgan kishi ulug'likka ega* (YUsuf Xos Xojib) gapida tushlangan fe'l etadi

Hozirgi-kelasi zamonni ifodalasa, *ko'ng'ini kichik tutgan, kamtarlik yo'ldan turgan* sifatdoshlari o'tgan zamonni ifodalaydi.

Sifatdoshlar zamon ma'nosiga ko'ra uch gurubga bo'linadi: o'tgan zamon sifatdoshi, hozirgi zamon sifatdoshi, kelasi zamon sifatdoshi. Sifatdoshlarni hosil qiluvchi maxsus grammatik ko'rsatkichlar sifatdoshning nisbiy zamon ko'rsatkichi ham sanaladi.

O'tgan zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlanib turgan vaqtdan ilgari bo'lgan harakat belgisini anglatadi. -gan (-kan, -qan) grammatik ko'rsatkichlari bilan yasalgan sifatdosh o'tgan zamon sifatdoshini hosil qiladi: *Murabbiysi bo'lnagan odamni hayot o'zi tarbiyalab qo'yadi* (A.Talar so'zi).

Hozirgi zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlashib turgan vaqtda davom etayotgan harakat belgisini anglatadi.

Hozirgi zamon sifatdoshi -yotgan, -vchi (-uvchi) affikslerini qo'shish bilan hosil bo'ladi: *Adolat biz qurayotgan jamiyatning mezonini bo'lmog'i dardor* (I.A.Karimov). *Eimurod bu erga keluvchi mehmonlarning hammasini tanib oldi* (P.Tursun).

Kelasi zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlanib turgan vaqtdan keyin bajariladigan harakat tarzidagi belgisini anglatadi. Kelasi zamon sifatdoshi -r (-ar), -digan, -ajak affiksleri bilan yasaladi: *Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt* (Maqol). *Dehqon kelasi kuzda oladigan hosilining g'amini shu kuzdan ko'radi* (M.Ismoilov).

Sifatdosh fe'l shaklining «sifatdosh» deb atalishi, uning sifat singari predmetning belgisini bildirishiga ko'radir. Sifatlar predmetning rangi, hajmi, mazasi, xususiyati kabilarni bildirsa, sifatdosh predmetning harakat va holat belgisini anglatadi.

Demak, sifatdosh sifatga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga ham egadir, ya'ni:

1) sifatdosh morfologik jihatdan o'zgar olmaydi (egallik, kelishik, ko'plik affikslerini olmaydi);

2) sifatdosh otga bog'lanib kelib, predmetning harakat belgisini bildiradi va gapda sifatlovchi vazifasini bajaradi: *Ko'klam quyoshidan ko'kargan qirlar, ko'm-ko'k* (H.Olimjon). *Xadichabegim yurt uchun qayg'uradigan bir malika ekanini ko'rsatishni sevardi* (Oybek).

3) sifatdosh otlashish xususiyatiga ega, bunday holda sifatdosh bog'lanib kelgan ot qo'llanmaydi va sifatdosh ot kabi so'z o'zgartiruvchi (egallik, kelishik, ko'plik affikslerini) affikslerini olmaydi, ot singari sintaktik vazifalarni (ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi) bajaradi: *Yo'lni bilgan qoqilmaydi* (Maqol). *Qishloq xo'jaligida bevosita ishlab chiqaruvchining o'zi xo'jayin bo'lishi shart* (I.Karimov). *Ko'p yurgandan so'rama, ko'p ko'rgandan so'ra* (Maqol). *Dushmanga nafrati bo'lnaganning Vatanga muhabbati bo'lmas* (Maqol).

4. Harakat nomi

Ish-harakatning atamasi bo'lib, gapda otga xos vazifalarni bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli **harakat nomi** deb ataladi. Ilm-fanga intilish insonning eng oliy ma'naviy harakatlardanidir. *Chavandoz bu gaplarni Ertovevga aytishini ham, aytmaslikni ham bilmay turgandi* (O.YOqubov). *Mustaqilligimiz tufayli xalq va Vatan tarixi, boy ilmiy va adabiy merosga xolisona yondashishning g'uvohi va shohidi bo'lmoqdamiz* (Rahim Volodov) gaplaridagi intilish, aytishni, aytmaslikni, yondashishning fe'l shakllari harakatning atamasi (nomi) bo'lib, gapda otga xos ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi vazifalarini bajaragan.

Harakat nomi quyidagi shakl yasovchi affiksler bilan yasaladi:

1) fe'l negiziga -sh (-ish) qo'shish bilan (unidan so'ng -sh, undoshdan so'ng -ish): *o'qish, yozish, ishlash, chiqish* kabi;

Harakat nomining -sh (-ish) affiksi bilan yasalgan shakl: otga yaqin turadi, shuning uchun ham bu shaklda harakat nomi otga ko'chishga moyil bo'ladi.

2) fe'l negiziga -v (-uv) qo'shish bilan (unidan so'ng -v, undoshdan so'ng -uv): *ishlov, bag'ishlov, boruv, keluv* kabi;

Bu affiks bilan yasalgan harakat nomi hozirgi o'zbek tilida kam ishlatiladi.

3) fe'l negiziga -moq qo'shish bilan: *o'smoq ulg'aymoq, o'rganmoq* kabi.

Harakat nomining -moq affiksi bilan yasalgan shakli fe'lga juda yaqin turadi, chunki har qanday fe'lning bosh shakli yo buyruq-istak mayli shaklida *esla, shosh* kabi; yoki *eslamog, shoshmog* kabi harakat nomi shaklida olinadi.

Harakat nomi leksik-semantik jihatdan harakat tushunchasini anglatadi. Shu jihatdan harakat nomi fe'lga xos grammatik xususiyatlariga ega:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'rganish, ko'rmoq* - o'timli harakat nomi; *yugurish, ishonmoq* - o'timsiz harakat nomi;

2) nisbat ma'nosiga ega: *yutmoq* - aniq nisbat, *yasnamoq* - o'zlik nisbat, *baholamoq* - majburiy nisbat, *qiziqmoq* - ortirma nisbat,

3) harakat nomining bo'lishsiz shakli faqat -maslik affiksi bilan yasaladi: *aytish* - bo'lishli harakat nomi, *avtmasslik* - bo'lishsiz harakat nomi.

4) harakat nomi zamon ma'nosiga ega emas. Lekin ma'lum bir qulay sharoitda unda hozirgi-kelasi zamon ma'nosi aks etadi: *O'rlada farzand tarbiyasiga har tomonlama e'tibor bermog'lozim* (O.Karimova).

5) boshqa fe'l shakllari singari harakat nomi boshqarish xususiyatiga ega.

Shuningdek, ish-harakatning nomini bildirish jihatdan harakat nomi otga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga ham ega, ya'ni:

1) harakat nomi: son, egalik va kelishik affikslerini oladi;

2) harakat nomi ot singari ega, qaratqich aniqlovchi, to'ldiruvchi ko'makchili shaklda hol va kesim vazifalarini bajaradi: *Zumradning tikishi - go'zal, ipakni turlashi ham mohirona* (O.). *Bilim va tushunishga intil kunu tun* (Y'Usuf Xos Xojib). *Rais Jo raboev bilan jiddiy tortishadigan so'ng juda qattiq asabiylashdi* (SH.R.). *O'zini olim, fozilman deb maqtanish, shu bilan g'ururlanish jaholatning bir ko'rinishidir* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

6-§. Fe'llarning tuslanishi (shaxs-son kategoriyasi)

Ish-harakat ma'lum bir grammatik shaxs tomonidan bajariladi (yoki bajarilmaydi). Grammatik shaxs so'zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o'zga (III shaxs yoki predmet) bo'lishi mumkin.

Grammatik shaxs grammatik son (birlik yoki ko'plik) bilan birgalikda ifodalanadi. Fe'llardagi bunday grammatik shaxs va son ma'nosi ma'lum bir grammatik ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Masa an: o'qdim, o'qisam, o'qisang, o'qiyapman, o'qibman, o'qiy fe'llari tarkibidagi -m, -man, -y qo'shimchalari ish-harakatning I shaxs so'zlovchi, ya'ni yakka shaxs tomonidan bajarilganini ko'rsatsa; o'qidik, o'qisak, o'qiyapmiz, o'qibmiz, o'qiylik fe'llari tarkibidagi -k, -miz, -ylik affiksleri ish-harakatning II shaxs, lekin ko'p so'zlovchilar (shaxslar) tomonidan bajarilganini ifodalaydi.

Demak, ish-harakatning bajaruvchisi uch shaxs va 2 son tushunchalarini aks ettiruvchi affiksleri o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham bunday affiksler **shaxs-son affiksleri** deb yuritiladi. Fe'llarning shaxs-son affiksleri bilan o'zgarishi esa tuslanish deyiladi. Shaxs-son affiksleri tilshunoslikda **tuslovchi affiksler** deb ham yuritiladi.

O'zbek tilida tuslovchi affiksler fe'l shakllariga turlicha ko'rinishda qo'shiladi. Shu jihatdan tuslovchi affiksler uch guruhga bo'linadi.

1. Birinchi guruh tuslovchilar

Bu guruhga mansub tuslovchilar aniqlik va shart-isak maylidagi -di, -sa qo'shimchalarini olgan so'f fe'l negizidan so'ng va edi to'liqsiz fe'lga qo'shiladi: keldi-m, keldi-ng, keldi; kelsa-k, kelsa-ng, kelsa(lar) kabi.

Fe'llarning bunnch guruhi tuslovchilar bilan tuslanishi quyidagicha:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	<i>vozdim, vozsam, yozgan edim</i>	<i>zdik, yozsak, yozgan edik</i>
II	<i>vozding, vozsang, yozgan eding</i>	<i>vozdingiz, yozsangiz, yozgan edingiz</i>
III	<i>vozdi, yozsa, yozgan edi</i>	<i>vozdi(-lar), yozsa(-lar), yozgan edi(-lar)</i>

2. Ikkinchi guruh tuslovchilar

Bu affiksalar *-b(-ib)*, *-a(-y)* qo'shimchasi bilan shakllangan ravishdoshlardan, sifatdoshlardan (*-yotgan* qo'shimchasidan tashqari), shuningdek, *-yap*, *-moqda*, *-yotib*, *-moqchi* bilan shakllangan fe'l negizidan so'ng qo'shiladi. Mazkur guruhdagi tuslovchilar III shaxsdagina ikki xil ko'rinishda bo'ladi, ya'ni birinchi xil ko'rinishda *-b(-ib)*, *-a(-y)* qo'shimchasi bilan shakllangan ravishdoshlar hamda *-yap*, *-yotib* bilan shakllangan fe'llar III shaxs birlikda *-di (-ti)*, ko'plikda *-di(lar)*, *-ti(lar)* shaxs-son affikslari bilan shakllanadi.

Ikkinchi xil ko'rinishda esa fe'lning sifatdosh shakllariga (*-gan*, *-r(-ar)*, *-digan*, *-vchi(-uvchi)* bilan hosil qilingan shakllariga), *-moqda*, *-moqchi*, *-yotir* bilan shakllangan fe'l negizlari, shuningdek, fe'llar ekan, emish to'liqsiz fe'llari bilan birga qo'llansa, III shaxsda shaxs ko'rsatkichi shakllanmaydi (nol ko'rsatkichli shaklda keladi).

Fe'llarning ikkinchi guruh (A,B ko'rinishi) tuslovchilar bilan tuslanishi quyidagicha: «A» ko'rinishi

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	<i>yoziman, yozayotibman, yozaman</i> <i>vozyapman</i>	<i>yozimiz, yozayotibmiz, yozamiz, vozyap miz</i>
II	<i>yozisam, yozayotibsam, yozasam, vozyap sam</i>	<i>yozisiz, yozayotibsiz, yozasiz, vozyap siz</i>
III	<i>yozidi, yozayotibdi, yozadi, vozyap ti</i>	<i>yozidilar, yozayotibdilar, yozadilar, vozyaptilar</i>

«B» ko'rinishi

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	<i>yozagan-man, yozargan-man, yozadigagan- man, yozmoqdagan-man, yozmoqchigan- man</i>	<i>yozamiz, yozarmiz, yozadigamiz, yozmoqdamiz, yozmoqchimiz</i>
II	<i>yozagan-san, yozargan-san, yozadigagan- san, yozmoqdagan-san, yozmoqchigan- san</i>	<i>yozasiz, yozarsiz, yozadigasiz, yozmoqdasiz, yozmoqchisiz</i>
III	<i>yozagan-lar, yozargan-lar, yozadigagan- lar, yozmoqdagan-lar, yozmoqchigan- lar</i>	<i>yozalar, yozarlar, yozadigalar, yozmoqdalar, yozmoqchilar</i>

3. Uchinchi guruh tuslovchilar

Bular buyruq maylidagi sof fe'l negizidan so'ng qo'shiladi.

Fe'llarning uchinchi guruh tuslovchi bilan tuslanishi quyidagicha:

Shaxs	Birlik	Son
		Ko'plik
I	yoza y , yoza yin , o'q y , o'q yin	yoza ylik , o'q ylik
II	yo z , yo zga , o'q i , o'q ing	yo zingiz , o'q ingiz
III	yoza sin , o'q isin	yoza sinlar , o'q isinlar

7-§. Fe'l zamonlari

Ish-harakatning voqe bo'lishi (yoki bo'lmastligi) mantiqan zamon bilan bog'liq bo'ladi. Fe'llardagi zamon nutq so'zlanib turgan paytga nisbatan qiyoslangan holda aniqlanadi. Ya'ni ish-harakat nutq so'zlanib turgan paytdan oldin, nutq so'zlanib turgan paytda, nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajarilishi yoki bajarilmastligi mumkin. Shunga ko'ra, fe'l uch zamon ko'rinishiga ega: 1. O'tgan zamon. 2. Hozirgi zamon. 3. Kelasi zamon. Fe'llarda zamon ma'nosi fe'l tarkibida qo'llangan grammatik ko'rsatkichlar orqali belgilanadi. Masalan: 1. *Nodira **ezgu** ishlar **bunyod** etdi va o'tar **dunyoda** yaxshi nom qolairdi.* (R.Shog'ulomov). 2. *Ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lidan yurgan kishi ulug'likka yetadi* (Yusuf Xos Hojib). 3. *Im ko'pga yetkazar, hunar esa ko'kka* (Maqol). Keltirilgan misollarning birinchisida *bunyod etdi*, nom *qoldirdi* fe'llari tarkibidagi *-di* o'tgan zamonni, ikkinchisida *yetadi* fe'li tarkibidagi *-a* ko'rsatkichi hozirgi zamonni, uchinchisida *yetkazar* fe'lidagi *-ar* ko'rsatkichi esa kelasi zamon ma'nosini ifodalagan.

Har bir zamon o'z navbatida yana bir necha turga bo'linadi. Chunki har bir zamon vaqtning katta qismini ko'rsatish bilan birga o'zining ichki xususiy modal ma'nolariga (qo'shimcha ma'nolarga) ham ega. Masalan: *o'qimoqchiman*, *o'qiydiganman* fe'llari nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajariladigan harakatni ifodalab, vaqtning katta qismini ko'rsatish bilan birga, bajarilishi maqsad qilib olingan harakatni anglatishi kabi o'ziga xos modal ma'noga ham ega.

1. O'tgan zamon

Bu zamondagi fe'llar ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan oldin bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.

O'tgan zamon fe'li xususiy modal ma'nolariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) yaqin o'tgan zamon fe'li; 2) uzoq o'tgan zamon fe'li; 3) o'tgan zamon hikoya fe'li; 4) o'tgan zamon davom fe'li; 5) o'tgan zamon maqsad fe'li.

Yaqin o'tgan zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan bir oz oldin, ammo so'zlovchining ko'z oldida (yoki uning faol ishtiroki bilan) bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi. Masalan: Go'zal vodiydagi Gullar bog'i ko'klam libosi bilan **bezandi** (SH.R.).

Yaqin o'tgan zamon fe'li sof fe'l negiziga *-di* qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan (1 quruh tuslovchi) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsatkichi	Shaxs-son qo'shimchasi	Misol	Zamon ko'rsatkichi	Shaxs-son qo'shimchasi
I	o'qidim	-di	-m	o'qidik	-di	-k
II	o'qiding	-di	-ng	o'qidingiz	-di	-ngiz
III	o'qidi	-di	-	o'qidilar	-di	(-lar)

Uzoq o'tgan zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ancha oldin bajarilgan yoki bo'larilmagan, ammo bu haqda nutq so'zlanib turgan paytda xabar qilingan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: Shoyi, atlas, chit, las ko'ylak; nimcha, daira, peshonabog', xullas bor boricha yo'q holicha yasalgan (N. Safarov).

Uzoq o'tgan zamon fe'li negiziga –gan sifatdosh qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan (II guruh «B» ko'rinishdagi tuslovchilar bilan) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shim-chasi	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shim-chasi
I	o'qiganman	-gan	-man	o'qiganmiz	-gan	-miz
II	o'qigansan	-gan	-san	o'qigansiz	-gan	-siz
III	o'qigan	-gan	-	o'qiganlar	-gan	(-lar)

Uzoq o'tgan zamon fe'li nutqda aniq eslash (yoki eslatish), kutilmaganda eslash, eshitilganlik kabi qo'shimcha modal ma'nolarga ham ega bo'ladi. Uzoq o'tgan zamonning bo'lib o'tgan ish-harakatni aniq eslash ma'nosi –gan sifatdoshiga edi (qisqa shaklida) to'liqsiz fe'lini birlashtirib tushlash orqali: o'qigan edim, o'qigan eding, o'qigan edi; o'qigan edik, o'qigan edingiz, o'qigan edilar kabi; kutilmaganda eslash ma'nosi –gan sifatdoshiga ekan (qisqa shakli –kan) to'liqsiz fe'lini birlashtirib tushlash bilan: o'qigan ekanman, o'qigan ekansan, o'qigan ekan; o'qigan ekannimiz, o'qigan ekansiz, o'qigan ekanlar kabi; bo'lib o'tgan ish-harakatning so'zlovchining boshqa shaxsdan eshitilganligi –gan sifatdoshiga emish (qisqa shakli –mish) to'liqsiz fe'lini birlashtirib tushlash orqali: o'qigan emishman, o'qigan emishsan, o'qigan emish; o'qigan emishmiz, o'qigan emishsiz, o'qigan emishlar kabi shakllanadi. Masalan: *Nasibaning yuzidagi bo'g'riqish yo qolib, uning o'rnida nafislik paydo bo'lgan edi* (X.No'von). *Mirza Bahrom unday ma'no chiqishini sira ko'zda tutmagan ekan, o'sal bo'ldi* (A.Qahhor).

O'tgan zamon hikoya fe'li kutilmaganda, qisqa vaqt ichida nutq so'zlanib turgan paytdan ilgari bajarilgan (yoki bajarilmagan) ish-harakatni hikoya qilish, tasvirlash yo'li bilan ifodalaydi. Masalan: *Hulol rizq istab, mehnat qilib, charchab uxlagan kishi shu kechani me'rifat qilingan holda o'tkazibdi* (Hadisidan)

O'tgan zamon hikoya fe'li fe'l regiziga –b (-ib) o'tgan zamon ravishdosh qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan (II guruh «A» ko'rinishdagi tuslovchilar bilan) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shim-chasi	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shim-chasi
I	o'qibman	-b	-man	o'qibmiz	-b	-miz
II	o'qibsiz	-b	-san	o'qibsiz	-b	-siz
III	o'qibdi	-b	-di	o'qibdilar	-b	-di(-lar)

O'tgan zamon hikoya fe'lining eslay (eslatish) ma'no ko'rinishi ham bor. Bu shakl o'tgan zamon –b (-ib) ravishdoshiga edi to'liqsiz fe'lini birlashtirib tushlash orqali hosil bo'ladi:

o'qib olim, o'qib eding, o'qib edi; o'qib edik, o'qib edingiz, o'qib edilar kabi. Masalan: *Urush tugasa, biznikiga mehmoning borasiz, o'shanda ayamning qanaqaligini ko'rasiz deb edi* (S.Zaminova).

O'tgan zamon davom fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ilgari ma'lum bir muddat davomli bo'lgan yoki takrorlanib turgan ish-harakatni eslash ma'no o'ttenkasi bilan ifodalaydi. Masalan: 1. *Bu yerda Boburning doim o'z kuchi bilan birga olib yuradigan kitoblari saqlanar edi* (P.Odirov). 2. *Daryolardan kuylab o'tardim, Ertaklarga quloq tutardim, Hammi isini tinglardim, ammo O'xshashini topmasdim aslo* (H.O.). Bu misollarning birinchisida saqlanar edi fe'li o'tmishda ma'lum bir muddat davomli bo'lgan ish-harakatni ifodalasa, ikkinchisida kuylab o'tardim, quloq tutardim, tinglardim vaqti-vaqti bilan takrorlanib ish-harakatni anglatadi. O'tgan zamon davom fe'li -r(-ar), -yotgan sifatosh fe'li negiziga hamda -moqda qo'shimchasini olgan sof fe'li negiziga edi to'liqsiz fe'lini biriktirib tushlash (I guruh tuslovchilari bilan) orqali hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'sh.	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'sh.
I	o'qir edim, o'qiyotgan edim, o'qimoqda edim	-r+edi, -yotgan+edi, - moqda+edi	-m	o'qir edik, o'qiyotgan edik, o'qimoqda edik	-r+edi, -yotgan+edi, - moqda+edi	-k
II	o'qir eding, o'qiyotgan eding, o'qimoqda eding	-r+edi, -yotgan+edi, - moqda+edi	-ng	o'qir edingiz, o'qiyotgan edingiz, o'qimoqda edingiz	-r+edi, -yotgan+edi, - moqda+edi	-ngiz
III	o'qir edi, o'qiyotgan edi, o'qimoqda edi	-r+edi, -yotgan+edi, - moqda+edi	-	o'qir edilar, o'qiyotgan edilar, o'qimoqda edilar	-r+edi, - yotgan+edi, - moqda+edi	(-lar)

O'tgan zamon maqsad fe'li nutq so'zlangan paytdan ilgari bajarilishi maqsad qilingan, ammo voqea bo'lmagan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: *U bugun Malika bilan xoli gaplashib, ko'nglidagi hamma sir-asrorini to'kiib solmoqchi edi* (E.Usmonov). Ertasiga cishloqqa chiqadigan edi.

O'tgan zamon maqsad fe'li -moqchi, -digan qo'shimchalari olgan fe'li negiziga edi to'liqsiz fe'lini biriktirib (I guruh tuslovchilar bilan) tushlash bilan shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	qo'shimcha	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	qo'shimcha
I	o'qimoqchi edim, o'qiydigan edim,	-moqchi+edi, -digan+edi	-im	o'qimoqchi edik, o'qiydigan edik,	-moqchi+edi, -digan+edi	-k
II	o'qimoqchi eding, o'qiydigan eding,	-moqchi+edi, -digan+edi	-ng	o'qimoqchi edingiz, o'qiydigan edingiz,	-moqchi+edi, -digan+edi	-ngiz
III	o'qimoqchi edi, o'qiydigan edi,	-moqchi+edi, -digan+edi	-	o'qimoqchi edilar, o'qiydigan edilar,	-moqchi+edi, -digan+edi	(-lar)

2. Hozirgi zamon

Bu zamondagi fe'llar ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.

Hozirgi zamon fe'li qo'shimcha modal ma'nolariga ko'ra 2 turga bo'linadi: 1) hozirgi-kelasi zamon fe'li. 2) hozirgi zamon davom fe'li.

Hozirgi-kelasi zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytda va undan keyin ro'y beradigan harakatni yoki doimiy harakatni ifodalaydi. Masalan: Bobur bu chigal tugunlarni o'zi echilmasligini sezadi (P.Qodirov). YOshl'da zahmat chekib, ilm o'rgansang, kasb-hunar egallasang, qariganda rohat topasan (Koshifiy).

Hozirgi-kelasi zamon fe'li sof fe'l negiziga -a, -y ravishdosh qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shimchasi	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shimchasi
I shaxs	o'qiyman, boraman	-y, -a	-man	o'qiyimiz, boramiz	-y, -a	-k
II shaxs	o'qiysan, borasan	-y, -a	-san	o'qiysiz, borasiz	-y, -a	-ngiz
III shaxs	o'qiydi, boradi	-y, -a	-di	o'qiydilar, boradilar	-y, -a	-di(-lar)

Hozirgi zamon davom fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda aniq davom etayotganini bildiradi. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng xalqimizning o'z yurti, dili, tarixini bilishga qiziqish ortib bormoqda (I.Karimov).

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsatkichi	qo'shimcha	Misol	Zamon ko'rsatkichi	qo'shimcha
I	o' qiyapman, o' qimoqdaman, o' qiyotibman	-yap, -moqda, -yotib	-man	o' qiyapmiz, o' qimoqdamiz, o' qiyotibmiz	-yap, -moqda, -yotib	-miz
II	o' qiyapsan, o' qimoqdasan, o' qiyotibsan	-yap, -moqda, -yotib	-san	o' qiyapsiz, o' qimoqdasi, o' qiyotibsiz	-yap, -moqda, -yotib	-siz
III	o' qiyapti, o' qimoqda, o' qiyotibdi	-yap, -moqda, -yotib	-ti - -di	o' qiyaptilar, o' qimoqdalar, o' qiyotibdilar	-yap, -moqda, -yotib	-ti(-lar) - -di(-lar)

SHuningdek, murakkab fe'l tarkibida qo'llangan yot, yur, tur, o'tir ko'makchi fe'llarni tushlash bilan ham hozirgi zamon davom fe'li hosil qilinadi: o'qib yotibman, o'qib yuribman, o'qib turibman, o'qib o'tiribman kabi.

3. Kelasi zamon

Bu zamondagi fe'llar ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajarilish yoki bajarilmasligini ifodalaydi.

Kelasi zamon fe'li qo'shimcha modal ma'nolariga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1) kelasi zamon gumon fe'li; 2) kelasi zamon maqsad fe'li.

Kelasi zamon gumon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajarilish-bajarilmasligi mo'ljallanishini, taxmin qilinishini ifodalaydi. Masalan: *Bugun havo ochiq bo'lar (A.Q.)*

Kelasi zamon gumon fe'li ba'zan hozirgi-kelasi zamon ma'nosida kelib, aniqlik, qat'iylik ma'nolarini ham ifodalaydi: *Qadrlasang, qadring oshar, qadrsizdan hamma qochar (Maqol).*

Kelasi zamon gumon fe'li sof fe'l negiziga -r(-ar) sifat-doshi qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shim-chasi	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shim-chasi
I	o' qirman, borarman	-r, -ar	-man	o' qirmiz, borarmiz	-r, -ar	-miz
II	o' qirsan, borarsan	-r, -ar	-san	o' qirsiz, borarsiz	-r, -ar	-siz
III	o' qir, borar	-r, -ar	-	o' qirlar, borarlilar	-r, -ar	(-lar)

Kelasi zamon maqsad fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajarilishi maqsad qilib dingan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: Men kuzdan boshlab o'qishni davom

qirmoqchiman, so'ngra qish oq xo'jalik institutiga kirmoqchiman (S.I.R.). Oho qora ko'z deganda, u devordan o'shadiga : (O.).

Kelasi zamon maqsad fe'li so'f fe'lneg ziga -moqchi hamda fe'lning ravishdosh (-i, -y bilan shakllangan) shakliga -digan qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsatkichi	qo'shimcha	Misol	Zamon ko'rsatkichi	o'shimch
I	o'qimoqchiman, o'qivdiganman	-moqchi, -digan	-man	o'qimoqchimiz, o'qiydiganmiz	-moqchi, -digan	-miz
II	o'qimoqchisan, o'qiydigansan	-moqchi, -digan	-san	o'qimoqchisiz, o'qiydigansiz	-moqchi, -digan	-siz
III	o'qimoqchi, o'qivdigan	-moqchi, -digan	-	o'qimoqchilar, o'qiydiganlar	-moqchi, -digan	(-lar)

8-§. Fe'l mayllari

Ish-harakatning voqelikka munosabatini ko'rsatuvchi grammatik kategoriyaga fe'l mayli deyiladi. Mayl kategoriyasi grammatik zamon (o'tgan, hozirgi, kelasi) va grammatik shaxs (bajaruvchi) bilan uzviy bog'langan bo'lib, hammasi birgalikda fe'lning tuslanish tizimiga kiradi. Fe'l mayllarida voqelik bilan bog'liq ravishda ish-harakatning bajarilish xususiyatlari turlicha bo'ladi. Masalan: 1) *Havo sovuq, osmonda zahardek achchiq qor uchqunlari erinchoq kezadi* (O'.Hoshimov). 2) *YOshlikda xacmat chekib, ilm o'rgansang, kasb-hunar egallasang, qariganda rohat topasan.* (Koshifiy). 3) *So'zlayotgan kishining o'ziga emas, so'ziga e'tibor qil* (Monteske. *Tafakkur gulshani*). Bu misollarning birinchisida kezadi fe'i ish-harakatning aniq bajarilishini, ikkinchisida o'rgansang, egallasang fe'llari ish-harakatning bajarilishi uchun shart qilib olingan harakat ma'nosini, uchinchi misolda esa e'tibor qil fe'li ish-harakatning bajarilishi haqidagi buyruq, maslahat ma'nosini anglatgan. Demak, fe'l anglatgan ish-harakat voqelikka munosabatiga ko'ra aniqlik, shart (istak), buyruq (istak) kabi qo'shimcha modal ma'nolarni ifodalaydi. Shunga ko'ra fe'llar, asosan, 3 fe'l mayli ko'rinishiga ega: 1) aniqlik mayli, 2) shart mayli, 3) buyruq-istak mayli.

Aniqlik mayl

Bu mayldagi fe'l ish-harakatning uch zamondan birida aniq (real) bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi, ya'ni aniqlik maylidagi fe'l o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon fe'llarining barcha ma'no ko'rinishlarini o'z ichiga qamrab oladi: o'qidim, o'qimadim - yaqin o'tgan zamon fe'li; o'qiyapman - hozirgi zamon davom fe'li; o'qimoqchiman, o'qimoqchi emasman - kelasi zamon maqsad fe'li kabi. Masalan: *Men unga mustaqil odam ekanligimni ko'rsatib qo'ymoqchiman* (P.Q.) gapida ko'rsatib qo'ymoqchiman fe'li ish-harakatning kelasi zamonada (kelasi zamon maqsad fe'li) I shaxs tomonidan (-man shaxs-son aff'ksi) aniq bajarilishini anglatadi.

Aniqlik maylidagi fe'llar I-II guruh tuslovchi affiksalar bilan tuslanadi.

2. Buyruq-istak mayli

Bu mayldagi fe'l kelasi zamonga oid bo'lib ish-harakatni bajarish yoki bajarmaslik haqida buyurish, so'rash, istash, iltimos, maslahat, undash-chaqirish kabi ma'nolarni anglatadi va III guruh tuslovchi affiksalar bilan o'zgaradi: o'qiy (o'qiyin), o'qigin (o'qi), o'qisin; o'qiylik, o'qingiz, o'qisinlar kabi.

Buyruq-istak maylining I shaxsi istak iltimos, undash-chaqirish ma'nolarini (I shaxsda buyruq, iltimos ma'nolari ifodalalanmaydi). II-III shaxsi buyruq, iltimos, maslahat o'rni bilan do q kabi ma'nolarni ifodalaydi va ma'nolarning har biri o'ziga xos intonatsiya bilan ajralib turadi. Masalan: 1. *O'z shaxsiy foydangni izlamo, xalqning foydasini izla, xalqqa mashvaqqat yoki tushirib, uni qiyinama, o'zing yuk ko'taruvchi bo'l* (YUsuf Xos Xojibi. 2. *Naqadar buyuk zamonda yashayotganligimizni unutmavlik* (I.Karimov) birinchi misolidagi izlama, izla, qiyinama, bo'l fe'llari II shaxs (nol ko'rsatkichli shaklda)da kelib maslahat, iltimos kabi ma'nolarni, ikkinchi misoldagi unutmavlik fe'li I shaxs ko'plikda kelib, shu harakatni bajarishga undash, shu bilan birga istak, xohish kabi ma'nolar bildiriladi.

3. Shart (istak) mayli

Bu mayldagi fe'l birinchidan, ma'lum ish-harakatning yuziga chiqishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatni ifodalaydi. Bunda shart maylidagi fe'l ergash gapning kesimi vazifasida keladi. Masalan: *Bolalaring senga qanday munosabatda bo'lishini istasang, ota-onangga ham shunday munosabatda bo'l* (Tafakkur gulshani). Ikkinchidan, bu shakldagi fe'lning o'zi orzu-istak, xohish, maslahat, iltimos kabi ma'nolarni ifodalaydi va sodda gapning yoki qo'shma gaplarda bosh gapning kesimi vazifa'sida qo'llanadi: *Qani endi ingilob bo'lsa-yu, mehnatkash xalq xonni ag'darib mamlakatni o'zi idora qilsa, hamma erkin nafas olsa* (N.SHaripov). *Qani endi bu qirlarga ko'klamda chiqsang. Onajon, shu suratni menga bersangiz* (A.Q.)

Ko'rinadiki, shart maylidagi fe'l ke'asi zamon tushunchasini anglatib, shart-istak ma'nosi fe'lning buyruq-istak maylidan bosh shaklga –sa qo'shimchasini qo'shish va tushlash orqali shakllanadi: o'qisim, o'qisang, o'qisa; o'qisak, o'qisangiz, o'qisalar kabi.

Shart mayli formasi'dagi fe'l edi, ekan to'liqsiz fe'llar bilan; kerak, bo'lmoq, ehtimol kabi modal ma'noli so'zlar bilan birga qo'llanishi mumkin: o'qisa edi, o'qisa ekan, o'qisa kerak, o'qisa bo'ladi kabi. Bunday shaklda kelgan fe'llar tilak, orzu, gumon, noaniqlik kabi ma'nolarni bildiradi: *Nahotki Muqaddas shu yotoqxonada tursu?* (O.Y.). *bu erda sho'r imoratning ofati bo'lsa kerak* (A.Q.). *Xo'sh, endi sizlarga nima sovg'a bersam ekan* (O.).

Shuningdek, shart maylidagi fe'l qo'shma gapning bir necha turlarida ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi: *Ertalab derazadan qarasam, hamma yoq oppoq...* (O.). *To'tiqiz... dugonasini o'ylasa, xolasi o'z ko'ksida panoh topgandek bag'riga kirib olgan jiyani*ni o'ylar edi (M. Ismoilov).

9-§. Fe'llarning yasallishi

O'zbek tilida fe'llar so'z yasallish xususiyatiga ega. Fe'llar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik (affiksatsiya) usuli va sintaktik (kompozitsiya) usuli.

1. Morfologik usulga ko'ra, maxsus fe'l yasovchi affiksalar yordamida boshqa so'z turkumlaridan (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov, taqlidiy so'zlardan) fe'l yasaladi.

Hozirgi o'zbek tilida fe'l yasashda quyidagi so'z yasovchi affiksalar qo'llanadi:

-la affiksi: *kuyila, bahola; tozala, oqla; sizla; tezla, sekinla; ufla, dodla; shiirla, shivirla* kabi. Bu affiks unumdor fe'l yasovchi affiks sanalib, barcha so'z turkumlaridan fe'l yasaydi

-a affiksi: *tuna, o'yna; qiyna, yasha; guldura, shildira* kabi. Bu affiks yordamida ot, sifat, taqlid so'zlardan fe'l yasaladi.

-i (-ar) affiksi: *eskir, qisqar, ko'kar* kabi. Bu affiks yordamida sifat asosidagi fe'l yasaladi

-y (-ay) affiksi: *ulg'ay, kuchay, qoray; ko'pay, ozay* kabi. Bu affiks sifat va ravish asosidan fe'l yasaladi.

-sira affiksi: *suv-sira, yotsira, sizensira, sensira* kabi. Bu affiks bilan ot, sifat, olmosdan fe'l yasaladi.

-lan affiksi: *otlan, sho'llan, zavqlan, ickilan* kabi. Bu affiks tuzilishiga ko'ra qo'shma (-la+n) bo'lib, ot, sifat, sondan fe'l yasaydi hamda fe'l nisbat (o'zlik)ni shakllantiradi.

-lash affiksi: *gaplash, bahslash, birlash, salomlash, xayriyash* kabi. Bu affiks ham tuzilishiga ko'ra qo'shma (-la+sh) bo'lib, u ot, son, undov so'zdan fe'l yasaydi hamda fe'l nisbati (birgalik nisbat)ni shakllantiradi.

-i affiksi: *changi, boyi, tinchi* kabi. Bu affiks bilan ot va sifatdan fe'l yasaladi.

-ik (-iq) affiksi: *yo'liq, do'riq, birik, kechik* kabi. Bu affiks yordamida ot, sifat, son, ravishdan fe'l yasaladi.

-qir, -ira, -illa affikslari: *hayqir, yargira, yaltira, miltira; tavilla, gurilla, vishilla* kabi. Bu affikslar yordamida undov va taqlid so'zlaridan fe'l yasaladi.

-ir (-ur) affiksi: *gapir, tupur*. Bu affiks ham unum so'z yasovchi affiks bo'lib, u ot va undov so'zdan fe'l yasaydi.

-ka, -sa affikslari: ham unum so'z yasovchi affikslar bo'lib, bu affikslar yordamida otidan fe'l yasaladi: *iska, suvsa* kabi.

2. Sintaktik usulga ko'ra ikki (ba'zan undan ortiq) so'z asosi birikishi bilan yangi so'z qo'shma fe'l yasaladi. Masalan: *Borlig'imizni, boyligimizni, qadriyatlarimizni dunvoga ayon qilmoqdamiz (I. Karimov). Sustakshlik oson ishini mushkullashtiradi, qiyin ismi esa, chorasiz bir ahvolga olib keladi (Tafakkur guishani)*. Bu misollardagi *ayon qilmoqdamiz, olib keladi* fe'llari sintaktik usul bilan yasalgan qo'shma fe'llardir.

Qo'shma fe'llarning qismlari qaysi so'z turkumidan tuzilishiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) ot+fe'l qolipidan qo'shma fe'llar. Bunday fe'llarda birinchi qism fe'ldan boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, undov, taqlid)dan tuzilib, ikkinchi qismi fe'l bo'ladi: javob bermoq, qo'l qo'yimoq, nazar tashlamoq, xursand bo'lmoq, xafa qilmoq, oh urmoq, yalt etmoq kabi. 2) fe'l+fe'l qolipidan qo'shma fe'llarning har ikkala qismi fe'llardan tuziladi: *olib chiqmoq, sotib olmoq* kabi. Bunday qo'shma fe'llarning birinchi qismi -b (-ib), -a (-y) qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdosh shaklida keladi, tuslovchi qo'shimchalar ikkinchi qismga qo'shiladi.

Fe'l+fe'l qolipidagi qo'shma fe'llar kam miqdorni tashkil etadi.

Qo'shma fe'llarning har bir qismi o'z leksik ma'nosini saqlagan holda, birgalikda bitta murakkab harakat tushunchasini anglatadi. SHu jihatdan qo'shma fe'llar ko'makchi fe'li so'z qo'shimmalaridan (analitik shakllardan) farqlanadi, chunki bunday fe'llarda leksik ma'no uning birinchi qismi bilan ifodalalanib (yetakchi qism), ikkinchi qismi esa (ko'makchi fe'l) unga (yyetakchi qism ma'nosiga) qo'shimcha modal ma'no qo'shadi: *aytib ko'r, olib tur, ko'rib chiq* kabi qo'shimchalarda *aytib, olib, ko'rib* qismi yetakchi, *ko'r, tur, chiq* qismlari esa ko'makchi fe'ldir.

10-§. Fe'lning modal ma'no ifodalovchi shakllari

O'zbek tilida fe'l o'ziga xos turli modal ma'nolarga (qo'shimcha ma'nolarga) ega. Fe'llardagi modal ma'nolar sintetik shakl, analitik shakl, juft va takroriy shakllar vositasida ifodalalanadi.

Fe'ldagi modal ma'no sintetik shakl vositasida ifodalanganda, fe'l negiziga ish-harakatning davomliliği, takroriyligi, kuchsizligi kabi qo'shimcha ma'nolarni qo'shacigan shakl yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan hosil qilinadi. Fe'llarda modal ma'no yasovchi affikslar quyidagilar:

1) **-la** affiksi fe'l negiziga qo'shilib, takror, davomiylik ma'nosini bildiradi: *savala, ishqala, tirnala, cho'qila* kabi.

2) **-gila (-kila, -qila, -g'ila)**: *yugurgila, turtkila, tortqila, ezg'ila* kabi. Bu affikslar ham fe'l negiziga qo'shilib, harakatning davomiyligi, takror ma'nosini bildiradi;

3) **-(i)msira, -(i)nqira:** yig'lamsira, kulimsira, oqarinqira kabi. Bu affikslar fe'l negiziga qo'shilib, harakatning kuchsizlanishini bildiradi.

4) **-(i)sh** affiks: ham harakatning kuchsizligini bildiradi: oqarishdi, to'lishdi kabi;

5) **-qilla:** chopqilla. Bu affiks fe'l negiziga qo'shilib harakatning zudlik bilan bajarilish ma'nosini bildiradi.

Fe'lidagi modal ma'no analitik shakl vositasi bilan ham ifodalanadi. Bunday shakl ko'makchi fe'llar va to'liqsiz fe'llar yordamida hosil qilinadi: yozib ko'r, aytib chiq, ko'ra qol, so'zlay boshla, borar edi, kelgan emish, olgan ekan kabi.

Ko'makchi fe'llar bilan shakllangan qo'shimmalar ikki so'z shaklidan tashkil topib, birinchi qism leksik ma'no ifodalaydi. SHu tufayli yetakchi fe'l deb yuritiladi; ikkinchi qism esa unga birikib grammatik ma'no ifodalaydi va ko'makchi fe'l sanaladi. Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'lning ma'nosiga qo'shimcha modal ma'nolar qo'shadi

Ko'makchi fe'l tarzida *kel, ket, bor, yubor, chiq, o't, tur, qol, bo'l, ol, bil, qo'y, ber, tashla, ko'r, boshla* kabilar keladi. Bu fe'llar bir tomondan, harakat ma'nosini ifodalab, mustaqil holda leksik birlik sanaladi, ya'ni *keldi, borgan, ko'rmoqchi, bilib* kabi; ikkinchi tomondan boshqa fe'l shakliga qo'shilib, o'z leksik ma'nosini vaqtincha yo'qotib, o'zi aloqador bo'lgan fe'lning leksik ma'nosiga qo'shimcha ma'no qo'shadi va ko'makchi fe'lga aylanadi. Masalan: *yoza boshladi* fe'li tarkibidagi *boshladi* fe'li mustaqil holda boshlanish harakatini ifodalaydi, lekin bu qo'shimmada o'z leksik ma'nosini yo'qotib yozish fe'lining leksik ma'nosiga qo'shimcha ma'no, ya'ni harakatning endi boshlanish ma'nosini qo'shgan.

Shu bilan birga ko'makchi fe'l yetakchi ma'nosiga davomiylik, tugallanganlik, takroriylik (*yoza tur, yozib tur, aytib bo'l* kabi); harakatning bajarilish imkoniyati (*yoziib ko'r, aytib boq* kabi); harakatning boshqa shaxsdan so'zlovchiga yo'nalishi (*aytib ket, olib bor, aytib chiq, ola kel, yozib ol, yozib ber*), harakatning bajarilish usuli (*yoziib tashla, aytib yubor*) kabi modal ma'nolarni qo'shadi.

Fe'larda modal ma'no juft va takroriy shakllar vositasida ham ifodalanadi. Yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'l bir xil shaklda kelib, juft fe'lni hosil qiladi. Bunda leksik ma'no saqlanib birinchi qismda bo'ladi: *aytdi-qo'ydi, o'tdi-ketdi, oldi-qolai* kabi.

Ko'makchi fe'llar fe'lning -b (-ib), -a (-y) bilan yasalgan ravishdosh shakllari bilan birga qo'llanadi: *o'qib ber, o'qiy boshla* kabi.

Yetakchi va ko'makchi fe'ldan tashkil topgan fe'l shakllarida ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi ham mumkin: *yoziib qo'ya qol, yozib berib qo'ya qol* kabi.

Ko'makchi fe'li fe'l shakllarida shaxs-son qo'shimchalari ko'makchi fe'llarga qo'shiladi: *yoziib chiqdim, yozib chiqding, yozib chiqdik, yozib chiqaingiz* kabi.

11-§. To'liqsiz fe'llar

Mustaqil holda ish-harakat ma'nosini ifodalamay, turli fe'l shakllaridan so'ng (keng ma'noda ot bilan) qo'llanib, faqat grammatik modal ma'no ifodalaydigan fe'llar to'liqsiz fe'llar deyiladi. To'liqsiz fe'llarga *edi (-di), ekan (-kan), emish (-mish)* kabi fe'l shakllari kiradi. *Yozar edi – yozardi, yozar ekan – yozarkan, yozar emish – yozarmish* kabi. Bu fe'llar aslida bir *e* (arxaik *er*) fe'l negizining turli shakllari bo'lib, ular hozir ayrim-ayrim so'z sifatida tushuniladi.

To'liqsiz fe'l sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi bilan birikib, fe'l zamonlarining analitik usul bilan yasalgan shakllarini hosil qiladi. To'liqsiz fe'llar *edi, ekan, emish* turlicha modal ma'nolar ifodalaydi:

1) *edi* to'liqsiz fe'li qatnashgan fe'l shaklida ta'kidlash, eslatish, hikoya, davomiylik, takror kabi ma'nolarni bildiradi: *Bo'shagan ertlarning bag'rini pluglarning o'tkir tig'leri tilka-tilka qilmoqda edi (H.N.). Shu kuni endi ko'chaga chiqib edi... (M.Ismoiliy).* Ular bir

ya'rada o'tirishar, bi-g'a dars tayyorlashar, maktabni bitirgandaa keyin qayerga o'qishga borish haqida maslahatlashar. xayol surishar edi (S.Zuminova).

2) ekan to'liqsiz fe'l qatnashgan shakllarda o'timishda yuz bergan voqea-hodisening so'zlovchiga keyinchalik ma'lum bo'lganligi va uning davomi ekanligi anglashiladi: *Aytishingizdan, oradan nech gap o'tmagan ekan* (A.Qahhor).

3) emish to'liqsiz fe'li esa noaniqlik, gumon, eshtilganlik ma'nolarini bildiradi: *O'zgaragan, ammo ne'zadir ikkovining ham bo'yi juda uzun bo'lib ketgan emish* (S.Ahmad).

To'liqsiz fe'llar boshqa so'z turkumlari bilan ham birikib keladi. Bu holda ot ksim tarkibida kelib, bog'lama vazifasini bajarib, tuslovchi affiksarni oladi: *Uy kichkina, lekin yorug' va toza edi* (O.).

Fe'llarda modal ma'no fe'lning juft va takrorik shakli bilan ham ifodalanadi. Bunday shakl orqali harakatning davomliliigi, takrorlanib turishi, tugallanganlik, harakatning voqe bo'lishiga turlicha munosabat (beparqlik) kabi modal ma'nolar anglashiladi: *ayta-ayta, borib-borib, aytasa-aytar, uchadi-ketadi, kelsa-kelibai, ishlasa-ishlasin* kati.

Fe'l tahlili namunasi	
1 So'rog'i.	8. To'liq yoki to'liqsizligi.
2 Bo'lishli yoki bo'lishsizligi.	9. Yetakchi, ko'makchi fe'llar aniqlanadi.
3 O'timli yoki o'timsizligi.	10. Vazifadosh (xoslangan) shakllari.
4 Nisbati.	11. Tuzilish turi.
5 SHaxs-soni	12. Tub yoki yasama igi.
6 Zamon turi.	13. Gapdagi sintaktik vazifasi
7 Mavl turi.	

Nazorat savollari:

1. Fe'lning so'roqlari va grammatik xususiyatlari haqida gapiring.
2. Bo'lishli fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
3. Bo'lishsiz fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
4. O'timli fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
5. O'timsiz fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
6. Aniqlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
7. O'zlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
8. Majhul nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring.
9. Birgalik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
10. Ortirma nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring.
11. Maxsus qo' shunchasiz ortirma nisbat ifodalagan fe'lga misol keltiring.
12. Birdan ortiq ortirma nisbat qo' shimchasi qo' shilgan fe'llarga misollar keltiring.
13. Qaysi nisbatdagi fe'llardan ortirma nisbat hosil qilib bo'lmaydi?
14. Ortirma nisbatdagi fe'llardan qaysi nisbatdagi fe'llarni hosil qilish mumkin?
15. Birdan ortiq nisbat qo' shimchasi qo' shilgan fe'llarga 4 ta misol ayting.
16. Tuslanish nima?
17. **-m, -ng, -k, -ngiz** qo' shimchalari qanday shakldagi fe'llarga qo' shiladi?
18. **-man, -san, -miz, -siz** kabi qo' shim -chalar qanday shakldagi fe'llarga qo' shiladi?
19. **-gin, -ay, -ing(iz)** kabi qo' shimchalar qanday shakldagi fe'llarga qo' shiladi?
20. O'tgan zamon fe'llarining turlari haqida gapiring.

RAVISH

1-§. Ravishning leksik-grammatik xususiyatlari

Harakat va holatning belgisini, belgining belgisini (sifat va ravishning), ba'zan predmetning (ot) belgisini bildiradigan mustaqil so'z turkumi ravish deyiladi. Masalan:

Quchug'jon tez orada o'zbekcha biyron-biyron gaplasha boshladi. (O.). Ko'kday bepyoyon mening Vatanim (Q.Hikmat).

Sifat so'z turkumini kabi ravish ham belgi bildiradi. Lekin sifat, asosan, predmetning belgisini ravish esa, asosan, ish-harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi.

Ravish ish-harakatning bajarilish tarzi (*astoydil urindi*). Payti (*hozir keldi*), o'rn (*yuzoriga intildi*), miqdori (*kam gapirdi*), darajasi (*nihoyatda achindi*), sababi (*noiloj ko'ndi*) va maqsadi (*jo'rttaga indamadi*)ni anglatadi.

Ayrim ravishlar ba'zan otga bog'lanib, predmetning noaniq miqdorini (*ko'p kiyib*), sifat va ravishning o'ziga bog'lanib, belgini kuchini, darajasini, o'xshashligini (*obdon pishiq, ancha ilgari, toshday qattiq*) ifodalaydi. Shu ma'no xususiyatlariga ko'ra ravish *qanday? qay tarzda? qachon? qayerga? qayerda? qayerdan? qancha? qay darajada? nega? nima maqsadda?* kabi so'roqlariga javob bo'ladi.

Ravish o'ziga xos grammatik xususiyatlarga ega:

1) ravish boshqa so'z bilan bog'lanib kelganda morfologik jihatdan o'zgarmaydi (so'z o'zgartiruvchi affiksleri olmaydi). Lekin ma'lum kelishik yoki egalik kelishik shaklida (qotib qolgan holda) ravishga ko'chgan so'zlar mavjud: *kunda, yiliga, kunduzi, chindan, rost'dan, yaqinda, birdan, birga* kabi.

2) ravish belgi bildiruvchi so'z bo'lgani uchun sifat kabi belgini (harakatning belgini) darajalab, chog'ishtirib ko'rsatish xususiyatiga ega. Biroq ravishlarda daraja anglatish sifatlardagi kabi taraqqiy qilgan emas. Ravish ham uch daraja ko'rinishiga ega: oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja. Daraja ma'nosi sifat darajalaridagi vositalarning o'zi bilan ifodalanadi. Belgini darajalab ifodalash, asosan, holat ravishlari (ayrim payt va miqdor)ga xos.

Oddiy daraja. Oddiy darajada ravish ish-harakat belgining normal holatda (chog'ishtirilmagan holatda) ekanligini bildiradi va o'ziga xos morfologik ko'rsatkichga emas: *Usmonjon gunoxkorona jilmaydi (S.Z.).*

Qiyosiy daraja. Qiyosiy darajadagi ravish harakat belgisining boshqa belgi bilan chog'ishtirish orqali belgining kamligi, kuchsizligi, ko'pligi, ya'ni kuchaytirish ma'nosini ko'rsatadi va ravishlarga -roq affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi: *astaroq, ozroq, barvaqtroq, keyinroq* kabi: *Zaynab ilgariroq, Kumush keyinroq ichikariga kirishdi (A.Qod'riy). Ba'zan qiyosiy darajadagi ravishdan oldin sal, yana, tobora kabi ravishlar keladi. Bunday holda kuchaytiruv va kuchsizlantiruv ekspressiv yo'l bilan yanada orttirilgan bo'ladi: Sal burunroq o'tkazilsa, ancha bo'y bergan bo'ladi (Sh.Rashidov).*

Orttirma daraja esa ravishdan oldin juda, nihoyatda, eng, hammadan kabi so'zlarni kelirish bilan hosil qilinadi va harakat belgisining normal holatdan o'ta ortliqligini, kuchaytirilganligini ifodalaydi: *Bu yurtida eng avval senda tong otar, Eng keyin tark etar seni quyoshing (E.Vohidov). Imon bilan amal bir-biriga juda yaqindi. Ular bir-birisiz durust emas (Hadisdon).*

3) ravishning fo'lgaga bog'lanib, gapda ko'pincha hol vazifasida kelishi, uning asosiy grammatik xususiyatlardan biri sanaladi: *Ogahiy yaratgan she'riy misralar o'zining serjiloligi bilan kishilarni hamon o'ziga rom qilib kelmoqda (Kaykovus).*

4) ravish sifat va ravishga, ba'zan otga bog'lanib kelib, belgini bildiradi, gapda sifatlovchi-aniglovchi vazifasi bajaradi: *Tog'day og'ir bilak berdim... (H.O.).*

Ba'zi ravishlar otga ham bog'lanib, uning belgisini ko'rsatadi va sifatlovchi aniglovchi vazifasini bajaradi. Fo'lgaga bog'lanib, harakatning belgisini bildirgan sifatlar ravish so'z turkumiga o'tib ketmagani kabi, otga bog'langan ravishlar ham sifat turkumiga o'tmaydi: *U ancha jo'yaklarni oraladi, ancha qovunlarni ushlab, qay birini uzishni bilmadi (O.). Yetti qizningonasi haligacha kelinchak (Topishmoq).*

5) ravish otlashish xususiyatiga ega, ya'ni ravish bog'lanib kelgan ot gapda qo'llanilishi mumkin. Bunday holda ravig otga xos egalik, kelishik, ko'plik affikslerini

qabul qiladi va gapda ot kabi ega. qaratuvchi-an'qlovchi, to'ldiruvchi vazifalarida keladi: *Ko'pni ko'rgan ko'hna dunyoda Baxt axtarib ko'ylar o'ldilar* (H.O.). *Imi ko'pga eikazar, lunaresa ko'kka* (Maqol). *Har bir ishimizdan ertaning shabadası kelib turibdi, o'g'lim* (O.).

Ravishlarda o'tlashish hodisasi. asosan, holat, miqdor belgisini (ba'zan payt belgisi) bildiruvchi ravishlarga xos.

6) ravish gapda hukm tushunchasini anglatib bosh bo'lek ot kesim vazifasida ham keladi: *Odami har qancha olim bo'lsa ham, uning o'zi sezmagani kamchiliklari ko'p* (O'z-o'ziga) *dono bo'lur*.

7) ravish so'z yasash xususiyatiga ega. Ravish yasovchi maxsus so'z yasovchi affiks lar mavjud: *do'stona, yangicha, tasodifan, butunlay* kabi Bunday usul bilan ravish yasashi morfologik usul sanaladi. Ravish sintaktik usul bilan ham yasaladi: bir oz, har gal, bir yo'la, dam-badam kabi.

8) ravishlarda modal ma'no yasashi ham mavjud. Bunday shaklda kelgan ravishlar harakat belgisining kuchsizligi, ta'kid, noaniqlik kabi ma'nolar anglatadi. Bu modal ma'no sintetik shakl orqali hosil qilinadi, ya'ni ravishga *-roq, -gina (-kina, -qina)* affiks larini qo'shish orqali: *ko'proq, endigina, sekingina, kechagina* kabi hamda ravishlarni aynan takrorlash yo'li bilan hosil qilinadi: *asta-asta, tez-tez, sal-pal*.

Men ko'proq uni ko'rish niyatida yurar edim, lekin o'ylaganim bo'lmadi (P.Qodirov). *Hasanali sekingina daricha ostig'a yotib hujra ichiga quloq soldi* (A.Qodiriy). *CHiqsak ham Sulton amaki bilan chiqardik. Sekin-sekin unga o'rgana boshlaganaik* (H.Nazir).

2-§. Ravishlarning ma'no turlari

Ravishlar ma'no jihatdan olti guruhga bo'linadi: 1) holat ravishi, 2) payt ravishi, 3) o'rin ravishi, 4) miqdor-daraja ravishi, 5) sabab ravishi, 6) maqsad ravishi.

Holat ravishi. Holat ravishi ish-harakatning qay tarzda, qay holatda bajarilishini bildirib, *qanday? qay tarzda? qay holda?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *asta, sekin, tez, piyoda, ayov, qo'qqisidan, tasodifan, xomlay, ochin-to'kin, butunligicha, jim, darov, darhol, zo'rg'a, birdan, birga, majburan, yaqqol, harbiylarcha, o'zbekcha, yuzma-yuz, ochiq-qyidin* kabi.

Holat ravishlari, asosan, ravish holi otga bog'lanib kelganda sifatlovchi-an'qlovchi va kesim vazifalarida keladi: *Bobur ota yurtidan qiralganini endi astoydil his qildi* (P.Q.). *Solqin shabadası kelib olqishlar bizning g'olibona bayrog'imizni* (A.M.). *Auditoriya jimi, hamma unga qarar* (P.Q.).

Payt ravishi. Payt ravishi ish-harakatning paytini bildirib, qachon? qachongacha? qachondan beri? kabi so'roqlarga javob beradi. Payt ravishlariga: *hozir, boya, hali, endi, oldin, burun, avval, qadim, bultur, tunov kun, yaqinda, hamisha, hamuz, hamon, bugun, indin, keyin, so'ng, yiliga, dastlab, har kuni, erta-indin, erta-kech, qishin-yozin* kabilar kiradi.

Payt ravishlari asosan, payt holi, ba'zan kesim vazifasida keladi. Masalan: *Sen bir birodaringning ayblarini zikr qilmoqchi bo'lsang, avval o'z ayblaringni esla!* (Imom Ismoil al Buxoriy). *Bugun sening iug'ilgan kuning, Bugun uying to'ladi gulga* (H.O.).

O'rin ravishi. O'rin ravishi ish-harakatning bajarilish o'rnini va harakat yo'nalgan tomonni anglatadi. O'rin ravishi *qayerga? qayerda? qayerdan?* kabi so'roqlarga javob berib, ularga *nari, beri, oldinga, pastda, tubanda, yuqoridan, quyidan, u yoqqa, bu yoqqa, yaqinda, orqadan, to'g'riga, chapda, o'ngda* kabilar kiradi.

O'rin ravishlari gapda, asosan, o'rin holi ba'zan esa kesim vazifasini bajaradi: *Biror kishi gapirgan paytida u voq - bu voqqa qarab qo'ysa, demak bu gap omonatdir* (Hadis'dan). *Yoshi ulug' Nazarali ota shu erda* (G'G'ulom).

Miqdor-daraja ravishi. Miqdor-daraja ravishi ish-harakatning miqdoriy belgisi, bajarilish darajasini, shuningdek, predmetning noaniq miqdor, belgining darajasi va miqdorini anglatadi.

Miqdor-daraja ravishlari ma'no xususiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: miqdor ravishi va daraja ravishi.

Miqdor ravishi: miqdor tushunchasini anglatib, harakat-holatning bajarilishida tning miqdori belgisini ko'rsatadi. Shu bilan birga miqdor ravish o'tga ham bog'lanib kela oladigan ravish turidir. Shu jihatdan bu ravishlar predmetning noaniq miqdorini ham ifodalaydi. Miqdor ravishi *qancha?* so'rog'iga javob berib, ularga *ko'p, mo'l, kam, bir oz, sal, picha, uyol* kabilar kiradi.

Daraja ravishi: daraja tushunchasini anglatib, harakat-holatning bajarilish darajasini ko'rsatadi. Ba'zan daraja ravishlari sifat va ravishning o'ziga bog'lanib kelib, belgi ma'nosini kuchaytirib keladi. Bu ravishlar qay darajada? so'rog'iga javob berib, ularga *g'oyat, nihoyat, obdon, o'ta, aslo, sira* kabilar kiradi.

Daraja ravishlari belgi ma'nosini kuchaytirishiga ko'ra (*juda, g'oyat*) sifat va ravishlarning o'ttirma darajasini hosil qiladigan element sifatida ham qatnashadi.

Miqdor-daraja ravishlari, asosan, miqdor-daraja holi, ba'zan kesim vazifasini bajaradi: *Mo'l-ko'l nur to'kar, ko'kdan qadrdon quyoshimiz (E.Vohidov). Biroq ko'zgu shunqangi xira edki, o'zimning yuzimni zo'rg'a ko'rardim (O.H.).*

Miqdor-daraja ravishi predmetning belgisini bildirib, sifatlovchi-aniqllovchi vazifasida ham keladi: *Ko'p gap qilqqa yoqmas (Maqol).*

Sabab ravishi. Sabab ravishi ish-harakatning bajarilish sababini anglatadi. Sabab ravishi *nega? nima uchun? nima sababdan?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ularga *noiloj, no'ilojlikdan, chorasiz, chorasizlikdan* kabi ravishlar kiradi.

Sabab ravishi, asosan, sabab holi vazifasini bajaradi: *Qunduzoyning qistashi bilan no'iloj birinchi qatarga torib o'tirdi (Oydin).*

Maqsad ravishi. Maqsad ravishi ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni anglatib, *nega? nima maqsadda?* kabi so'roqlarga javob beradi. Bu ravishlarga *atay(in), ataylab, jo'rtga, qasddan* kabilar kiradi. Maqsad ravishi gapda, asosan, maqsad holi vazifasini bajaradi. *Yuksak binolar tomon, Bordik bizlar atayin (Po'lat Mo'min).*

3-§. Ravishlarning yasashi

O'zbek tilida ravishlar, asosan, 2 xil usul, affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan yasaldi.

Affiksatsiya usuli bilan ravish yasashda so'z negiziga maxsus ravish yasovchi affiksni qo'shish bilan ravish yasaldi. Ravishning bu usul bilan yasashida ko'pincha ot, ba'zan sifat, son, olmosh, fe'lning sifat-dosh va harakat nomi shakllari, shuningdek ravishning o'zi asos bo'ladi.

Ravish yasovchi affiksalar quyidagilar:

-an: taxminan, risman, tasodifan, majburan kabi. Bu affiks ot, sifat asosidan ravish yasaydi.

-cha: o'zbekcha, yangicha, boshqacha, o'zicha, istagancha, hozircha kabi. Bu affiks ot, sifat, olmosh, sifat-dosh, ravish asosidan ravish yasaydi.

-incha: ko'pincha, aksincha kabi. Bu affiks ravish, sifat asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-larcha: o'rtloqlarcha, qarindoshlarcha, aybdorlarcha, vahshiylarcha kabi. Bu affiks ot, sifat asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-ligicha: tirikligicha, xomligicha, ozligicha, xo'lligicha kabi. Bu affiks sifat, ravish asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-lay: tiriklay, butunlay kabi. Bu affiks sifat va olmosh asosidan ravish yasaydi.

-ona: do'stona, fidokorona, g'olibona, qadimona kabi. Bu affiks ot, sifat, ravish asosidan ravish yasaydi.

-lab: haftalab, vanxshilab, bittalab, ko'p-lab kabi. Bu affiks ot, sifat, son, ravish asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-chasiga: *dehqonchasiga, eskichasiga* kabi. Bu affiks ot, sifat asosiga qo'shiladi.

-siga: *tikkasiga, yappisiga* kabi. Bu affiks sifat, olmosh asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-n (-in): *ertan, kechin, yashirin* kabi. Bu affiks ravish, fe'l asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-siz, be-: *tinimsiz, to'xtovsiz, beto'xtov* kabi. Bu affikslar omonim affiks sifatida sifatidan tashqari ot, harakat nomi asosidan ravish yasaydi.

-day (-dek): *toshdek, guldai* kabi. Bu affikslar ot asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

Kompozitsiya usuliga ko'ra ikki so'z asosini ma'lum bir qolipda birikishi, tizilishi orqali harakatning bitta belgisini ifodalaydigan ravish yasaladi. Bu usul bilan qo'shma va juft ravishlar yasaladi.

Qo'shma ravish quyidagicha yasaladi:

1) har olmoshi bilan o'rin yoki payt ma'nosini bildiruvchi so'zlarni biriktirish bilan: *har vaqt, har lahza, har on, har gal, har yoq, har zamon* kabi;

2) ko'rsatish olmoshlariga *yon, yer, yoq* so'zlarini qo'shish bilan: *shu yer, shu yoqqa, shu yonda, bu yerda, bu yoqqa, o'sha yoqda, o'sha yoqqa, u yerdan* kabi;

3) *bir* soniga o'rin, payt, miqdor ma'nosini bildiruvchi so'zlarni yoki mustaqil ishlatilmaydigan so'zlarni qo'shish bilan: *bir zamon, bir lahza, bir zamon, bir yo'la, birmuncha, birvarakay, bir yoqqa, birato'la, bir oz* kabi;

4) turli so'z turkumiga oid ikki so'z shaklining (o'z leksik ma'nosini saqlagan, ba'zan mustaqil ishlatilmaydigan so'z bilan) birikishi bilan: *tez orada, hali zamon, shu zahoti, tunov kuni, kuni kecha, qadim zamon, ozmuncha* kabi.

Juft ravish ikki so'zning teng bog'lanishi bilan yasaladi.

Juft ravish quyidagicha yasaladi:

1) ma'nosi bir-biriga yaqin (sinonim) so'zlarning teng bog'lanishi bilan: *asta-sekin, ochiq-oydin, eson-omon* kabi;

2) qarama-qarshi ma'noli (antonim) so'zlarning teng bog'lanishi bilan: *bugun-erta, yozin-qishin, nari-beri* kabi;

3) -ma (-ba) elementlari, shuningdek, chiqish va jo'nalish (ba'zan bosh) kelishigi shaklini olgan so'zlarni takrorlash bilan: *yuzma-yuz, yonna-yon, dam-badam, kundan-kanga, naridan-beri, kamdan-kam* kabi;

4) turli fe'l shakllarning takrorlanishi hamda ularni bo'lishli va bo'lishsiz shaklda takrorlash bilan: *qayta-qayta, sezilar-sezilmas, qo'yarda-qo'ymay, bilinar-bilinmas* kabi.

Boshimga olma o'vaydigan yog'och qirindisidan yostiqlik qilib rohat-rohat uyquga keldim.

4-§. Ravishlarning tuzilishi jihatdan turlari

Ravish tuzilishiga ko'ra: 1) sodda, 2) qo'shma, 3) juft, 4) takroriy ravishlarga bo'ladi.

Sodda ravishlar bir o'zak morfemadan tuziladi: *yaqqol, ko'p, hozir, vijdonan, kamtarona* kabi.

Qo'shma ravishlar ikki so'z asosining birikishi orqali tuziladi: *har gal, bir vaqt, tez ju satda, shu yoqqa* kabi.

Juft ravishlar ikki so'z asosining teng bog'lanishidan tuziladi: *hali-beri, erta-kech, eson-omon* kabi.

Takroriy ravishlar esa bir so'z asosini aynan takrorlash bilan yoki ikkinchi takrorlangan ravishda tovush o'zgarishi yuz bergan holda tuziladi: *endi-endi, asta-asta, ozmaz, sal-pal, zo'rg'a-zo'rg'a* kabi.

Takroriy ravishlar soʻzning leksik maʼnosini oʻzgartirmay, balki ortiqligi, kamligi, noʻmiqlik, taʼkid kabi qoʻshimcha maʼnolarni ifodalab keladi.

Ravish tahlili namunasi	
1. Soʻrugi.	5. Tuzilish turi.
2. Maʼno turi.	6. Tub yoki yasamalgisi.
3. Darajasi.	7. Gapdagi sintaktik vazifasi.
4. Otlashgan yoki otlashmaganligi.	

Takrorlash uchun savollar

1. Ravishning taʼrifi va soʻroqlari haqida gapiring.
2. Ravishlar qanday soʻzlarga boʻjlanib keladi? Misollar keltiring.
3. Ravishlarning daraja koʻrsatish xususiyatlari haqida gapiring.
4. Holat ravishlari haqida gapiring.
5. Payt ravishlari haqida gapiring.
6. Oʻrin ravishlari haqida gapiring.
7. Sabab ravishlari haqida gapiring.
8. Maqsad ravishlari haqida gapiring.
9. Daraja-miqdor ravishlari haqida gapiring.
10. Daraja-miqdor ravishlari qanday turlarga boʻlinadi?
11. Ravishlar qoʻshimchalari yordamida qanday soʻz turkumlaridan yasaladi?
12. Qoʻshma ravishlar qanday yasaladi?
13. Qoʻshma ravishlar qaytarzda yoziladi?
14. Juft ravishlar qanday yasaladi?
15. Takroriy ravishlar qanday yasaladi?
16. Oʻrin-payt va chiqish kelishi shaklida ravishga aylangan soʻzlar haqida gapiring.
17. Qanday soʻzlar ravishga koʻchadi?
18. Ravishlarning otlashishi haqida gapiring.
19. Sodda tub va sodda yasama ravishlarga 3 tadan misol keltiring.
20. Ham holat, ham daraja-miqdor ravishlari guruhiga kiruvchi soʻz haqida gapiring.
21. Sifatga boʻjlanib, belgining belgisini bildirgan ravishga misol keltiring.
22. Boshqa turkum soʻzlari ravishga aylan-ganda qanday qoʻshimchalarni olgan boʻladi?

YORDAMCHI SOʻZ TURKUMLARI

Yordamchi soʻz turkumlari mustaqil soʻz turkumlaridan farqlanadi. Ular lugʻaviy maʼnoga ega emas, morfologik jihatdan oʻzgarmaydi, gapda sintaktik vazifa bajarmaydi, yasash xususiyatiga ega emas.

Mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmay, gap boʻlamlari va gaplarni oʻzaro bogʻlash, xilma-xil munosabatlarni koʻrsatish yoki ularga qandaydir qoʻshimcha maʼno qoʻshishga xizmat qiladigan soʻz turkumlari yordamchi soʻz turkumlari deyiladi. Yordamchi soʻz turkumlariga bogʻlovchi koʻmakchi va yuklar kiradi.

1-§. Koʻmakchi haqida maʼlumot

Ot, va otlashgan soʻzlardan keyin kelib, ularni boshqa soʻzlarga tobelanish yoʻli bilan bogʻlaydigan yordamchi soʻzlar **koʻmakchi** deyiladi: *Oʻz qoʻli bilan toʻgʻriladi.*

Koʻmakchi qaysi soʻzdan keyin kelsa, oʻsha soʻz bilan birgalikda bir soʻroqqa javob boʻlib, bir xil gap boʻlagi vazifasini bajaradi.

Ko'makchilar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof ko'makchilar InG'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: *bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qodir, yanglig'i*. Bunday ko'makchilar urg'u olmaydi. urg'u ko'makchidan oldingi so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi.

2. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar (vazifadosh ko'makchilar gapdaro'mi bilan mustaqil so'z o'rni bilan ko'makchi bo'lib keladi. Bular quyidagi turkumlardan ko'makchilarga ko'chadi:

1) ot turkumidan: *tomon, tashqari, bo'ya, chamasi, holda, yo'sinda;*

2) sifatdan: *sababli, tufayli, qarshi, choG'li, doir, nuvojiq, o'zga, boshqa;* **3) fe'ldan:** *qarab, qaraganda, ko'ra, tortib, degan, deydigan, isha, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata;*

4) ravishdan: *avval, so'ng, keyin, burun, ilgari, beri, beri, buyon, asosan, binoan.*

3. Ko'makchi-bohlovchilar bo'G'lovchi vazifasini ham bajaradigan ko'makchilar: *bilan, deb, deya*. Masalan: *dafjar bilan qalam; Umrin shirino'tsin deb(deyu), u ko'p mehnat qildi.*

4. Ko'makchi otlar o'z luG'aviy ma'nolarini saqlagan holda ko'makchio'rmda kelib, harakat bilan predmet'rtasidagi turli munosabatlarni ifodalaydigan so'zlardir. Bu so'zlaro'rin-payt, chiqish kelishigi va egalik qo'shimchalarini qabul qiladi: *old, o'rta, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o'rin, qosh, yoqa, tomon*. Bu so'zlar belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelgandagina ko'makchi ot hisoblanadi: *ish ustida, siqiG'i ostida*. Aks holda, ularo'rin otlari hisoblanadi: *stolning ustida (stolning qayerida?)*, *uyning oldida*. Ko'makchi otlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin: **1) vertikal** yo'nalishni bildiruvchi: *ost, ust, tag*.

2) gorizontal yo'nalishni bildiruvchi: *old, orqa, yon, ich, tomon;*

3) aralash yo'nalishni bildiruvchi: *o'rta, ora, bosh.*

1. Ko'makchilarning qo'llanishi va ma'nolari

1) bosh kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar:

Bilan (qisqa shakllari: *-la, ila*) ko'makchisi birgalik, vosita, tez bosG'lanish, payt, ish-harakat ob'ekti, holat, maqsad ma'nolarini bildiradi: *Ukasi bilan keldi. Qalam bilan yozdi. Eshik ochilishi bilan kirishdi. Tuni bilan uxlamadi. Baxtiyorlik bilan jilmaydi.*

Uchun (qisqa shakli: *-chun*) ko'makchisi maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarini ifodalaydi: *Bolalar uchun qurildi. o'qimagani uchun bilmadi. Sen uchun oldim. Yordamingiz uchun rahmat.*

Diqqat! *-la, -chun* shakllario'zi bog'lanib kelgan so'zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *qo'llarim-la, Vatan-chun.*

Uchun, bilan, kabi, singari ko'makchilar qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan ham qo'llanishi mumkin: *shuning uchun, buning kabi, shuning singari*

2. Ko'makchilar va kelishiklar

Ko'makchilar vazifasi jihatidan kelishiklarga o'xshaydi. Ayrim hollarda ko'makchi kelishik qo'shimchasio'rmda yoki kelishik qo'shimchasi ko'makchio'rmda almashib kelishi mumkin. Ko'makchilar tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklario'rmda almashib kelishi mumkin: *Radio orqali eshitdik - Radiodan eshitdik. Ukam uchun oldim - Ukamga oldim. Qalam bilan yozdi - Qalamda yozdi. Borgani haqida gapirib berdi - Borganini gapirib berdi.* Biroq hamma vaqt ham ko'makchio'rmda kelishik qo'shimchasi ishlatilavermaydi: *Do'stiga yordamlashdi* gapida jo'nalish kelishigi qo'shimchasio'rmda ko'makchini qo'llab bo'lmaydi.

2-§. Bog'lovchi

Gap bo'laklarini yoki qo'shma gapning qismlarini bog'laydigan yordamchi so'zlar bog'lovchi deyiladi. Bog'lovchilar gap bo'laklari va ayrim sodda gaplarni o'zaro qanday munosabatda ekanliklarini ko'rsatadi. Farzand olgan tarbiyasiga qarab ota-onasiga rohat yoki jazo keltiradi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur») Kumush ichkariga kirib ko'zdan g'oyib bo'ldi, lekin Otabek yana bir necha daqiqa erga mixlangancek qotib turdi. (A.Qod.)

Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1. Yakka bog'lovchilar. 2. Takroriy bog'lovchilar.

Yakka bog'lovchilar uyushgan bo'laklar va ayrim gaplar orasida yakka holda qo'llanadi. Bular va, hamda, lekin, biroq, -ki (-kim), chunki, agar, gar, balki, go'yo, bosharti, garchi, go'yoki, holbuki, vahoilanki.

Yazon qilmas Zaynabni zamon Va otashda o'rtanmas Onon (H.O.) Bu gullarni Azizxon go'yo ona o'z farzandini ardoqlagan kabi ardoqlardi. (S. Jamol). Ahli majlis Otabekni ko'klarga ko'tarib maqtar edi, lekin Homid bu maqtashlarga ishtirok etmas va nimadandir g'ijingandek ko'rinar edi. (A.Qod.)

Takroriy bog'lovchilar bir gapda ikki yoki undan ortiq o'rinda gap bo'laklari, shuningdek qo'shma gaplarda ayrim sodda gaplar bilan birga aynan takrorlanadi. Bular dam..., dan, goh..., goh. xoh..., xoh. yo..., yo. yoki..., yoki. ham..., ham. ba'zan..., ba'zan. bir..., bir. Masalan, *U goh dashtdagi otlarning kishnas'iga, goh yaqin cho'ldagi go'zal kanilarning mayin kulgulariga quloq solib yotarkan, olam beg'ubor bo'lib tuyular edi. (O.YO.) YO' bir maslahatni aytib bo'ladi, yo ro'zg'or ishini. (C.Ho'lpon). Dam bobomga, dam uning o'rtog'iga tikilaman. (O.) Dadasi... erkato'y o'g'lining bu arzini eshitib, bir hayratga tushdi, bir quvondi. (O.YO.)*

Takroriy bog'lovchilardan yo, yoki yakka holda ham qo'llanishi mumkin, ham, ba'zan, bir so'zlari esa yakka holda qo'llansa bog'lovchi bo'la olmaydi. Navoiy Xuroson va Mevarounnahrda yashamoqda bo'lgan yoki dunyodan ko'z yuragan yuzlarga shoirni xotirga oldi. (O.) Bu erda qovun tekin. Uzib beraymi yo o'zingiz uzasizmi? (S.Ahmad).

Bog'lovchilar gapdagi vazifasiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) teng bog'lovchilar; 2) ergashtiruvchi bog'lovchilar.

1. Teng bog'lovchilar

Teng bog'lovchilar grammatik jihatdan teng huquqli gap bo'laklarini va gaplarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladi. Masalan, *Katob har qanday bilinning joni va yuragi, har qanday fanning ibtidosidir. (Stefan TSveyg). Agar so'zlar va Zaynab qalbi Tol bargiday dir-dir qaltirar. (H.O.)*

Teng bog'lovchilar biriktiruv, zidlov va ayiruv bog'lovchilariga bo'linadi.

1) **biriktiruv bog'lovchilar** guruhiga **va, hamda, bilan, ham** kabi so'zlar kiradi. Bu bog'lovchilar gapning uyushiq bo'laklarini, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bog'laydi. Biriktiruv bog'lovchisi **va** eng ko'p qo'llanadigan bog'lovchidir. Bu bog'lovchi:

1) gapning uyushiq bo'laklarini bog'laydi: *Aqlli odam ohmlar, fozillar va taabirli xunamandlarning suhbatlarida bo'ladi, ulardan bahra oladi («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»);*

2) qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lashga xizmat qiladi va turli ma'no munosabatlarini ifodalaydi. Masalan: *Hamid Rahmat bilan birga Otabekni Ziyo akamkiga taklif qilgali kelgani edi va biz ularni osh-suv qilib jo'natgan edik. (A.Qod.)*

Ham, hamda bog'lovchilari ham gapning uyushiq bo'laklarini va qo'shma gap qismlarini bog'lash uchun qo'llanadi. Sultonmurod ham do'st Zayniddin cheksiz quvondilar. (O.) Kun sovidi hamda erlar muzladi.

Ham soʻzi bogʻlovchi boʻlib emas, balki gap maʼnosini yoki ayrim gap boʻlaklarini taʼkidlash, kuchaytirish uchun koʻp ishlatiladi. Quyosh ham oltin toʻrlarini toʻkib, magʻrur koʻtariladi (O.)

Biriktiruvchi bogʻlovchilari bilan koʻmakchisi, -da, -u(-yu) yuklamalari nam qoʻllanadi.

Bobom asta koʻzlarini yumadi-da, allaqanday uzoq bir xavolga ketadi. (O.) (haya bola - gulu lola. (Maqol). SHudgorda Jamatxola bilan Zebixon qoldi. (S.A.)

1) zidlov bogʻlovchilari guruhiga *biroq, ammo, lekin, balki, holbuki* kabi soʻzlar kiradi. Bu bogʻlovchilar mazmunan bir-biriga qarama-qarshi qoʻyilgan boʻlaklarni yoki gaplarni bogʻlash uchun xizmat qiladi.

Biroq, ammo, lekin bogʻlovchilari gap boʻlaklarini bogʻlab kelganda zidlik maʼnosini, shu bilan birga, gap mazmunini toʻldirish, izohlash, qiyoslash uchun ham xizmat qiladi. Qoʻshma gap qismlari tarkibidagi sodda gaplarni bogʻlashda esa keyingi qism avvalgi qismda aytilgan fikrga qarama-qarshi, zid faktlar ifodalanadi. SHuning uchun bu faktlar, voqea-hodisalardan faqat bittasining boʻlayotganini, ikkinchisi inkor etilganligi maʼnosi anglashiladi. Masalan. *Mahallada bolalar koʻp, lekin bir-biriga oʻxshamaydi. (O.) Har narsaning yangisi, ammo doʻstning eskisi yaxshi. («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»). Oʻxshash mevalarni saralaydi, xidlaydi, biroq egisi kelmaydi. (O.)*

Zidlov bogʻlovchilari gap boshida kelib, avval aytilgan fikrga zid boʻlgan yangi fikrli gapni oldingi gapga bogʻlaydi.

Mazmunan bir-biriga qarama-qarshi gap boʻlaklari va gaplarni bogʻlashda *-da*, *-u (-yu)* yuklamalari ham qoʻllanadi. *Sobir kichkina-yu, pishiqqina (O.)*

2) ayiruv bogʻlovchilar guruhiga *yo, yoki, yo..., yo, yoxud, dam..., dam, goh..., goh, xoh..., xoh, baʼzan..., baʼzan, bir-bir* kabi soʻzlar kiradi.

Bu bogʻlovchilar narsa, voqea-hodisalarni boshqarishdan ajratish yoki ularning galma-gal boʻlishini koʻrsatish uchun xizmat qiladi.

Bulardan *yo, yoki, yo..., yo, xoh..., xoh* bogʻlovchilari uyushgan boʻlaklarning birini ikkinchisidan, biror voqea, hodisa yoki ish-harakatni boshqasidan ayirib koʻrsatish uchun ishlatiladi: *Poshshaxon Umrinisabibining qizini yo koʻrmadi, yo koʻrsa ham nazarga ilmadi. (CHoʻlpon). «YO podshoh biron erga chiqadi, yoki elchi kelishi kutiladi», - dedi Zayniddin. (O.) Xoh ishoning, xoh ishonmang, birinchi kunyoq toʻqqiz tonna pexta teribman. (S.A.)*

Baʼzan..., baʼzan, dam..., dam, goh..., goh bogʻlovchilari esa galma-gallikni, navbat bilan almashinib, takrorlanib turishni ifodalaydi. *Dam tekisliklar boʻylab balandga, dam pastga tushib boramiz. (O.) Nimqorongʻi shifiga tikilib yotgancha xayol suraman: goh katta shaharlarga borib qolaman, goh daryolarda suzaman. (Oʻ.Hoshimov) Hasanali eshitmadimi yoxud eshitsa ham eshitmaganga soldimi, har nechuk javob bermadi (A. Qod.)*

2. Ergashtiruvchi bogʻlovchilar

Ergashtiruvchi bogʻlovchilar qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga tobelanish yoʻli bilan bogʻlaydi.

Ergashtiruvchi bogʻlovchilar grammatik aloqalarni ifodalash va maʼnolariga qarab: 1) aniqlov bogʻlovchisi; 2) sabab bogʻlovchilari; 3) chogʻishtiruv bogʻlovchilari; 4) maqsad bogʻlovchisi; 5) shart va toʻliqsizlik bogʻlovchilariga boʻlinadi.

1) aniqlov bogʻlovchilariga *yaʼni, -ki (-kim)* soʻzlari mansub boʻlib, ular ergash gaplarni bosh gapga bogʻlash uchun qoʻllanadi. Bilib qoʻyki, seni Vatan kutadi. *Mirzo Ulugʻbek joyiga oʻtirmagan ham ediki, saroybon kirib, ikkinchi nomxani tutdi. (O.Y.)*

2) sabab bogʻlovchilariga *chunki, shuning uchun, negaki, zeroiki, nainki* kabi soʻzlar kiradi. Bu bogʻlovchilar ergash gapni bosh gapga bogʻlab, sabab, payt maʼnolarini ifodalaydi. *Chorasi boʻlmagan ishga kirishma, chunki undan qutilib boʻlmaydi. (Amir Temur*

o'g'itlari) Ko'chadagi sav ar'qning tegidan sayoz oqar, shuning uchun undan foydalanish cu'ay emas edi. (A.Qo'l.) U ikki, balki uch yildan buyon o'z to'yin kutar edi. (O.)

3) **chog'ishtiruv bog'lovchilari:** go'yo, go'yoki. Bu bog'lovchilar bosh gapda ifodalangan fikrni ergash gapdagi fikr bilan qiyoslab ko'rsatadi. *Sen menga yaxsh ezing ko'rkam bir yoshlik, go'yo qalbimda ulg'aydi quyoshday viqor.* (J.Jahborov). *Nihoyat chollar jin bo'lishadi, go'yo yoshliklarini sog'inganday boshlarini quyi solishadi.* (O.)

4) **maqsad bog'lovchisi** toki qo'shina gap tarkibidagi maqsad ma'nosini ifodalagan ergash gapni bosh gap bilan bog'laydi. *Yomonlarning jazosini berish kerak, toki ular yaxshilarning boshiga yomon kunlarni solmasinlar.* (H.G.)

5) **shart va to'liqsizlik bog'lovchilari:** agar (gar), modomiki, basharti, garchi, garchand, mabodo.

Bu bog'lovchilar shart va to'liqsiz ergash gaplarning bosh gapga bo'lgan munosabatdagi shartni, shu bilan birga to'liqsizlik ma'nolarini anglatadi. *Agar kishining hayoti biror maqsad, tiror go'ya uchun kurash bilan o'lsa, bunday hayotga hech afsus qilmashik kerak.* (M.Ibr.) *Bu oqshom, garchi tevarak tinch bo'lsa ham, kechagidan ko'ra qo'rqinchihiroq, ezuvchanroq tuyular edi.* (O.)

Bog'lovchi vazifasini bajaruvchi so'zlar

Boshqa so'z turkumiga oid ba'zi so'zlar ham bog'lovchi o'rnida qo'llanadi: *Eilan, deb, degan, bordi-yu, u(-yu), -da.*

Masalan: *Umrim shirn o'tsin deb, ti'ni tiydim hamisha. Ayvonda Hurmatibi bilan onam cho'y ichib, gaplashib o'tirishibdi.* (O.)

2-§. Yuklama

Ayrim so'z yoki gapga qo'shimcha ma'no berish uchun qo'llanadigan yordamchi so'zlar yuklamalar deb ataladi. Masalan: *Haqiqiy kasbu kamol faqat ilm bilan hosil bo'ladi.* (M.Hasaniy). *Quyosh ham atayin murlarini to'kib, mag'rur ko'tarildi.* (O.)

Yuklamalar tuzilishiga ko'ra ikki xil: a) qo'shimcha holatdagi yuklamalar: -mi, -chi, -a, -ya, -oq (-yoq), -da, -u (-yu), -gina (-kina, -qina), -ku; b) so'z holatidagi yuklamalar: axir, faqat, xudi, nahotki, ham, naq, xolos. To'ydan faqat Anor xabardor (H.O.) Eshik «g'irch etib ochildi-da, ruxsat so'rab ukasi Darvishali kirdi. (O.) Bir vaqi G'iyosiddin Kichkina, xudi shu erda, daricha ostida o'tirib, uni erkalatmasmidi.

1. Yuklamalarning turlari

Hozirgi o'zbek adabiy tilida gapga yoki ayrim so'zlarga beradigan qo'shimcha ma'nolariga ko'ra yuklamalarni quyidagicha turlarga bo'lish mumkin.

1. So'roq va taajjub yuklamalari: -mi, -chi, -a, -ya.

-mi yuklamasi so'roq, taajjub, hayrat kabi ma'nolari bildiradi. Masalan: - *Kelirning sultuligi Marg'ilonda ma'lum ekanmi?* (A.Qodiriy) *Men dalada ishlashish kerakmishni?* (O.)

-chi yuklamasi so'roq, kuchaytiruv harakatga undash, buyruq, iltimos, ta'kid ma'nolarini bildiradi. - *Sizga-chi, Anvar* (A.Qodiriy) - *O'g'ling qaytsin-chi, bo'lmasa...* (A.Qod.) - *Loaqlat bir og'iz o'g'lingizga aytib o'hshga va'da bering-chi, -dedi* (A.Qod.) - *O'rtoqam, bir narsa desang-chi.* (Cho'lpon).

-a (-ya) yuklamalari so'roq, taajjub, hayratlanish ma'nolarini bildiradi. *Bu gap oramizda qolsin-a!* (T.Malik) *Gulnorni sevishimni bilardi-ya* (O.) - *Qizim, bugun mehmonlaringni Sultonxonlarnikiga olib chiqusan-a? - deb qolmas-nmi!* (A.Qod.)

2. Kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari: -ku, -u, -yu, -da, -oq (-yoq), -ki (-kim), ham, ha'to, hattoki, axir, nahot (nahotki).

-ku, -u, -yu, -da, -oq (-yoq), -ki (-kim) yuklamalari ma'noni kuchaytirish, to'liqsizlik, tezlik va davomiylik ma'nolarini ifodalash uchun qo'llanadi. *Shundan keyin men uzoq safarga ketdim-u, Mastura'ning taqdiridan bezabar bo'ldim (A.Q.) - O'z qizingiz-ku, terigini topib bering-da! (Cho'lpon) Mirzo Ulug'bek maktubni o'qib tugamasdan o'rnidan turib ketdi. (O.Y.) Ko'plar yomg'irdan qochib ulgumasdayoq, oftob choraqlab ketdi. (S.A.)*

Ham, axir, hatto, hatto, nahot (nahotki) so'z yuklamalari fikrni ta'kidlash, avvalgi voqeani eslatish kabi ma'nolarni ifodalaydi. *Tursunboy hamma narsadan kechganda ham birgina shu Zebidan kechmas edi. (S.A.) Oyim o'rta bo'yli, oppoq, nozik tabiat ham ipakdov muloyim, istarasi issiq xotin edi. (Zarifa Saidnosirova) Axir bu qal'ani olguncha ozmuncha talofat berildimi? (P.Q.) Sizni otasi o'rnida ko'rsak-u, nahotki sizdan beso'roq ish tutsak (A.Q.) Uzoq cho'zilgan bu suhbatda Miryoqubning qulog'i bir mara g'alati dingkaydi, hatto uning qop-qora chirovli ko'zlarida allaqanday sehrli olovlar yondi. (CH.) Bir qissakim, buning so'ngida Sevishganlar topishgusidir. (H.O.)*

3. Ayiruv va chegaralov yuklamalari: *faqat, faqatgina, -gina (-kina, -qina)*. Bu yuklamalar turli so'z turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab ko'rsatish va ma'no jihatdan ajratish uchun qo'llanadi. *O'zi haqida o'ylemay, faqat xalqqa ilm berishga bel bog'lagan olin kishi xudi shanga o'xshaydi, sham o'zini yondiradi, xalqqa ziyo bag'ishlaydi. (M.Hasaniy) YOqimli do'stgina suhbatlari olis yo'lni yaqin qiladi. (M.Hasaniy) Dunyoda ko'rib o'tatuvgan barcha orzuiniriz, havasimiz faqat sengagina qarab qolgan (A.Qod.)*

Faqat yuklamasi o'rinda yolg'iz so'z qo'llanishi ham mumkin. *Miryoqubning topishi yolg'iz mingboshi orqali bo'lsa, unga «epaqa» nomini qo'yish to'g'ri bo'lmirdi. (Cho'lpon)*

4. Aniqlov yuklamasi: *xuddi, naq, ayni*. Bu yuklamalar o'zi mansub bo'lgan so'zning ma'nosini aniqlab ko'rsatish uchun qo'llanadi. *Ilm o'rganib, ilmiga amal qilmagan kishi naq yer haydab, uni ekmagan kishiga o'xshaydi. (M.Xasaniy) Hayosi yo'q po'sti shilib olingan yog' och va xuddi yog'i tugagan chiroqqa o'xshaydi. (M.Hasaniy)*

5. Gumon yuklamasi: *-dir* barcha so'z turkumlariga qo'shilib kela oladi va o'zi aloqador bo'lgan so'zga gumon, noaniqlik ma'nosini qo'shadi: *- Sizga nimadir va'da bergandir-da? (Isfandiyor)*

6. Inkor yuklamasi *na... na* uyushiq bo'laklar va qo'shina gap tarkibidagi ayrim gaplar oldidan kelib, ularning mazmunini inkor etadi, bo'lishsizga aylantiradi. Inkor shaklli gap bo'laklari va gaplar oldida kelganda, bo'lishsizlik kuchaytiriladi, ta'kidlanadi. *Bu buyruqqa na ona e'tiroz qildi va na qiz (Cho'lpon). Na qor, na yomg'irdan darak bor. (O.)*

2. Yuklamalarning yozilishi

1) *-mi, -oq(-yoq), -gino (-kina, -qina), -dir* yuklamalari o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi: *Shu bugunoq ota-onasigagina emas, butun mahallaga yetib bormaydimi?*

2) *-chi, -ku, -u(-yu), -da, -a(-ya)* yuklamalaridan oldin chiziqla qo'yiladi: *Sen-chi? Keldi-ku!*

Diqqat! Juft so'zlar tarkibida boG'lovchi vazifasida kelgan *-u(-yu)* yuklamasi kirilcha yozuvda so'zga qo'shib yoziladi: Гань чыз кынайт. Yangi alifboda esa chiziqla bilan ajratib yoziladi: *Gap-u so'z ko'paydi.*

4) *faqat, ham, hatto, axir* kabi so'z yuklamalar ayrim yoziladi: *ToG'larda hatto yoz oylarida ham yomg'ir yoG'adi.*

5)

Ko'makchi tahlili	Bog'lovchi tahlili	Yuklama tahlili
1. Turi aniqlanadi.	1. Qo'llanish turi.	1. Tuzilisiga ko'ra turi.
2. Qaysi kelishikdagi so'zga bog'langan?	2. Ma'no hamda vazifasiga ko'ra turi.	2. Ma'nosiga ko'ra turi
3. Grammatik ma'nosi.	3. Nimani bog'lagan?	

4. Qaysi soʻzni qaysi soʻzga bogʻlayapti?

Takrorlash uchun savollar:

1. Koʻmakchi taʼrifini ayting va misollar keltiring.
2. Koʻmakchi qanday gap boʻlagi boʻlib keladi?
3. Soʻf koʻmakchilar haqida gapiring.
4. Koʻmakchi vazifasida qoʻllanuvchi soʻzlar haqida gapiring.
5. Koʻmakchi otlar haqida gapiring.
6. Bosh kelishikdagi soʻzlar bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar va ularning maʼnolari haqida gapiring.
7. Qaratqich kelishikdagi soʻzlar bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar va ularning maʼnolari haqida gapiring.
8. Joʻnalish kelishikdagi soʻzlar bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar va ularning maʼnolari haqida gapiring.
9. Cijiqish kelishikdagi soʻzlar bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar va ularning maʼnolari haqida gapiring.
10. Koʻmakchi va kelishiklarning sinonimlik xususiyatlarini haqida gapiring.
11. Bojlovchining taʼrifini ayting.
12. Bojlovchilar qoʻllanishiga koʻra qanday turlarga boʻlinadi?
13. Teng bojlovchilar taʼrifini ayting.
14. Birlituvchi bojlovchilarning taʼrifini ayting.
15. Zidlov bojlovchilar taʼrifini ayting.
16. Ayiruv bojlovchilar taʼrifini ayting.
17. Ergashituvchi bojlovchilarning taʼrifini ayting.
18. Aniqlov bojlovchilari haqida soʻzlang.
19. Sabab bojlovchilari haqida gapiring.
20. SHart va oʻxshatish bojlovchilari haqida gapiring.

ALOHIDA OLINGAN SOʻZLAR GURUHI

1-§. Modal soʻzlar

Soʻzlovchining oʻz fikriga boʻlgan munosabatini bildiradigan soʻzlar **modal soʻzlar** deyiladi: **Ehtimol**, *bugun etib kelar*.

Modal soʻzlar maʼno jihatidan quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. Fikrning aniqligini ifodalaydigan modal soʻzlar:
 - 1) fikrning rostligi tasdiqlanadi: *darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda, filhaqiqat (arx.)*; 2) fikrning qatʼiyligi taʼkidlanadi: *shubhasiz, shaksiz, soʻzsiz* 3) ishonch: *albatta* 4) anglatilayotgan voqeelikning yuzaga kelishi tabiiy ekanligini bildiradi: *tabiiy, oʻz-oʻzidan*, 5) fikrning chinligi eslatiladi: *toʻgʻri, xoytaxoy, muhaqqaq (arxaik), aslida, darvoqe, rostdan*.
 2. Fikrning noaniqligini ifodalaydigan modal soʻzlar:
 - 1) fikrning taxminiyligini bildiradi: *shekilli, chamasi, chogʻi*;
 - 2) fikrning gumonli ekanligini bildiradi: *ehtimol, balki*;
 - 3) fikrning tushmoli ekanini bildiradi: *aftidan*;
 - 4) fikrning chinligiga gumon ham, ishonch ham bildiradigan: *har holda, har qalay*.
 3. Fikrning tartibi: *avvalo, avvalambor, birinchidan, ikkinchidan*.
 4. Fikrning dalillanishi: *masalan, jumladan*.
 5. Xulosa: *xullas, demak, nihoyat, xullas kalom*.
 6. Achinish: *afsus, atʼang, esiz*.
 7. Zaruriyat: *kerak, zarur, lozim*.
 8. Qivonch: *xayriyat*.
 9. mavjudlik va mavjud emaslik: *bor, yoʻq*.
- Bulardan tashqari: *binobarin, zero, holbuki, vaholanki* kabi modal soʻzlar ham mavjud. Modal soʻzlarning koʻpchiligi mustaqil soʻzlardan oʻsib chiqqandir.

1) ot turkumidan: *aftidan, haqiqatan, mazmun, ehtimol, darhaqiqat*; 2) silatdan: *yaxsh(ki), to'g'ri, so'zsiz, shubhasiz, tabiiy*; 3) ravishdan: *albatta*; 4) fe'ldan: *xoy-na-xoy* (tojikcha *zohi-na-zohi* so'zidan); 4) bog loyichidan: *balki*; 5) so'z birikmasidan: *har qalay, har holda*; 6) gapning modal so'zga aylanishi: *holbuki* (*Hol buki*); 7) so'z tushirish natijasida hosil bo'lgan: *o'z-o'zidan* (*antiq* so'zi tushib qoladi).

Modal so'zlar **sof** va **vazifadosh** modal so'zlarga bo'linadi. *Haqiqatan, darhaqiqat, afsuski, attang, albatta, shekilli, avvalo, xulas, masalan, umuman, taxminan* so'zlari sof modal so'zlar hisoblanse, modal ma'noda ham qo'llanadigan *aftidan, chamasi, balki, ehtimol, shubhasiz* kabi so'zlar vazifadosh modal so'zlar hisoblanadi.

Modal so'zlar gap ta'kididagi so'zlardan vergul bilan ajratiladi va ko'pincha **kirish so'z** vazifasini bajarib keladi.

2-§. Undov so'zlar haqida ma'lumot

His-hayajon, tuyg'uni, haydash-chaqirishni bildiradigan so'zlar turkumi **undov** deyiladi: *eh, uh, o, e, uf, voy, ura, barakalla, ofarin, sulom, xayr, xo'sh, rahmat, balli, bay-bay, voy-bo'y, a, ax, ohho, obbo, ey, ehihe, i, ie, o'h, o'hho', hm, him, be, tuy, hah, ho, hay-hay, eh, o', ha, iyi*. Bu so'zlar mustaqil so'zlarga ham yordamchi so'zlarga ham kirmaydigan ayrim so'z turkumidir.

Undovlar yakka holda, juft holda yoki takrorlanib qo'llanishi mumkin: *oh, voy, oh-voh, dod-voy, bay-bay, hay-hay*.

Juft va takrorlangan undovlar chiziqlik bilan yoziladi.

Undovlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. His-hayajon undovlari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) shafqat, mehribonlik: *ie, o, voy, voy-ey, eh*; 2) sevinch, xursandchilik, zavqlanish: *ho, o'h-ho', ehe*; 3) qoyil qelish, rohatlanish: *hey-hay* (takrorlansa), *oh-oh*; 4) mamnuniyat, faxrlanish, mag'rurlanish, xayrirohlik: *e-ha, eh, ha-ya, o'*; 5) undash, ogohlantirish, tasdiq: *ha*.

Undovlar yozuvda gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi. Agar undov kuchli bo'lsa, his-hayajon bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: *Eh! Havo naqadar sof va musaffo!*

Undovlarning asosiy qismi yasama emas, lekin mustaqil so'zlardan undovlarga ko'chgan so'zlar ham mavjud: 1) olmoshdan: *qani*; 2) fe'llardan: *kel, hormang, yo'qol, bor-ey, yashang, kechirasiz: Kel, bir bahslashavlik!*

His-hayajon undovlari, odatda, gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi. Ular yo kirish so'z, yoki so'z-gap bo'lib kelishi mumkin: *Ie, men kimni ko'ryapman? - Dod! - ichkaridan dodlagan ovoz eshitildi.*

2. Buyruq-xitob undovlari ikki xil bo'ladi: 1) odamlarga qaratilgan undovlar: a) kishilarning diqqatini tortish uchun qo'llanadigan: *hoy, hay* (bir marta aytilsa), *hey, allo, ey*; b) ta'kid, buyurish uchun qo'llanadigan: *ma, tess, jim, marsh*; 2) hayvonlarga yoki boshqa jonivorlarga qaratilgan undovlar: a) hayvon va jonivorlarni chaqirish uchun qo'llanadigan: *kishi, bah-bah, mosh-mosh, tu-tu-tu, kuch-kuch, gah, chuh, beh-beh, qurey-qurey*; b) hayvon va parrandalarni biror harakatdan to'xtatish uchun qo'llanadigan: *ishsh, ho'k, tak*; v) hayvon va parrandalarni biror ishni bajarishiga undash uchun ishlatiladigan: *pishi, dr: xix, ho'-hov, cho'k, tek, hayt, chu*.

3. Ko'rsatish, ta'kid undovlari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) ko'rsatish: *hu, huv, hev*; 2) javob, tasdiq, ta'kid, mulohaza: *ha-ha-ha, xo'sh, labbay, ha*.
Bulardan tashqari, quyidagi undovlarni urf-odat undovlari (ayrim darsliklarda **nutqiy odat** undovlari deb ataladi: (25; 100.) tarzida ajratish mumkin: *rahmat, marhamat, salom, xayr, barakalla, ofarin, balli, yashang, hormang, qulluq* va b.

(Undovlar odatda dod soʻzi bilan qoʻllanib, holat (U „vov“, ded vonboshiga yiqildi), degan soʻzi bilan qoʻllanib, gapda koʻpincha sifatlovchi-aniiqllovchi (*Koʻchada „dod“ degan cvoz eshitildi*) boʻlib keladi. Undovlar otlashishi mumkin, bunda ular ega (*U larning dod-voyi osmoni xilakka chiqdi.*), kesimi (*Endi uning holiga vov*) toʻldiruvchi (*Uning oh-vohiga kim qiqloq soladi?*), qaratqich-aniiqllovchi (*Dod-vovning foydasi yoʻq.*) vazifalarini bajaradi.

3-§. Taqlid soʻzlar

Tovushga va holatga taqlidni bildirgan soʻzlar **taqlid soʻzlar** deyiladi. Bunday soʻzlar maʼno jihatidan ikki turga boʻlinadi:

1. **Tovushga taqlid** bildiradigan soʻzlar: *gumbur-gumbur, dup-dup, duk-duk, shiq-shiq, qiv-chuv, taq-tuq, gʻarch-gʻurch, inga-inga, pis-pix, qult-qult, bidir-bidir, vov, uv, irr, moʻoʻ, mac, baa, mee, ing-ing, ang-ang, miyov, vaq-vaq, vish-vish, qu-qu, qa-qa, gʻa-gʻa, qagʻ-qagʻ, pit-pildiq, parr, viz-viz.*

2. **Holatga taqlid** bildirgan soʻzlar: *yalt-yult, apil-tapil, gʻuj-gʻuj, yarq-yurq, jimir-jimir, milt-milt, lip-lip, pildir-pildir, hang-mang, jilpang-jilpang, alang-jalang, moʻlt-moʻlt, lop, likang-likang, qilpang-qilpang, salang-salang, gʻivir-gʻivir, dik-dik, lik-lik, hilp-hilp, duv-duv, pir-pir, kang, dang, hil-hil* kabi.

Taqlid soʻzlar yakka holda, juft holda va takrorlangan holda qoʻllanadi. Juft va takrorlangan taqlid soʻzlar orasiga chiziqcha qoʻyiladi.

Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi gap boʻlagi boʻla oladi: *Shamol gʻir-gʻir* (hol) *esmoqda*.

Tovushga taqlid soʻzlar baʼzan otlashib, koʻplik, egalik va kelishik qoʻshimchalarini qabul qiladi va **ega, qaratqich aniiqllovchi** hamda **toʻldiruvchi** vazifalarini bajaradi: *Odamlarning gʻovur-gʻovuiri* bosildi. YUraging *duk-dukini* eshitdi. *CHugʻur-chugʻurning* toʻxtashi *amri makol*.

Modal soʻzlar tahlili	Undov, taqlid soʻzlar tahlili
1. Maʼno turi.	1. Maʼno turi.
2. Qaysi turkumdan kelib chiqqan?	2. Tuzilish turi.
3. Gapda bajargan vazifasi	3. Otlashgan-otlashmaganligi.
	4. Gapda bajargan vazifasi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Modal soʻzlarning taʼrifini ayting.
2. Modal soʻzlarning maʼno jihatidan turlarini ayting.
3. Maʼlum bir guruhga kirmagan modal soʻzlarni sanab koʻrsating.
4. Mustaqil soʻzlardan oʻsib chiqqan modal soʻzlar haqida gapiring.
5. Modal soʻzlar kelib chiqishiga koʻra yana qanday boʻlishi mumkin?
6. Undov soʻzlarning taʼrifini ayting.
7. Undov soʻzlar qanday koʻrinishlarda qoʻllanishi mumkin?
8. His-hayajon undovlari haqida gapiring.
9. Mustaqil soʻzlardan his-hayajon undovlariga oʻtgan soʻzlarga misollar keltiring.
10. Haydash-chaqirish undovlari haqida gapiring.
11. Haydash-chaqirish undovlari qanday soʻzlar bilan qoʻllanadi?
12. Taqlid soʻzlarning taʼrifini ayting.
13. Tovushga taqlid soʻzlar haqida soʻzlang.
14. Holatga taqlid soʻzlar haqida soʻzlang.
15. Taqlid soʻzlar qanday koʻrinishlarda qoʻllanadi?
16. Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlarga qaysi jihatlari bilan oʻxshaydi?
17. Taqlid soʻzlarning otlashishi haqida gapiring.
18. Eskirgan modal soʻzlarga misollar keltiring.
19. “Oʻz-oʻzidan” modal soʻzi qaysi mustaqil soʻz turkumlariga omonim boʻla oladi?
20. Ham tovushga, ham holatga taqlid bildiradigan soʻzlarga misollar keltiring.

SINTAKSIS

1-§. Sintaksis haqida umumiy ma'lumot

Sintaksis (grekcha – *syntaxis* – «tuzish») soʻzidan olingan) grammatikaning bir boʻlimi boʻlib, soʻzlarning birikish yoʻllari, soʻz birikmasi, gap, uning turlari, xususiyatlarini tekshiradi.

Sintaksis, bir tomondan, soʻz va soʻzstakllarning, shuningdek, gaplarning aloqa qilish, birikish yoʻllarini tekshirsa, ikkinchi tomondan, maʼlum bogʻlanish asosida yuzaga keladigan sintaktik birliklarni oʻrganadi.

Soʻz birikmasi, gap, gap boʻlaklari asosiy sintaktik birliklar, sintaktik kategoriyalar hisoblanadi.

2-§. Sintaktik aloqa turlari

Soʻzlarning, shuningdek, gaplarning orasidagi bogʻlanish, aloqa ikki xil boʻladi: 1) teng bogʻlanish yoki teng aloqa; 2) tobe bogʻlanish yoki tobe aloqa.

Teng bogʻlanish sintaktik jihatdan teng huquqli boʻlgan biri ikkinchisiga boʻysunmagan soʻzlarning yoki gaplarning aloqasidir. Bunda teng aloqadagi soʻzlar yoki gaplar oʻzaro teng bogʻlovchilar, teng bogʻlovchi vazifasidagi yuklamalar, ohang yordamida munosabatga kirishadi. Masalan:

1. *Beminnat qilingan ezgulik eng maqbul va goʻzal ezgulikdir. (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).* 2. *Bilmaslik ayb emas, bilishni istamaslik aybdir. (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).* Birinchi misolda *eng maqbul, goʻzal* soʻzlari oʻzaro teng bogʻlanib, gapda uyushiq sifatlovchi vazifasini bajargan. Ikkinchi misolda esa *Bilmaslik ayb emas va Bilishni istamaslik aybdir* gaplari bir-biri bilan teng aloqaga kirishgan.

Tobe bogʻlanishda biri hokim, ikkinchisi tobe boʻlgan aʼzolar (soʻzlar, ergash gapli qoʻshma gap qismlari) oʻzaro aloqaga kirishadi. Ularning biri ikkinchisini aniqlash, izohlash, toʻldirish uchun xizmat qiladi. Aniqlaydigan, izohlaydigan, toʻldiradigan aʼzosi **tobe**, izchlanadigan aʼzo **hokim** deb yuritiladi: 1. *Kitobni oʻqimoq, qiziqarli voqea.* 2. *Kimning himmati baland boʻlsa, qadr-qimmat ham boʻladi (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).* Birinchi misolda soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlardan biri hokim qism (*oʻqimoq, voqea*), ikkinchisi (*kitobni, qiziqarli*) tobe aʼzo boʻlib kelgan. Ikkinchi misolda ergashgan qoʻshma gapning qismlaridan biri «*qadr-qimmat ham baland boʻladi*» hokim aʼzo, bosh gap sifatida, ikkinchisi «*kimning himmati baland boʻlsa*» tobe aʼzo ergash gap sifatida qatnashgan. Shunday qilib, bogʻlanishning ikki xil turini soʻzlar orasida ham, gaplar orasida hamkuzatish mumkin. (Gaplar orasidagi bogʻlanish haqida «Qoʻshma gap» boʻlimida baxs yuritiladi).

Soʻzlar orasidagi tobe bogʻlanish ikki xil boʻladi:

1) **predikativ** tobe bogʻlanish, 2) **nopredikativ** tobe bogʻlanish.

Ega va kesimning bogʻlanishi predikativ tobe bogʻlanish hisoblanadi va bunday bogʻlanishdan gap hosil boʻladi. Tobe (ergash) bogʻlanishning qolgan koʻrinishlari (aniqlovchi+aniqlanmish, toʻldiruvchi+toʻldirilish, hol+hollanmish) nopredikativ tobe bogʻlanish boʻlib, bunday bogʻlanishdan soʻz birikmasi yuzaga keladi.

Soʻzlarning nopredikativ tobe bogʻlanishi uch xil boʻladi: 1) **boshqaruv**; 2) **bitishuv**; 3) **muvofiglashuv**.

1. **Boshqaruv.** Tobe soʻzning hokin soʻz talab etgan shaklda kelishi boshqaruv deyiladi. Bunda boshqariluvchi soʻz bosh va qaratqich kelishidan tashqari boshqa kelishik shaklini yoki koʻmakchini olib keladi. Boshqariluvchining qaysi kelishik yoki koʻmakchi bilan shakllanishi boshqaruvchi soʻzning maʼnosi, semantikasi bilan belgilanadi: *kitobni oʻqimoq, qariyalarga gʻamxoʻrlilik qilmoq, universitetda oʻqimoq, ishdan qaytmoq, oʻquvchilar bilan suhbatlashmoq* kabi.

Boshqaruv ikki xil boʻladi: **kelishikli** boshqaruv va **koʻmakchili** boshqaruv.

Kelishikli boshqaruvda boshqariluvchi soʻz maʼlum kelishik shaklida qoʻllanadi: *katalam**ni** hurmat qilmoq, togʻ **ga** chiqmoq* kabi.

Koʻmakchil boshqaruvda boshqariluvchi soʻz koʻmakchi orqali shakllanadi: *zavq **bilan** ishlamoq, telefon **orqali** gaplashmoq* kabi.

Boshqaruv usuli bilan bogʻlanish toʻldiruvchi-toʻldirilmish, hol-hollanmish munosabatlarini yuzaga keltiradi.

2. Bitishuv. Hokim va tobe soʻzlarning oʻzaro soʻz tartibi hamda ohang yordamida birikishiga **bitishuv** deyiladi. Bitishuv yoʻli bilan bogʻlanish sifatlovchi-sifatlanmish (*yangi libos*), izohlovchi-izohlanmish (*shoir Erkin Vohidov*), qisman hol-hollanmish (*toʻsatdan uchrab qolmoq*) munosabatidagi birikmalarga xos boʻlib, uning qismlari ifoda materialiga koʻra turlicha boʻladi:

- 1) sifat + ot: *ziyrak boʻla, yam-yashil dala*;
- 2) ot + ot: *temir darvoza, oltin kuz*;
- 3) son + ot: *besh kishi, oʻn tup koʻchat*;
- 4) olmosh + ot: *barcha xalqlar, shu yoʻl*;
- 5) sifatdosh + ot: *sinalgan odam, aytilgan soʻz*;
- 6) ravish + ot: *moʻl hosil, koʻp xususiyatlar*;
- 7) taqlid soʻz + ot: *gʻir-gʻir shabada, tars-turs ovozlari*;
- 8) ravish + feʼl: *tez yurmoq, erta kelmoq*;
- 9) ravishdosh + feʼl: *oʻyab gapirmoq, quvonib aytmoq*;
- 10) taqlid soʻz + feʼl: *duv-duv toʻkarmoq, gir-gir aylanmoq*.

3. Muvofiqlashuv. Oʻzbek tilida qaratqich va qaralmishning aloqasi bogʻlanishning alchida turini tashkil qiladi. Bunda soʻzlardan birini hokim, birini tobe deb qarash qiyin, chunki qaralmishning talabi bilan qaratuvchi boʻlak qaratqich kelishigi shaklini oladi oʻz navbatida, qaratuvchining talabiga koʻra qaralmish egalik affiksini qabul qiladi: *bolalarning quvonchi, mening kitobim, sening daftaring, ularning vazifasi* kabi. Bunda munosabatdorlik (oʻzaro hokimlik, tobelik) kuzatiladi.

Aslida moslashuv deyilganda, tobe soʻz shaklining hokim soʻz shakliga mos kelishi nazarda tutiladi. Bu holat rus tiliga xos, negaki moslashuv yoʻli bilan tuzilgan qurilmalarda, juraladan, aniqlovchili birikmalarda tobe soʻz hokim soʻz bilan grammatik shaklda moslashib, hokim soʻz bildirgan xususiy grammatik maʼnolarga ega boʻladi. Masalan, *interesnaya kniga* birikmasida *kniga* hokim soʻz boʻlib, bosh kelishik, birlik, jenskiy rod (jins) kabi xususiy grammatik maʼnolar anglatgan; tobe soʻz (*interesnaya*) hokim soʻzning aynan shu shakliga moslashib, xuddi shunday grammatik maʼnolarni ifodalaydi.

Oʻzbek tilida qaratuvchi va qaralmishning munosabati yuqorida qayd etilgan birikma qismlarining munosabatidan farq qiladi. Shuning uchun bunday bogʻlanishni moslashuv deb emas, **muvofiglashuv** deb izohlash lozim boʻladi.

Demak, oʻzbek tilida qaratuvchi va qaralmishning birikishi muvofiglashuv asosida voqe boʻladi.

3-§. Soʻzlarning oʻzaro sintaktik munosabatga kirishuvi

Gapda soʻzlarning oʻzaro sintaktik munosabatga kirishuvi quyidagi vositalar orqali boʻladi:

1. Affiksalar. Oʻzbek tilida soʻzlarning oʻzaro sintaktik munosabatga kirishuvida turlovchi va tuslovchi affikslarning xizmati katta. Masalan: *Chor-atrof yoproqlarning mungli shivirishuviriga toʻladi* (Oʻ.H.). Bu gapdagi soʻzlar oʻzaro kelishik affikslari (*-ning, -ga*), egalik affiksi (*-i*) va shaxs-son affiksi (*-di*) orqali sintaktik aloqaga kirishgan.

2. Yordamchi soʻzlar. Koʻmakchilar, bogʻlovchilar gapda soʻzlarning oʻzaro munosabatga kirishuviga xizmat qiladi. Masalan: *Xalqning ulugʻvorligi uning soni bilan oʻlchanmaydi, yagʻona oʻlchov uning aqliy kamoloti va axloqiy barkamolligidir.* («Tafakkur gulshani»). Bu

gapda ot (soni) fe'lga (o'lanmaydi) bilan ko'makchisi orqali bog'langan: kamoloti, fakamolligi so'zlari teng aloqaga kirishib, uyushgan ot kesim vazifasini bajarгани holda va bog'lovchisi yordamida sintaktik munosabatga kirishgan.

Ba'zi hollarda **yuklamalar** ham bog'lovchi vazifasida kelib, gaplar, so'zlar orasidagi sintaktik munosabatni ko'rsatib keladi: *Bugundan boshlab yotoq joylarda... yigitlardan bitta na'bachchi qoldirildi-yu, boshqa hamma paxtaga chiqdi.* (P.Q.).

Bog'lama ega va ot kesim munosabatini ifodalashga xizmat qiladigan yordamchi idir: *Hayotda go'zallik, quvvat va saodatning manbai soddalikdir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lar»).

3. So'z tartibi. Gap tarkibidagi so'zlarda maxsus grammatik ko'rsatkichlar bo'lganda, ularning o'zini almashtirish sintaktik holatni o'zgartirmaydi. Qiyoslaylik: *daraxtlarning tagida... nozikkina may'salar ko'rinib qoladi.* (O.U.). – *Nozikkina may'salar daraxtlarning tagida ko'rinib qoladi.*

So'zlarda maxsus grammatik ko'rsatkichlar bo'lmaganda, ularning o'zini almashtirish sintaktik holatga ta'sir qiladi. Qiyoslang: *yam-yashil dala (aniqlovchili birikma)* – *Dala yam-yashil* (ega, kesimdan iborat yig'iq gap).

4. Pauza(to'xtam). Pauza ham sintaktik vosita sifatida ahamiyatga ega. Pauzaning o'zgarishi sintaktik holatning o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan: *Quloq solib o'tirgan bo'adan so'radi.* Bunda *boladan* so'zidan so'ng pauza qilinsa, *qulq solib o'tirgan* sifatldoshi *bo'adan* so'ziga nisbatan sifatlovchi vazifasini bajaradi. Agar *quloq solib o'tirgan* sifatldoshidan keyin pauza bo'lsa, sifatldosh anglashgani holda ega vazifasini bajaradi.

4-§. So'z birikmasi

Odatda, nutqda, gapda so'zlar ma'lim qonun-qoidalar asosida o'zaro ma'no va grammatik jihatdan bog'langan bo'ladi. Masalan, *qiziqarli kitob, to'g'ga chiqmoq, tez o'qimoq.* Bunday juftlik bir butunlik hosil qilib, yaxlit, lekin o'z ichida qismlarga bo'linadigan bir butun tushunchani bildiradi. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'z va so'z shakllarning nopredikativ tobe aloqasi asosida birikishidan hosil bo'lgan bog'lanma **so'z birikmasi** deyiladi.

So'z birikmasi mustaqil so'zlarning bog'lanishidan hosil bo'ladi, yordamchi so'zlar (ko'makchilar) o'z oldidagi mustaqil so'z bilan birga birikmaning bir qismi, a'zosi sanaladi. Masalan, *do'stlik haqida suhbatlashmoq, qarsaklar bilan olqishlamoq* kabi.

So'z birikmasi tarkibidagi so'zlardan biri hokim, ikkinchi tobe bo'ladi. So'z birikmasi boshqaruv, bitishuv, muvofiqlashuv usullari bilan hosil bo'ladi.

So'z birikmasi, birinchidan, frazeologik iboralardan farq qiladi. Frazeologik iboralar so'z kabi til birligi bo'lib, so'z kabi tayyor holda qo'llanib, bir butun holda lug'aviy ma'no ifodalaydi va gapda bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi. So'z birikmasi tarkibidagi a'zolar boshqa-boshqa gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

So'z birikmasini, ikkinchidan, gapdan farqlash lozim. So'z birikmasi tushuncha ifodalab, nominativ (nomlash, atash) vazifasini bajaradi, shuning uchun intonatsion tugallikka ega bo'lmaydi. Gap esa fikr bildirib, **kommunikativ** (aloqa qilish) va **kognitiv** (fikr almashish) vazifalarini bajaradi. So'z birikmasi kamida ikki mustaqil so'zdan tuzilsa, gap ba'zan bir so'zdan ham tashkil topishi mumkin.

So'z birikmasi, uchinchidan, o'zaro teng bog'langan so'zlardan ham farq qiladi. Masalan: *Maqsad va marom insonning eng buyuk quvvatidir.* (Oz-oz o'rganib dono bo'lar). Bunda *maqsad* va *marom* so'zlari o'zaro teng bog'lanib, gapda uyushiq bo'lak hosil qilib, so'z birikmasi sanalmaydi.

So'z birikmasi, to'rtinchidan, fonetik taktdan (sintagmadan) farqlanadi.

5-§. Soʻz birikmalarining tasnifi

Soʻz birikmalari quyidagi xususiyatları asosida tasnif qilinadi:

1. Soʻz birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga koʻra.

2. Soʻz birikmalarining tuzilishiga koʻra.

Soʻz birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga koʻra tasnif qilinganda, hokim aʼzoning qaysi soʻz turkumidan ekanligi, tobe aʼzoning sintaktik vazifasi asosga olinadi.

Soʻz birikmalari hokim qismining qaysi soʻz turkumidan ekanligiga koʻra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) otli birikma; 2) feʼlli birikma; 3) sifatli birikma; 4) ravishli birikma; 5) modal soʻzli birikma.

1. Otli birikma. Bunday birikmaning hokim soʻzi vazifasida ot, otlashgan soʻzlar keladi va u quyidagi koʻinishlarga ega boʻladi:

Hokim aʼzo vazifasida ot keladi: *gʻayratli odam, samimiy inson, ezgu niyatli kishi.*

Hokim aʼzo sifatida olmosh keladi: *botaning oʻzi, Karimning oʻzi.*

Hokim soʻz sifatida otlashgan sifat keladi: *kishilardan eng mard, qizlarning sarasi.*

Hokim aʼzo vazifasida otlashgan son keladi: *talabalarning beshtasi, oʻquvchilardan*

biri.

Hokim aʼzo vazifasida otlashgan olmosh keladi: *tilaklarning barchasi, latib oluvchilarning hammasi.*

Hokim aʼzo vazifasida otlashgan sifatdosh keladi: *onamlarning aytganlari, boʻlarning oʻqiyotgani* va b.

Hokim aʼzo vazifasida otlashgan ravish keladi: *jumhuriyatimizning buguni, ishlarning koʻpi.*

Hokim aʼzo sifatida otlashgan undov soʻz keladi: *ularning dod-voyi, bolalarning qiy-chuvi.*

Hokim aʼzo vazifasida otlashgan taqlid soʻz keladi. *otlarning dupur-dupuri, toʻplarining gumbur-gumburi.*

Koʻrinadiki, otli soʻz birikmasi qismlari bitishuv, muvofiqlashuv va boshqaruv yoʻli bilan grammatik aloqaga kirishadi. Otli birikma soʻz shakli bilan soʻzning (leksemaning) yoki ikki soʻz shakllarning bogʻlanishidan hosil boʻladi.

2. Feʼlli birikma. Bunday birikmaning hokim qismi feʼl bilan ifodalanadi *tez ishlamoq, oldinda yurmoq, diqqat bilan tinglamoq, kulib gapirmoq.*

Feʼlli birikmaning aʼzolari oʻzaro bitishuv va boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi. Feʼlli soʻz birikmasi soʻz shakli bilan soʻzning (leksemaning) oʻzaro bogʻlanishidan yuzaga keladi.

3. Sifatli birikma. Mazkur birikmada hokim soʻz otlashmagan sifat bilan ifodalanadi, birikmaning qismlari boshqaruv yoʻli bilan sintaktik munosabatga kirishadi: *akasidan kuchli, singlisidan ziyrakroq.*

4. Ravishli birikma. Bunday birikmaning hokim soʻzi otlashmagan ravish bilan ifodalanadi. Ravishli soʻz birikmalarida tobe aʼzoning hokim qismlar oʻzaro boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi: *raketadan tez, toshbaqadan sekin.*

5. Modal soʻzli birikma. Bunda modal soʻz birikmaning hokim soʻzi sifatida keladi. Birikma boshqaruv yoʻli bilan tuziladi: *bizga kerak, oʻquvchilarda bor.*

Sifatli, ravishli, modal soʻzli birikmalar ham feʼlli birikma singari soʻzshakl bilan soʻz (leksema)ning oʻzaro bogʻlashi natijasida hosil qilinadi.

Soʻz birikmalari, tobe aʼzoning sintaktik vazifasiga koʻra, quyidagi turlarga boʻlinadi:

1) aniqlovchili birikma; 2) toʻldiruvchili birikma; 3) holli birikma.

1. Aniqlovchili birikma. Bunday birikmalarning tobe aʼzolari aniqlovchining barcha turlari vazifasini bajaradi. Shunga koʻra ularni: 1) sifatlovchili birikma; 2) qaratuvchili birikma; 3) izohlovchili birikmalarga ajratish mumkin. Masalan: *vozma ish, ilmiy maqola, beshta kitob, allaqanday ovozlari* – sifatlovchili birikma; *iqtidosiyotning taraqqiyoti, mektab hovlisi* – qaratuvchili birikma; *oʻqituvchi Salimova, professor Qodirov* – izohlovchili birikma.

Aniqlovchili birikma bitishuv va boshqaruv yoʻli bilan tuziladi.

2. To'ldiruvchi'i birikma. Tobe a zosi to'ldiruvchi vazifasini bajaradigan so'z birikmasi to'ldiruvchi'i birikma deb yuritiladi. Bunda qismlar o'zaro boshqaruv yo'li bilan birikadi. Masalan: *yoshlarga nasihat qilmoq, odamlarni qadrlamoq, talabalar uchun davslak, in -fan haqida so'zlamog.*

3. Holli birikma. Bu xil so'z birikmalarining tobe qismi hol vazifasini bajaradi. Holli birikmaning tobe va hokim a'zolari o'zaro bitishuv yoki boshqaruv yo'li bilan bog'lanadi: *yengicha jikrlamoq, birga ishlamoq, maktabdan qaytmoq, erta hosilamoq.*

So'z birikmalari uzilishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1) oddiy so'z birikmalari, 2) murakkab so'z birikmalari.

Oddiy so'z birikmasi. So'zshakl bilan so'z (leksema)ning yoki ikki so'zshaklning bog'lanmasi oddiy so'z birikmasi hisoblanadi: *keng dala, tekisnoq yo'l, tinchlikka davat qilmoq, davlatlarning hamdo'stligi, maktab hovlisi.*

Biror qismini frazeologik ibora yoki murakkab tushunchani bildiradigan turg'un birikma bilan ifodalanadigan so'z birikmasi ham oddiy so'z birikmasiga mansub bo'ladi. Masalan: *yulduzni benarvon uradigan odam, Fanlar akademiyasi institutlari kabi.*

Murakkab so'z birikmasi. Bunda birikmaning qismlaridan biri yoki har ikkisi so'z birikmasi bilan ifoda etiladi. Masalan, *mehnat qilishni sevadigan odam, odamlarga xayrixoh bo'lgan kishi* kabi birikmalarining tobe a'zosi (*«mehnat qilishni sevadigan», «odamlarga xayrixoh bo'lgan»*) so'z birikmasi shaklida qo'llanib, hokim so'zga bitishuv yo'li bilan bog'langan.

Murakkab so'z birikmasining biror qismi, ko'pincha tobe qismi predikativ birlik, predikativ bog'lanma bilan ham ifodalanishi raumkin: *qiliqlari yoqimli bola, ota-onalarimiz bergan nasihatlar* kabi birikmalarining tobe a'zosi (*«qiliqlari yoqimli», «ota-onalarimiz bergan»*) gapga teng qurilma, ya'ni predikativ birlik, predikativ bog'lanma bilan ifodalangan.

So'z birikmasi tahlili	
1. Gapdagi so'z birikmalari aniqlanadi.	5. So'z birikmasining hokim a'zo turkumi bo'yicha turi aniqlanadi.
2. Hokim va tobe a'zolar aniqlanadi.	6. So'z birikmasidagi tobe a'zoning vazifasi bo'yicha turi aniqlanadi.
3. Hokim va tobe a'zo larning bog'lanish usuli (moslashuv, boshqaruv, bitishuv).	7. So'z birikmasining tuzilish turi aniqlanadi.
4. Hokim va tobe a'zolari bog'lovchi vosita (kelishik qo'shimchasi, ko'makchi yoki ohang) aniqlanadi.	

GAP

1-§. Gap va uning belgilari

Sintaksisda o'rganiladigan asosiy sintaktik birlik **gap** hisoblanadi. Gap – kishilar nutqining kichik birligi bo'lib, u grammatik jihatdan tashkil qilingan, mazmun va intonatsiya jihatdan nisbiy tugallikka ega bo'lgan so'zlar bog'lamasi yoki yakka so'zdir. Aloqa birligi bo'lmish gap fikrni ifodalash va shakllantirish birligi hamdir. Shunga ko'ra gap **kommunikativ** (aloqa qilish) va **kognitiv** (fikr ifodalash) vazifalarni bajaradigan nutq birligi sanaladi. Gapning mazkur xususiyatlari uni so'zdan va so'z birikmasidan farqlaydi.

Gapning quyidagi asosiy belgilari mavjud:

1. Gapning ko'pgina turlari mantiqiy hukm bilan chambarchas bog'liq. Hukmda esa biror narsa haqida nimadir tasdiqlanadi yoki inkor etiladi va aynan ana shunda predikativlik o'z ifodasini topadi. Demak, gapning muhim belgilaridan biri **predikativlikdir**. Predikativlik gap mazmunining obyektiv borliqqa bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Predikativlikni ifodalovchi grammatik vositalar mavjud bo'lib, ular mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalardir.

Predikativlik odatda soʻzlarning predikativ aloqaga kirishuvi bilan, yaʼni ega-kesim aloqasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Bolalar keldi. Bolalar xursand.*

Ayrim hollarda predikativlik bir bosh boʻlak bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Tinchlik uchun kurashaylik.*

2. Gapda bayor qilinayotgan fikrga soʻzlovchining munosabati ham ifodalanadi. Bunday munosabat **modallik** deb yuritiladi. Anglashiladiki, gapning asosiy belgilaridan biri modallik hisoblanadi. Modallik (tasdiq, inkor, gumon, shubha kabilar) mayl kategoriyasi, modal soʻzlar, yuklamalar kabi vositalar orqali ifolanadi.

3. Gap intonatsiya (ohang) jihatdan tugallikka ega boʻladi. Intonatsiya ham predikativlik, modallik belgilari singari gapni soʻz birikmasidan chegaralashga xizmat qiladi. Intonatsiya, birinchidan, soʻzlar bogʻlanmasi yoki yakka soʻz gapni shakllantirganini koʻrsatsa, ikkinchidan, gapning tugallanganligini ifodalab, uni boshqa gapdan ajratib turadi. Intonatsiyaning xabar, soʻroq, buyruq va boshqa turlari farqlanadi.

4. Gap mazmun jihatidan ham nisbiy tugal boʻladi. Uning tugal fikrni ifodalashi maʼlum sharoit bilan bogʻliqdir.

Shunday qilib, predikativlik (gap nazmunining borliqqa munosabati), modallik (soʻzlovchining aytilayotgan fikrga munosabati), intonatsiya shakllanganlik va mazmunan nisbiy tugallik gapning asosiy xususiyatlari, belgilari sanaladi.

2-§. Gapning turlari

Oʻzbek tilida gaplar turli nuqtai nazardan tasnif qilinadi.

I. Ifoda maqsadiga koʻra.

II. Emotsionalikka koʻra.

III. Tuzilishiga koʻra.

Ifoda maqsadiga va bu maqsad bilan bogʻliq boʻlgan intonatsiyaga koʻra gaplar **darak, soʻroq, buyruq** gaplarga ajratiladi.

Emotsionalikka koʻra gaplar ikki turga boʻlinadi: emotsional gaplar yoki undov gaplar va emotsional boʻlmagan gaplar. Darak, soʻroq, buyruq gaplar darak, soʻroq, buyruq ohangi bilan aytilsa, emotsional boʻlmagan gaplar deb yuritiladi. Yuqorida sanab oʻtilgan gaplar kuchli his-hayajonga ega boʻlishi bilan emotsional gapga aylanadi. Emotsional gaplar **undov gaplar** deb ataladi.

Tuzilishiga koʻra gaplar sodda va qoʻshma boʻladi. Gaplarning bunday boʻlinishi ularning tarkibidagi predikativ birliklarning soniga, inqidoriga asoslanadi.

3-§. Gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari

Gaplari ifoda maqsadiga koʻra quyidagi turlarga ajratiladi:

1) darak gap; 2) soʻroq gap; 3) buyruq gap.

1. Darak gap

Borliq hodisalarini tasdiq yoki inkor yoʻli bilan xabar qiluvchi gap **darak gap** deyiladi. Darak gap nuqda gapning boshqa turlariga qaraganda koʻp qoʻllanadi.

Darak gap mazmunan va tuzilishi jihatdan rang-barang boʻladi. Darak gap darak intonatsiyasi bilan aytiladi. Bunda gapning birinchi qismida ohang koʻtariladi, ikkinchi qismida esa pasayadi. Masalan: *Yoz kechasining yoqimli salqini. Koʻkda, daraxtlar ustida gʻuj-gʻuj yulduzlar yonadi. Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni toʻldirgan, goʻyo kecharning oʻzi kuylaydi. (O).*

Darak gap kesimi koʻpincha aniqlik (xabar) maylidagi feʼl bilan yoki feʼldan boshqa soʻz turkumlari bilan ifodalanadi.

Darak gap oxirgi nuqta qo'yiladi.

2. So'roq gap

So'zlovchiga ma'lum bo'lgan voqea-hocisa, harakat-holat haqida ma'lumot olish ko'zda tutiladigan gap **so'roq gap** deyiladi.

So'roq gaplar ko'proq dialogik nutqda qo'llanadi. Bunday gaplar alohida intonatsiya bilan aytiladi.

So'roq gaplarni quyidagi vositalar shakllantiradi:

1. So'roq yuklamalari (-mi, -chi, -a, -ya). Masalan: *Chindan qo'rqqaningmi bu, Robiya?* (P.Q.). *Ammo Naziraning o'rni qo'yib ko'rsani-chi?* (O'.Usmonov).

2. So'roq olmoshlari (kim, nima, qanday, qaysi, qachon, qerda, nega va boshqalar). Masalan: *Akmalxon, nega bizga qatnamay qo'ydingiz?* (F.Musajonov). *Nega o'rtloqlaringizga qaramaysizlar? Bu qanaga tartibsizlik?* (O'.Usmonov).

3. So'roq intonatsiyasi. Bunda savol mazmuni bilan bog'liq bo'lgan so'zda intonatsiya (ohang) ko'tariladi. Masalan: *Soyliqqa borasiz? – deb so'radi.* (O'.Usmonov). *Juda kamnamolar, Akmalxon?* (F.Musajonov).

So'roq gaplar so'roqning xususiyatiga ko'ra uch turga bo'linadi: **sof so'roq gaplar, ritorik so'roq gaplar, so'roq buyruq gaplar.**

Sof so'roq gaplar tinglovchidan so'roqqa javobni talab qiladi. Masalan: *Kechagi maqola nima bo'ldi, Rahim aka?* (F.Musajonov). *Qishloq xo'jalik bo'limi shumi?* (F.Musajonov).

Ritorik so'roq gaplarda so'roq ichida uning javobi ham anglashilib turadi. Masalan: *Dunyoda sizga ishongan, sizni jonidan aziz ko'radigan kishining yuziga oyoq bosishdan og'ir jinoyat bormi?* (A.Muhiddin).

So'roq-buyruq gaplar so'roq orqali buyruq jilvasini o'z ichiga oladi. Masalan: *Aka, nega indamaydiz?* (P.Qodirov). *Uka, Murtazobekning o'zi qayerdagi aytib berolmaydizmi?* (O'.Usmonov).

3. Buyruq gap

So'zlovchining biror narsaga buyurish-xohishini bildiradigan gap **buyruq gap** deyiladi. Buyruq gapda quyidagilar ifodalanadi:

1. Buyruq, do'q-po'pisa. Masalan: *Taqsir, ... bitta surat chizib bering.* (P.Qodirov). *Bolalar tezroq olib chiqilsin!..* (P.Qodirov). *Professor Jamolov senga ham ota, ham ustozlik qiladi, o'g'lim... Gapiden chiqma.* (J.Abdullaxonov). – *Sen darsingga o'tir, qizim, - buyruq qildi u Yulduzga, - sen Qunduz, Temirjonga darrandayu parrandalaringni ko'rsat.* (J.Abdullaxonov).

2. Iltimos, yalinish, istak. Masalan: *Oshiqmang, bo'ladi. Faqat iltimos qilamanki, bo'tam, buni hozircha zinhor-bazinhor sir tuting. Zero, nifoq solguvchilar paydo bo'lib, biror ishkallikni o'ylab topmasinlar. Institutimiz rahnamolari bu maqsadga uncha ro'yixushlik bermayotganlarini unutmaning.* (J.Abdullaxonov).

3. Maslahat. Masalan: *Fanda kashf qilishdan buyuk narsa yo'q, to'yloq'im, - deb qoldi professor, - siz ham faoliyatingizni kashf qilishdan boshlang.* (J.Abdullaxonov). *Keling, institutda olgan nazariy bilimingizni amaliyot bilan bog'lash imkoniga ega bo'ling avval.* (J.Abdullaxonov).

Buyruq gapning ko'pgina ma'nolari intonatsiya orqali anglashiladi.

Buyruq gapni shakllantirishda quyidagi vositalar xizmat qiladi: 1) buyruq intonatsiyasi; 2) ko'pincha buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalangan kesimi; 3) gapga buyruq jilvasini qo'shadigan maxsus so'zlar (*keling, kel, yaxshisi, iloji bo'lsa* va boshqalar).

Buyruq gap kesirning ifodalanish usuliga ko'ra farqlanadi:

1. Buyruq gapning kesimi ko'p hollarda buyruq-istak maylidagi fe'l bilan ifodalanadi. Masalan: Ochi odamning ustidan kulmang.

*Yetishmasa ishga qurbati,
Yumukkina qizlarni siylang,
Go'zal bo'lar ular siyrati.
Birovlarning haqqin yeganni
Dasturxonga yo'lata ko'rmang.
Rostni ko'rib yolg'on deganning
Kosasini to'lata ko'rmang. (A.Oripov).*

2. Buyruq gapning kesimi sifatida shart maylidagi fe'l keladi. Masalan: *Iloji bo'lsa, uzoq kudirib qo'ymasangiz...* (J.Abdullaxonov). *Unday bo'lsa, marhamat qilib uni ishlarimiz bilan ham oshmo qilsangiz* (J.Abdullaxonov).

3. Ba'zan buyruq gapning kesimi ariqlik (ijro, xabar) mayli shaklidagi fe'l bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *Professor ha'ginday takror qo'l siltadi: - Raddiyani uning o'ziga yozdirasiz, bo'tani.* (J.Abdullaxonov).

4. Buyruq gapning kesimi vazifasida fe'ldan boshqa so'zlar ham kelishi mumkin. Masalan: *Uztoz Ali! Oldinga!* (P.Q.). *Bobur uning so'nggi yillarda o'rgangan chavandozlik mashqlaridan ko'rsatmoqchi ekanini sezdi. - Qani, qani,- dedi maroq bilan.* (P.Q.). *Hazratim, lozim bo'lsa, endi mas'iqadan, bir imtihon qilib ko'ring. - Qani, qon!* (P.Q.). *Orqadan kinidir: «E, bas, bas!» deb qichqirdi.* (P.Q.).

4-§. Gapning emotsionallikka ko'ra turlari

Gaplar emotsionallikka ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) emotsional bo'lmagan gaplar, 2) emotsional yoki undov gaplar.

Xabar-darak, so'roq, buyurish intonatsiyasiga ega bo'lgan gaplar emotsional bo'lmagan gaplardir. Yuqorida ko'rib o'tilgan gaplarning barchasi, ya'ni darak gap, so'roq gap va buyruq gaplar emotsional bo'lmagan gaplarni tashkil qiladi.

Emotsional yoki undov gaplar kuchli his-hayajon bilan ifoda qilingan gaplardir. Bunday gaplar maxsus his-hayajon intonatsiyasi, ohangi bilan talaffuz etiladi.

Darak, so'roq, buyruq gaplar his-hayajon bilan aytilsa, undov gapga aylanadi. Shunga ko'ra undov gaplarning darak undov-gap, so'roq-undov gap, buyruq-undov gap turlari yuzaga keladi.

Darak-undov gap: *Ishonganimdan senikiga olib keldim-da, o'rtoq!* (O'.H).

So'roq-undov gap: *Bu gaplardan so'ng menga ko'ngillarini ochamidilar?! (P.Q.).*

Buyruq-undov gap: *Yo'qolgan pichoqning sopi oltin bo'lavermasin!- dedi Davlatbekov. (P.Q.).*

Undov gap quyidagi grammatik vositalar yordamida shakllanadi:

1) turli his-tuyg'ularni: shodlik, quvonch, taajjub, afsuslanish, hayratlanish, g'azab va shu kabilarni bildiruvchi intonatsiya yordamida. Masalan: *Odamlar bilan... yashash, ish'ash, do'stlashish, yordamlashish va yordam olish naqadar yaxshi!* (CH.Aytmatov). *Aya, ayajon, shu han gapmi!* (A.Q.). *Ayam bilan xollam yo'lga nima pishirsak ekan deb maslahat qilib o'tirishkadi!* (A.Q.). *Yillar, yillar o'tdi!* (A.Q.). *Kecha g'ishtidan tekkan edi, endi paxtadan tegibdi-ta!* (A.Q.);

2) undov so'zlar yordamida, masalan: *E, u gaplar o'tai-ketdi-da!* (P.Q.). *Obbo, nox-hudar-ey!- dedi Ortiq qo'ziga achinib.* (F.Q.). *Ha, barakalla!- dedi kekxa ishchi.* (A.Q.). *O'h-o'k-o'h! Chuchvara-ku... Hay-hay, og'izda erib ketadi-ya!..* (A.Q.);

3) yuklamalar yordamida. Masalan: *Nahot, mavloningiz jiyanining to'yiga kelmasa!* (A.Q.). ... *birpas tinch qo'ymaydi-ya!- deb bo'alarini koyidi.* (P.Q.). *Boyaqishlar selda qoldi-yov!- deb Suyunboy aka qoyatoshning kamaridan chiqdi.* (P.Q.).

GAPLARNING TUZILISHIGA KO'RA TURLARI

Gaplar tuzilish jihatidan ikki guruhga bo'linadi:

1. Sodda gap bir predikativ birlikdan iborat bo'lib, uning tarkibi ayrim gap arga bo'linmaydi. Masalan: *G'ir-g'ir shabada turl-tunan givohlarning hidlarini olib keladi. (O.). Oqil va donolar bilan suhbatdosh bo'ling. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

2. Qo'shma gap mazmun va grammatik jihatdan birikkan ikki va undan ortiq predikativ birliklardan tuzilib, uning tarkibi ikki va undan ortiq gaplarga bo'linadi. Masalan: *Hali daraxtlar barg chiqarmagan-u, pushti guldastaga o'xshab gullagan bir tup bodom qo'shni hovlining devori: osha yashnab turibdi. (P.Q.). Haqiqiy do'stlik suvdek zilol, qalbaki do'stlik - tuz qo'shilgan asal. (Maqol).*

1-§. Sodda gap turlari

Sodda gaplar grammatik asosining tarkibiga ko'ra ikkiga bo'linadi: **1) ikki bosh bo'lakli gaplar; 2) bir bosh bo'lakli gaplar.**

Grammatik asosi ikki bosh bo'lakdan: ega va kesimdan iborat bo'lgan gaplar ikki bosh bo'lakli gaplar deyiladi. Masalan: *Mehnatdan do'st ortar. (Maqol).*

Grammatik asosi bir bosh bo'lakdan iborat bo'lgan gaplar bir bosh bo'lakli gap deb yuritiladi. Masalan: *Gapni gapir uqqanga, jonni jonga suqqanga. (Maqol).*

Sodda gaplar ikkinchi darajali bo'laklarning qatnashishi-qatnashmasligiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **yig'iq** gaplar va **yoyiq** gaplar.

Bosh bo'laklardangina yoki bir bosh bo'lakdan tashkil topgan gap yig'iq gap, ikkinchi darajali bo'laklar ham ishtirok etgan gap yoyiq gap deyiladi. Masalan: *Yomg'ir tindi. Bulutlar hamon qaysarlik bilan quyosh yuzini to'sib turardi. (S.Karomatov).* Birinchi gap yig'iq gap bo'lib, faqat bosh bo'laklardan tuzilgan. Ikkinchi gapda bosh bo'laklar (*bulutlar* – ega, *to'sib turardi* – kesim)dan tashqari, ikkinchi darajali bo'laklar ham (*hamon, qaysarlik bilan* - hollar, *quyosh* - aniqlovchi, *yuzini* – to'ldiruvchi) qatnashgan. Shuning uchun bu gap yoyiq gapdir.

Bir bosh bo'lakli gaplar ham, ikki bosh bo'lakli gaplar ham zarur bo'laklarning to'la ifodalanishi yoki tushirilishiga ko'ra ikki turga ajratiladi: to'liq gap va to'liqsiz gap. To'liq gaplarda fikrni ifodalashi uchun zarur bo'laklarning barchasi qatnashadi, to'liqsiz gaplarda zarur bo'laklarning biri yoki bir qismi tushiriladi.

Masalan: - *Ilgari qayerda ishlagan edilar?* (To'liq gap). – *Dastavval Surxondaryoda, keyin qarshi cho'lida. (O.Y.)* (To'liqsiz gap).

Sodda gaplar bo'laklarga ajralish-ajralmasligiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **bo'laklarga ajraladigan gaplar** va **bo'laklarga ajralmaydigan gaplar**. So'zlar bog'lanmasidan yoki yakka so'zdan tuzilib, gap bo'laklarini aniqlash (ajratish) mumkin bo'lgan gaplar bo'lak arga ajraladigan gaplar deb yuritiladi. Masalan: *Mashina darvoza oldida to'xtadi. (O.Y.).* Bir so'zdan tashkil topib, tarkibi bo'laklarga ajratilmaydigan gaplar bo'laklarga ajralmaydigan gaplar yoki **so'z-gaplar** deyiladi. Masalan: - *Assalomu alaykum, dada. (P.Q.).*

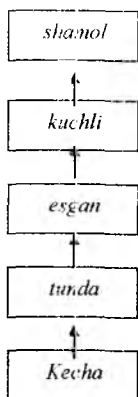
2-§. Ikki bosh bo'lakli gapning tuzilishi

Ikki bosh bo'lakli gap ikki grammatik tarkibi: ega tarkibi va kesim tarkibi mavjud bo'lgan gapdir.

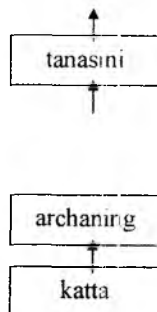
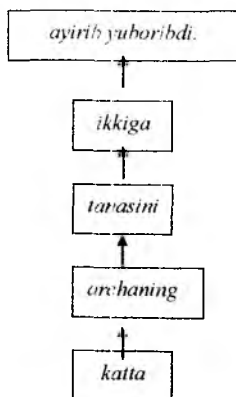
Ega yoki ega va unga taalluqli so'zlar ega tarkibini tashkil etsa, kesim yoki kesim va unga taalluqli so'zlar kesim tarkibini tashkil qiladi.

Masalan: *Kecha tunda esgan kuchli shamol katta archaning tanasini ikkiga ayirib yuboribdi.* Buni chizmada quyidagicha tasvirlash mumkin:

Ega tarkibi:

Kesim tarkibi:

3-§. Bir bosh bo'lakli gaplar

Bir bosh bo'lakli gaplarning tuzilish asosi yo kesim tarkibidan, yo ega tarkibidan tashkil topadi. Kesim yoki kesim tarkibidan tashkil topgan gaplarda ega, ega yoki ega tarkibidan tashkil topgan gaplarda kesim qatnashmaydi va bunday bo'lakka ehtiyoj ham bo'lmaydi. Bunday gaplarda predikativlik bir bo'lak bilan ifodalanadi. Masalan: *Oyko'lliklarni yaxshi gaplar bilan yo'ldan qaytarishdi* (P. Q.). *Bugungi ishini ertaga qo'yma.* (Maqol). *Yosh bo'lsa ham ko'p narsani boshidan kechirgan.* (P. Qodirov). *Oqshom chog'i... Vatan bo'ylab qadam - qadamlab Quyosh o'ldi dengizlar, tog'lar ortiga.* (Shayxzoda). *Aqlni beaqladan o'rgan.* (Maqol).

Bir bosh bo'lakli gaplar, bosh bo'lakning qaysi biridan tashkil topishiga ko'ra, ikki guruhga bo'linadi: **egasiz gaplar**, **kesimsiz gaplar**.

Egasiz bir bosh bo'lakli gaplar faqat kesim tarkibidan iborat bo'lib, egani topish mumkin yoki mumkin emasligiga ko'ra **egasi topiladigan** va **egasi topilmaydigan** gaplarga bo'linadi.

Kesimsiz bir bosh bo'lakli gaplar nominativ (atov) gaplardir.

1. Egasi topiladigan gaplar

Egasi topiladigan gaplarda egasini kesim orqali beriladigan so'roq bilan topish mumkin bo'ladi. Bunday gaplar **shaxsi aniq**, **shaxsi noaniq**, **shaxsi umumlashgan gaplarga** bo'linadi.

Shaxsi aniq gap. Kesimi, asosan, fe'l bilan, ba'zan fe'ldan boshqa so'z bilan ifodalanib, harakatni bajaruvchi shaxsni aniq ko'rsatib turadigan bir bosh bo'lakli gap **shaxsi aniq gap** deyiladi.

Shaxsi aniq gaplarda ega lesik jihatdan shakllanmaydi va unga hech qanday chiyoj ham bo'lmaydi; kesimi vazifasida kelgan so'z tarkibidagi tuslovchi affikslar shaxsi aniq ko'rsatib turadi.

Shaxsi aniq gapning kesimi quyidagicha ifodalanadi:

1. Aniqlik (ijro) maylidagi fe'l va boshqa so'z turkumlari bilan. Masalan: *Ertalabki povzidan qo'lmilik uchun shoshilish chiqib ketayotgan edi.* (O'.Hoshimov).

Shaxsi aniq gap kesimining aniqlik maylidagi fe'l bilan ifodalanishi quyidagicha:

1) o'tgan zamon fe'l shakllari bilan: *Ular bilan ham murosa qilolmagan edingiz-ku ...* (P.Qodirov). *Abdukurimova haqida bilmog'chi edim.* (F.Musajonov)

2) hozirgi zamon fe'l shakllari bilan: *Endi ularning xatosini tuzatish uchun qancha mashaqqat chekamiz.* (P.Qodirov). *Gapimni tushuntir olmay qolganmi deb qo'rqayman.* (J.Abdullaxonov).

3) kelasi zamon fe'l shakllari bilan: *Hech kim bilan hech qanaqa riqobat qilmoqchimasan.* (J.Abdullaxonov). *Saviyasini tekshirmoqchimisiz?* (F.Musajonov).

2. Buyruq - istak maylidagi fe'l bilan: *Xalarni menga bering! – deb qoldi Tolib aka.* (F.Musajonov). *Gazeta ishidan misol keltirib gapiray.* (F.Musajonov).

3. Shart maylidagi fe'l bilan:

Xulosangizga astoydil ishonsangiz, nimdan qo'rqasiz? Tushuntirsangiz, tushunishadi. (J.Abdullaxonov).

Shaxsi aniq gapning kesimi ba'zan fe'ldan boshqa so'zlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Kelishgan, o'qimishsiz, buning ustiga yoshsiz.* (F.Musajonov). *Mulla Usmon, ... hammasidan xabardorsiz.* (P.Qodirov).

Shaxsi aniq gaplar badiiy adabiyotda, ayniqsa dialogik nutqda ko'p qo'llanadi.

Shaxsi noaniq gap. Kesimi, odatda, fe'l bilan ifodalanib, harakatni bajaruvchi shaxsni aniq ko'rsatib turmaydigan bir bosh bo'lakli gap **shaxsi noaniq gap** deyiladi.

Shaxsi noaniq gapning kesimi uchinchi shaxsqa qaratilgan bo'lsa ham, bajaruvchisi naniq bo'ladi.

Shaxsi noaniq gapning kesimi quyidagicha ifodalanadi.

1. Aniqlik (ijro) maylidagi fe'l bilan:

1) o'tgan zamon fe'l shakllari bilan: *Axtargan topar, deb bejiz aytmaganlar.* (J.Abdullaxonov). *Xudbi shu kunning ertasiga kimdir uni qidirib yurganini aytdilar.* (J.Abdullaxonov). *Baribir to'y-hashamlarda, gap-gashtalarda uni goh Aleksandr Sergeevich Pushkin, goh Alisher Navoiy ... deb chaqirishardi.* (S.Ahmad).

2) hozirgi zamon fe'li bilan: *Yong'oqni suv ombori deytishadi.* (J.Abdullaxonov). *Mehr ko'zda deb bekor aytmadilar.* (F.Musajonov).

3) kelasi zamon fe'li bilan: *Ularni yarashtirishga urinishmoqchilar.* (P.Qodirov).

2. Buyruq-istak maylidagi fe'l bilan: *... mayli, mehnatimdan qirsinlar.* (A.Qahhor).

3. Shart maylidagi fe'l bilan: *Bir oydan beri uchovidan birortasini ko'rsutarmikin deb ko'zim to'rt bo'lib qarayman. Hechki ko'rsatishmasa!* (P.Qodirov).

Shaxsi umumlashgan gap. Kesimi fe'l bilan ifodalanib, urumga qaratilgan bir bosh bo'lakli gap **shaxsi umumlashgan gap** deyiladi. Bunday gaplarda hayotiy xulosalar, hayotiy tajribalar, umumiy qoidalar, umumlashgan mulohazalar ifoda qilinadi.

Shaxsi umumlashgan gapning kesimi ko'pincha buyruq-istak maylining ikkinchi shaxs shakli bilan ifodalanadi.

Maqollar ko'pincha shaxsi umumlashgan gap shaklida bo'ladi: *Bilmagan ishga urima, urinib tuzoqqa ilinma.* (Maqol). *Tulkingin tavbasidan qo'ra, mug'ambirning - yig'isidan.* (Maqol). *Kattani katta bil, kichikni –kichik!* (Maqol). *Tilingni botir qilma, o'zingni botir qil* (Maqol).

Shaxsi umumlashgan gapning kesimi ba'zan buyruq-istak maylining birinchi shaxs ko'plik shakli orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Xushmuomatali bo'laylik, bu go'zal*

sifat haq-saodatning tuganmas xazinasi ekanini unatmaylik. («Oz-oz o'rganib dono bo'lar»). Qarilikning yuzimizdan ko'ra aqlimizda qinlar hosil qilishdan ehtiyoj bo'laylik. («Oz-oz o'rganib dono bo'lar»).

Shaxsi umumlashgan gapning bosh bo'lagi o' kesim shaklida ham qo'llanishi mumkin. Masalan: *Kattaga xizmatda bo'l, kichikka izzatda bo'l. (Maqol). Salobatli bo'lma, sabotli bo'l. (Maqol).*

2. Egasi topilmaydigan gap

Kesimi orqali harakatni bajaruvchi shaxs (ega)ni topish mumkin bo'lmagan bir bosh bo'lakli gap **egasi topilmaydigan** yoki **shaxssiz gap** deyiladi. Bunday gaplarda egani kiritib ham bo'lmaydi, gapning kesimi orqali aniqlab ham bo'lmaydi.

Egasi topilmaydigan gapning kesimi ko'pincha tarkibli bo'lib, quyidaqicha ifodalanadi:

1. *-(i)b affiksli ravishdosh hamda «bo'ladi»/«bo'lmaydi» so'zi bilan: El og'ziga elak tutib bo'lmaydi. (Maqol). Momaqaldiroqning gumburiga chidab bo'lmaydi. (J.Abdullaxonov).* – *Nima endi, haq gapni ham gapirib bo'lmaydini? - ... so'radi u. (F.Musajonov).*

2. *Shart maylidagi fe'l hamda «bo'ladi»/«bo'lmaydi» so'zi bilan: - Shu tor yo'ldan Afg'onistonga o'tsa bo'ladi. (K.Yashin).*

3. *Harakat nomi va «zarur», «mumkin», «shart», «lozim», «darkor», «kerak» so'zlaridan biri bilan: Fazilat farzand kabi. Uni avaylab saqlash va yanada barkamol etish lozim. («Oz-oz o'rganib dono bo'lar»). Qo'lda bo'lgan pul va molni kerakli joylarga sarf eta bilish, yaxshi idora qila olish uchun isrofdan saqlanish kerak. («Oz-oz o'rganib dono bo'lar»).*

4. *«Yaxshi», «yomon» sifatlari hamda «bo'ladi»/«bo'lmaydi» so'zi bilan: Shu shiypon bitmay qolib ketsa, el oldida yaxshi bo'lmaydi. (P.Qodirov).*

5. *Majhul nisbati shaklidagi fe'l bilan: Unga pastdan ikki yuz ellik uchta tosh zinani bosib chiqiladi. (K.Yashin).*

6. *«To'g'ri» so'zi va «kelmoq» fe'lining uslangan shakli bilan: Mashina kabinasidan chiqishga to'g'ri keldi. (Ch.Ayimatov).*

3. Nominativ (atov) gap

Bosh kelishikdagi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalanib, predmet yoki voqea-hodisalarning hozirgi zamonda yoki zamondan tashqarida mavjudligini tasdiqlovchi bir bosh bo'lakli gap nominativ, yoki atov gap deyiladi.

Nominativ gaplarda fikrning nisbiy tugalligi, predikativlik ohang orqali ifodalanadi. Ohang mazkur gaplarda alohida ahamiyat kasb etadi. Ohang tufayli oddiy so'z gapga aylanadi. Nominativ gap, odatda, yakka holda qo'llanmaydi, unda ko'pincha boshqa bir gap keladi.

Nominativ gaplarda nutq so'zlanib turgan paytda mavjud bo'lgan predmet yoki voqea-hodisalar nomlanadi, qayd etiladi. Bunday gaplar quyidagi semantik xususiyatga ega:

1. *Aniq predmetlarning mavjudligini tasdiqlaydi: Bir chetdagi stol ustida katta-kichik limonlarning suratlari. Boshqa stolda mikroskop. Mayda shishachalarda limon sirlari, yaproq to'lqonlari, limon poyalari. (J.Abdullaxonov).*

2. *Mavhum tushunchalarning mavjudligini tasdiqlaydi: Avazlarning hovlisida boshqa o'ylar, boshqa tashvishlar. (P.Qodirov).*

3. *Turli tabiat hodisalarining mavjudligini tasdiqlaydi: Yaproqlar... yaproqlar! Quyosh shu lasda jilva urib, cho'g'dek tovlanib turgan oltinrang va shafqarang yaproqlar! Hazin va za'faron yaproqlar! O, ko'p latofat bor sizlarda! (F.Musajonov) Ariq bo'yida gulsapsar, nanaozshomgul, rayhon, uch-to'rt tup atirgul, yarim bo'yiracha joyda elpillab o'sgan o'sma. (Oybek).*

4. O'runjovning mavjudligini tasdiqlaydi: *Cho'!! ... Cho'ning ham o'z gash'ti bor, zavqi bor'* (Sh. Xolmirzaev). *Tanish ko'cha* Yo'l yoqasida o'sha novcha daraxtlar' (SH. Xolmirzaev).

5. Aniq paytini tasdiqlaydi: *Mayning oxirlari*. Vodiylarda harvaqt xazon bo'lgan lo'lqizg'aldog'lar Turkiston tizma tog'ining etaklarida endi ochilgan. (P.Qodirov). *Xazonrezlik payti*. Hurot bog'lariga suv beradigan Hiriyrud da'yosi va Injil anherining qing'og'lariga za'faron yaproqlar to'kilgan. (F.Qodirov).

6. Hayot voqealarini tasdiqlaydi: *Yoqunli ohang, zavqli qo'shiqlar*. Anorxon yo'ltidan to'xtab tinglaydi. (J.Abdullaxonov).

7. Ko'rsatishni ifoda qiladi: *Mana, yosh-yosh chinorlar! Barglari to'kilmabdi. Shoxlarini qor bosgan Ana, archalar.* (SH. Xolmirzaev). *Ana, akasi bilan yargasi turadigan imorat*. Bu imorat Zeboga yaqin, aziz ko'rinib ketdi. (SH. Xolmirzaev).

Nominativ gap yig'iq va yoyiq bo'lishi mumkin. Yig'iq nominativ gap bosh bo'lakning o'zidan iborat bo'lsa, yoyiq nominativ gap bosh bo'lakdan tashqari ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topadi. Masalan: *Kechqurun*. Quyosh ufqni qip-qizil qondek lovilatib botib bormoqda. (Oybek). *Ilq tun*. Qumlarining shitirlashi suv yuzida engligina suzgan qayiq sasiyday mayin sadoni eslatadi. (J.Abdullaxonov).

4. Infinitiv gaplar

Bunday gaplar grammatik asosi harakat nomi bilan ifodalanadigan, yakka so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'lgan gaplardir: *Sevish! Bu qanday baxt! Birovni kutish! Bundan azob narsa bo'lmasa kerak!*

GAP BO'LAKLARI

1-§. Gap bo'laklari haqida umumiy ma'lumot

Gapda biror so'roqqa javob bo'lgan va o'zaro tobe bo'lgan so'z yoki so'z birikmasi **gap bo'lagi** deb ataladi. Gap bo'laklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. So'zlarga so'roq berish, ularning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimchalar olishi tom ma'noda gap bo'laklarining turlarini belgilashda asos bo'la olmaydi. Gap bo'laklarining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesiniga nisbatan, aniqlovchi aniqlanishga nisbatan, hol hollanishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan, aniqlanadi. Nisbat beriluvchi bo'lak bo'lmas ekan, u yoki bu gap bo'lagi haqida gapirish mumkin emas.

Gap bo'laklarining gap tarkibidagi mavqei bir xil emas. Ba'zi gap bo'laklari gap qurilishida markaziy o'rinni egallaydi, burday bo'laklarsiz fikr anglashilmaydi. Ayrim bo'laklar esa gap qurilishida asosiy rol o'ynamaydi, ularning ishtirokisiz ham bosh bo'laklar orqali fikr anglashilaveradi. Shunga ko'ra gap bo'laklari ikki turga ajratiladi:

1) bosh bo'laklar;

2) ikkinchi darajali bo'laklar.

Bosh bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi. Fikr, asosan, gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi.

Ikkinchi darajali bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil qilmasdan, uni hajm jihatdan kengaytiradi yoki so'z birikmasini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Ikkinchi darajali bo'laklar bosh bo'laklar bilan yoki o'zaro tobe aloqada bo'lib, ularni izohlash, aniqlash, to'ldirish uchun xizmat qiladi.

Bosh bo'laklar **ega** va **kesimdan** iborat. Ikkinchi darajali bo'laklar **aniqlovchi**, **to'ldiruvchi** va **holdir**.

2-§. Gapning bosh bo'laklari

1. Ega va uning ifodalanishi

Kesim orqali ifodalanadigan fikr predmetni anglatadigan, gaoning boshqa bo'laklariga tēte bo'lmagan bosh bo'lakka **ega** deyiladi.

Ega keng ma'roda predmet tushunchasini bildirib, kesimdan anglashilgan predikativ belgining kimga yoki nimaga qarashlilikini ko'rsatadi.

Ega bosh kelishikdagi birliklar bilan ifodalanib, *kim? nima? qayer?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Ega, odatda, yakka so'z: ot, olmosh, harakat nomi, otlashgan so'z (sifat, son, olmosh, sifatdosh, ravishdosh, ravish, taqlid so'z, undov so'z, modal so'z) bilan ifodalanadi.

Eganing ot bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi atoqli yoki turdosh ot ko'pincha ega vazifasini bajaradi: *Sirdaryo hammasini yig'ib olib, rosa kuchga to'ladi-da.* (P.Q.).

Chor-atrof yaproqlarning mungli shivir-shiviriga to'ldi. (O'.H.).

Eganing olmosh bilan ifodalanishi. Ega bosh kelishik shaklidagi ot o'rniida qo'llanuvchi olmoshlar bilan ifodalanadi: *Ular kulimsirab askiyaga quloq solishdi* (P.Q.) *Kundir unga darrov bir kosa ovqat keltirib berdi.* (O'.Usmonov). *O'zingiz juda aqlli, uzoqni ko'radigan odamsiz.* (S.Soliyev).

Eganing harakat nomi bilan ifodalanishi. Ega harakat nomi bilan ifodalana oladi: ... *oriqdan oqqan suvning shildirashi eshitila boshladi...* (P.Q.). *Boshliq bo'lish oson, boshlanmoq qiyin.* (Maqol).

Eganing otlashgan sifat bilan ifodalanishi. Sifatlar otlashib, gapda ega bo'lib kelishi mumkin: *Botir topsa, barcha yer, baxil topsa, bosib yer.* (Maqol). *Yaxshi yaxshining qachriga yetar.* (Maqol).

Eganing otlashgan son bilan ifodalanishi. Sonlar ham otlashib, ega vazifasida keladi: *Ikkovi ham bir-biriga juda o'xshash...* (P.Q.). *Tarbiya axloq va oqillikka tayanmog'i lozim. Birinchisi yaxshi fazilatni o'stirsa, ikkinchisi ba'zilarining illatidan himoya qiladi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Eganing otlashgan olmosh bilan ifodalanishi. Ega vazifasida sifat, son o'rniida qo'llanuvchi otlashgan olmosh bilan ham ifodalanadi: *Bu, ehtimol, ona suti bilan kirgan g'ayrisluuriy bir tuyg'udir.* (P.Q.). *Odamlar uchun xuddi mana shunisi kerak edi.* (Ch.Aytmatov).

Eganing otlashgan sifatdosh bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi otlashgan sifatdosh ega vazifasini bajaradi: *Ishlagan xor bo'lmas* (Maqol). *Oimirlagan qir cshar* (Maqol). *Birlashgan daryo bo'lar, taraqalgan irmoq bo'lar* (Maqol).

Eganing otlashgan ravish bilan ifodalanishi. Ravish otlashganda, gapda ega bo'lib kelishi mumkin: *Ko'p so'zning ozi yaxshi, oz so'zning o'zi yaxshi* (Maqol). *O'qishning erta-kechi bo'lmas* (Maqol).

Eganing otlashgan taqlid so'z bilan ifodalanishi. Taqlid so'zlar otlashib ega vazifasini bajaradi: *Oting dukura-dukuri reislarning tutashgan joyiga urilayotgan g'ildirak tovushi bilan uyg'unlashib ketardi.* (Ch.Aytmatov). *Bu shovqinlarni karnayning vat-vati bosib ketadi.* (S.A.).

Eganing otlashgan undov so'z bilan ifodalanishi. Ega vazifasida otlashgan undov so'z kelishi mumkin: *Yer kurrasida qadim-qadim zamonlardan yungragan musiqiy «aur-ey!» bunday keyin ham tinmaydi.* (S.Nurov).

Eganing otlashgan modal so'z bilan ifodalanishi. Otlashgan modal so'z ega vazifasini bajarishi mumkin: *Bor so'ylaydi, yo'q o'ylaydi.* (Maqol).

Ega ba'zan frazeologik ibora bilan ham ifodalanishi murakin: *Birovning ko'nglini ko'tarish qiyin, ko'nglini cho'k'tirish esa oson.*

Bundan tashqari, ega so'z birligini yoki gapga teng predikativ birlik bilan ifodalaydi.

Egning so'z birligini bilan ifodalaniishi. Ega vazifasida so'z birligini kela oladi: Haqiqat va to'g'rilikni sevadigan odam doim vijdoni furmoniga itoat qiladi. (O'z-o'zidan dono bo'lar).

Egning gapga teng predikativ birlik bilan ifodalaniishi. Ega-kesim munosabati aks etgan predikativ birlik ega vazifasida kela oladi: Bilagi zo'r birni yig'itadi, bilimi zo'r inqilabi (Maqol).

2. Kesim va uning ifodalaniishi

Ega anglatgan predmetning belgisini ifodalaydigan, ega haqidagi hukmni bildiradigan bosh bo'lak **kesim** deyiladi.

Kesim o'zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni grammatik jihatdan shakllantiradigan bosh bo'lak hisoblanadi.

Kesim ifoda materialiga ko'ra (qaysi so'z turkumi bilan ifodalaniishiga ko'ra) ikki turga ajratiladi: **1) fe'l kesim; 2) ot kesim.**

Fe'l kesim. Turli fe'l shakllari bilan ifodaladigan kesim **fe'l kesim** deb yuritiladi: *To'l chetida zarg'aldoqlar savraydi (P.Q.). O'rik qiyg'os gullaganda birdan havo soyib laylakor yo'ib berdi. (P.Q.).*

Fe'l kesim ba'zan frazeologik ibora bilan ham ifodalaydi: *Tog' etagida qishloqning mizxateraklari elas-elas ko'zga tashlanadi (P.Q.).*

Ot kesim. Fe'l dan boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va b.) bilan, shuningdek, fe'lning harakat nomi shakli bilan ifodaladigan kesim **ot kesim** deb ataladi.

1) kesimning ot bilan ifodalaniishi. Ot kesim vazifasida ko'pincha bosh kelishikdagi ot, ba'zan esa o'rin-payt, chiqish, jo'nalish ke'ishiklardagi ot yoki ko'makchi bilan qo'llangan ot kelishi mumkin. Masalan: *Yoshning hurmati - qarz, qarining hurmati - farz. (Maqol). So'zning ko'rki - maqol (Maqol). O'sha kuni Norboy ota dalada edi. (P. Q.). Safaviylar ham o'zimizning turkiy ulusdan. (P.Q)*

Ot bilan ifodalangan kesim nafaqat bosh kelishik shaklida, ba'zan jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklar shaklida bo'lishi mumkin, hatto ko'makchi orqali shakllangan bo'lishi mumkin. Masalan: *Ilmu hunar yerda emas, elga. (Maqol). Haqiqat kuchda emas, kuch haqiqatda. (V.Kataev). Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun. (Maqol).*

2) kesimning sifat bilan ifodalaniishi: *O'rmon ichi sersoya, salqin. (P.Qodirov) Uning bo'yi ba'land edi. (P.Qodirov)*

3) kesimning son bilan ifodalaniishi: *Besh karra besh - yigirma besh. Qayiq kattagina, eshkagi to'rtta edi. (P.Qodirov) So'zimiz, va'damiz, ahdimiz bitta, do'stlikda yaratgan baxtimiz bitta. (Maqol).*

4) kesimning olmoshibilan ifodalaniishi : *Endi navbat sizniki. (P.Qodirov) Sen uning kimi bo'lasan? (Ch.Aytmatov) Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun. (Maqol)*

5) kesimning harakat nomi bilan ifodalaniishi: *Bir ko'rgan bilish ikki ko'rgan tanish. (Maqol)*

6) kesimning ravish bilan ifodalaniishi: *Podshoni kuyov qilishga havasmandlar ko'p edi. (P.Qodirov).*

7) kesimning modal so'z bilan ifodalaniishi: *Cy tunda kerak, aql kunda kerak. (Maqol) Tengdoshlari ichida undan tez chopadigani, ch'ilak otishda undan ustasi yo'a. (P.Qodirov).*

8) kesimning undov so'z bilan ifodalaniishi: *Ellarni qutqazgan mardlarga balli! Mardlarni yetkizgan yurtlarga balli! (M.SHayxzoda)*

Kesim tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) sodda kesim yakka bir asosli fe'llar bilan ifodalangan kesimlar hamda bog'lamasiz kelgan ot kesimlardir. Sodda kesim ifoda materialiga ko'ra ikki xil: **sodda fe'l kesim, sodda**

ot kesim. a) soddâ fe'l kesim tushangan fe'l, ravishdosh, sifatdosh bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: *U yigilayotganda, Humoyun oyoqlarini uzangidan chiqarib egardan qunga sakradi* (P.Qodirov) *Qalin qorlar erib, o'tlar ko'karib qoldi.* (Ch.Aytmayev) b) soddâ ot kesim fe'ldan boshqa so'z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov so'z, ifodal so'z, shuningdek, fe'lning harakat nomi bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: *Folg'unchi kishi har kim qoshida bo'bro'dir.* («Oz-oz o'tganib dono bo'lar») *Keng-keng ko'chalari bor-u, lekin markazi tiqilgan.* (P.Qodirov) *Soyda tosh ko'p, terib chiqaverasan.* (P.Qodirov)

2) tarkibli kesim ikki yoki undan ortiq so'z shakllarining qo'shluvidan hosil bo'lgan kesimdir. U doim yetakchi va yordamchi qismlardan tashkil topib, yetakchi qism asosiy ma'noni, yordamchi qism qo'shimcha ma'noni ifodalaydi. Ifodalanishiga ko'ra tarkibli kesim ham ikki xil bo'ladi:

a) tarkibli fe'l kesim fe'lning analitik shakli bilan ifodalanadi. Bunda o'zining leksik ma'nosini saqlagan fe'l yetakchi fe'l, qolganlari esa ko'makchi fe'l yoki to'liqsiz fe'l bo'lib, yetakchi fe'ldan anglashilgan harakatning bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan turli qo'shimcha ma'nolarni ifodalaydi. Yetakchi fe'l asosan ravishdosh shaklida bo'ladi. Masalan: *Bu yamshoq, mulohazali odamga yotoqdoshlarning mehri oshib qolgan edi.* (A.Muxtor). *O'rmon ichidan qushlarning sayrashi... eshitilib turadi.* (P.Qodirov). b) tarkibli ot kesim fe'ldan boshqa so'z turkumlarining bog'lama bilan birikishidan yuzaga keladi. Bunda tarkibli ot kesimning ot qismini ot, sifat, son, olmosh, ravish yetakchi qismini tashkil qiladi, yordamchi qismini esa bog'lama vazifasidagi «bo'lmoq», «sanalmoq», «hisoblanmoq», «tuyulmoq» kabi fe'llar, shuningdek, «edi», «ekan», «emish» to'liqsiz fe'li tashkil etadi.

Tarkibli ot kesimda asosiy ma'no yetakchi qism, ot qismida bo'ladi. Yordamchi qism, bog'lama esa qo'shimcha ma'noni, grammatik ma'noni: mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarini ifodalaydi.

O'zbek tilida bog'lamaning qo'llanishiga ko'ra ikki turga ajratish mumkin:

1. So'z bog'lamalari: *bo'lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq, ko'rinmoq, tuyulmoq, edi, ekan* kabilar.

2. Affiks bog'lama: *-dir.*

Affiks bog'lama soddâ ot kesim tarkibida qo'llanib, doimiy sintaktik zamonni ifodalaydi. Masalan: *Agar yolg'iz esang hamdam kitobdir.* *Eilim subhidagi nur ham kitobdir.* (Abdurahmon Jomiy)

Ko'pincha mazkur bog'lama qo'llanmasligi mumkin, nol shaklida ishlatilishi mumkin: *Aqlning o'Ichovi – idrok O.* (Maqol). *Dono dardan a'lo O.* (Maqol).

So'z bog'lama tarkibli ot kesimni shakllantiradi va turli mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Yomonga bosh bo'leuncha, yaxshiga vo'ldosh bo'l.* (Maqol). *Uying tor bo'lsa ham, ko'ngling keng bo'lsin.* (Maqol). *Shirboz qo'zining tandir kabohi juda yaxshi bo'ladi-da.* (P.Qodirov). *Avazning akasi Ortig shu edi* (P.Qodirov).

Tarkibli ot kesim harakat nomi + kerak, lozim, mumkin, shart, darkor kabi so'zlar shaklida ham kelishi mumkin. Masalan: *Endi jiyan panoh istab borsa, qanoti tagiga olishi mumkin.* (P.Qodirov). *Bu vatanni tashlab ketmoqchi bo'lganlarga qat'iy zarba berilmog'i lozim.* (P.Qodirov).

3-§. Ega bilan kesimning orasida tirening ishlatilishi

Yozuvda ba'zan kesim bilan ega orasida tire ishlatiladi. Bu quyidagi holatlarda sodir bo'ladi:

1. Kesim ot, olmosh, son bilan ifodalanib, *-dir* affiks bog'lamas: qo'llanmaganda: *Mehnat - bu:matning toji.* (Maqol). *Tashqaridagi gap – kir o'radagi mag'zava* (Shuhrat). *To'rt karra to'rt - o'n olti.*

2. Gapning egasi yoki kesimi, yo bo'lmasa ham egasi, ham kesimi harakat nomi bilan ifodalanib, **-dir** bog'lanasi bo'lmaganda: *Be'kor yurish* – illatning *enas*i, *g'urbatning* *makoni*. («*Tafakkur gulshan*») O'qish - ulg'ayish. (*Maqol*). Tilni bilish – tilni bi^lish (*Maqol*).
3. Ega ko'rsatish olmoshi bilan ifodalanib, kesim tarkibida affiks bog'lama ishlatilmaganda: *Bular ko'm-ko'k dov-aaraxet'lar*. (*K.Yashin*).

GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLARI

1-§. Aniqllovchi

Predmet ma'nosini bildiruvchi so'zni izohlaydigan va uning belgisini anglatadigan ikkinchi darajali bo'lakka **aniqllovchi** deyiladi

Aniqllovchi predmetning xususiyatini, qarashlilikini va shu kabilarni ifodalaydi. Aniqllovchi leksik-semantik va grammatik jihatdan uch xil bo'ladi: **sifatlovchi**, **qaratuvchi**, **izhlovchi**.

1. Sifatlovchi aniqllovchi

Aniqllovchining bu turi ot bilan ifodalangan bo'lakka odatda bitishuv yo'li bilan bog'lanib, otdan anglashilgan predmetning belgi-xususiyatini, sifatini, miqdorini, o'ringa munosabatini bildiradigan aniqllovchining bir turidir. U *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?*, *qancha?*, *necha?*, *nechanchi?*, *qachongi?*, *qayerdagi?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Sifatlovchi bog'lanib kelgan so'z **sifatlanmish** deb ataladi.

Sifatlovchi turli so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1) **sifat bilan**: *Quyoshning issiq*, *tansiq* nurlari odamlarga xush yoqadigan bo'lib qoldi. (*O'.Hoshimov*). **Rang-barang** gullar, har xil ekinlar, bog'lar, suvlar quyoshda yashnab tovlanadi (*Oybek*). **Yaxshi** so'z, **yaxshi** muomala, **ishq-muhabbat** – insonni insonga, qalbni qalbg'a bog'laydigan **sehrli** ip. (*Sh.Ubaydullayev*).

2) **son bilan**: **Ikkita** zog'ora non bilan **to'rtta** turshakni dasturxonga qo'yib tamaddi qilgan bo'ldim. (*O'.Hoshimov*) **Birinchi** qor ham shu tepalik boshiga yog'adi, **birinchi** mayxalar ham Xirmontepa bag'rida ko'karadi. (*O'.Hoshimov*). **Uch-to'rtta** yirik-yirik qora qushlar nimanidir mo'ljalga olib shoshilmay aylanishadi. (*P.Qodirov*).

3) **olmosh bilan**: **Allaqaysi** dengiz qushlarining odati qiziq ekan. (*O'.Usmonov*) **Har bir** qiyinchilikdan so'ng bir rohat bor. (*Maqol*).

4) **ot bilan**: Asfalt ko'chani u er bu erda suv xalqob bo'lib yotardi. (*O'.Hoshimov*). **Kumush** so'zingni chaquga mayda qilma. (*Maqol*).

-dagi affiksini oigan otlar ham sifatlovchi vazifasini bajaradi. Masalan: **Uydagi** har bitta buyum Ma'sudani esinga soladi. (*P.Q.*). Toshkentlik yosh olim... **atrofdagi** cho'pon'arni to'plab, ziyofat qilib bermoqda... edi. (*P.Q.*).

5) **sifatdosh bilan**: Unda **dam oladigan** va yo **tunab qoladigan** manzil yo'q. (*K.Yashin*). **Aytar** so'zni ayt, **aytmas** so'zdan qayt. (*Maqol*).

6) **ravish bilan**: **Ko'p** befoyda narsalarni o'rganganingdan ko'ra senga doimo xizmat qiladigan besh-o'nta yaxshi o'gitni bilganing na'qulroq. (*Seneka*).

7) **taqlid so'z bilan**: **G'ir-g'ir** mayin bahor shamoli. (*Oybek*). Bir gala o'rdak kanal bo'yiga tushdi. Bularning **g'ag-q'ug** ovozi ancha vaqtgacha bosilmadi. (*S.Ahmad*).

Sifatlovchi ba'zan so'z birikmasi bilan ham ifodalanadi. Masalan: **Qarama-qurshi turgan** ikki eshikning tirini shaxt bilan ochdi... (*P.Qodirov*). Daryoda xushfe'l, olijcnob, hamisha **ezgu niyat bilan** **ish qiladigan** odamlar juda ko'p (*O.Husanov*).

Sifatlovchi vazifasini gapga teng predikativ birliklar ham bajarishi mumkin: **Himmati zo'r** kishining qimmatini zo'rdir. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Qaratqich aniqllovchi

Bu aniqllovchi ot yoki otlashgan soʻz bilan ifodalangan boʻlakka muvofiqlashuv yoʻli bilan bogʻlanib, oʻzi ifodalayotgan shaxs yo predmetga boshqa bir shaxs yoki predmetning qarashli tegishli ekanini bildiruvchi aniqllovchining bir turidir. U *kimning? nimaning? qayerning?* soʻroqlaridan biriga javob boʻladi.

Qaratuvchi bogʻlanib kelgan soʻz **qaralmish** deb yuritiladi

Qaratuvchi quyidagicha ifodalanadi:

1) **ot yoki ot oʻrnida qoʻllanadigan olmosh bilan:** *Tip-tiniq fazoning bir burchida turnalar karvoni koʻrindi. Zum oʻtmay ularning oʻychan sadolari havoni toʻldirdi...* (Oʻ.Hoshimov).

2) **harakat nomi bilan:** *U bilan uchrashishning ming xil yoʻlini izladi.* (S.Ahmad). *Ovora boʻlmoqning nima zarurati bor?* (A.Qodiriy).

3) **otlashgan sifat bilan:** *Nomardga ishi tushmagan mardning qadrini bilmas.* (Maqol). *Tekinning minnati koʻp, mehnatning ziynati koʻp.* (Maqol). *Qoʻrqoqning koʻzi katta, ahmoqning soʻzi katta.* (Maqol).

4) **otlashgan son bilan:** *Oʻnning yarmi – besh.*

5) **otlashgan olmosh bilan (sifat, son oʻrnida qoʻllanadigan otlashgan olmosh bilan):** *Buning sababi koʻp.* (P.Qodirov).

6) **otlashgan sifatdosh bilan:** *Oʻqiganning tili koʻp uzun boʻladi.* (Maqol).

7) **otlashgan ravish bilan:** *Ertaning buguni bor, bugunning ertasi bor.* (Maqol).

Qaratuvchi baʼzi hollarda soʻz birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: ... kim boʻlsa ham **beklardan birining** shunday tinchsizlik chiqarishigʻa *«mumkin va boʻladingʻan ishi»* deb qarar edi. (A.Qodiriy). *Choʻqqida yashashning taʼrifi ulugʻ, choʻqqidan olam keng, choʻqqida – yorugʻ!!!* (Shuhrat).

Qaratuvchi gapga teng predikativ birlik bilan ham ifodalanadi. Masalan: *Uyda rohati yoʻqning koʻchada feroʻati yoʻq.* (Maqol). *Dili qingʻirning tili qingʻir.* (Maqol). *Qizi borning nozi bor.* (Maqol).

Qaratuvchi ikki xil shaklda boʻlishi mumkin: belgili va belgisiz. Aniqllovchi qaratqich kelishigi affiksini olgan boʻlsa, **belgili** boʻladi. Masalan: *Har narsaning dalili bor: aqlning dalili – fikr, fikrning dalili sukutdir.* («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»).

Aniqllovchi qaratqich kelishigi affiksini olmagan boʻlsa, **belgisiz** sanaladi. Masalan: *Xullasi, ikkala qalʼa ahli bir-biri bilan ahil, bir onaning bolasiæk yashar ekan.* (S.Ahmad). *Mashin Hazrat Botir* burulishiga kelganda, *Tolibjon kabina* tomini tapillatib urdi. (S.Ahmad).

3. Izohlovchi

Bu boʻlak aniqllovchining bir turi sifatida oʻzi aloqador boʻlgan soʻzga bitishuv yoʻli bilan bogʻlanib, uni boshqacha nom berish yoʻli bilan aniqlab, izohlab keladi.

Izohlovchi bogʻlanib kelgan soʻz **izohlanmish** deb qaraladi.

Izohlovchi, asosan, ot bilan ifodalanib, quyidagi maʼnolarni bildiradi:

1) **unvanni:** *Orqadagi «Chaykavdan general Luqmonov tushdi.* (S.Ahmad). *Roʻpara kelgan bir ayoklan: «Professor Jabborov qayerda oʻtiradi?»- deb soʻradi.* (Oʻ.Usmonov).

2) **amalni:** *Qishloq xoʻjalik boʻlimining mudiri Zokir Qoʻshmoqov qotmadan kelgan, jikkakkina yigit boʻlib, harakatchan yigit edi.* (Oʻ.Usmonov). *Koʻrinishidan qoʻrs odamga oʻxshab ketadigan boʻlim mudiri Oʻsar Qurbonovich kirib keldi.* (Y.Yakvalxoʻjaev).

3) **kashni, mutaxassislikni:** *Rafiqov idorada turolmaydi, chunki idorada hisobchi Umar Alidan boshqa hech kim yoʻq.* (A.Qodiriy). *Adabiyot oʻqituvchisi Yamin afandi bir dasta insholar yozilgan daftarlar ustiga bitta kitob qoʻyib, kirib kelarmish* (Y.Yakvalxoʻjaev). *U rassom Oʻrol Tansiqboev asarlarining nushasini jurnallardan qirqib olib saqlardi.* (S.Ahmad).

4) **qarindoshlikni**: *Nomimni dadam emas, bobom Ahmadbek hoji qo'ygan ekavlar.* (Y.Yakvalxo'jayev). Hojar **xolam** ham qozon nonni yopadilar-ku. (P.Qodirov). Saltanaining **ukasi** Mirvosil armiyadan ta'tilga kelgan, shunda qarindosh-urug'larining bari yig'ilganini xabarlashdi. (O'.Usmonov).

5) **laqabni**: Mahamat **chatoq** keyingi fikrlarini bir safga jamlayotganday tag'in bir oz jim qo'ldi. (O'.Usmonov). Islom Novcha ketmonni qo'lga olib, hammadan yarim gaz vqori turgan qaddi bilan g'o'zaning ustiga keladi. (A.Qodiriy). Dalavoy kal dadangni tarirdi, o'shandan so'radim. (S.Ahmad).

6) **taxallusni**: Muso Toshmuhammad o'g'li **Oybek** - taniqli o'zbek yozuvchisi.

7) **jinsni**: Nahot qiz bo'la o'z otasini shunchalik mensimasa? (O.Yoqubov). Maktab yomdagi ikki xonali uychada o'qituvchi **qiz** Cho'lponoy istiqomat qiladi. (P.Qodirov).

8) **yaqinlikni**: Yana **do'stim** Mamajon Ali jonimga oro kirdi. (Y.Yakvalxo'jayev). Malohetxon **dugonasi** Hamida bilan Akromni hazil-mutovibalar bilan kuzatib qo'yishar edi. (O.Yoqubov).

Izohlovchi ba'zan so'z birikmasi bilan ham ifoda etiladi. Masalan: Ayniqsa, **yosh olim** Aziz Qosimovning xizmatlari salmoqli bo'ldi. (O'.Usmonov). Xonaga kichkina sandiqcha ko'tarib, **asab doktori** Shamsiqamar kirib keldi. (Y.Yakvalxo'jayev). Bu ma'ruza institutning **bosh arxitektori** Zafar Boboyevning bir loyihasi to'g'risida edi. (O.Yoqubov).

Izohlovchi izohlanmishdan oldin ham, undan keyin ham kelishi mumkin: So'ng **boshqarma boshlig'i** G'iyosiddinovni esladi. (P.Qodirov). U dadasi bilan mendan tashqari, Oqsoqolga, Xolposh **xolasiga**, Potma-Zuhra **kelinoyilariga** salom aytibdi. (O'.Hoshimov).

2-§. To'ldiruvchi

Ko'pincha fe'l bilan ifodalangan, ba'zan fe'ldan boshqa ayrim so'zlar bilan ifodalangan bo'lakka boshqaruv yo'li bilan bog'lanib, uning ma'nosini to'ldirib keladigan ikkinchi darajali bo'lak **to'ldiruvchi** deyiladi.

To'ldiruvchi boshqaruvchi so'zning talabiga ko'ra kelishik affiksleri (qaratqich kelishigidan tashqari) yoki ko'makchilar orqali shakllanadi. Masalan: *Aql va idrok quyoshga o'xshaydi, ular dog'larni* bekatadi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

To'ldiruvchi o'zi bog'lanib kelgan so'z bilan (fe'l, sifat, ravish, ot, modal so'z bilan) «to'ldiruvchi-to'ldirilish» sintaktik munosabatni yuzaga keltiradi.

To'ldiruvchi ifoda materialiga ko'ra egaga hamda qaratuvchiga o'xshaydi, faqat grammatik shakl jihatdan ulardan farq qiladi.

To'ldiruvchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Ot bilan: *Nodon kishi o'zining nasl-nasabiga, olim kishi esa o'zining ilm va adabiga tayanadi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Oy to'lmagan bo'lmasa ham, juda yorug', **shubadada** silkinayotgan terak **barglarini** bitta-bitta sanab chiqish mumkin. (P.Qodirov).

2. Olmosh bilan: *Shaharliklar... o'zlarini* tog'da yashayotganday his qilishadimi? (Sh.Xolmirzayev). O'g'li ham otaga shunchalik o'rgandiki, **u bilan** birga yotadigan bo'ldi. (Sh.Xolmirzayev).

3. Harakat nomi bilan *Xalqning hurmat qilishini* tilasangiz, avval o'zingiz hammani hurmat qiling. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Olim kishi... **maqashlar** va **olqishlarga** uchib, a'zini yuqori tutmaydi, kamtar bo'ladi («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

4. Otlashgan sifat bilan: *Yomondan qoch, yaxshiga* quloch ochi. (Maqol). Aziz o'g'lim, **yomonlar bilan** suhbatdosh bo'lma, ulardan arslondan qochganday qoch, hammaga rahm va shafqat ko'zi bilan qara. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). **Botirdan** yaxshi ish qolar, **donodan** - yaxshi so'z. (Maqol).

5. Otlashgan son bilan: *Chiqmasa... bitasini* menga ber, bir-ikki oy boqay... (P.Qodirov). **Ikkovga** birov botolmas, otliqqa yayov etolmas. (Maqol).

6. Otlashgan olmosh bilan: *Manmanlik* «*aramas odat ekani*»ni anglatib, hamisha *buni* yodimgeda tuting. («*Oz-oz o'rganib dono bo'lar*»). Kattami, kichikmi - *har qaysisini* kutmatib, yoshi va martabasiga ko'ra munosula qiling. («*Oz-oz o'rganib dono bo'lar*»).

7. Otlashgan sifatodosh bilan: *Ayridganni* ayiq er, *bo'linganni* bo'ri yer. (Maqol).

8. Otlashgan ravish bilan: *Ko'kka boqma*, *ko'pga boq*. (Maqol). *Ko'pni* bilgan oz so'zlar, oz bo'lsa *kim* so'zlar (Maqol).

9. Otlashgan taqlid so'z bilan: *To'g'ri*, *studentlar allaqachon paxtadan* qaytib, yomg'irdan ivergan *parklar yana oshuq-ma'shuqlarning shivir-shiviriga* to'ldi. (O'.Hoshimov).

10. To'ldiruvchi so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *O'zingdan kichiklarni* kansitmag. («*Oz-oz o'rganib dono bo'lar*»). Ular bosh silkib, *shundoq muhtaram edam bilan tanishganlaridan minnatdor ekanliklarini* izhor qilishdi (O'.Hoshimov).

To'ldiruvchi gapga teng predikativ birlik bilan ham ifodalanishi mumkin: *Yoshi ulug'ni* ulug'lasa, baxt topar. (Maqol).

1. Vositasiz to'ldiruvchi

To'ldiruvchi o'z vazifasi va shakliga ko'ra ikki turga ajratiladi: **vositasiz** to'ldiruvchi va **vositali** to'ldiruvchi.

Vositasiz to'ldiruvchi harakatni o'ziga qabul qilgan, harakat o'ziga bevosita o'tgan predmetni bildiradi. Shu bois u odatda o'timli fe'l bilan ifodalanagan bo'lakka bog'lanadi.

Vositasiz to'ldiruvchi ko'pincha tushum kelishigidagi birliklar bilan ifodalanib, *kimni?* *niman?* *qaerni?* kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi: *Bolani* yoshdan asra, *niholni* boshdan asra. (Maqol). *Aqlni* beaqlidan o'rgan. (Maqol). U hamma *qishloqlarni* o'zi aytanib chiqdi. (P.Qodirov).

Vositasiz to'ldiruvchi ba'zan chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi: *Temirjan quymoqdan* ko'p yemadi. (J.Abdullaxonov).

Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodanganda, harakat butunlay predmetga o'tadi, chiqish kelishigidagi so'z bilan ifodalanganda esa, harakat qisman predmetga o'tganligi anglashiladi.

Vositasiz to'ldiruvchi ikki xil shaklda: belgili va belgisiz shaklda ishlatiladi. Belgili vositasiz to'ldiruvchi tarkibida tushum kelishigi **-ni** affiksi saqlanadi: *Bor borini* yeydi, *uyatsiz orini* yeydi. (Maqol). *Odamni* po'stin emas, ish qizdiradi. (Maqol). Belgisiz vositasiz to'ldiruvchida **-ni** qo'shimchasi qatnashmaydi, lekin uni tiklash mumkin bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, bunday vositasiz to'ldiruvchi belgisiz tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodalanadi: *Non emoqchi bo'lsang*, *o'tin* tashishdan erinma (Maqol). Tekin *boylik* oxiarganicha, o'zingga bop *hunar* top (Maqol).

2. Vositali to'ldiruvchi

Vositali to'ldiruvchi bosh, qaratqich, tushum kelishiklaridan boshqa kelishikdagi birliklar bilan hamda ko'makchili ishlatilgan birliklar bilan ifodalanadi. Vositali to'ldiruvchilarning ma'nolari va so'roqlari turlichadir. Mazkur to'ldiruvchilarni jo'nalish, e'tin-p'vt, chiqish kelishiklari affiksari hamda «*bilan*», «*uchun*», «*to'g'risida*», «*haqida*» kabi ko'makchilar shakl antirib, ular *kimga?* *nimagaga?* *kimda?* *nimada?* *kimdan?* *nimadan?* *kim bilan?* *nima bilan?* *kim uchun?* *kim to'g'risida?* *nima xususida?* kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi. Masalan: *Inson bilimga* intiladi va qachonki *unda bilimga* tashnalik so'nsa, u *insoniylikdan* mahrum bo'ladi. («*Tafakkur gulshani*»). *Do'sting bilan* sirdosh bo'l (Maqol). *Miner*ni tuz, *bosh miya uchun* zarur bo'lgan e'fir moyi aksar yong'oqning *mag'zidan* olinadi. (J.Abdullaxonov). G'ovib endi «*studentlikning oltin davri*» *haqida* zavq-shavq bilan hikoya boshladi. (J.Abdullaxonov). Mana endi uning yaxshi *xislatlari to'g'risida* gap ketyapti. (J.Abdullaxonov).

Vositali to'ldiruvchi ko'pincha fe'l bilan ifodalangan bo'laklarga, ba'zan esa sifat, ravish, ot, modal so'z bilan ifodalangan bo'laklarga ham bog'lanib keladi. Masalan *Bu professor Jamolovning saxiytigi, yoshlarga mehr-muhabbatining mevasi, albatta. (J.Abdullaxonov). Temirjon g'amma nurlarini hayot uchun faqat ofat manbai deb bilardi. (J.Abdullaxonov). Temirjon uying bu uyda xizmat qilishidan bexabar edi. (J.Abdullaxonov). Uning tashqi ko'rinishi sokin tuyulsa-da, ichki dunyosi olam-olam orzularga boy... (J.Abdullaxonov).*

3-§. Hol

Odatda fe'l bilan ifodalangan bo'lakka bitishuv yoki boshqaruv yo'li bilan bog'lanib, undan anglashilgan ish-harakatning belgisini bildiradigan ikkinchi darajali bo'lakka **hol** deyiladi. Hol ish-harakatning qay tarzda bajarilishini, uning bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan o'rin, payt, sabab, maqsud, miqdor-daraja kabilarni bildiradi. Hol ravish, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishliklari shakllaridagi ot yoki ko'makchili ishlatilgan so'zlar, sifat, son, fe'l shakllari, taqlid so'z hamda so'z birikmasi orqali ifodalanadi.

Ravish, asosan, hol vazifasini bajaruvchi mustaqil so'z turkumidir. Masalan: *Faqat idera yaqinidagi MTS tomonidan yakka traktorning o'qtin-o'qtin gurillagani eshitildi. (O'.Hoshimov). Asta esa boshlagan shamol tumanni pastliklarga olib ketdi. (J.Abdullaxonov).*

Gapda hol bo'lib kelish fe'lning ravishdosh shaklining ham asosiy vazifalaridandir. Masalan: *Tomchilarning derazaga chirsillab urilishi aniq eshitila boshladi. (O'.Hoshimov). Erli bu gaplarni choyxonada odam gavjum paytida maqtana-maqtana aytib berdi. (S.Ahmad).*

Ot jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelish gida kelib yoki ko'makchi bilan birga ishlatilib ho' vazifasini bajarishi mumkin: *Toshkentga butun mamlakatdan katta geolog olimlar keishgan. (S.Karomatev). Mashina shiddat bilan qaltis tog' yo'lidan uchib ketdi. (O'.Hoshimov).*

Harakat nomi gapda hol bo'lib kelganda, u ham ot kabi shakllanadi: *Mehmonlarni kutish uchun bog'ga dasturxon tayyorlatib qo'yishgan edi. (S.Ahmad).*

Taqlid so'z ham gapda hol vazifasida kela oladi: *Toshlar havoni g'iz-g'iz yorib o'tadi. (Oybek). Ko'chadan dupur-dupur o'ynoglab bir gala otlar o'tadi. (J.Abdullaxonov).*

Ba'zan hol so'z birikmasi bilan ifodalanadi: *Tong otar payti bulbullar paydar-pay sayraydi. (S.Ahmad). Aqlni o'stirmoq uchun hadeb o'qiyvermasdan ko'proq fikrlash kerak. («Tafakkur gulshani»).*

Hol o'zi bog'lan b kelgan so'z bilan «hol-hollanmish» sintektik munosabatini yuzaga keltiradi.

Hollar ma'nolariga ko'ra bir necha turga bo'linadi.

1. Ravish holi ish-harakatning qay tarzda bajarilganligini bildirib, *qanday? qanday qilib? qay tarzda? qay holda?* degan so'roqlarning binga javob bo'ladi. U quyidagicha ifodalanadi:

1) holat ravishi bilan: *Sahnada hozir biron yangilik yuz berishi kerakday, hanma nafasini ichiga yutib, jimgina tikilib qoldi. Birdan qarsak chala boshladilar. (J.Abdullaxonov).*

2) ravishdosh bilan: *To'rg'aylar bir nuqta ustida qanot qoqib g'ujurlushadi. (P.Qodirov). Temirjon ularning kuyib-pishib bir-birlariga gap uqtirishlarini ko'rib, o'g'ituvchilarning muvaffaqiyatidan qanchalik faxrlanishlarini his qila boshladi. (J.Abdullaxonov). Qiqirlab kulganicha qochib borayotgan qizning ortidan jilmayib qarab turdi. (J.Abdullaxonov). Ona yana o'ylay-o'ylay o'yiga etolmay qoldi. (J.Abdullaxonov).*

3) sifatdosh+ «holda» ko'makchi so'zi bilan: *Bu payt Yulduzning dugonalari o'zaro bahslashgan holda yaqinlasha boshladilar. (J.Abdullaxonov).*

4) bosh kelishikdagi ot yoki ko'makchili ishlatilgan ot bilan: *Turmushning yaxshi o'tib, furovonlik bilan yashashni istasang, isrofgarchilikka yo'l qo'yma.* («Oz-oz o'rganib do'lo bo'lar»).).

5) sifat bilan: *Qiyshiq o'tirsang ham, to'g'ri gapir.* (Maqol). Albatta, mendan ko'ra paxta ishini ustalari yaxshiroq bilishadi. (J.Abdullaxonov).

6) taqlid so'z bilan: *Ufqqa yonboshilagan quvoshning so'nggi nurlaridan yaltiragan mi, zateraklar uchidagi nurlar lip-lip o'chdi.* (J.Abdullaxonov). Ba'zilar negadir *huting-hiring* kulishar, *pichir-pichir* so'z qotishardi. (J.Abdullaxonov).

7) frazeologik ibora bilan: *U turvuzi qo'titg'idan tushib ko'chaga chiqdi.* (F.Musajonov).

2. Payt holi ish-harakatning bajarilish paytini, uning chegarasini bildirib, *qachon? qachongacha? qachondan beri?* kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi. Payt holi payt ravishi, ravishdosh, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi so'zlar bilan, ko'makchili ishlatilgan so'zlar bilan, so'z birlamasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Tomosha qilib turganlar do'im uni kulgi qilishardi.* (P.Qodirov). *Ertalab* bolalar uchun olgan suvlaridan o'zgina qo'gan edi. (P.Qodirov). *Hech qachon* o'z qabingni birovga yuklashni o'rganma!.. (J.Abdullaxonov). *Yoshligingda* odat qilsang, *qariguncha* ko'nikasan. *qariganingda* odat qilsang, ko'nikuncha ko'milasam. (Maqol). *O'tizida* er atangan, *qirgida* sher atangan. (Maqol). *Kuni bilan* jiyonlarini erkatalib, soy bo'ylarida aylandi. (J.Abdullaxonov). Biz *dam olish kuni* shahardan tashqariga, Bo'zsu bo'yiiga chiqdik. (O.Yoqubov).

Payt holi harakatning bajarilish paytini bildiradi: *Shunday diqqat bo'lgan kunlarning birida To'libjon kechasi xonaxshiga bag'ini berib... xat yozdi.* (S.Ahmad). Temirjonning ongi *hech qachon* bunalik yangiliklar bilan boyimagan edi. (J.Abdullaxonov).

Payt holi harakatning bajarilishidagi chegarani bildiradi: *Yangi yilgacha* yong'ingirchilik kam bo'ldi... (J.Abdullaxonov). Ertalabdan to *qorong'i tushgunga qadar* barcha qatori dala qoshidan nari ketmasdi. (J.Abdullaxonov). Temirjon *allamahalgacha* uyqusi qochib, Usmonali otaning Hilol aka haqidagi gaplarini eslab yotdi. (J.Abdullaxonov). *Men yigirma besh yildan beri* paxta ekaman. (J.Abdullaxonov).

3. O'rin holi ish-harakatning bo'lish, boshlanish, jo'nalish o'rnini bildirib, *qayerda? qayerdan? qayerga? qayergacha?* kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi. O'rin holi o'rin ravishi, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar hamda ko'makchili ishlatilgan otlar, so'z birlamasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Unda yuqoridan* shitob bilan quyilib kelayotgan tiniq suv toshlarga urilib, *qirg'oqqa* sapchib oqardi. (S.Ahmad). Afsus, *oyoqlar ostida* tuzoqlar ko'p. (T.Malik). *Osmoni falakka* burgut qonotini tarang yezib uchadi. (S.Ahmad).

O'rin holi ma'nosiga ko'ra uch xil:

1) ish-harakatning bo'lish o'rnini bildirib, *qayerda? so'rog'iga* javob bo'ladi. U o'rin ravishi, o'rin-payt kelishigidagi so'zlar hamda ko'makchili ishlatilgan so'zlar bilan ifodalanadi: *Bostirmada* g'ildiraklari olingan... «Vulga» mashinasi turibdi. (P.Qodirov). *Yuqorida* ... bola shitirlashni eshitgan zahoti *bu tomonga* qarab chopgan edi. (P.Qodirov). Ular *yuqoridan* shildirib tushayotgan suv bo'yida archa bilan ayqashib o'sgan *zirk tagida* o'tirib ovqatlanishadi. (P.Qodirov).

2) ish-harakatning jo'nalish o'rnini yoki harakatning bo'lishidagi eng so'nggi chegarani bildirib, *qayerga? qayergacha?* so'rog'idan biriga javob bo'ladi: *U To'libjonga* ro'para kelishdan qo'riqib, so'qmoqdan o'ngga burildi... (S.Ahmad). Ishkomlar tunnel singari bir tekis *olis-olislarga* cho'zilgan. (J.Abdullaxonov). Qo'rg'oshindek qora bulutlar *Oyqor tog'lari tomon* o'tib ketdi. (S.Ahmad). — Ketib turing, xola, — *eshikkacha* kuzatib qo'ymoqchi bo'ldi Qunduz. (J.Abdullaxonov).

3) ish-harakatning boshlanish o'rnini ifodalab, *qayerdan? so'rog'iga* javob bo'ladi: *Ministrlardan* telefon qilishardi. (J.Abdullaxonov). Ammo *qayoqdandir* hoshiya tortib kelayotgan qora bulut uning yuzini sholday bir nafas o'rab turdi... (J.Abdullaxonov).

Temirjon haligina **kutubxonadan** olib kelib, divanga betartib sochib qo'ygan kitoblariga qaradi. (J.Abdullaxonov).

4. Sabab holi ish-harakatning bajarilish sababini anglatib, *nimaga?* *nima uchun?* *nima sababdan?* kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi.

Sabab holini ko'pincha «*uchun*», «*safali*», «*tufayli*», «*bois*» kabi ko'makchilari yoki chiqish kelishigi *-dan* affiksi shakllantiradi.

Sabab holi ravish, ot, olmosh, sifat-dosh, so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *U tortinchoqligi, parishonholligi tufayli ayrimlarga g'alatiroq ko'rinayotganini ham seza boshladi.* (J.Abdullaxonov). *Muvaffaqiyatsizliklardan ranjishlar yo'llariga g'ov bo'lmis.* (J.Abdullaxonov). *Negadir birdan zildek bo'lib ketgan qo'lini avang ko'tarib, qo'ng'iroq tugmasini bordi.* (F.Musajonov). Hozirgina *savdosi yaxshi bo'lganidan* Azizbekning ko'ngli vayron bo'ldi. (S.Ahmad).

5. Maqsad holi ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni anglatib, *nima uchun?* *nimaga?* *nima maqsadida?* degan so'roqlardan biriga javob bo'ladi.

Maqsad holini ko'pincha «*uchun*». «*maqsadida*», «*niyatida*» yordamchi so'zlari, shuningdek jo'nalish kelishigi *-ga* affiksi shakllantiradi.

Maqsad holi ravish, ravishdosh, ot, frazeologik ibora, harakat nomi, so'z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *Qadamimni ataylab dadil-dadil bosaman.* (P.Qodirov). *Ular baliqlarni tomosha qilgani* pastga tushishdi. (S.Ahmad). ... *Votti kennoyi andak ko'nglini yozib ketish uchun kelgan ko'rinadi.* (J.Abdullaxonov).

6. Miqdor-daraja holi ish-harakatning bajarilishini miqdor jihatdan belgilab, qancha? necha marta? qanchalab? kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi.

Miqdor-daraja holi ko'pincha miqdor-daraja ravishlari bilan ifodalanadi: *Gapri oz so'zla, ishini ko'p ko'zla.* (Maqol). *Dodamat akaning qotma va ahjir gavdasiga mos qoramay'iz basharasi Annadga borgan sari ko'proq* yozardi. (F.Musajonov). *Bular dushman pozitsiyasiga mumkin qadar yaqinroq borib, biron qulay joyda soatlab...* poylab etishadi. (A.Qahhor). *Yelkasiga charm xalta osgan yigit tarjimon bilan xiyla tortishib qoldi.* (J.Abdullaxonov).

Miqdor-daraja holi son bilan ifodalanadi. Bunda son yakka o'zi yoki «*marta*», «*karra*» so'zlari bilan kelib miqdor-daraja holi vazifasini bajaradi: *Yetti o'lehab, bir kes.* (Maqol). *Ana shunaqa, azizlar, fan yana bir kurra g'alaba qozondi.* (J.Abdullaxonov). *Ortiq ham ayiq ovini bir marta* ko'rgan. (P.Qodirov).

So'z birikmasi ham miqdor-daraja holi vazifasini bajarishi mumkin. Masalan: *Mehmonlar yana bir necha muddat iplitsani aylanishdi.* (J.Abdullaxonov).

7. Shart holi *nima qilsa(-m, -ng, -k, -ngiz)* so'rog'iga javob bo'ladi va bir harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan ish-harakatni bildiradi: *Eksang o'rasan. Qaytarish sharti bilan oldi.*

8. To'siqsizlik holi *nima qilsa (-m, -ng, -k, -ngiz) ham/-da?* so'roqlariga javob bo'lib, bir ish-harakatning bajarilishi uchun to'siq bo'la olmaydigan ish-harakatni bildiradi va *shart* *je 'li+ham/-da*), ravishdosh, sifat-dosh *+bilan* ko'makchisi, *qaramay*, *qaramasdan* so'zlari qatnashgan qurilma orqali ifodalanadi: *Chiqarilmasa ham qatnashdi. Kichik bo'lgan bilan ancha og'ir edi. Shoshganiga qaramay kutib tardi.*

4-§. Gap bo'laklarining joylashish tartibi

O'zbek tilida gap bo'laklarining tartibi, asosan, erkin. Ularning o'rini almashtirish odatda grammatik holatni o'zgartirmaydi. Masalan: *Oppoq bulutlar qishloq usidan shoshilmay, tog'ga qarab o'tib ketadi.* (S.Ahmad). - *Qishloq ustidan oppoq bulutlar shoshilmay o'tib ketadi tog'ga qarab.* - *O'tib ketadi shoshilmay tog'ga qarab oppoq bulutlar qishloq ustidan.* - *Shoshilmay o'tib ketadi qishloq ustidan tog'ga qarab oppoq bulutlar.*

Mazkur gaplarda gap bo'laklarining o'rinlarini almashirish grammatik holatni o'zgartirmagan, ammo gap mazmuniga ma'lum darajada ta'sir etgan, negaki har gap boshqa-boshqa gap bo'laklariga odatdagidan ko'proq ahamiyat berilgan. Lekin, shunga qaramay, gap bo'laklari ma'lum bir normativ tartibda joylashish xususiyatiga ega.

O'zbek tilida ega, odatda, gap boshida kesim gapning oxirida keladi. Ikkinchi darajali bo'laklar esa ega va kesim orasida joylashadi. Bunday tartib, asosan, darak gaplarda bo'lib, u **to'g'ri** yoki **normativ tartib** deyiladi.

Har bir gap bo'lagiga nisbatan tartib quyidagicha bo'ladi:

I. Ega, odatda, gap boshida keladi: Kishilar **mirishko**; **raisni** qarsaklar bilan olqishladilar. (Y.Shukurov).

Yoyiq gaplarda ega ba'zan kesim oldida ham kelishi mumkin: *Uning yigirmataga yaqin qo'y-echkisi borligini ko'p odam **bilar e'fi**.* (P.Qodirov).

Ba'zan ega gapning oxirida ham keladi: *G'o'za umriga zavo'-ku **u**.* (J.Abdullaxonov).

II. Kesim odatda gapning oxirida keladi: *Bog'da yetti-sakkiz tup mevali daraxt, ikki chinor, ikki tup mirzaterak **o'sgan edi**.* (J.Abdullaxonov).

She'riyatda, shiorlarda kesim gapning boshida ham keladi:

Imilar borliqni inson

Barkamol etmoq uchun.

Ne ajab, insonni borliq

Barkamol etgan emas.

(E.Vohidov.)

III. Vositasiz to'ldiruvchi odatda fe'l kesim oldida keladi. Masalan: *Mashina shamoli brezenning **uchini** hilpiratib, chakmonning **etaklarini** tortqilaydi.* (P.Qodirov).

Ba'zan vositasiz to'ldiruvchi gapning boshida keladi: *Yomonlik **o'tini** faqat yaxshilik o'chiradi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Vositali to'ldiruvchi ham ko'pincha kesimdan oldin keladi: *Xayrli va savobli ishlar insonni turli **halokatlardan** saqlaydi.* (Hadis namunalari).

IV. Hol ham asosan kesimdan oldin keladi:

1. Payt holi, odatda, gap boshida, ba'zan egadan keyin, ayrim hollarda kesimdan oldin keladi. Masalan: ***Bugun** vahshiy tog'lar orasida u bilan yuzma-yuz keldi.* (S.Ahmad). *Gazeta yo'q, televizor **hali ham** ishlamaydi.* (S.Ahmad). *Erali **allagachon** jafakni roslab qolgan edi.* (S.Ahmad).

2. O'rin holi, odatda, kesimdan oldin keladi, ba'zan esa gap boshida keladi: *... mashina tog' etagidagi ellik-oltmish hovlilik **Quyul qishlog'iga** kirib bordi.* (P.Qodirov). *Tekis'ikka yoqqanyomg'ir tog' tepasiga qor bo'lib tushgan ekan.* (P.Qodirov).

3. Ravish holi, odatda, kesim oldida, ba'zan gap boshida keladi: *... barglar orasiga to'plam qolgan oppoq yomg'ir suvi o'ftobda **yahirob, tirqirab** to'kildi.* (P.Qodirov). – *Keling, deb **savugina** ko'rishdi.* (P.Qodirov). ***Qo'qisdan** qorasovuq boshlamib, cho'ponlarni tashvishga solib qo'ydi.* (M.Qoriyev).

4. Miqdor-daraja holi ham kesim oldida keladi: *Ko'p yurgan **ko'p** ko'rar, ko'p o'qigan **ko'p** uqir.* (Maqol).

5. Sabab va maqsad hollari kesimdan oldin, gapning boshida yoki o'rtasida keladi: *Aqlning eng katta g'alabalari, ehtimol, **ehtiroslar tufayli** ro'yobga chiqqandir.* («Tafakkur gulshan»). ***Alay** izlab keldim, oq qoya, sen naqadar mag'rur va kibor.* (Mirtemir). *Endi ularning xatosini **tuzatish uchun** hammamiz qancha mashaqqat chekamiz.* (P.Qodirov).

V. Aniqlovchi aniqlanmishdan oldin keladi. Agar bu tartib o'zgarsa, ularning grammatik holati ham o'zgaradi.

1. Qaratuvchi qaralmishdan oldin keladi: *Har bir **kishining** so'zi o'z fazilatlarini **dalili** va **aqlining** tarjimonidir* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Sifatlovchi sifatlanmishdan oldin keladi: *Havoda ... yong'oq hazonlarining o'tkir kici gurkirardi. (O'foshimov). Muvaffaqiyatli iarbhiyaning sari - o quvchiga hurmatda bo'lish. (oTafakkur gulsnam)*.

Gapda sifatlovchi: birdan ortiq qo'llansa, ularning tartibi quyidagicha bo'ladi:

1) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi+sifatlanmish: *U atrofida mavi urib turgan yarhil daraxtlarga... zavq bilan tikilardi. (P.Qodirov).*

2) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + olmosh bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Osmomning yarmigacha chigib borgan bu ba'ayibai devorning u yer - bu yerida cho'ponlar yoqqan gulxanlar milt-milt qiladi. (P.Qodirov).*

3) –dagi affiksli so'z bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Hulkar chetladagi tiniq suvdan ... olib kelib berdi. (P.Qodirov).*

4) miqdor tushunchasini bildiruvchi so'z (son, olmosh, ravish) bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *... suvdan bir chinni kosa olib ketib berdi. (P.Qodirov).*

5) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + son bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Yomg'irdan keyingi loyqada muhrlanib qolgan ikkita izning nimasidir go'dak tovonini eslatar edi. (P.Qodirov).*

Izohlovchi izohlanmishdan oldin yoki keyin keladi: *O'shanda Oxunboboev bilan qur'alik temirchi Shokarxon Mo'minova dagan juvonning suv'ati gazetada chiqqandi. (S.Ahmad). Norboy ota usta Qambarga gap uqtirib ketdi. (P.Qodirov).*

Agar gap bo'laklarining normativ, to'g'ri tartibi o'zgarsa, **inversiya** hodisasi ro'y beradi. Inversiya hodisasi ko'proq jonli tilda va she'riyatda kuzatiladi. Inversiyada odatda gap bo'laklarining grammatik holati o'zgarmaydi. Masalan: *Zotiljam kasali-yu yurak siqilishi ninaligini bilmaydi o'sha xonadon ahli. (J.Abdullaxonov).* (Ega, ega tarkibi gap oxirida kesimdan so'ng kelgan). *Chindan ham hayvonot bog'i desa bo'larkan bu yerni. (J.Abdullaxonov).* (Vositasiz to'ldiruvchi inversiyaga uchrab kesimdan keyin qo'llangan.) *Qaysi bir gazetada ota-bolaning ko'chat ekin turgandagi surati ham e'lon qilingan edi bir yili. (J.Abdullaxonov).* (Payt holi gap oxirida kesimdan keyin kelgan.).

GAPNING UYUSHIQ BO'LAKLARI

1-§. Uyushiq bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

Gapda bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil sintaktik vazifasini bajaradigan, o'zaro teng aloqaga kirishgan, bir umumiy bo'lakka bog'lanadigan gap bo'laklari **gapning uyushiq bo'laklari** deyiladi. Masalan: *Odanning eng shirin, lazizlati va halol taomi o'z mehnati, qo'l kuchi bilan topgan rizqidir. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).* Mazkur gapda *eng shirin, lazizlati va halol* hamda *o'z mehnati, qo'l kuchi bilan* guruh so'zshakllari uyushib ke'gan. Bunda birinchi guruhdagi so'zshakllar bir xil so'roqqa - *qanday?* degan so'roqqa javob bo'lib, sifatlovchi vazifasini bajargani holda, *taomi* so'zi orqali ifodalangan umumiy bo'lakka – egaga bog'langan; ikkinchi guruhdagi so'zshakllar ham bir xil so'roqqa - *qanday?* so'rog'iga javob bo'lib hol vazifasida kelib, *topgan* umumiy bo'lagiga – sifatlovchiga bog'langan. Har bir guruhdagi so'zshakllar o'zaro teng aloqaga kirishgan.

Bunday teng aloqadagi so'zshakllar soni ikkita va undan ortiq bo'lib, keyingi paytlarda ular tilshunollikda **uyushiq qator, tenglanishli qator** deb yuritilmoqda. Tenglanishli qatorda ikkididan tortib o'n, hatto undan ko'p so'zshakl qatnashishi mumkin: *Saroytoshning ikki tomonida qad ko'targan clara sohillari, undagi archazorlar, soy bo'yida o'sguvchi yulg'unzoru bizning uyimiz yaqinidagi eski chashma, chashma atrofida ko'farib yotadigan nilufarlar, yana qishloqning tor, egri-bugri ko'chalari* mayulishda do'mpaygan go'ng to'dalari, atrofden eshitilib turadigan kaktiklar sayrog'i, oqshom tushganida uylar

evonida yomirvchi chiroqlar, chiroqlar teva'agida qur'itib suhbatga berilgan odamlar h'ur'ing hamma-han-nasi biz uchun aziz, qal'lon, edi. (Sh.Xolmirzayev).

Uyushiq qator quyidagi uyushiq bo'laklar o'rmini egallaydi:

1. **Uyushiq ega:** Qor-yomg'ir yog'ayotgan paytlarda ham ayollar va bolalar s'viga ketishadi. (P.Qodirov).

2. Uyushiq kesir:

a) uyushiq fe'l kesim: ... ufqqa cha'zilgan lolazor rang-barang tovlanmoada, yonmoada (J.Abdullaxonov);

b) uyushiq ot kesim: Qal'bi pok bo'lgan kishining ishlari ham nok bo'ladi, toza bo'ladi. ((Oz-o'rganib dono bo'lur:)).

3. Uyushiq aniqlovchi:

a) **uyushiq sifatlovchi:** Tabiatning hech kimga bo'ysunmaydigan, birovdan ruxsat ham so'rab o'tirmaydigan o'z qonnlari bor. (O'.Hoshimov). Ba'zan ikki va undan ortiq sifatlovchilar sifatlanmishni turli tomondan aniqlaydi va shuning uchun ham uyushmagan sanaladi. Masalan: Tog' tepasida to'planayotgan qora bulutlar 'ushga borib quyuglashib keldi. (P.Qodirov). Bunda sifatlanmish (bulutlar) o'rniiga nisbatan harakatdagi belgi 'tog' tepasida to'planayotgan' va rang-tus (qora) jihatdan aniqlangan. Uyushgan sifatlovchilar esa sifatlanmishni bir tomondan aniqlaydi. Masalan: Ular ichida sariq, binafsha rang gullar... asta s'iknib, o'zlarim ko'z-ko'z qilmoqchi bo'lardilar. (J.Abdullaxonov). Bu gapda sifatlanmish (gullar) faqat rang-tus (sariq, binafsha rang) jihatdan tavsiflangan. Sifatlovchilarning uyushganligini belgilashda sanash intonatsiyasi muhim rol o'ynaydi;

b) **uyushiq qaratuvchi:** Hayotda go'zallik, quyyat va saodatning manbai soddalikdir. («Oz-o'rganib dono bo'lur:»).

d) **uyushiq izohlovchi:** ...bo'lajak katta san'atkor, arxitektura professori Akranjon Heliqov, deb bilasizlar!»- deb tanishtirdi. (O'.Oqubov).

4. Uyushiq to'ldiruvchi:

a) **uyushiq vositasiz to'ldiruvchi:** ... asrlar davomida qasr, koshona, machit, madrasa va uyalar qurishda chinordan keng foydalanib kelingan. (A.Aminov);

b) **uyushiq vositali to'ldiruvchi:** Yengil qor parchalarining osmondan uchib tushishida ham, daraxtlarga go'nishida ham nafis bir xotirjamlik bor! (P.Qodirov).

5. **Uyushiq hol:** Qadimgi Movarounnahrda chinorzor bog'lar barpo etish an'analari hurmat ishtiroq... bilan, davom ettirilgan. (A.Aminov). Mirzo Ulug'bek Samarqand, Kattag'rg'on, Bala va Shahrisabzda ana shunday bog'lar barpo etishga farmoyish bergan. (A.Aminov).

Uyushiq bo'laklar grammatik jihatdan ikki xil shakllanadi: **mustaqil holda** va **umumlashgan holda**.

Uyushuvchilar **mustaqil** holda shakllanganda, grammatik ko'rsatkichlar (ot va otlashgan so'zlar bilan ifodalangan bo'laklarda – kelishik, egalik, ko'plik affiksleri, -dagi o'rin belgisi affiksi hamda ko'makchilar; ot va fe'l kesimlarida – to'liqsiz fe'l va ko'makchi fe'llar hamda -dir affiks bog'lamasi va so'z bog'lamalari) uyushikli qatorning har bir a'zorida qatnashadi. Masalan: Qahraton sovuqqa va qurg'oqchilikka chidamli bo'lgani uchun chinor manzarali daraxt sifatida qadrlanadi. (A.Aminov). Kitoblar orqali asrlar bilan, ming yillar bilan, qadim faylasuflar bilan... suhbatlashish mumkin (Oybek).

Uyushuvchilar **umumlashgan** holda shakllanganda, turli grammatik ko'rsatkichlar uyushiq qatorning oxirgi a'zorida qo'llanib, barchasi uchun taalluqli bo'ladi. Bunda turli umumlashtiruvchi grammatik ko'rsatkichlar qavsdan tashqariga chiqariladi va bu holda shakllangan uyushuvchilarni bitta bo'lak deb qarash lozim bo'ladi. Masalan: Sharq chinorlari (Kavkaz, Qrim va O'rta Osiyo)da... o'stiriladi. (A.Aminov). Mahkam (karavotlar va tunbochkalar) bilan qurshalgan stoiga qaradi. (P.Qodirov). ... bu xona boshqa xonalardan (nihoyatda yorug'ligi, ozoda, huddan tashqari sarishtaligi) bilan farq qilardi.

(J. Abdullaxonov). *Temirjon... Abdulla Karimovich Salimovni (taninmas, ammo eshitgan) edi.* (J. Abdullaxonov). *Qisiloq bo'olari (pishiq, tadbirlu) bo'ladi.* (S. Ahmad). Birinchi gapda bitta uyushiq o'rin holini – **da** o'rin payt kelishigi affiksi, ikkinchi, uchinchi gapda bitta uyushiq vositali to'ldiruvchini **bilan** ko'makchisi, to'rtinchi gapda bitta uyushiq fe'l kesimini **edi** to'liqsiz fe'li va beshinchi gapda bitta uyushiq ot kesimini **bo'ladi** bog'lamasi umumlashtirilgan holda shakllantirib kelgan.

2-§. Uyushiq qator a'zolarining o'zaro aloqaga kirishuvi

Uyushiq qator a'zolari tenglashish yo'li bilan sintaktik aloqaga kirishadi. Bu aloqa teng bog'lovchilar va teng bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar hamda bog'lovchisiz faqat chang, sanash ohangi orqali amalga oshiriladi. Sanash ohangi uyushuvchilarning bog'lovchilar yordamida aloqaga kirishganda ham mavjud bo'ladi.

Uyushuvchilar quyidagi bog'lovchilar yordamida aloqaga kirishadi:

1. Biriktiruvchilar (va, hamda, ham): *Uring tegrasida osmon, benihoyat tiniq va ko'k ko'rinadi.* (P. Qodirov). *U yotoqxonaga borishga qaror berdi hamda narigi korpusga qarab ketdi.* (P. Qodirov).

Na ... na inkor yuklamasi biriktiruv bog'lovchilar vazifasida kelib, inkor ma'nosini anglatish uchun xizmat qiladi: *Na hovlidan, na uyidan sado chiqdi* (I. Rahim).

Biriktiruv bog'lovchisi **va** o'rinda **-u** (**-yu**), **-da**, **na ... na** yuklamalari ham qo'llanishi mumkin. *Keyin chakmonning ikki yengini xujunga o'xshatib yelkasiga tashladi-da, orqaga qaytdi.* (P. Qodirov). *Yigit qora qushlarni ko'rdi-yu, birdan sergaklandi.* (P. Qodirov). Biriktiruv bog'lovchisi **va** o'rinda **bilan** ko'makchisi ham bajarishi mumkin: *Deraza bilan doska orasida qo'lini orqasiga qilib yurib, ma'ruza o'qiyotgan svrrang kostyumli barvasta kishi to'xtadi.* (P. Qodirov).

Bilan yordamchisi **va** bog'lovchisi singari, juft-juft qo'llangan uyushuvchilarda har bir juft o'rtasida kelaadi: *To'g'rilik bilan diyonat, yolg'onchilik bilan diyonat chiqisha olmaydi.* («Oz – oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Zidlovchilar (lekin, ammo, biroq): *Tolibjon bolalarning beg'ubor, ammo a'l'moyi-jal'moyi gaplaridan zavqlanib jimgina borardi.* (S. Ahmad). *Usta Qambar o'g'lini urmadi, so kmadi, lekin bir-ikki oy u bilan gaplashmadi.* (P. Qodirov).

Zidlov bog'lovchilar vazifasida **-u**, (**-yu**) yuklamasi ham qo'llanishi mumkin. Masalan: *O'ttiz yildan beri shu qishloqda uy quribman-u, ... shu buloq ... Oyko'lni Oyko'l qilib turgan shu suv oldimizda oqqani uchun qadrsiz bo'lib yotganini sezmayman.* (P. Qodirov).

3. Ayiruvchilar (yo, yoki, yoxud, yoiniki, dam ... dam, goh ... goh, bir ... bir, ba'zan ... ba'zan): *Bir xil irmoqlar ... katta-katta toshiarni aylanib o'tib, ba'zan qoyalarning ostidan yo'l topib, goh to'lib, goh mildiratib ohistalik bilan ko'lga tushadi.* (E. Vohidov). *U dam sahnada o'tirganlarga, dam pasidagilarga qarab she'rni sharillatib o'qib ketdi.* (O'. Hoshimov).

3-§. Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar

Uyushiq bo'lakli gaplarda ba'zan umumlashtiruvchi birliklar ham qatnashadi. Ular uyushuvchilarni jamlab ko'rsatadigan so'z va so'z birliklari bo'lib, uyushiq bo'lakdan oldin yo keyin keladi. Uyushiq bo'lakdan oldin kelgan umumlashtiruvchilar odatda izoh talab qiladi. Uyushiq bo'lakdan keyin kelgan umumlashtiruvchilar esa yakunlash, xulosalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan: *Hamma narsa: uylar, devorlar, daraxtlar qorong'ulikka jimgina cho'kdi.* (Oybek). *Ko'cha – ko'y ham, dala ham, qishloq ham – hammasi mendan Ma'sudani so'roqlayotganday bo'ladi.* (P. Qodirov).

Uyushiq bo'lakli gaplarda xilma-xil **tinish belgilari** qo'llaniladi.

Uyushuvchilar o'zaro bog'lovchisiz (faqat sanash intonatsivasi bilan): zidlov bog'lovchilari, takrorlaruvchi bog'lovchilar; bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar yordamida aloqaga kirishganda, ular orasiga vergul qo'yiladi. Masalan: *Qashqardaryo, Surxondaryo, Namangan, Samarqand viloyatlarida bo'lsangiz, 500-600 yillik chinorlarni ko'rasiz. (A.Ammov). U doktorlarga goh zug'um qilib, goh yaxshi gapirib statsionardan chiqdi. (S.Ahmad).*

Uyushuvchilar o'zaro va, hamda, bilan birlitiruv bog'lovchilari orqali, shuningdek, yakka ayiruv bog'lovchilari yordamida aloqaga kirishganda, ular orasiga vergul qo'yilmaydi: *Anhor: suv sokin va ulug'vor oqardi. (F.Musajonov). Salim ota bilan yigitlar mehmonni ... kuzatib tashqariga chiqishdi. (S.Karomatov).*

Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar uyushuvchilardan oldin kelsa, shu birlikdan so'ng ikki nuqta qo'yiladi: *Hamma yerda: uylarda. Ko'chalarda ivirsib yotgan xazon yizi ertalab qirovdan ... oppoq bo'lib qoladi. (Oybek).*

Umumlashtiruvchi birliklar uyushuvchilardan so'ng kelganda, undan oldin tire qo'yiladi: *Kishilar: xotinlar, bolalar – kutib oluvchilar vagon bo'ylab chopdilar. (R.Fayziy).*

GAPNING AJRATILGAN BO'LAKLARI

1-§. Ajratilgan bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

Sodda gap tarkibida ayrim hollarda ajratilgan bo'laklar ham qatnashishi mumkin. Ajratilgan bo'laklar odatda o'zlari aloqador bo'lgan so'zlarning ma'nosini izohlab, bo'rttirib, aniqlashtirib keladi va boshqa bo'laklardan maxsus to'xtam (pauza) bilan ajratilib, mantiqiy urg'u oladi. Masalan: *Soyda, qo'sh yong'oqning tagida, oppoq qorga ko'milib uzoq turdi. (O.Y.). Ish qanchalik qiyin bo'lmasin, biz, ayniqsa yoshlar, ishtiyoq bilan, g'ayrat va shijoat bilan ishlaydik. (Ch.Aytmatov).*

Birinchi gapda *qo'sh yong'oqning tagida* o'rin holi o'zidan oldin kelgan *soyda* so'zining ma'nosini, ikkinchi gapda *yoshlar* o'zidan oldin kelgan *biz* so'zining ma'nosini izohlab, asosiy gap bo'laklaridan to'xtam (pauza) bilan ajratilgan. Ajratilgan bo'laklarning har ikkisi ham oddiy gap bo'lagi shaklida qo'llangan.

Ajratilgan bo'laklar oborot shaklida ham bo'lishi mumkin. Masalan: *Vohid Mirobodovku, uning achchiq kinoyalari kulgiga olib, qulog'ining yonidan o'tkazib yubordi. (O.Yoqubov).*

Keltirilgan gapda *uning achchiq kinoyalari kulgiga olib* ravishdosh oboroti kesiradan anglashilgan ish-harakatning qanday holatda bajarilganini ta'kidlab, alohida ohang yordamida ajratilgan.

Demak, ajratilgan bo'laklar ikki xil shaklda: 1) oddiy gap bo'lagi shaklida va 2) oborot shaklida bo'lishi mumkin.

Ajratilgan bo'laklar qaysi gap bo'lagiga oid ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ajratilgan to'ldiruvchilar.
2. Ajratilgan aniqlovchilar.
3. Ajratilgan izohlovchilar.
4. Ajratilgan hollar.

2-§. Ajratilgan to'ldiruvchilar

Ajratilgan to'ldiruvchilar shakllanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar.
2. Oddiy gap bo'lagi shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar.

Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar kesimdan uzoqda kelib, *qaraganda, ustiga, singari, bilan, birga* va shu kabi ko'makchilar yordamida shakllanadi.

Oddiy gap bo'lagi shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar o'zidan oldin kelgan to'ldiruvchining ma'nosini izohlaydi, unga aniqlik kiritadi. Bunda vositasiz to'ldiruvchi ham, vositali to'ldiruvchi ham ajratilishi mumkin. Masalan: *Sizga, o'rta bo'yli qizga, atlas ko'ylak juda yarashibdi. (Y.Shukurov). Bu norozilik, hech shubhasiz, uning dedasiga, Otaqo'ziga, qarshi qaratilgan edi. (C.Yoqubov).*

3-§. Ajratilgan aniqlovchilar

Ajratilgan aniqlovchilar ikki xil: **ajratilgan sifatlovchi, ajratilgan qaratuvchi.**

Ajratilgan sifatlovchi predmetning belgisini bo'rttirib ko'rsatish uchun ajratiladi. Masalan, *Muxtor, yalangbosh, majmuntollar tagida aylanib, xayol surib yurardi. (S.Soliyev)* gapida *yalangbosh* sifatlovchisi shaxsning (*Muxtor*) belgisini bo'rttirib berish uchun sifatlanmishdan keyin keltirilgan.

Ajratilgan qaratuvchi. Bunda qaratuvchi o'zidan oldin kelgan boshqa bir qaratuvchini izohlash, aniqlashtirish yo'li bilan ajratiladi. Masalan: *To'g'ri, uning yozganlari, aniqrog'i, mashinistkaga aytib turib, qog'ozga tushirganlarining aksari mazmunan sayoz bo'lar, oldingilarini takrorlardir. (T.Po'lat).* Bu gapda «*mashinistkaga aytib turib, qog'ozga tushirganlarining*» aniqlovchisi, o'zidan oldin kelgan qaratuvchining (*yozganlari* so'zining) ma'nosini izohlab, bo'rttirib kelgan.

4-§. Ajratilgan izohlovchilar

Izohlovchilar ko'pincha ajratilgan bo'ladi. Bunda ular izohlanmishdan keyin kelib, maxsus intonatsiya bilan talaffuz qilinadi. Masalan: *Siz, Sunnatillo, o'zingiz juda aqlli, o'zi uzoqni ko'radigan odamsiz. (S.Soliyev). Ko'rimsizgina jangchi – Ali tajang ... kelib o'zbekcha cho'kkaydi. (Oybek). Minbarni institutni oldinroq bitirganlar – yuqori kurs studentlari egalladi. (J.Abdullaxonov).*

5-§. Ajratilgan hollar

Ajratilgan hollar shakllari jihatdan ikki xil bo'ladi:

I. Oborot shaklidagi ajratilgan hollar.

II. Oddiy gap bo'lagi shaklidagi ajratilgan hollar.

Oborot shaklidagi ajratilgan hollar o'z navbatida uchga bo'linadi:

1. Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.
2. O'xshatish oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.
3. Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.

Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. Ravishdosh o'ziga oid so'zlar bilan kengayib keladi va bunday qurilma **ravishdosh oboroti** deb yuritiladi. Ravishdosh oboroti, odatda, ajratilgan bo'ladi. Masalan: *Odamlar, qopdan to'kilgan yong'oqday gurr etib, hamma vagonlardan baravariga perronga yopirilishdi. (T.Po'lat).*

Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar ish-harakatning bajarilish holatini, paytini, shartini, sababini va shu kabi ma'nolarni ifoda etadi. Masalan: *Bola, olmani yeb bo'lgach, xalacho'pni qo'tiga oldi. (E.Muxtor).*

O'xshatish oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. *–day, –dek* qo'shimchasini olib kelgan so'zlar ham kengayib ajratilishi mumkin. Masalan: *Bu zavodda, hamma zavodlardagidek, oshxonada ilg'orlar stoli alohida. (A.Qahhor).*

Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. Ko'makchili qurilma shaklidagi hollar kesimdan uzoqda kelib, o'zlariga oid so'zlar bilan kengayib, gapning boshqa bo'laklaridan ajratilishi mumkin. Bunda qurilma *qarshi, singari, kabi, tufayli, yarasha, holda* kabi ko'makchilar bilan shakllanadi. Masalan: *Nozik, oppoq kabilagini daraxtga cho'zgan holda, qorayib pishgan shotutdan og'ziga tashlar ekan, tebrandi. (I.G'ulom).*

Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar turli holatni, o'xshatishni ifodalaydi.

Oddiy gap bo'lagi shaklidagi ajratilgan hollar o'zidan oldin kelgan holning ma'nosi izohlaydi. Uring so'rog'i, vazifasi izohlanayotgan holning so'rog'i va vazifasiga teng bo'ladi. Bunda ko'pincha payt va o'rin hollari ajratiladi.

Ajratilgan o'rin holi: *Qishloqdan bir qir narida - behisob qizg'aldoqlar dalani qizaririb, xiyol chayqalib turgan joyda - hulkar o't o'rardi. (P.Qodirov). Oyko'l qishlog'ining o'rtasida, buloq bo'yida, usta Qambar bilan Norboy ota shunaqa ustundan uchtasini tiklashgan. (P.Qodirov).*

Ajratilgan payt holi: *Ertaga, yigit, seni kuzatganim zahoti, orqamga qaytaman. (P.Markov).*

Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilarining ishlatilishi

Ajratilgan bo'laklarda tinish belgiları quyidagicha ishlatiladi

1. Ajratilgan bo'laklar, odatda, vergul bilan ajratiladi. Masalan: *Biz, tibbiyot xodimlari, xaiqqajon-dildan xizma: qilamiz. (S.Soliyev).*

2. Ajratilgan bo'laklarning tarkibi keng bo'lsa yoki uning ichida verguli bo'lsa, bunday ajratilgan bo'laklar tire bilan ajratiladi. Masalan: *Kotiba qiz - Ulfatoy o'rta bo'yi, oq yuzli, yonoqlari loladay, qop-qora qosh-ko'zli ayol - choyxona choy ko'tarib kirdi... (S.Soliyev)*

GAP BO'LAKLARI SANALMAYDIGAN BIRLIKLAR

Gap tarkibida ba'zan shunday so'zlar va so'z birikmalari hatto gaplar qo'llanadiki, ular gapning biror bo'lagi bilan grammatik jihatdan aloqaga kirishmaydi. Shu tufayli bunday so'z yoki so'z birikmalari gap bo'laklari hisoblanmaydi. **Undalma, kirish so'z, kirish birikma va kiritma gap** ana shunday xususiyatga ega.

1-§. Undalma

So'zlovchining rutqi qaratilgan shaxs (yoki predmet)ni anglatadigan so'z yoki so'z birikmasi **undalma** deyiladi. Undalma bayon qilinayotgan fikrga tinglovchining diqqatini tortish uchun xizmat qiladi.

Undalma o'zi ishtirok etgan gap bilan grammatik jihatdan bog'lanmaydi. U bosh kelishik shaklidagi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalanadi. Bu jihatdan undalma egaga o'xshaydi, biroq u gapning kesimi bilan grammatik jihatdan bog'lanmasligiga ko'ra o'ziga xos undosh intonatsiyasi, pauza (to'xtash) bilan aytilishiga ko'ra egadan farq qiladi. Masalan: *Aziz o'g'lim, yomonlar bilan suhbatdosh bo'lma, ulardan asrlondan qochganday qoch, hanmaga rahm va shafqat ko'zi bilan quru ... («Oz-oz o'rganib, dono bo'lur»). Yurak, sensan mening sozim, tilimni nayga jo'r etding. (U.Nosir).*

Undalma ba'zan **-ey, -u (-yu)** kabilar bilan birga qo'llanadi: *Luqmon hakim o'g'liga nasihat qilib aytdi: - Ey o'g'lim, odamlar so'zga ustomonliklari bilan maqtansalar, sen sukuting bilan maqtan. («Oz-oz o'rganib, dono bo'lur»).*

Undalma vazifasida atoqli otlar, shaxs otlari, qarindoshlik, kasb, hunar kabilarni anglatuvchi so'zlar keladi. Masalan: *- Onajon, Xonzoda begim ham sizning suyuqli farzanangiz-ku (P.Qodirov). Kechagi maqola nima bo'ldi, Rahim aka?! (F.Musajonov). Siz mendan ko'ra qo'ylaringizni ko'proq o'ylang, cho'pon aka! (P.Qodirov).*

Undalma otlashgan sifat, otlashgan undov so'z, so'z birikmasi va shu kabilar bilan ham ifodalanishi mumkin: *O'ynashma, puchuq, tek tur, hamma yog'ing suv bo'ldi... (O.Yoqubov). -Hoy, biron gap topib keldingini? (S.Ahmad). Yaxshilik ... yaxshilikning ham bahosi bor, o'rtoq Zargarov (A.Muxtor).*

Undalma gap boshida, o'rtasida, oxirida keladi va yozuvda gapning boshqa bo'laklaridan, odatda, vergul bilan ajratiladi: *- Olim bola, rayhonlarni bir siikitib*

ch,qmaysizmi ... (J.Abdullaxonov). Ey **rais**, bu kitobni avval bir o'qib ko'ring. (S.A'mad). Nima qilasis, dada, bolaning yuragini ezib. (S.Ahmad). Mening citi pushtim bog'bon o'lgan. o'g'lim. (J.Abdullaxonov).

Undalma kuchli his-hayajon bilan aytilsa, undan so'ng, undov belgisi qo'yiladi: - **Xolbek!** Qanisan? — dedi Eshmurot aka. — *Keisang-chi, kutib qoldik-ku.* (P.Qodirov).

2-§. Kirish so'z va kirish birikma

So'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikrga bo'lgan turli munosabatini bildiruvchi so'z yoki so'z birikmasi **kirish so'z** yoki **kirish birikma** deb yuritiladi.

Kirish so'z, kirish birikma mazmunan butun bir gapga yoki uning biror bo'lagiga tegishli bo'ladi.

Kirish so'z va kirish birikma:

I. So'zlovchining bayon qilayotgan fikrga bo'lgan turli munosabatini ifodalaydi:

1. **Ishonch yoki tasdiq** (albatta, to'g'ri, haqiqatan, darhaqiqat, shubhasiz, so'zsiz kabilar): **Albatta**, mendan ko'ra paxta ishining ustalari yaxshiroq bilishadi. (J.Abdullaxonov). **To'g'ri**, til suvaksiz-u, lekin suyakni sindiradi. (Shuhrat).

2. **Gumonni** (ehtimol, balki, atfidang, chamasi kabilar): **Ehtimol**, o'z xatolarini tuzatmoqchi bo'lib yurgandir? (P.Qodirov). **Aftidan**, professorning so'zlari unchalik quvonishga arziydigan emas shekilli (J.Abdullaxonov).

3. **Afsuslanish, taajjubni** (afsuski, attang, essiz, baxtga qarshi kabi ar): **Afsuski**, boya hamma raislarni mehnatga chaqirmagan ekansiz, Otago'zi aka, - dedi Xolmurodov. (O.Yoqubov).

4. **Eslatishni** (darvoqe, aytgandek, aytmoqchi kabilar): **Aytgandek**, sizdan bir nima so ramoqchi edim... (A.Muxtor). **Darvoqe**, Amarga ko'p mehnatim singgan ... (A.Qodiriy).

II. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini ifodalaydi (menimcha, sizningcha, ularning aytishicha, aytishlaricha kabilar): **Menimcha**, to'g'risini o'z vaqtida ayrib, xatoning oldini olgan yaxshidir. (J.Abdullaxonov). **Keksalarning aytishicha**, o'sha suv tog'ning tirqishidan oqib kelib, manna shu buloqdan chiqarmish. (P.Qodirov). **Eshutishimcha**, Anorxon bilan musobaqatlashishga kelishibsiz'armi? (J.Abdullaxonov). **Tadqiqotchi olimlarning fikricha**, chinor daraxtini qadim - qadim davrlarda yurt kezuvihi sayyohlar, savdogarlar ... Eron va unga qo'shni mamlakatlardan O'zbekistonga olib ketishgan. (A.Aminov).

III. Bayon qilingan fikrning tartibini ifodalaydi (avvalo, nihoyat, birinchidan, ikkinchidan kabilar): **Nihoyat**, xuddi yoshi ulug' odamlardek vqor bilan qadam bosib Asadillo paydo bo'ldi. (F.Musajonov). **Birinchidan**, bugun hamisha opaning yubiley kechalari, **ikkinchidan** ertaga oblast yosh yozuvchilarining konferentsiyasi ochiladi. (O.Yoqubov).

IV. Aytilayotgan fikrning oldingi fikr bilan aloqasini ifodalaydi (demak, xullas, ishqilib, shunday qilib, binobarin, ko'rinadiki kabilar): **Xullas**, barcha bilan ahillashib keganligi ko'rinib turardi. (J.Abdullaxonov). **Ishqilib**, shu oqshomgi suhbat bekor ketmadi. (J.Abdullaxonov).

Kirish so'z ko'pincha modal so'z bilan, kirish birikma esa so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: **Chamasi**, o'n minutcha yurilsa, salqin va so'lim sayribog' bor edi. (F.Musajonov). **Keksalarning aytishicha**, bunday paytlarda tepalikning ustida yerning na'fasini eshitarmishsiz? (O'.Hoshimov).

Kirish so'z va kirish birikma gapning boshida kelib, yozuvda undan keyin, gap oxirida kelib, undan oldin vergul qo'yiladi: **Albatta**, uning yuzida kasaldan asar ham yo'q ... (F.Musajonov). **Achchiq** gapirganingiz ma'qu', **albatta**. (P.Qodirov).

3-§. Kiritma gap

Soʻzlovchining asosiy fikr ichida yoʻl-yoʻlakay aytilgan fikrni anglatuvchi gap **kiritma gap** deyiladi. Kiritma gap oʻzi kiritilgan gapning biror boʻlagiga mazmunan aloqador boʻlib, maxsus pauza bilan ajratiladi. Masalan: *Nima uchundir Ahmad yuragida ayriliq jefosi, oʻyinmish sezmad (bu his keyin uning yuragini oʻrtaydi).* (F.Musajonov).

Kiritma gap koʻpincha qavs ichida beriladi: *Hay, aytmoqchi. Oyim kelgan ekanlar (u «Oyim» deb Humayrab muni koʻzda tutardi).* (J.Abdullaxonov). Baʼzan esa u asosiy gapdan ture orqali ajratiladi: *Shunday qilib, Asal va Samad - oʻgʻlining ismi shunday ekan -- bizning yoʻl uchastkamizda qolishdi.* (Ch.Aytmatov).

QO'SHMA GAP

1-§. Qo'shma gap turlari haqida ma'lumot

Qo'shma gaplar, qismlarining oʻzaro birikish usuli va semantik munosabatiga koʻra, uch xil boʻladi: 1) bogʻlangan qo'shma gap, 2) ergashgan qo'shma gap, 3) bogʻlovchisiz qo'shma gap.

Qiyoslang: *Iste'dod hamisha har xil bo'ladi. iste'dodsizlar esa hamma joyda bir xildir.* (E.Vohidov) *Shuni aytmoqchimizki, odam hamma vaqt biliriga tashna bo'lishi shart.* (F.Julia Kyuri).

Keltirilgan misollarning birinchisi bogʻlangan qo'shma gap boʻlib, uning qismlari **esa** yordamchisi vositasida oʻzaro teng bogʻlangan: ikkinchisi ergashgan qo'shma gap boʻlib, uning qismlari **lekin** aniqlov bogʻlovchisi orqali ikkinchi qismni birinchi qismga tobelik yoʻli bilan bogʻlagan; uchinchi gap bogʻlovchisiz qo'shma gap boʻlib, uning qismlari oʻzaro hech qanday bogʻlovchi vositasiz - faqat **ohang** orqali birikkan.

2-§. Bogʻlangan qo'shma gap

Qismlarining oʻzaro teng aloqaga kirishuvidan tuziladigan gap **bogʻlangan qo'shma gap** deyiladi. Bogʻlangan qo'shma gap qismlari oʻzaro biriktiruv bogʻlovchilari (*va, hamda, ham*), zidlov bogʻlovchilari (*ammo, lekin, bircq, balki*), ayiruv bogʻlovchilari (*yo, yoki, vohud, dan... dam, goh... goh, ba'zan... ba'zan, hali... hali, bir... bir*), teng bogʻlovchi vazifasidagi (*da, -u (-yu), na... na*) yuklamalari, shuningdek, *bo'lsa, esa* yordamchilari vositasida bogʻlanadi.

Shunga koʻra bogʻlangan qo'shma gaplarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Biriktiruv bogʻlovchilari yordamida tuzilgan bogʻlangan qo'shma gap.
2. Zidlov bogʻlovchilari yordamida tuzilgan bogʻlangan qo'shma gap.
3. Ayiruv bogʻlovchilari yordamida tuzilgan bogʻlangan qo'shma gap.
4. Teng bogʻlovchi vazifasidagi yuklamalar yordamida tuzilgan bogʻlangan qo'shma gap.

5. **Bo'lsa, esa** yordamchi soʻzlari vositasida tuzilgan bogʻlangan qo'shma gap.

Biriktiruv bogʻlovchilari (*va, hamda; ba'zan shu vazifadagi ham*) yuklamasi yordamida tuzilgan bogʻlangan qo'shma gap tarkibidagi qismlardan bir paytda yoki ketma-ket roʻy beradigan voqea-hodisalar anglashilib turadi. Masalan: *Haqiqat va to'g'rilikni sevadigan odam doim vijdoni farmoniga itoat qiladi va uning vijdoniga hech kim hokim bo'la olmaydi.* (Oz-oz o'rganib dono bo'lur.) *Keng bog'dagi har bir nihol qonib-qonib suv ichdi va uning yaproqkiri murga intilib o'sa boshladi.* (O.Hoshimov.)

Zidlov bogʻlovchilari (*lekin, ammo, biroq, balki*) yordamida tuzilgan bogʻlangan qo'shma gap qismlari mazmunan bir-biriga zid boʻladi. Masalan: *Har qanday narsada isrofgarchilik bor, ammo yaxshilikda isrof bo'lmaydi.* («Ajoyib nasihatlar») *Burni, qo'shi,*

yana allaqari otasiga o'xshardi, lekin Akberov ham bir vaqtlar o'g'rida, ajinsiz, quyuv qora sochli bo'lganini tasavvur etish qiyin edi. (P.Qodirov).

Ayiruv bog'lovchilari (yo, yoki, yohud, goh..., goh, dam... dam, ba'zan... ba'zan...) yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gapda birini tanlash lozim bo'lgan yoki galmal-gal ro'y beradigan voqea-hodisalar ifodalanadigan qismlar birikadi.

a) yo (yo..., yo, yo..., yo bo'lmasa: yoki (yoki..., yoki); yo..., yoki; xoh..., xoh bog'lovchilari birini tanlash lozim bo'lgan voqea-hodisalarini ifodalovchi qismlarni birlashtiradi. Masalan: *Yo ko'k unga o'z sir'larini ochishni tilamas, yo uning aql ko'zgusi xiralashib qolgan.* (O.Yoqubov.)

b) goh..., goh; dam..., dam; ba'zan..., ba'zan bog'lovchilari galmal-gal ro'y beradigan voqea-hodisalarini ifodalovchi qismlarni bog'laydi. Masalan: *Ba'zan oy zarrin kokillarini yer yuziga yoyib yuboradi. ba'zan bulut oy yuzini qoplab oladi.* (Oybek.)

Teng bog'lovchilar vazifasidagi yuklamalar yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar qismlaridan bir paytda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar yoxud mazmunan zid bo'lgan voqea-hodisalar anglashilib turadi.

Bunda -u, (-yu, -da, na..., na yuklamalari biriktiruv bog'lovchilarining vazifasini, -u (-yu) yuklamasi zidlov bog'lovchilari vazifasini bajaradi. Masalan: *Oyko'l ilgari alchida xo'jalik edi-yu, kattagina idorasi bor edi.* (P.Qodirov.) *Ikki tomondagi kitoblarga to'lib turadigan qubbali javonlarda na bir kitob bor. na bir qo'lyozma bor.* (O.Yoqubov.)

Bo'lsa, esa so'zlari vositasida tuzilgan bog'langan qo'shma gap qismlaridan bir vaqtda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar qiyoslanishi anglashiladi. Masalan: *O'liy himmatli kishi, mard odam bir lahzada do'st orttiradi, pastkash esa necha yillik oshnaligini bir lahzada barbod qiladi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lar».)

3-§. Bog'langan qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

1. Bog'langan qo'shma gap qismlari o'zaro biriktiruv bog'lovchilari yordamida biriksa, shuningdek yakka qo'llanuvchi *yo, yoki, yoxud* ayiruv bog'lovchilari yordamida biriksa, ular orasiga vergul qo'yilmaydi. Masalan: *Shamol tag'in shu tomonga burilch va ingichka, qo'ng'iroqday ovoz jaranglab eshiti'di.* (O'Hoshimov.)

2. Bog'langan qo'shma gap qismlari zidlov bog'lovchilari yordamida biriksa, bunday bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi. Masalan: *Qorong'ida buloq suvining o'zi ko'rinmas edi, ammo shildirashi aniq eshitilardi.* (P.Qodirov.)

3. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlar **bo'lsa, esa** so'zlari vositasida biriksa ham, ular orasiga vergul qo'yiladi. Masalan: *Harakatchan kishilar odatda omadli bo'ladilar; aksincha qiladigan ishlarini hadeb o'ylayveradigan va sustkashlik qiladiganlarga esa omad kamdan-kam nasib etadi.* (Gerodot.)

4. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlar takrorlanuvchi ayiruv bog'lovchilari yoki inkor yuklamasi yordamida biriksa, takrorlanib kelgan yordamchidan oldin vergul qo'yiladi. Masalan: *Goh supa chetiga ekitgan rayhon hidi dimog'iga urilardi, goh tom orqasidagi yo'ng'ichqazorda hasharotlarning bir qiyomda chirillashi e'tiborini tortardi...* (P.Qodirov.)

4-§. Ergashgan qo'shma gap

1. Ergashgan qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot

Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi qismlarning biri ikkinchisiga mazmunan, grammatik va ohang jihatdan tobe bo'lib, uni aniqlash, to'ldirish kabi vazifalarni bajaradi. Shuning uchun ham qismlardan biri hokim, ikkinchisi tobe sanaladi. Bunda ergashgan qo'shma gap tarkibidagi hokim qism **bosh gap**, tobelanib kelgan qism esa **ergash gap** deb yuritiladi. Ergash gap bosh gapni yoki uning biror bo'lagini izohlash, aniqlash to'ldirish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Gar kishi olmasa hayotdan ta'lim, Unga o'rgatolmas hech bir*

muallim (Rudakiy). gapida *Unga o'rgatolmas hech bir muallim* - bosh gap, *gar kishi olmasa haqotdan ta'lim* - ergash gap. Irgash gap bosh gapni shart munosabatiga ko'ra izohlagan.

Ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vositalar, asosan, ergash gapning kesimi tarkibida keladi yoki undan so'ng qo'shiladi. Masalan: *O'z darajangga munosib o'ringa bilib o'tirsang, bu o'rindan seni hech kim qo'zg'atolmaydi.* (Oz-oz o'rganib dono bo'lur) gapida ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vosita (-sa) ergash gapning kesimi tarkibida kelgan

2. Ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vositalar

Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi ergash gap bosh gapga quyidagi vositalar orqali birikadi:

1. **Ergashtiruvchi bog'lovchilar** (*shuning uchun, shu sababli, shu tufayli, chunki, negaki, toki, go'yo, -ki*) **yordamida**: *Shunday odamlar bo'ladiki, ularni mansab ham, deraja ham, shon-shuhrat ham o'zgartirmaydi.* (H.G'ulom.) *Nafas olmay quloq tutgan kishi muntasil shovullagan tovush eshitadi, go'yo olisda shivalab yomg'ir yog'ayotgandek.* (S.Ahmad.)

2. **Ko'makchilar** (fe'l formalaridan so'ng kelgan ko'makchilar) **yordamida**: *Toshkent shaharga ketgandan keyin, Sadiq ota qiziga hech narsa demadi.* (H.G'ulom.) *Eshik ortiqcha tor bo'lgani uchun, ot siqilibgina o'tdi...* (A.Qodiriy.)

3. **Yuklamalar yordamida**: *Osmonda bulutlar paydo bo'lganidammi, dengiz motam tutayotgan ayolga o'xshardi.* (O'.Umarbekov.)

4. **Nisbiy so'zlar yordamida**: *Odamlar uchun xotirada saqlash qanchalik zarur bo'lsa, ba'zan unutish ham shunchalik zarur.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)

5. **Sifatdosh shakli hamda kelishik affiksi yordamida**: *Ota-onalarimiz qarib qo'lganda, ularga mehr-muhabbat tuyg'ularimizni baxsh etmoq'imiz lozim.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)

6. **Fe'lining ravishdosh shakli yordamida**: *Nasiba chiqib ketgach, Buvsora ona sekin ko'ziga nazar tashladi.* (S. Mahmudova) *Qalin qorlar erib, o'tlar ko'karib qoldi.* (C.A.Ayimatov.)

7. **Fe'ning shart mayli shakli yordamida**: *Diqqat bilan quloq solsangiz, uning bulbulgi taqlid qilayotganini sezasiz.* (H.G'ulom.)

8. **Fe'ning buyruq-istak mayli formasi yordamida**: *Ona ishdan qanday o'y, qanday tashvish bilan qaytmasin, shu ko'zlarni ko'ribiq, ko'ngli yozilardi.* (A.Muhtor.)

9. **-day (-dek)** o'xshatish ma'nosini bildiruvchi qo'shimcha yordamida: *To'yning bo'ldi-bo'ldisi qiziq tuyulganday, yangi ishning boshlanish arafasi qiziq bo'ladi.*

Ergash gap bosh gapdan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin. Masalan: *Da'vogar sust ketga, qozi muttaham..* (H.G'ulom.) *Qo'rqqoq do'st dushmanidan xavflidir, chunki dushmanidan ehtivot bo'lasan, ammo do'stga ishonasan.* (L.N.Tolstoy.)

Ayrim hollarda ergash gap bosh gap ichida ham kelishi mumkin. Masalan: *Uning sovuq nafasi, eshik ochilarkan, o'rmonlarning shovqini bilan oqib kirib, yigitni biroz hushyorlantirardi.* (Oybek.)

3. Ergash gapning turlari

Ma'lumki, ergash gap bosh gapni yoki uning biror bo'lagini izohlash, aniqlash, to'ldirish uchun xizmat qiladi. Shunga ko'ra ergash gap ikki katta guruhga bo'linadi: 1) **bosh gapning biror qismi (bo'lagi)ni izohlovchi ergash gaplar;** 2) **butun bir bosh gapni izohlovchi ergash gaplar.** Masalan: *Dunyoda shunday odamlar bo'ladiki, ularning hayoti, qilgan ishlari, bosib o'tgan yo'llari biz uchun... yuksak namuna bo'lib xizmat qiladi.* (O.Yoqubov.) *Kechasi shudring tushmagan bo'lsa ham, daraxt yoproqlari nam va muzdek edi.* (O.Yoqubov.)

Birinchi gap tarkibidagi ergash gap (*ularning hayoti, qilgan ishlari, bosib o'tgan yo'llari biz uchun... yuksak namuna bo'lib xizmat qiladi*) bosh gapdagi aniqlovchi (*shunday*)

ni tuzohlagan bo'lsa, ikkinchi gap tarkibidagi (*kechasi shudring tu hanaqan bo'lsa ham*) ergash gapni bosh gapni to'siqsizlik munosabati orqali butun holda tuzohlagan.

Bosh gapning bi'or bo'lagini tuzohlaydigan ergash gaplarga ega ergash gaplar, kesim ergash gaplar, aniqlovchi ergash gaplar, to'ldiruvchi ergash gaplar kiradi.

Bosh gapni butun holda tuzohlovchi ergash gaplarga payt ergash gaplar, o'rin ergash gaplar, sabab ergash gaplar, maqsad ergash gaplar, shart ergash gaplar, to'siqsiz ergash gaplar, ravish ergash gaplar, miqdor-daraja ergash gaplar, o'xshatish ergash gaplar, natija ergash gaplar kiradi.

1. Ega ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan egari tuzohlagan ergash gapdir. Ega ergash gap bosh gap bilan birgalikda **ega ergash gapli qo'shma gap** hisoblanadi. Ega ergash gap **-ki** bog'lovchisi va fe'lning shart mayli qo'shimchasi **-sa** hamda so'roq va ko'rsatish olmoshlari (*kimki – u, kimki – o'sha, kimki- o'zi, nima – o'sha, nimaiki – hammasi*) yordamida bog'lanadi: *Kimki birovning payini qirgasa, o'zini ham qirg'iladi.* («Ajoyib nasihatlar».) *Kimki o'limshini yaxshi: bilsa, u hozirgi zamon qadriga etadi.* («Oz-o'z o'rganib dono bo'lur».) Ba'zan bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan ega tushirilishi mumkin: *Sizga ayonki, siz o'z cilingizdasiz.* Bu gapda **shu** (ega) tushirilgan. Sxemasi quyidagicha:

1. Kim-sa, u

2. Kim-sa, o'zi

3. Kimki-sa, u

4. Kimda-kim-sa, u

5. Nimaiki-sa, o'sha

6. Nima-sa, o'sha

7. Shuni-ki,

8.-ki,

2. Kesim ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimni tuzohlagan ergash gap bo'lib, u bosh gap bilan birgalikda kesim ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi: *Ikkinchisi shuki, xalq boshiga ko'p ofat keltirgan Andijon zilzilasi Qorabuloqni suvdan mahrum qilib qo'ydi. (M.Ism.)* Kesim ergash gaplar bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, o'rin-payt yoki bosh kelishikdagi **shu** olmoshi yordamida bog'lanadi. Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesim tushiriladi: *Yaxshisi, sen darsingni tayyorlagin.* Sxemasi quyidagicha:

1.shuki,

2.shu yerdaki,

3.shundaki,

4.shundayki,

3. To'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan to'ldiruvchini tuzohlaydigan ergash gapdir. To'ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi. To'ldiruvchi ergash gap odatda bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, shart mayli qo'shimchasi **-sa** yordamida bog'lanadi. *Shuni bilinki, har bir yangilik bevosiyat bo'lmaydi. Kimda gumoning bo'lsa, uni ko'zdan qochirma (O.)* Bosh gap tarkibida *shuni, shunga, shundan* kabi to'ldiruvchilar qatnashadi. Ba'zan bu to'ldiruvchilar tushirilishi mumkin. *Ilmtimos qitamarki, oldin rais so'zlasinlar.* Bu gapda *shuni* tushirilgan. Sxemasi quyidagicha:

1. Shuni-ki,

2. Shundan-ki,

3. Shunga-ki,

4.-ki,

5. Nima (ni)sa, shuni ...

6. Kimda-sa, uni

7. Nima bilansa, o'shani ...

8. Buni-ki,

4. Aniqlovchi ergash gap bosh gapda aniqlovchi bo'lib kelgan olmosh va ayrim sifatlarni tuzohlab kelgan ergash gapdir. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan **-ki** bog'lovchisi (bunda bosh gap tarkibida ko'pincha aniqlovchi bo'lib kelgan *shunday, ayrim, ba'zi* so'zlari ishtirok etadi) yoki shart mayli qo'shimchasi **-sa** (bunda ergash gap tarkibida

qanday, qaysi, kimning kabi olmoshlar, bosh gap tarkibida esa shu, shunday, o'sha, uning, ba'zi, bir xil, ayrim, bir, bir qancha kabi olmoshlar bo'ladi. Joridamida bog'lanadi: 1. *Shunday inson haqida xabar kelturdimki, uning har bir so'zi gashardir.* 2. *Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri.* Ba'zan bosh gapdagi aniqlovchi tushirilishi mumkin: *Shoirlar bo'ladiki, ularni bir kishi yolg'iz o'zi kechasi o'qiydi.* (E.Vohidov.) *Odami borki, hayvonundan yaxshiroq.* Sxemasi quyidagicha:

1. <i>Shunday.....-ki</i>	4. <i>...shunday (aniq!)-ki, ...</i>
2. <i>..... shunday.....-ki,</i>	5. <i>.....shunday(hol)-ki, ...</i>
3. <i>...shunday....-ni....-ki, unday</i>	6. <i>...qaysi.... - sa, o'sha</i>

5. Ravish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilganligini bildirgan ergash gapdir. Ravish ergash gap bosh gap bilan birga ravish ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi: Bog'lovchi vositalar: *-b(-ib), -may, -masdan, deb, Birdan qo'llari bo'shshib, bog'layotgan bog'ichi harmoqlari orasidan chiqib ketdi.* (O'.Hoshimov). *Naimiyning biror ishi o'ngidan kelmasdan, umri bekorga o'tib ketdi.* (As.M.) *Chambil obod bo'ldi deb, kelayotir Avezxonday zo'ravon.* (F.Y.) Sxemasi quyidagicha:

1.-ib,	3.-masdan,
2.-may,	4.deb,

6. Payt ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning paytini bildirgan ergash gapdir. Payt ergash gap bosh gap bilan payt ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi: *U hozirga chaqqarida, Qumri bilan dugonasi supa yonida suhbatlashib turishardi.* (H.G'ulom.) Sxemasi quyidagicha:

1.-ganda,	10.-ar ekan,
2.-gan zahoti,	11.-sa,
3.-gan vaqtda,	12.-masdan avval,
4.-gan paytda,	13.-ib,
5.-gan zamon,	14.-gach,
6.-gandan keyin,	15.-guncha,
7.-gunga qadar,	16.-may,
8.-gan edi,	17.-ishi bilan(oq),
9.-ganicha yo'q edi,	

7. O'rin ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'rini bildiradigan ergash gapdir. U bosh gap bilan birgalikda o'rin ergash gapli qo'shma gap deyiladi: *Qayerda intizom kuchli bo'lsa, shu yerda tartib bo'ladi.* Bog'lovchi vositalar: *-sa (qayerdan, qayga, qayerga, qayerda, shu yerda, o'sha yerda, shunda, shu yerga, shu yerdan, u yerda) -mang, -masin, ekan: Qayerda erkaklar bilan ayollar bir-birlarini astoydil qadrlasa, o'sha joyda ikki tomonning ham qadr-qirimi ko'tarilib ketayapti.* (P.Qodirov.)

Sxemasi quyidagicha:

1. <i>...qayrga....-sa, o'sha yerga...</i>	4.-mang, u yerda
2. <i>...qayerda....-sa, o'sha yerda...</i>	5.-masin, o'sha yerda...
3. <i>...qayga....-sa o'sha yerda, ...</i>	6.qayerda, shu yerda...

8. Sabab ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga sabab ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. *Savimiy ayvilgan so'z soddaga bo'ladi, chunki diling nukumronligi tildan ustun bo'ladi.* (G'.G'ulom.) Sxemasi quyidagicha:

1shuning uchun.....	10. chunki
2.-ganidan	11. negasi.....
3.-gani uchun	12.masdan avval,
4-ganidan keyin.....	13., sababki.....
5.-ganidan so'ng.....	14.-gach,
6.shekilli,	15.shuning uchun.....-ki,
7.-gunga qadar,	16.-may,
8.-gani bo'lsa kerak.....	17.-ki,
9.-mi,	18.-ib,

9. Maqsad ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish- harakatning nima maqsadda yuzaga kelishini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga maqsad ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. Bog'lovchi vositalar: *deb, -sin deb, -di deb, -ar deb, -sa deb, -mi ekan (deb, deya, uchun), toki. Hamma bahramard bo'lsin deb, yaxshi ishlash kerak. (Oybek).* Sxemasi quyidagicha:

1.deb,	6.-mi ekan deb,
2.-sin deb,	7.-deya,
3.-di deb,	8.uchun,
4.-ar deb,	9., toki,
5.-sa deb,	10.-sin deb,

10. Shart ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga shart ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi. Bog'lovchi vositalar: *-sa, -sa edi, agar, mabodo, bordi-yu, -ganda(edi), -r(-ar) ekan, -gan ekan, -mi, bo'lmasa, yo'qsa, -moy, bo'lay desang, -sinki. Yer baquvvat bo'lsa, g'o'za baquvvat o'sib, hech qanday dariga chalinmaydi. (J.Abdullaxonov).* Sxemasi quyidagicha:

1.(Agar)-sa,	8.-mi,
2.(Agar).....-sa edi,	9., bo'lmasa.....
3.(Agar).....-ganda,	10., yo'qsa
4.(Agar).....-ganda edi,	11.-may,
5.(Bordi-yu)....-r(-ar) ekan,	12.-masdan avval,
6. (Mabodo)....-gan ekan,	13.bo'lay desang,
7.(Agar).....-moqchi ekan,	14.-sinki,

11. To'siqsiz ergash gap bosh gapning mazmuniga zid bo'lsa ham, unda ifodalangan voqea-hodisaning yuzaga kelishiga to'siq bo'la olmaydigan fikrni anglatgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Bog'lovchi vositalar: *-sa han(ki), qancha, qanchalik, naqadar, garchi, garchind, -ganda ham, -sa-da, -ganda-da, -gani bilan, -masin, qaramay, qaramasadan, -i(ib), -gani holda, -di hamki, xoh...xoh (-sa-masa), -sa: Ular o'tirgan joyga sel kelmagan bo'lsa ham, Oqdaraning shag'irlashi quloqlariga chalingan edi. (P.Qodirov).* Ba'zan garchi so'zi qo'llanishi mumkin. Sxemasi quyidagicha:

1. Qancha-sa ham,	8.qaramasdan,
2. Qancha-sa hamki,	9.-gani holda,
3.-ganda ham,	10.hamki,
4.-sa-da,	11. Xoh...xoh,
5.-gani bilan,	12.-sa...masa,
6.-masin,	13.-sa...-diki,
7.-qaramay,	14.-sa,

12. Miqdor-daraja ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish miqdor-darajasini bildirgan ergash gapdir. Bu gaplar bosh gap bilan birga miqdor-daraja ergash gapli

qo'shma gap deb yuritiladi: *Unga tomon qancha yursang, u sendan shuncha uzoqlasadi.* (A.Qal'hor).

1. *qancha*...-sa, *shuncha*... 3. *qancha*...-sa, *shunchalik*... 4. *qanchalik*...

2. *qanchalik*...-sa, *shunchalik*... *gan sayin*, *shunchalik*

13. O'xshatish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilishini o'xshatish yo'li bilan bildirgan gapdir. U bosh gap bilan birligiga o'xshatish ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi: *Toshbaqa jayronni qurib etik g'ajib tashlashi mumkin* (o'lmagunde, Zaynabning o'z orzulariga etnogi mumkin emasdi). (T.Malik).

Sxemasi quyidagicha:

1. *kabi*,

7. *Go'yo*.....-*ganday*,

2.-*day*,

8.-*degandek*,

3.-*singari*,

9.*qanday*...-sa, *shunday* ..

4. *yanglig'*,

10.-*gimcha*,

5.-*ki*, *go'yo*

11.-*gandan ko'ra*,

6.-*ki*, *xuddi*

12.-*ishdan ko'ra*,

14. Natija ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birligiga natija ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Natija ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Bosh gap tarkibida *shunday*, *shu qadar*, *shunchalik*, *shu darajada*, *shuncha*, *chunon* kabi so'zlar, ergash gaplar tarkibida esa *natijada*, *oqibatda*, *hatto* kabi so'zlar qo'llanishi mumkin: *Yulduzlar shu qadar ko'p chiqqan* *eduki, alaqanchasi Somon yo'lining ortlarida ham milt-milt qilardi.* (P.Qodirov). Sxemasi quyidagicha:

1.*shunday*...-*ki*, *natijada*...

4.*shu darajada*...-*ki*,

2.*shu qadar*...-*ki*, *oqibatda*...

5.*shuncha*...-*ki*,

3.*shunchalik*...-*ki*,

6.*chunon*...-*ki*,

5-§. Bog'lovchisiz qo'shma gap

Qismlarining o'zaro bog'lovchi vositalarsiz birikishidan tuzilgan qo'shma gap **bog'lovchisiz qo'shma gap** deyiladi. Bunday qo'shma gaplarda predikativ qismlari mazmun va qurilish jihatdan bog'lashda **ohang** yetakchi vazifa bajaradi. Masalan: *Tashqarida qor uchqurlanib turar, daraxtlarning shoxlari kumush rangda tovlanib, ko'zni qamashtirardi.* (J.Abdilaxonov).

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning qismlari ko'pincha tenglik ohangi orqali bog'lanadi. Masalan: *Oldindan salqin shabada esa boshladi, yo'l qishloqning tuzor ko'chasiga kirdi.* (Sh.Xolmirzaev). *Piyozning po'sti ko'p, yomonning do'sti ko'p.* (Maqol). Ba'zan bunday qo'shma gaplarning predikativ qismlari tobelik intonatsiyasi bilan bog'lanishi mumkin. Masalan: *Ortiq ham o'zicha quvonib qo'ydi: sintetik o'rovning narhi salkam ikki ming so'm...* (P.Qodirov).

Shuning uchun ham tenglik intonatsiyasi orqali tuzilgan bog'lovchisiz qo'shma gap mazmunan bog'langan qo'shma gapga, tobelik intonatsiyasi orqali tuzilgan bog'lovchisiz qo'shma gap ergashgan qo'shma gapga mos keladi. Ammo ba'zi bir bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasidagi intonatsiya tenglik va tobelik holatidan o'zgacha bo'ladi. Masalan: *So'z doriga o'xshaydi, ortiqchasi zarar keltiradi.* («Oz-oz o'rganih dono bo'lur»).

6-§. Bog'lovchisiz qo'shma gapning turlari

Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarining qanday shakllanishiga ko'ra, ikki xil bo'ladi:

1. Bir tipdagi qismlardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gap. Bu xil qo'shma gap qismlarining kesimlari bir xil shakllangan bo'ladi: *Chin muhabbat husn tanlamas, Husn uchun xvmas vafodor.* (Shukurullo).

Bir tipdagi qismlardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasidagi semantik munosabatlar quyidagicha bo'ladi:

1. **Bir paytda** sodir bo'ladigan voqea-hodisalar anglashiladi: *Motor esa zo'r berib tirillar, mashina silkinar edi. (Ch.Aytmatov). Bunday paytda butun vujudida ajoyib bir sajarbailik sezar, xotiravi, zehni, shuuri bir nuqta atrofida inoq to'planardi. (P.Qodirov).*

2. **Ketma-ket ro'y beradigan** voqea-hodisalar anglashiladi: *Tog' tepesida to'planavotgan bulutlar tushga borib quyuvqia:hib ketdi, oqtoq g'oyib bo'ldi. (P.Qodirov).*

3. **Voqea-hodisalar qiyoslanadi**: Banodir qo'shinga boshchilik qiladi, donishmand yo'l ochib beradi. (*«Oz-oz o'rganib dono bo'lur»*). Yangi libos – oroyish, yaxshi yo'ldosh – oroyish. (*Maqol*).

4. **Voqea-hodisalar zid qo'yiladi**: *Adolatparvar bo'lish oson - e'tiqodning uchun kurashish qiyin. (F.Musajonov).*

II. Turli tipdagi qismlardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gap. Bu xildagi qo'shma gap qismlarining kesimlari turlicha shakllanadi. Bunda qo'shma gap qismlaridan anglashilgan voqea-hodisalar bir-biriga bog'liq bo'ladi. Masalan: *Aqlli, ferosatli, ilmu hunarli kishilar bilan do'st bo'l, hunarsiz kishida xosiyat bo'lmaydi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

Bog'lovchisiz qo'shma gapning bu turida tarkibidagi qismlar orasida quyidagi semantik munosabatlar yuzaga keladi:

1. **Sabab** munosabati anglashiladi: *Havo yaxshi, dalada dehqonlar yig'im-terim bilan ovora. (Oybek). Nomarddan yordam so'rama, yuzingga soladi. (Maqol).*

2. **Payt** munosabati anglashiladi: *Quyosh pasayib oppoq choqqilar ustiga qo'na boshlagan, tog'ning qon ko'zni olar darajada yaltiraydi. (P.Qodirov).*

3. **To'siqsizlik** munosabati anglashiladi: *Bular bizni oyoq osti qilib tepyapti, sen ayda baqrayib o'tiribsan. (P.Qodirov). Biz ilmdan yiroqmiz, tajriba bor, xolos. (J.Abdullaxonov).*

4. **Natija** munosabati anglashiladi: *Shuncha xo'jalik yangi uylarga ko'chib kirdi, Oyko'l butunlay o'zgarib ketdi. (P.Qodirov).*

5. **Izoh** munosabati anglashiladi: ... bir narsa mening esimda turibdi: *Oyko'l g'allani ko'p olgan yillari chorvasi ham hozirgidan besh barobar ko'p edi. (P.Qodirov). Bu gapdan Ismat bobo bir cho'chib tushdi: u Kattaevning eng yaqin kishilaridan edi. (P.Qodirov).*

6. **Shart** munosabati anglashiladi: *Ozroq kutib turgin, tez kelaman. (S.Ahmad).*

7-§. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi:

1. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlaridan bir paytda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar anglashilsa, ular bir-biridan **vergul** bilan ajratiladi. Masalan: *Siz marg'ilonlik og'aynilarini qipchoqlarga qarshi oyoqlanti:moqchi bo'lasiz, buni ham yaxshi bilamiz... (A.Qodiriy).*

2. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari maznun jihatdan mustaqilroq bo'lsa yoki ular tarkibida vergul ishlatilgan bo'lsa, qo'shma gap tarkibidagi qismlar bir-biridan **nuqtali vergul** bilan ajratilib yoziladi. Masalan: *Ishing bo'lmasa kitob o'qi, husn'xat ol; sen kulolning qizi emassan... (A.Qodiriy). Yosh chog'ida ... qattiqchilikda o'sdi; uning ba'zi yarashmagan harakatlari balki o'sha qattiqchilikning ruhga singib qolgan yomon ta'siridir. (A.Qodiriy).*

3. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi ikkinchi gap birinchi gapning biror bo'lagini izohlasa, uning maznunini to'ldirsa, qismlar orasiga **ikkii nuqta** qo'yiladi. Masalan: *Arslonbob yong'oqlariga kelganda shuni aytmoqchiman: bular nihoyatda noyob, zotli yong'oqlar. (J.Abdullaxonov). Xolbek bir narsani endi sezmoqda edi: Avaz bilan Hulkar unga negadir kerak edi. (P.Qodirov).*

4. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari bir-biridan **tire** orqali ajratiladi. Quyidagi holatlarda qo'shma gap qismlari orasiga tire qo'yiladi:

1) qo'shma tarkibidagi gaplar mazmunan **zid** bo'lsa: *Kiygan to'ning eskiydi – kiydirganing eskimas. (Maqol).*

2) birinchi gap ikkinchi gap kesimidan anglashilgan ish-harakatning bajarilish **natijasi** yoki **shartini** bildirsa: *Qaring bor – baring bor. (Maqol).*

3) birinchi gap mazmuni ikkinchi gap mazmuniga **o'xshatilsa** *Qor yog'di – don yog'di. (Maqol). Faqting ketdi – baxting ketdi. (Maqol).*

4) qismlardan **tez almashinuvchi** voqea-hodisalar anglashilsa: *- Hoy, oyimcha, sen yaxshi bo'lding – biz yomon bo'lib qoldikmi hali?... (P.Qodirov). Shu payt oy bulutlar erasidan suzib chiqdi – kamitgi bulutning chetiga urilib, she'x bir silkinib qo'yganday ko'rindi. (P.Qodirov).*

8-§. Murakkab qo'shma gap haqida ma'lumot

Qo'shma gaplar komponentlarning soniga ko'ra, ikki xil bo'ladi: **1) ikki** komponentli qo'shma gaplar (bog'langan, ergashgan, bog'lovchisiz qo'shma gaplar), **2) ko'p** komponentli (murakkab) qo'shma gaplar.

Ko'p komponentli (murakkab) qo'shma gaplar uch va undan ortiq komponentlarning mazmun va grammatik jihatdan birikishidan hosil bo'ladi.

Murakkab qo'shma gap tarkibidagi qismlar (komponentlar) o'zaro turlicha munosabatda bo'ladi. Shunga ko'ra, murakkab qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap.
2. Ergashgan qo'shma gap toifasidagi (ergashish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gap toifasidagi (bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan) murakkab qo'shma gap.
4. Aralash tipdagi tuzilgan murakkab qo'shma gap.

1. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gaplar

Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap komponentlari (qismlari) o'zaro teng bog'lovchilar yoki teng bog'lovchilar vazifasidagi yuklamalar orqali sintaktik aloqaga kirishadi.

Bunday murakkab qo'shma gap, tarkibidagi komponentlarning bog'lanish usullariga ko'ra, shuningdek, ularning semantik munosabatlariga ko'ra, bog'langan qo'shma gapdan farq qilmaydi, lekin bunda komponentlar soni uch va undan ortiq bo'ladi. Masalan: *Bugundan boshlab yotoq joylarda... yigitlardan bitta navbatchi qoldirildi-yu, boshqa hamma paxtaga chiqdi va terimchilar soni to'rt kishiga ortdi. (P.Qodirov).*

Keltirilgan misolda 3 ta komponent murakkab qo'shma gap tarkibida qatnashib, birinchisi ikkinchisiga teng bog'lovchi vazifasidagi **-yu** yuklamasi bilan, ikkinchisi uchinchisiga **va** bog'lovchisi bilan bog'langan. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi murakkab qo'shma gapni quyidagi chizgi bilan ko'rsatish mumkin:

2. Ergashgan qo'shma gap toifasidagi (ergashish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gaplar.

Ergashgan qo'shma gap toifasidagi (ergashish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gapda ergash gap bir necha bo'lib, ular bitta bosh gapga tobelanadi. Qo'shma gapning bu turi bir necha ergash gapli qo'shma gap deb ham yuritiladi.

Bunday qo'shma gapda ergash gaplarning bosh gapga bog'lanishi ikki xil bo'ladi:

1. Birgalik ergashishda qo'shma gap tarkibidagi bir necha ergash gaplar biri ikkinchisi bilan grammatik iloqaga kirishmay, to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lanadi. Masalan: *O't to'xtaganida, u kuch yig'ib olsin deb, Tanaboy kutib turar ... edi.* (Ch.Aytmatov). Bu qo'shma gapning sxemasi (chizgisi) quyidagicha:

Birgalik ergashish ikki xil bo'ladi:

1) bir tipdagi birgalik ergashishda ergash gaplar bir xil turga mansub bo'ladi va ularning har biri bosh gapning ma'lum bo'lagini yoki bosh gapni butunicha bir xilda izchilaydi, aniqlaydi, to'ldiradi. Ular bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Bunday ergash gaplar uyushgan ergash gaplar deb yuritiladi. Murakkab qo'shma gap tarkibida ergash gapning har bir turi uyushib kelishi mumkin. Ularning ayrimlariga misollar:

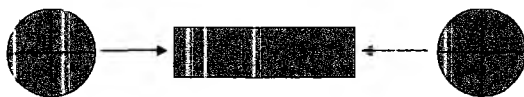
a) ega ergash gaplarning uyushib kelishi: *Yo'Ichiga shunisi qiziq tuyuldi, bu yerda ... hamma daraxtlar bir chiziq ustida tekis saf tortib turadi, daraxtlar o'rtasidagi masofa ham baravar.* (Oybek);

b) aniqlovchi ergash gaplarning uyushishi: *Shunday hayot tug'ildiki, u sensiz yashay olmaydi, sen uning qudratli kuchidan.* (A.Muxtor);

d) sabab ergash gaplarning uyushib kelishi: *Kun bo'yi piyoda yurib charchadimmi, kamaydan hadeb yangrayotgan muzika elitdimi, uxlab qolibman.* (O'.Hoshimov)

e) ravish ergash gaplarning uyushib kelishi: *Adirlarni qoplab yotgan qor tezda erib, kunlar istib, o't-o'lanlar ko'kara boshladi.* (Ch.Aytmatov).

Bir tipdagi birgalik ergashishni chizgida quyidagicha tasvirlash mumkin:

2) turli tipdagi birgalik ergashishda ergash gaplar har xil bo'ladi va ularning har biri bosh gapdagi biror bo'lakni yoki bosh gapni butunicha turli tomondan izchilaydi, aniqlaydi, to'ldiradi.

Ularning so'roqlari ham har xil bo'ladi. Bunday ergash gaplar uyushmagan ergash gaplar deb yuritiladi: *Qor tingach, tashqarida juda sovuq bo'lsa ham, ular tekshirishni davom etturdilar.* (Ch.Aytmatov).

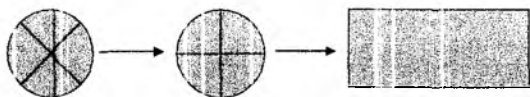
Bu qo'shma gapda payt ergash gap va to'siqsiz ergash gap bosh gapni turli tomondan izchilab kelgan.

Turli tipdagi birgalik ergashishni chizgida quyidagicha tasvirlash mumkin:

2. Ketma-ket ergashishda ergash gaplar bosh gapga to'g'ridan-to'g'ri tobelanmay, biri ikkinchisiga bo'ysunib, so'ng bosh gapga bog'lanadi. Bu xil qo'shma gaplarda ergash gaplar mazmunan zich bog'langan bo'ladi va ergash gaplardan biri tushirilsa, umumiy mazmun anglashilmay qoladi. Masalan: *Yuk oz bo'lsa ham, olis va o'nqir-cho'nqir yo'llarda motor tez qizib, radiator erib ketishi hech gap emas.* (Ch.Aytmatov).

Ketma-ket ergashishni chizgida quyidagicha ko'rsatish mumkin:

3. Bog'lovchisiz qo'shma gap toifasidagi (bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan) murakkab qo'shma gaplar

Murakkab qo'shma gapning bu turida uch va undan ortiq gaplar bog'lovchi vositalarsiz, ohang (intonatsiya) orqali bog'lanadi, bu jihatdan u oddiy bog'lovchisiz qo'shma gapdan farqlanmaydi, lekin bunda gaplar crasidagi semantik munosabatlar murakkabroq bo'ladi:

1) gaplar o'zaro teng munosabatda bo'ladi:

Siz tiniq, yaproqlar qirralari rang tortgan, havo musaffo edi. (F.Musajonov).

Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

2) teng munosabatdagi ikki va undan ortiq gaplar ular uchun umumiy gapdan anglashilgan fikrni izohlab keladi: *Tushdan keyin hamma jonlantib qoldi: biron hazil qilgan, biron shang'illab qandaydir voqeani so'zlagan, eng dangasa ishiyomqaslar ham allanechuk serg'ayrat, chaqqon bo'lib qolgan. (F.Musajonov).*

Keltirilgan gaplarning chizgisi quyidagicha:

5. Aralash tipda tuzilgan murakkab qo'shma gap

Aralash murakkab qo'shma gap bir necha ko'rinishga ega bo'lishi mumkin:

1) bog'lanish va ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap. Bunday gaplarning qismlari ham tenglanish, ham tobelanish aloqalari orqali sintaktik munosabatga kirishadi. Masalan: *Qutidor do'koniga jo'nagandan keyin, O'flob oyim To'ybekani mehmonxonaga buyurdi va o'zi xamir qilishga o'tirdi. (A.Qodiriy).*

Keltirilgan misolda birinchi gap (payt ergash gap) ikkinchi gapga (bosh gapga) ergashish yo'li bilan birikkan, ularning ikkalasi uchinchi gap bilan **va** biriktiruv bog'lovchisi orqali teng bog'lanish yo'li bilan munosabatga kirishgan.

Yana bir misol: *Qilichdan yetgan jarohat tildan yetgan jarohatga qaraganda yengilroqdir, chunki qilich badanni jarohatlaydi, til esa qalbni jarohatlaydi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lar»).*

Bunda ikkinchi va uchinchi gaplar o'zaro **esa** yordamchisi vositasida bog'lanish yo'li bilan **teng** munosabatga kirishgan va yaxlit holda birinchi gapga **chunki** bog'lovchisi yordamida sabab munosabati orqali **ergashish** yo'li bilan birikkan.

2) bog'lanish yo'li bilan va bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo'shma gap.

Bunday aralash murakkab qo'shma gap qismlari o'zaro ham teng bog'lovchilar (yoki teng bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar) orqali, ham bog'lovchisiz munosabatga kirishadi: *Kiyimlari bezaksiz, odni ipakdan, kichkina sallasiga ham g'ayhar yoki boshqa toshlar qadalmagan, ammo bir zanjirlikiga o'xshah ko'z qarashlari va mag'rur o'lirishi Bayramxonda hayiqishga o'xshash bir tuyg'u uyg'otdi (P.Q.).* Bunda birinchi gap ikkinchi gap bilan o'zaro ohang yordamida, ikkinchi bilan uchinchi gap esa **ammo** zidlov bog'lovchisi orqali aloqaga kirishgan. Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

3) **ergashish yo'li bilan va bog'lovchi vositalarsiz** tuzilgan aralash murakkab qo'shma gap.

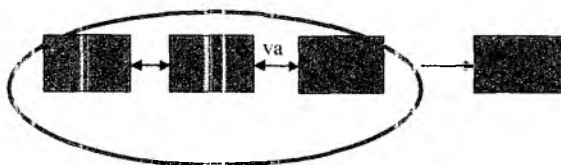
Bunday aralash murakkab qo'shma gap qismlari o'zaro ham ergashtiruvchi bog'lovchilar yoki ergashtiruvchi bog'lovchi vositalar, ham bog'lovchisiz munosabatga kirishadi: *Dilda saqlangan adovat temir zang'iga o'xshaydi, zang temirni yegani kabi, adovat qab'ni azob va iltirob bilan yemiradi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lu»).

Bunda ikkinchi gap uchinchi gapga o'xshatish munosabati orqali ergashish yo'li bilan birikib, birinchi gap esa yaxlit qilib olingan keyingi gaplarga bog'lovchi vositalarsiz munosabatga kirishgan.

4) **har uch munosabat: bog'lanish yo'li bilan, ergashish yo'li bilan va bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo'shma gap.** Bunday qo'shma gap qismlarining o'zaro munosabati turlicha bo'ladi:

Tolib aka eski xodim, umri shu redaksiyada o'tgan va uni bu yerdan haydab bo'lmaydi, shuning uchun Ahmadning o'zi ketishi kerak. (F.Musajonov).

Bu aralash murakkab qo'shma gap to'rtta gapdan tuzilib, birinchisi ikkinchisiga bog'lovchi vositalarsiz, ikkinchisi uchinchisi bilan **va** biriktiruv bog'lovchisi yordamida bog'lanish yo'li bilan munosabatga kirishgan, birinchi uchala gap yaxlit holda to'rtinchi gapga sabab munosabati orqali ergashish yo'li bilan birikib kelgan. Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

Takrorlash uchun savollar

1. Qo'shma gapning ta'rifini ayting.
2. Sodda va qo'shma gap o'rtasida qanday farq bor?
3. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar o'zaro qanday vositalar bilan bo'lanadi?
4. Qo'shma gapning qanday turlari bor?
5. Ergash gapli qo'shma gapning ta'rifini ayting.
6. Bosh gap deb qanday gapga aytiladi?
7. Ergash gap deb qanday gapga aytiladi?
8. Ergash gapning bosh gapni izohlashi qanday ko'rinishlarda bo'ladi?
9. Ergash gapning joylashish o'rinlari haqida gapiring.
10. Ergash gaplar bosh gaplarga qanday vositalar yordamida bo'lanadi?
11. Bo'langan qo'shma gap ta'rifini ayting.
12. Bo'langan qo'shma gap turlarini sanang.
13. Biriktiruv munosabatli bo'langan qo'shma gaplar haqida gapiring.
14. Zidlov munosabatli bo'langan qo'shma gaplar haqida gapiring.
15. Ayiruv munosabatli bo'langan qo'shma gaplar haqida gapiring.
16. Inkor munosabatli bo'langan qo'shma gaplar haqida gapiring.
17. Bo'lovchisiz qo'shma g. ta'rifini ayting.
18. Bo'lovchisiz qo'shma gap ohangdan tashqari qanday vositalar bilan bo'lanadi?
19. Bo'langan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladigan bo'lovchisiz qo'shma gaplarga misollar keltiring.
20. Ergashgan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladigan bo'lovchisiz qo'shma gaplarga misollar keltiring.

9-§. Matn haqida ma'lumot. Matnni shakllantiruvchi vositalar

1. Matnning ta'rifi, nomlanishi va xususiyat ari.

Tilshunos Z.Q.lichev: «Matn – hanima elementlari o'zaro zich aloqada bo'lgan va avtor muqtlai nazaridan ma'lum bir maqsadga yo'altirilgan nominativ – estetik axborotni ifodalovchi murakkab tuzilma» («Matnning lingvistik tahlili»)

Tilshunos I.Rasulovning fikricha, gapdan katta birlik murakkab sintaktik butunlik bo'lib, u fikran va sintaktik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan gaplar birlashmasidan iborat.

Bir mavzu atrofiga birlashgan va tutli vositalar bilan o'zaro bog'langan mustaqil gaplardan iborat bo'lgan butunlik matn deb ataladi: *V'atan! V'atan tuyg'usi. V'atan muhabbati. Ninada bular? Bular qanday sehrli qudratki, hali voyaga yetmagan, dunyo ko'rmagan, turmushning pastbalandlaridan bexabar, o'yin-u sho'xliklardan o'zga dardi yo'q bir o'smuring yuragiga jo'bo'lib olib, butun umr uning xatti-harakatini, yurish-turishini boshqarib turadi? Bu tuyg'u inson farzandida tug'ma bo'larmikin? (O.Sh.)*

Matnni quyidagicha nomlashadi:

1. Murakkab sintaktik butunlik.
2. Kontekst.
3. Supersintaktik butunlik.

2. Matn turlari:

Matnning quyidagi turlari mavjud:

- 1) mikromatn;
- 2) makromatn.

Mikromatn kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlikdir: *V'atanni sevish va, ayniqsa, bu sevgini amalda namoyon qilish uchalik oson ish emas. Bu odamdan juda katta jasoratni, bardoshni, chidamni talab qiladi.*

Qatralar, maqol, matal va afonizmlar, hajviy asarlar, nomalar. she'r va she'riy parchalar mikromatnga misol bo'lishi mumkin.

Makromatn keng hajmdagi voqealarni yoritish zarurati bilan yuzaga kelgan butunlikdir.

Hikoya, qissa, roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar makromatn hisoblanadi.

Pirimqul Qodirovning «Humoyun va Akbar» tarixiy romani bunga misoldir. Roman ikki mustaqil qismga ajratiladi. Har ikki qism alohida nomlanadi (Humoyun, Akbar).

Makromatnning eng kichik birligi abzasdir. Abzas bir mazmuniy butunlik bo'lib «matnning bir xat boshidan keyingi xat boshigacha bo'lgan qismi» hisoblanadi.

3. Matnni shakllantiruvchi vositalar.

1. Kesimlik shakllari.
2. Olmoshlar.
3. Takrorlar.
4. Zamon va makor. ifodalovchi birliklar.
5. Partselyatli tuzilmalar.
6. Nominativ (atov) va infinitiv gaplar.
7. Murojaat birliklari.

1. Kesimlik shakllari:

Olimlar hisoblab chiqishgan Pushkin o'z asarlarida 21 ming 197 ta betkror so'z *ishlatgan* Shekspir salkam 20 mingga, Servantes 18 mingga yaqin, Alisher

Navoiy esa 1 million 378 ming 660 ta soʻz, shu jumladan 26 mingga betakror soʻz **ishlagan**. Boini, buyuk bobomiz faqat turkiy emas, forsiy, arabiy, urdu, xitoy, moʻgʻul va boshqa tillardagi soʻzlardan ham mahorat bilan **foydalangan** (Oʻ. Hoshimov).

2. Olmoshlar:

Muhammad Rahimxonning Tozabogʻdagi sayrgoh bogʻi. **Uning** bir chekkasidan ikkinchi chekkasigacha aylamb chiqish amri mahol, kishi charchab qoladi. Katta hovlining orqasida qirgʻoqlariga marmar oʻrnatilgan xon hovuz. **Undagi** zogʻora baliq, choʻrtan baliq, laqqa baliqlar goh suv yuziga chiqib tashlangan nonlarni yer, goh biltanglab oʻynab shoʻngʻib ketardi. Hovuzning toʻri tomonida yoʻgʻon – yoʻgʻon qayragʻochlar, tanalari quloqligʻa sigʻmaydi. Xorazmda hovuz desa, darhol koʻz oldingga katta – katta gujumlar – qayragʻochlar keladi. **Bu** daraxtlar goʻyo azamat dubni eslatadi. Hovuz labiga husn berib turganlar ham **oʻshalar**. Ularning kichkina – kichkina barglari orasidan quyosh nurlari moʻralaydi. Ammo **ular** quyosh haroratini oʻzida singdirib, pastga tanga – tangaday oq shuʻlalarini tushirardi. Ular kishiga orom beradi. (J.Sharpov)

Takrorlar yordamida bogʻlanish:

Turmush tashvishlari,

Turmush tashvishlari,

Biz sendan balandroq tura olsaydik,

Biz sendek balandroq yura olsaydik,

Balki oʻngʻayardi dunyo ishlari,

Turmush tashvishlari,

Turmush tashvishlari. (A.Oripov)

Zamon va makon ifodalovchi birliklar yordamida bogʻlanish

Zamon: *Ertalab*-chi, oyi, yomgʻir yogʻdi. Qattiq yomgʻir yogʻdi. Siz bahor yomgʻirini yaxshi koʻradingiz... **Keyin** oʻstob chiqib ketdi. Qarang, oʻstob charaqlab yotibdi... (Oʻ.Hoshimov)

Makon: *Bogʻ* juda orasta, *yoʻlaklarga* oltinrang qumlar solingan, marmar *ariqlardan* tiniq suvlar jildirab oqadi. **Chorchamanlarda** mamlakatning eng noyob gullari muattar hid taratib ochilib turibdi (P.Qodirov).

Partselyatli tuzilmalar yordamida bogʻlanish

1.Ikkinchi kursda paxtaga bordik. **Oʻsha Boʻka rayoniga**. 2.Lekin, kulgili joyi shundaki, bolalar baribir bilishadi. Botir choʻpon ham bilgan ekan. Erta joʻnaydigan kunimiz oʻzlari xotinlari bilan kelib qoldilar. **Yotoqqa**... Men qandaydir xavotirga tushgan boʻlsam kerak, har holda.

Nominativ (atov) va infinitiv gaplar yordamida bogʻlanish

Bugun bayram. Koʻchalar gavjum. Shoʻhgʻshoʻh kuylar yangraydi. Guras-guras odamlar oʻtadi. Oʻyingʻkulgi, shodon shovqin bahor osmonini titratadi (Oʻ.Hoshimov).

Murojaat birliklari yordamida bog'lanish

Oyisha, Oyisha, Oyisha ona,

Nechunko 'zlaringdan oqar marjon yosh. (A. Oripov)

Ayo, sur! Yuksaklarga intilmoqni bizga ham o'rgat!

Ay, g'uncha! O'zlikni namoyon etmoqni o'rgat! (Jaloliddin Rumi)

O'ZGA GAP VA UNING TURLARI

Muallif o'z nutqida boshqalar ifodalagan fikrlardan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikrlar **ko'chirma gap**, **o'zlashtirma gap** shaklida beriladi.

1-§. Ko'chirma gap

O'zgalarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi **ko'chirma gap** deyiladi. Ko'chirma gapda ikki xil gap bo'ladi: **ko'chirilgan gap** va **muallif gapi**. Ikkalasi birgalikda **ko'chirma gapli qo'shma gapni** hosil qiladi. Muallif gapining kesimi *dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi* kabi fe'llar bilan ifodalandi. Ko'chirma gaplar so'zlashuv va badiiy uslublarda ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, undan keyin, uning ichida, uning ikki tomonida kelishi mumkin: *"Mehnat ishtaha ochar", - deydi bobom. Cho'pondan so'radik: "Bu qo'ylar kimning qo'yi?" "Men, - dedi u, - ertaga kelaman". Bosh injener nihoyatda bosiqlik bilan: - Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, - dedi. (J. Abd.)*

2-§. Ko'chirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi

Ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi, badiiy asarlarda tire bilan ajratib beriladi.

Ko'chirma gapda, ko'chirilgan gapning o'miga qarab, tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Ko'chirilgan gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: *"YUring, men o'sha tomonga boraman", - dedi Komila* (badiiy asarlarda tire ishlatiladi). So'roq va undov belgilari qo'shtirnoq yopilmasdan oldin qo'yiladi.

2. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Bir kun Husayn Mirzo shippa qarab yotib, vazirlariga shunday debdi: - Olib keling! ("El desa Navoiyni")*

3. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgilar tushirilib, muallif gapi har ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: *"Hazrat, - debdi Xudoyberdi unga qarab, - tandirni qurolmadim". ("El desa Navoiyni")*

2) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng nuqta qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, muallif gapidan so'ng esa nuqta qo'yiladi: *"Noyib to'raning gaplaridan bilinadi o'zi, dedi Miryoqub. - Siz bo'lgan gaplarni aytib bering". (CH.)*

3) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng so'roq yoki undov belgisi qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan avval o'sha belgi va tire qo'yiladi, muallif gapidan so'ng nuqta va tire qo'yilib, ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: *"Xadichaxon*

ko'zlarini ayyorlik bilan o'ynatib turib, kundoshiga qaradi: - Gapni eshitayotirsizmi? - dedi. Ertaga biznikiga shaharlik mehmonlar kelishar ekan!". (CH.)

4. Ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismining oxiriga ikki nuqta qo'yilib, ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi; ko'chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, keyin muallif gapining davomi yoziladi: Saodat: "Biz ham astoydil mehnat qildik", - dedi.

2) ko'chirilgan gap so'roq yoki his-hayajon gap bo'lsa, ularning belgilari qo'shtirnoq ichida bo'ladi: O'qituvchimiz: "Sen qaysi badiiy kitoblarni o'qib chiqqansan?" - deb so'radilar.

5. Ko'chirma gaplar hamsuhbatlarning luqmasi tarzida ifodalanganida yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo'yiladi. Bu luqmalarda muallif gapi bo'lmaydi: - Shaharda qarindoshingiz bormi? - Yo'q.

3-§. O'zlashtirma gap

O'zgalarning shakli o'zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi **o'zlashtirma gap** deyiladi. O'zlashtirma gap ko'chirma gapga aylantirilishi mumkin bo'lgan gapdir: Qurbon ota ertaga kelishini aytdi (o'zl. gap) - Qurbon ota dedi: "Men ertaga kelaman" (ko'ch. gap).

So'roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, darak gap shaklida bayon qilinadi.

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
- Ehtiyot bo'ling, qoching, Bektemir aka! (As.M.)	Bektemir akaga ehtiyot bo'lish kerakligini, qochish zarurligini aytdi.

Undalma, kirish so'z qatnashgan ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, kirish so'zlar tushib qoladi, undalma vositali to'ldiruvchiga aylantiriladi, 1-, 2-shaxslarni ko'rsatuvchi so'zlar 3-shaxsga aylantiriladi:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
Mahalla-ko'y. guzardagi kim ko'rgan meni masxara qilib: —Ha, farzand katta bo'lib yotibdimi? — deb so'rab qo'yishadi. - Men ketdim, - dedi ukasi.	Mahalla-ko'y. guzardagi kim ko'rgan meni masxara qilib, farzandning katta bo'layotganligi haqida so'rab qo'yishadi. Ukasi o'zining ketayotganini aytdi.

O'zlashtirma gapning kesimi aytmoq, gapirmoq, buyurmoq, so'ramoq, undamoq (demoq fe'lidan tashqari) so'zlari bilan ifodalanadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Muallifning nutqida ifodalangan boshqalarning fikrlari qanday shakllarda bo'lishi mumkin?
2. Ko'chirma gapning ta'rifini ayting.
3. Ko'chirilgan gap va muallif gaplari haqida ma'lumot bering.
4. Ko'chirilgan gapning joylashish o'rinlari haqida gapiring.
5. Ko'chirilgan gap muallif gapidan oldin kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi?
6. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi?
7. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi?
8. Ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish bo'lgilari qanday qo'llanadi?
9. Muallif nutqida ishlatilgan qanday birliklar qo'shtirnoqqa olinadi?
10. Ko'chirma gaplar dialogik nutqda luqma tarzida kelgan bo'lsa, qanday tinish belgilari ishlatiladi?
11. O'zlashtirma gapning ta'rifini ayting.

12. Ko'chirma gaplar o'zlashtirma gaplarga aylantirilganda, ular tarkibidagi gap bo'laklari hisoblanmaydigan birliklar qanday o'zgarslarga uchravdi?
13. Ko'chirma va uning turlari haqida gapiring.
14. Ko'chirmada tinish belgilari qanday ishlatiladi?
15. Ko'chirma gapda ishlatiladigan tinish belgilarining barchasini sanab ko'rsating.

USLUBIYAT (STILISTIKA). NUTQ USLUBLARI

1-§. Uslubiyat haqida umumiy ma'lumot

Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda qo'llanish yo'llari, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan, bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ko'rinishi **adabiy til uslubi** deyiladi. Uslub orqali so'zlovchi shaxs narsalarga, voqealarga shaxsiy munosabatini aks ettiradi.

O'zbek adabiy tilida quyidagi asosiy nutq uslublari bor: **so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub** (Ayrim darshiklarda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslublar **kitobiy uslub** degan umumiy nom ostida beriladi): *durust, metro, ko'k, tuzuk* (so'zlashuv uslubi); *moviy, metropoliten* (kitobiy).

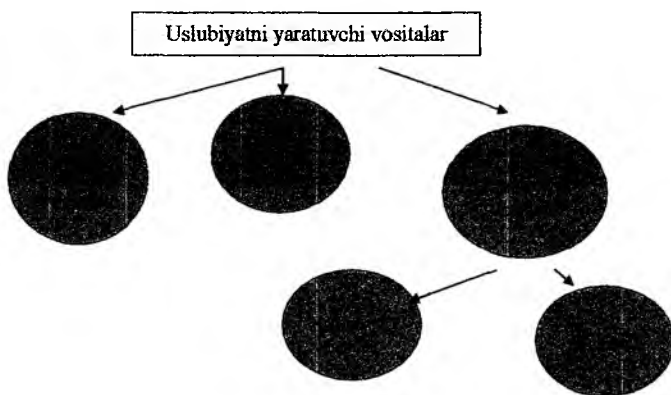
Har bir uslubni yaratuvchi vositalar mavjud. Bularni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Leksik vositalar: Sinonim, omonim, antonim, paronim, ko'p ma'nolilik, tag ma'no (gapning tagida yashiringan ma'no), sifatlash, o'xshatishlar, frazeologik birlik, sheva, noadabiy so'zlar (jargon, argo, so'kish, qarg'ish kabilar) kasb-hunar so'zlari, mubolag'a (giperbola), arxaiik va tarixiy so'zlar, atamalar.

2. Fonetik vositalar: nutq tovushlari, ohang, urg'u.

3. Grammatik vositalar: **a) morfologik vositalar:** har bir so'z turkumi; **b) sintaktik vositalar:** gap bo'laklari, ritorik so'roq gaplar, undalma, kirish so'z, kirish birikma, sodda va qo'shma gaplar, ko'chirma va o'zlashtirma gaplar.

Uslubni yaratuvchi vositalar

Ma'lum bir uslubga tegishli bo'lgan so'zlar **uslubiy xoslangan so'zlar** deb yuritiladi: *yanglig'* so'zi badiiy uslubga, *omonim, sinonim* so'zlari ilmiy uslubga, *balli, kervorgan* kabi so'zlar so'zlashuv uslubiga, *faollar yig'ilishi, siyosiy maydon* kabi so'z birikmalari ommabop uslubga xosdir. So'zlashuv uslubida ham, kitobiy uslubda ham ishlatilaveradigan so'zlar **uslubiy betaraf** so'zlar hisoblanadi: *suv, tog', bola, xat*. Bu so'zlar ko'chma ma'noda qo'llansa, ma'lum bir uslubga tegishli bo'lishi mumkin.

2-§. Nutq uslublari

1. So'zlashuv uslubi

Uyda, ko'chada, insonlarning o'zaro so'zlashuvida qo'llanadigan uslub **so'zlashuv** uslubi deb ataladi. Bu uslubning adabiy til me'yorlariga rioya qiladigan ko'rinishi **adabiy so'zlashuv uslubi** deb yuritilsa, bunday me'yorlarga rioya qilinmaydigan ko'rinishi **oddiy so'zlashuv uslubi** deb ataladi. So'zlashuv uslubidagi nutq ko'pincha dialogik shaklda bo'ladi. Ikki yoki undan ortiq shaxsning luqmasidan tuzilgan nutq **dialogik nutq** deyiladi.

So'zlashuv uslubida ko'pincha turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar, tovushlar tushib qolishi, orttirilishi mumkin: ***Kep qoling! Obbo, hamma ishni do'ndiribszida. Mazza qildik. Ketaqo-o-ol!***

So'zlashuv uslubida gapdagi so'zlar tartibi ancha erkin bo'ladi, piching, qochiriqlar, kinoyalar ko'plab ishlatiladi. Ko'proq sodda gaplar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi.

2. Ilmiy uslub

Fan-texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar **ilmiy uslubda** yoziladi. Mantiqlilik, aniqlik bu uslubga xos xususiyatlardir. Ilmiy uslub aniq ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta'riflar)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: *YOmg'ir - suyuq tomchi holidagi atmosfera yog'ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo'ladi.*

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'laklar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma gaplardan ko'proq foydalaniladi.

3. Rasmiy-idoraviy uslub

Davlat idoralari tomonidan chiqariladigan qarorlar, qonunlar, nizomlar, xalqaro hujjatlar **rasmiy-idoraviy uslubda** yoziladi. Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: **jumlalarning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi**. Bu uslubda ham so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi, *qaror qilindi, inobatga olinsin, ijro uchun qabul qilinsin, tasdiqlanadi, yuklatilsin, tayinlansin* kabi so'z va so'z birikmalari ko'plab uchraydi. Rasmiy-idoraviy uslubda ko'pincha darak gaplardan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap bo'laklarining odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi: *O'z lavozimimi suiste'mol qilganligi uchun M.Ahmedovga hayfsan e'lon qilinsin.*

4. Ommabop (publitsistik) uslub

Tashviqot-targ'ibot ishlami olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi **ommabop uslub** hisoblanadi. Soddalik, tushunarli bo'lish, ta'sirchanlik, adabiy til

me'yorlariga rioya qilish bu uslubning asosiy belgilaridan hisoblanadi. Ommabop uslubning radio, televideniya ishlatiladigan ko'rinishi **og'zaki ommabop uslub** deyilsa, gazeta, jurnallarda ishlatiladigan ko'rinishi **yozma ommabop uslub** hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan ham foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'laklari odatdagi tartibda bo'ladi, kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplardan, yoyiq undalmalardan, takroriy so'z va birikmalardan unumli foydalaniladi: *1. Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil etishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti. 2. Partiya faollari o'zlarining navbatdagi majlisiga yig'ilishdi.*

5. Badiiy uslub

Voqelikni badiiy obrazlar (timsollar) vositasida aks ettirib, tinglovchi yoki o'quvchiga estetik jihatdan ta'sir qiluvchi uslub **badiiy uslub** deb ataladi. Badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi: *O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepinı yoymoqda.* Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so'zlari sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi.

Badiiy uslub **aralash uslub** hisoblanadi, chunki bu uslubda so'zlashuv va kitobiy uslublariga xos o'rinlar ham uchraydi.

3-§. Nutq madaniyati haqida

Nutq to'g'ri, aniq va yoqimli bo'lishi lozim. To'g'ri, aniq va yoqimli gapirish uchun mantiqiy izchillikka va adabiy me'yorlarga rioya qilish kerak.

Nutq madaniyati deganda mantiqiy izchillikka, adabiy til me'yorlarga rioya qilgan holda to'g'ri, aniq va yoqimli so'zlash tushuniladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Uslubiyat nima va bu bo'limda nimalar o'rganiladi?
2. Adabiy til uslubining ta'rifini ayting.
3. So'zlashuv uslubi haqida gapiring.
4. So'zlashuv uslubida ko'proq qanday gaplardan foydalaniladi?
5. Ilmiy uslub haqida gapiring.
6. Ilmiy uslubda ko'proq qanday til vositalaridan foydalaniladi?
7. Rasmiy-idoraviy uslubda nimalar yoziladi?
8. Rasmiy-idoraviy uslubda qanday gaplardan foydalaniladi?
9. Ommabop uslub haqida gapiring.
10. Ommabop uslubda qanday gap va til vositalaridan foydalaniladi?
11. Badiiy uslubning xususiyatlari haqida gapiring.
12. Badiiy uslub nega aralash uslub deyiladi?
13. Nima uchun ma'nodoshlik uslubiyatning asosi deyiladi?
14. To'liq sinonimlar haqida gapiring.
15. Ma'noviy sinonimlar haqida so'zlang.
16. Uslubiy sinonimlar haqida gapiring.
17. Frazologik sinonimlar haqida gapiring.
18. Grammatik sinonimlar haqida so'zlang.
19. Qanday me'yorlar adabiy tilning hamma ko'rinishlari uchun xos?
20. Qanday me'yorlar adabiy tilning hamma ko'rinishlari uchun xos emas?
21. Nutq madaniyati haqida so'zlang.

USLUBIYAT TURLARI

1-§. Yozma va og'zaki nutq me'yorlari haqida

Lug'aviy, grammatik, uslubiy me'yorlar adabiy tilning h a m m a ko'rinishlari uchun xarakterli. imlo va finish belgilarga oid me'yorlar adabiy tilning faqat y o z m a shakli uchun, to'g'ri talaffuz me'yorlari esa faqat o g' z a k i nutq shakli uchun xosdir.

2-§. Leksik uslubiyat

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari. Nutqda omonimlardan foydalangan holda turli so'z o'yinlari hosil qilinadi: *Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot, Yaxshilik qil, holam, yomonlikni ot, Nasihatim yod qilib ol, farzandim, Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot.* Bu o'rinda *ot* omonim so'zlari turlicha ma'nolarni ifodalayapti. Omonim so'zlardan foydalangan holda so'z o'yinlarini yaratish **tajnis (jinos)** san'ati deyiladi. Badiiy adabiyotda shu badiiy san'at qo'llanib yaratilgan to'rt qator she'r esa **tuyuq** deb ataladi.

2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari. Sinonimlarni qo'llashda hissiy-ta'siriy bo'yoq mavjudligi jihatidan farqlanadi: *yuz, aft, bashara, bet, chehra, jamol, ruxsor, diydor* sinonimik qatoridagi **yuz** so'zi ma'nosi betaraf so'z bo'lsa, *bet, aft* so'zlari salbiy bo'yoqqa ega, *bashara* so'zida esa salbiy bo'yoq yanada kuchli, **yuz** so'zida *bashara* so'ziga nisbatan ham kuchliroqdir; *chehra* ijobiy bo'yoqqa ega, *jamol* so'zida bu bo'yoq yanada kuchli. SHuningdek, sinonimlarning ishlatilish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan bo'lishi mumkin: *kekxa, qari, oqsoqol, nuroniy, mo'ysafid* sinonimik qatoridagi **qari** so'zining ishlatilish doirasi keng, qolganlariniki esa chegaralangan. Sinonimlarni o'rinsiz ishlatish oqibatida turli uslubiy xatolar kelib chiqadi: *Buldozer ko'chamizda yigilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo'l ochar edi* gapida **yigilay** so'zi noo'rin qo'llangan, chunki bu so'z odamlarga nisbatan ishlatiladi; bu gapda devorga nisbatan **qulamoq** so'zi ishlatilishi kerak edi.

3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari. Antonimlardan to'g'ri foydalana olmaslik ham uslubiy xatoliklarni keltirib chiqaradi: *CHoyxona mudiri YUssufjon Nozimov turmushning issiq-chuchugini totigan kishiga o'xshaydi.* Bu gapdagi *issiq-chuchugini* juftligi o'rinda *achchiq-chuchugini* juftligi ishlatilishi kerak edi. Antonimlardan foydalangan holda yaratiladigan badiiy san'at **tazod (antiteza)** deb ataladi.

4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari. Paronimlarni to'g'ri qo'llamaslik natijasida ham xatoliklar kelib chiqadi: *CHanoqlardagi lo'ppi ochilgan paxtalar quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi.* Bu gapdagi *toblanadi* so'zi o'rinda *tovlanadi* so'zi ishlatilishi kerak edi.

5. Turli sabablarga ko'ra qo'llanishi chegaralangan so'zlarning uslubiy xususiyatlari. Bunday so'zlarga eskirgan va yangi so'zlar, sheva, kasb-hunarga oid so'zlar, atamalar, jargonlar kiradi. Nutqda bu kabi so'zlar ham muhim uslubiy vazifalar bajaradi. Arxaizmlardan badiiy yoki ommabop asarlarda nutqqa kinoya, hajv ruhini kiritish uchun foydalanilsa, tarixiy so'zlardan o'tmish voqeligini ifodalash maqsadida foydalaniladi. SHEva so'zlari mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atamalar ilmiy va badiiy asarlarda fan-texnikaga oid tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi, jargonlar esa ma'lum toifaga mansub kishilar nutqini berish uchun zarurdir.

Albatta, bu guruh so'zlardan foydalanganda, chegaradan chiqmaslik lozim, aks holda nutqda g'alizlik paydo bo'ladi:

1. *Terilgan paxtani tashib turish uchun ko'tarimchi ajratildi.*

2. *Buning ustiga tokarlik stanogining rezsoderiateli o'rniga maxsus moslama tayyorlanib unga grebenlarni tozalovchi frez o'rnatildi.* Birinchi gapda *ko'tarimchi* degan o'rinsiz yasalgan yangi so'z ishlatilgan bo'lsa, ikkinchi gapda atamalar me'yordan ortiq ishlatilgan.

Nutqda ibora tasviriyl ifoda va maqollar ham ma'lum uslubiy vazifa bajaradi. Iboralardagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyatlari, tasviriyl ifodalardagi balandparvozlik, maqollardagi mazmuniy ixchamlik katta uslubiy imkoniyatlar yaratadi: *Bir yoqadan bosh chiqarmoq* iborasi badiiy nutqqa mansub bo'lsa, *bir jon, bir tan bo'lmog* iborasi umumnutqqa xosdir. YO'uzuvchi va shoirlarimiz ham ibora va maqollar ijod qilishadi: *O'likning yog'ini, tirikning tirnog'ini eydi bu. (Abdulla Qahhor) O'qsiz soldat – qilichsiz qin. (Oybek)*

6. Mubolag'a (yoki **giperbola**) uslubiy vosita bo'lib, ifodalangan tushunchaning ko'pirtirib, orttirilib tasvirlanishidir. Mubolag'a xalq dostonlarida, ertaklarda, aytishuv va loflarda faol ishlatiladi: *To'qson molning terisidan kavushi...* ("Alpomish" dostonidan)

7. Sifalash (yoki **epitet**) narsa, shaxs, hodisalarning belgisini ifodalash vositasidir. Bu vazifada tilimizdagi belgi bildiruvchi so'z turkumlari (asosan, sifatlar) qo'llanadi: **Zolim** jallod, bilmaganim bildirgin... ("Kuntug'mish" dostonidan)

3-§. Fonetik uslubiyat

1. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari

1) *asr*, *devon* kabi so'zlardagi tovushlarning noto'g'ri (*asr*, *divan* kabi) talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi.

2) *-da*, *-va*, *-qa* (yoki *-q*) kabi bo'g'inlardan keyin yana shunday tovushlar bilan boshlanadigan so'zlarni keltirish nutqiy g'alizlikni keltirib chiqaradi: *So'zlarning gapda qo'llanishi va vazifalari...*

2. Urg'uning uslubiy xususiyatlari

So'z urg'usining ko'chishi shu so'z ma'nosini o'zgartirishi mumkin: *yangi kiyim*(sifat) - *angi damlandi* (ravish). Gapda ohangning o'zgarishi ham yangi uslubiy mazmun paydo bo'lishiga olib keladi: *Siz ahmoq odam emassiz* jumlasida **ahmoq** so'zidan keyin to'xtam (pauza) qilinsa, fikr qaratilgan shaxsning ham ahmoq, ham odam emasligi ifodalanishi mumkin: *Siz ahmoq, odam emassiz.*

GRAMMATIK USLUBIYAT. MORFOLOGIK USLUBIYAT

1-§. Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Kelishik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari.

Kelishik qo'shimchalari o'zaro almashib qo'llanishi mumkin:

1) *-ni* va *-dan* qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: *Qani, oshdan (ni) oling, mehmon.*

2) *-ni* va *-ga* qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: *Gapingizga (gapingizni) tushunmadim.*

3) *-ni* va *-da* qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: *Dalani (da) aylandim.*

4) *-ning* va *-dan* qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: *kelganlarning biri – kelganlardan biri.*

5) kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar almashib qo'llanadi:

a) *-ga* qo'shimchasi o'rinda **uchun** ko'makchisi qo'llanadi: *Ukamga oldim – Ukam uchun oldim.*

b) *-da* qo'shimchasi o'rinda **bilan** ko'makchisi qo'llanadi: *Xatni qalamda yozdi – Xatni qalam bilan yozdi.*

v) *-dan* qo'shimchasi o'rinda **orqali** ko'makchisi qo'llanadi: *Xabarni radiodan eshitdik – Xabarni radio orqali eshitdik.*

g) *-ni* qo'shimchasi o'rinda **haqida** ko'makchisi qo'llanadi: *Akasi kelganini gapirdi – Akasi kalgani haqida gapirdi.*

2. Egalik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari.

1) otlarda qo'llangan egalik qo'shimchasi qaratqich kelishigi qo'shimchasining mavjudligini, qaratqich kelishigi qo'shimchasi esa egalik qo'shimchasining mavjudligini ko'rsatib turadi: maktab hovlisi, bizning maktab.

2) egalik (qarashlilik ma'nosi) – niki qo'shimchasi yordamida ham ifodalanishi ham mumkin, faqat bu qo'shimcha shaxs-son ko'rsatmaydi: Bizning maktab – maktab bizniki.

3) qaratqichli birikmalarda shaxs almashib qo'llanishi ham mumkin: Mening uyim shu erda – Kaminaning uyi shu erda.

3. **Ot yasovchi qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari.** Bu qo'shimchalar orasida o'zaro sinonim bo'lgan qo'shimchalar ham uchraydi: adabiyotshunos – adabiyotchi, mehnatkash – mehnatchi.

2-§. Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Sifatlardagi qiyosiy darajani yasovchi –rog qo'shimchasi o'rinda –mtir, –imtil, –ish qo'shimchalari qo'llanishi mumkin: ko'krog – ko'kish, qorarog – qoramtir.

2. Sifat yasovchi qo'shimchalar orasida sinonimlik hodisasi ko'plab uchraydi: aybdor – aybli, serg'ayrat – g'ayratli, chopqir – chopag'on, beg'ubor – g'uborsiz, bama'ni – ma'nili.

3. Bu qo'shimchalar orasida antonimlik hodisasi ham uchraydi: suvli – suvsiz.

3-§. Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. U, bu, shu olmoshlari o'rinda bir so'zi (yoki bir xil so'zlari) qo'llanadi: Bir (shunday) chamanki, atrofida bulbullar giryon. Bir xil (shunday) odamlar tushunmaydi.

2. Men olmoshi o'rinda kamina so'zi, siz o'rinda o'zlari so'zi qo'llanadi: Bu ishda kaminaning zarracha tajribasi yo'q. Siz va'da bergan edingiz – O'zlari va'da bergan edilar.

3. Ilmiy ishlarda, rasmiy hujjatlarda, yig'ilishlarda men olmoshining o'rinda biz olmoshi ishlatiladi: Bizning (mening) bu ilmiy ishimizda ko'rsatish olmoshlarining xususiyatlari haqida so'z yuritiladi.

4. Hurmatni ifodalash uchun sen olmoshi o'rinda siz olmoshi ishlatiladi. Siz bugun kelasizmi? Aksincha hurmatsizlikni ifodalash uchun esa sen olmoshiga ko'plik qo'shimchasi qo'shiladi: Senlar buni tushunmayсанlar.

5. Ko'rsatish olmoshlari ta'kidlash, ajratish ma'nolarini ifodalaydi: Kitob – bu dono maslahatchi.

4-§. Fe'llarga xos uslubiy xususiyatlar

1. SHaxs-son qo'shimchalarining sinonimiyasi:

1) fe'llning 2-shaxs birlik qo'shimchasi o'rinda 2-shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: Amaki, ertaga kelasizmi?

2) fe'llning 1-shaxs birlik qo'shimchasi o'rinda 2-shaxs birlik qo'shimchasi ishlatiladi: Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi.

3) 2-shaxs ko'plik o'rinda 1-shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: Bolalar, bugun diktant yozamiz.

4) 2-shaxs ko'plik o'rinda 3-shaxs birlik qo'shimchasi ishlatiladi: U norozi ohangda dedi: - SHunaqa ish bilan hazillashib bo'ladimi?

2. Zamon qo'shimchalarining sinonimiyasi:

1) hozirgi zamon davom fe'li o'rinda hozirgi-kelasi zamon shakli qo'llanadi: Butun qishloq ular haqida gaplashishadi (gaplashishvapti).

2) kelasi zamon o'rinda hozirgi zamon shakli qo'llanadi: Ertaga terimga tushyapmiz.

3) hozirgi zamon o'rinda o'tgan zamon shakli keladi: Qarasam, yugurib kelayotibdi.

3. Mayl qo'shimchalari sinonimiyasi:

1) ijro maylidagi fe'l buyruq mayli o'rinda keladi: Qani, ketdik, bolalar.

2) ijro mayli shart mavli o'rnida keladi: *Kelaman dedingmi, kelish kerak.*

4. Nisbat qo'shimchalari sinonimiyasi:

1) birgalik nisbati qo'shimchasi ko'plik qo'shimchasiga sinonimdir: *Ular kelishdi Ular keldilar.*

2) nisbat qo'shimchalari ichida o'zaro sinonimlikni hosil qiladiganlari ham bor: *-l, il,-n, -in, -sh, -ish, -t, -tir, -dir, -ir, -giz, -kiz, -kaz, -qiz, -qaz.*

5. Fe'lyasovchi qo'shimchalar sinonimiyasi:

1) ba'zi yasama fe'llar iboralarga sinonim bo'ladi: *gulladi = gulga kirdi.*

2) qo'shimcha yordamida yasalgan fe'llar qo'shma fe'llarga sinonim bo'ladi: *himoyaladi himoyaqildi.*

3) fe'lyasovchilar o'zaro sinonim bo'ladi: *sizlamoq – sizsiramog, suvsamog- suvsiramog.*

SINTAKTIK USLUBIYAT

1-§. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari

1) **sifa'dovchi aniqllovchilar** ot bilan ifodalansa, majoziy ma'no ifodalaydigan bo'lib qoladi:

Kumush choyshab yopib dalalar, qor qo'ynida uxlab yotadi. (Uyg'un)

2) **sifa'dovchi aniqllovchilar** turli so'z turkumlaridan tuzilib, sifatlash vazifasini bajargan ibora va so'z birikmalari bilan ifodalanadi: *Osmon o'par tog'lar, bag'ri keng inson, cheki yo'q qilar, fikri tiniq insonlar.*

3) **sifa'dovchi-aniqllovchi** takroriy so'zlar bilan ifodalanganda ma'no kuchayishi yuz beradi: *Baland-baland binolar tez uchray boshladi.*

4) **izollovchi** ham uslubiy vazifa bajaradi. Ma'lumki, izohlovchi laqab, qarindoshlik, o'xshatish kabi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunda ma'lum shaxsga nisbatan munosabat seziladi, ya'ni uslubiy ma'no yuzaga keladi: *Mamajon quruq, Ali tajang, Soli sovuq* va h. O'xshashlik ma'nosidagi izohlovchi jumlagi ko'tarinkilik(pafos) xususiyatini kiritadi: *ona-Vatan, gulchalar-qizchalar.*

5) **ajratilgan bo'laklar** jumla tarkibidagi ayrim bo'laklarga urg'u berish, ularni alohida ajratib ko'rsatish, shaxs va narsa haqida qo'shimcha ma'lumot berish, belgi-xususitlarni ta'kidlash kabi vazifalarni bajaradi: *Biz, yoshlar, ota-bobolarimiz merosini ko'z qorachig'iday asrashimiz lozim.*

6) **undalmalar** ham turli uslubiy vazifalarni bajaradi. Ular gap boshida va o'rtasida kelsa, chaqiriq va murojaatni ifodalaydi: *Uka, mening yo'qligimni bilintirma.* Gap oxirida kelgan undalma tinglovchiga nisbatan hurmat, muhabbatni ifodalaydi: *Tuprog'ingni zar bilarman, ona-Vatanim!* Bulardan tashqari undalmalar iltimosni, so'zlovchining his-tuyg'usini, kuchli ehtirosini, ko'tarinki holatni, piching va kinoyani ifodalash uchun ham xizmat qiladi.

7) **kirish so'z** va **kirish birikmalar** so'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini bildiradi. Bu munosabat sifat, son, olmosh, fe'l va modal so'zlar yordamida ifodalanib, gumon, tasdiq, inkor, fikr tartibi, fikr izohi, e'tiborni tortish, xulosa, ikki fikrni o'zaro bog'lash kabi ma'nolarni aks ettiradi: *U bugun kelmaydi, shekilli.*

2-§. Ayrim gap turlari o'rtasidagi sinonimiyasi

1) ayni bir fikr gapning har xil turlari bilan ifodalanadi:

a) sodda gap bilan: *Har kim ekanini o'radi.* b) qo'shma gap bilan: *Kim nimani eksa, shuni o'radi.*

2) bir tosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli gaplar o'zaro sinonim bo'ladi: *Bugun ketamiz – Biz bugun ketamiz.*

3) daraf va so'roq gap sinonim bo'ladi: *Vatanni kim sevmaydi – Vatanni hamma sevadi.*

3-§. Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari

1) bog'langan qo'shma gaplar tarkibida biriktiruv va zidlov bog'lovchilari o'rnida *-u, -yu, -da* yuklamalari sinonim holatda qo'llanishi mumkin: *Havo bulutlashdi va yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlashdi-yu, yomg'ir yog'a boshladi.*

2) ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar sodda gaplarga sinonim bo'ladi: *Shuniisi aniqki, biz bugun yo'lga chiqa olmaymiz - Bizning bugun yo'lga chiqa olmasligimiz aniq.*

3) sabab, maqsad, o'xshatish ergash gaplarning kesimlari sifatdosh, harakat nomi, ot bilan ifodalansa, sodda gaplarga sinonim bo'ladi: *Tog' etagi juda go'zal edi, go'yo chiroyli gilam to'shalganday - CHiroyli gilam to'shalganday tog' etagi juda go'zal edi.*

4) payt, sabab, shart, to'siqsiz, natija, ravish ergash gaplarni o'z doirasida sinonimlari bilan almashtirish mumkin:

U kelsa (kelgan paytida, kelar ekan), hamma ketib bo'libdi.

5) bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladi: *Qor yog'di - don yog'di (Qor yog'sa, don yog'adi. Qor yog'di-yu, don yog'di).*

4-§. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning uslubiy xususiyatlari

Birovlarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi (ko'chirma gap) o'zgalarning mazmuni saqlanib, shakli o'zgartirilgan holda berilgan gapi (o'zga gap) bilan sinonimik holatda bo'ladi: *O'qituvchimiz dedi: "Topshiriqlarni o'z vaqtida bajarang" - O'qituvchimiz topshiriqlarni o'z vaqtida bajarish lozimligi haqida gapirdi.*

Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda quyidagi o'zgarishlar yuz beradi:

1. Ko'chirma gap birikmali to'ldiruvchiga aylanadi: *"Hamma yig'ilchi", - dedi navbatchi. Navbatchi hammaning yig'ilganini aytdi.*

2. Ko'chirma gap tarkibidagi undalma vositali to'ldiruvchiga aylanadi: *"Rasulbek, biz bilan yuring", - deb taklif qildi do'sti. Rasulbekka do'sti o'zlari bilan yurishni taklif qildi.*

3. Ko'chirma gap tarkibida kirish so'z vazifasida kelgan undovlar, taqrid so'zlar tushiriladi: *"T'oy, qo'rqib ketyapman", - dedi xotini. Xotini qo'rqib ketayotganini aytdi.*

Takrorlash uchun savollar:

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

5. Turli sabablarga ko'ra qo'llanishi chegaralangan so'zlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

6. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

7. Urjuning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

8. Ketishik qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

9. Egalik qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

10. Ot yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

11. Sifatning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

12. Olmoshning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

13. SHaxs-son qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

14. Mayl qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

15. Nisbat qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

16. Fe'l yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

17. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

18. Ayrinim gap bo'laklari o'rtasidagi sinonimiya haqida gapiring.

19. Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

ISHORAT QOIDALARI (PUNKTUATSIYA)

Tinish belgilari va ularning yozma nutqda qo'llanishini o'rganadigan bo'lim **punktuatsiya** deb yuntiladi.

1-§. Nuqta

Nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Tmch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-hayajon) gaplardan keyin: *Oltin kuz fash kirib keldi. Darslarni o'z vaqtida tayyorlab yurgin. Koshki uning kuchi etsa.*

2. Birinchi qismida nuqta, ko'p nuqta, undov yoki so'roq belgisi bo'lgan ko'chirma gap o'rtasida kelgan muallif gapidan so'ng: *"Men hozir jo'nayman, - dedi u. - Siz esa yarim soatlardan keyin yo'lga chiqing".*

3. Qisqartirilgan ism va familiyalarning birinchi harfi yoki qismidan keyin: *M.Ism. (Mirzakalon Ismoiliy)*

4. Sanash yoki ayrim fikrning qismlarini ifodalagan va oy, kun, yillarni bir-biridan ajratish uchun qo'llangan raqam yoki harflardan keyin: *27.09.2002* kabi.

D i q q a t ! Qavsga olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgilari o'z o'rnida saqlanadi va qavsdan keyin hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi. *Ketdi. (A.Q.)*
Shuningdek, sarlavhalardan keyin (darak gap bo'lsa) nuqta qo'yilmaydi.

2-§. So'roq belgisi

1. So'roq belgisi so'roq gaplardan keyin qo'yiladi: *Ishga tayyormisiz?*

2. So'roq gaplar bittadan ortiq bo'lib kelishi mumkin. Bunday paytlarda so'roq belgisi quyidagicha qo'yiladi:

1) so'roq gaplarning har biriga ahamiyat berish lozim topilsa yoki har qaysi so'roq gap mazmuniga ko'ra mustaqil bo'lsa, har biridan so'ng so'roq belgisi qo'yiladi: *Qishloqlar qanday? Og'aynilar yaxshi yurishibdimi?*

2) agar so'roq gaplar mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa, so'roq belgisi eng so'nggi so'roq gapdan keyin qo'yiladi: - *Tag'in mehmon boshlab keldingmi? Kim kelyapti: Savrimi, Rahbami, yo akangning bolalarini etaklab kelyapsanmi? (G'G')*

3. So'z yoki ibora noaniq bo'lsa, unda gumon ifodalansa, so'roq belgisi qo'yiladi: *Bu ishlarning hammasini yarim soat (?) ichida bir o'zi bajardimikin?*

D i q q a t ! Ba'zan qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplardan biri so'roq gap shaklida, ikkinchisi esa uning izohi sifatida kelishi mumkin, bunday holatda ular orasiga vergul yoki tire qo'yilishi mumkin: *U ertaga keladimi, kelmaydimi, bu men uchun qorong'i.*

3-§. Undov belgisi

Undov belgisi quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Kuchli his-hayajonni ifodalagan gaplardan so'ng: *Yoshligimizda naqadar baxtiyor edik!*

2. Buyurish, tilak, orzu ma'nolarini ifodalagan gaplardan so'ng: *Hoziroq bularni ko'zimdan yo'qot! Qani endi qush kabi osmonda parvoz qilsa!*

3. Gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undalmalardan, undov hamda **ha** va **yo'q** so'zlaridan so'ng: *Yo'q! Rustam bunday qabihlikka bormaydi hech qachon! Azizlar! Sizni mustaqillik bayrami bilan tabriklayman!*

4-§. Ko'p nuqta

Ko'p nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Fikrning tugallanmaganligi, so'zlovchining hayajonlanib yana nimadir aytmoqchi ekanligini ko'rsatish uchun: *Agar hozir gapingizni to'xtatmasangiz...*

2. Ba'zan ko'p nuqta so'zlovchining o'ylashi, mulohaza qilishmi ko'rsatadi: *Bugun... bugun oldingizga o'tsam bo'ladimi?*

3. Ba'zan kimningdir savolga javob bermay indamay turganini ko'rsatish uchun ham ko'p nuqta qo'yiladi:

- *Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz...*

4. Biror so'z yoki gapning tushirilganini ko'rsatish uchun: *Bugun ettinchi bo'limga kelib, ... fig'oni oshdi.* (T.Malik)

5-§. Ko'p nuqta, undov va so'roq belgilarning birikkan holda kelishi

1. So'roq mazmuniga qaraganda his-hayajon kuchli bo'lgan so'roq gaplardan keyin undov va so'roq belgisi birikkan holda (!?) qo'yiladi: *Go'zallik olamni qutqarishiga kim ishonmaydi!?*

2. Kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan so'roq gaplardan so'ng so'roq va undov belgisi birikkan holda qo'yiladi: - *A?! -- Xonkeldieva turgan erida surat bo'lib qoldi.* - *Direktorimiz-a?! (H.G'.)*

3. Kuchli his-hayajon ifodalangan va mazmunan tugallanmagan gaplardan keyin undov belgisi va ko'p nuqta birikkan holda (!...) qo'llanadi: - *Nafisa!.. Nafisaoy!.. -- dedi Aziz o'pkasi yumshab, ko'zlariga qaynoq yosh keldi.* (H.G'.)

4. Mazmunan tugallanmagan so'roq gaplardan so'ng so'roq belgisi va ko'p nuqta birikkan holda (!...) ishlatiladi: - *Nima dedingiz? Bularning hammasi men uchun?...*

6-§. Vergul

Vergul quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Uyushiq bo'laklar orasida:

1) bog'lovchisiz birikkan uyushiq bo'laklar orasida *Andijon, Namangan, Qo'qon, Marg'ilon -- O'zbekning chamani, bog'u bo'stoni.* (G'.G'.) 2) takrorlanuvchi bog'lovchilar bilan birikkan uyushiq bo'laklar orasiga: *U goh kulimsiraydi, goh chuqur o'yga toladi.* 3) zidlovchi bog'lovchilar yordamida birikkan uyushiq bo'laklar orasiga: *Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi.* (P.Q.)

2. Undalmalarni ajratish uchun: *Ertaga, azizim, toqqa jo' naymiz.*

3. Kirish so'zlarni va tuzilishiga ko'ra murakkab bo'lmagan kirish gaplarni ajratish uchun: *Xullas, ertaga shu erda yig'iladigan bo'ldilar. Men sizga aytсам, odamning yomoni bo'lmaydi.*

4. *Ha* va *yo'q* so'zlarini gap bo'laklaridan ajratish uchun: *Ha, bu gapingiz to'g'ri. Yo'q, ertaga kela olmayman.*

5. Gapning ajratilgan bo'laklarini ayirib ko'rsatish uchun: *"Biz, yoshlar, ota-bobolarimiz qoldirgan bebaho merosni ko'z qorachig'iday asrashimiz kerak".*

6. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarda: *Eshik ochildi, ichkariga muzday havo yopirilib kirdi.*

7. *Va, ham, hamda, yoki* (yolg'iz kelgan) bog'lovchilaridan boshqa bog'lovchilar bilan bog'langan qo'shma gaplarda: *Hamma gapirdi, lekin u bir chekkada xomush o'tirar edi.*

8. Ergash gapni bosh gaplardan ajratish uchun: *Hamma yig'ilgach, majlis boshlandi.*

9. Muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish mumkin:

- Bugungi qilgan ezgu ishlarimiz, - dedi ota. - kelajak uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.

7-§. Nuqtali vergul

Nuqtali vergul quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. O'z ichida vergul bo'lgan yoyiq uyushiq bo'laklar orasida:

Mehnat ijod, odam sharafi;

Dil yorug'i, hayot quvonchi

Hammasining asli manbai

Sen, Vatanim - tinchlik tayanchi. (S.Nazar)

2. O'z ichida verguli bo'lgan, mazmunan ma'lum darajada mustaqillikka ega sodda gaplar orasida hamda har xil turdagi gaplarni o'z ichiga olgan qo'shma gaplarda: *Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga urildi.*

8-§. Ikki nuqta

1. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan so'ng: *Yig'ilishda tajribali ishchilar: Salim aka, Abdukarim aka va Sobirjonlar so'zga chiqishdi.*

Eslatma: Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, lekin ikki nuqta qo'yilaveradi: *Qilinishi kerak: traktorlar ta'mirdan chiqarilsin, ishchilarga etarli sharoit yaratilsin.*

2. Quyidagi ma'nolarni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda: 1) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: *U ikariga shoshib kirib ketdi: telefon anchadan beri jiringlayotgan ekan.*

- 2) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: *SHamol juda zo'raydi: daraxtlarning ancha-munchasi sinib tushdi.*

- 3) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki izohlasa: *Vazifangiz shu: bironta odam bu xonaga kirmasligi kerak.*

3. Ko'chirma gapdan oldin, muallif gapidan so'ng: *U baland ovozda so'radi: - Kim bor?*

9-§. Tire

Tire quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. Ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalalanib, kesim bilan bog'lamasiz birikkan ega va kesim orasiga: *O'zbekistonning poytaxti - Toshkent. Ikki o'n besh - bir o'ttiz. Bularni amalga oshiradigan - siz. O'qish - hayotni uqish.*

2. Uyushiq bo'laklardan so'ng kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: *Akam, opam va singlim - barchasi meni kutib o'tirishgan ekan.*

3. Ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish bo'lak orasiga: *Men - Valiev Mahmud, 1954 yilda Toshkentda tug'ilganman.*

4. Kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: *Tunov kungi ovchi - men uni o'rmonda uchratib qoldim - menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi.*

5. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: *- Bugun kelasizmi? - so'radi qizi.*

6. Dialog tipidagi ko'chirma gaplarda: *- Keldimi? - Keldi.*

7. Kutilmagan voqea-hodisalarni ifodalagan gaplardan oldin: *Kecha sizlarnikiga borgan edim - Asqarjon kelibdi!*

8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida: *Jismimiz yo'qolur - o'chmas nomimiz.*

10-§. Qavs

1. Ifodalalayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki iboralai qavsqa olinadi: *Karimjon (sinfimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi.*

Eslatma: Qavsdan oldingi tinish belgilari (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyinga ko'chiriladi: *Chavandoz bu gaplarni Ertoevga aytishni ham, aytmalikni ham bilmay (aytsa Ertoev xafa bo'ladi, aytmasa bar joydan chatog'i chiqishi mumkin), boshi qotib ... turganda... Gulchehra mojarosi chiqsa bo'ladimi? (O.YO.)*

2. Kirish gaplar yoki remarkalar qavs bilan beriladi: *Ukam (sen uni taniysan) bu yil maktabni bitirdi. A z i z K a m o l (xayol og'ushida). Vatanimizga qarshi ko'tarilgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda cho'qqisiga chiqdi. (S.Az.)*

3. Misol yoki ko'chirmaning manbai: *...Eshik qars etib yopildi. (O.YO.)*

4. Kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgilar qavsning ichiga olinadi: *To'satdan uning xayoliga akasining bundan besh-olti oy oldin... yozgan xati (o'shandan beri undan dom-darak yo'q!) ... tushdi. (O.YO.)*

11-§. Qo'shtirnoq

1. Ko'chirma gaplarni ajratib ko'rsatish uchun: *"Ertaga kelaman", - dedi.*

2. Ko'chma ma'nodagi, shartli nom yoki taxallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z birikmalari ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: *"Tog' asali" sotadigan yigit ... dovonning nariyog'iga o'tib ketgan. (S.Ahm.)*

E s l a t m a : Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zlarda turlovchi (kelishik) qo'shimchalar mavjud bo'lsa, bu qo'shimchalar qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi: *Bularni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ-69» yurishini tezlatib, yo'lga chiqdi-da, "Jiguli" tomonga burildi. (H.G.)*

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek tilida jami nechta tinish belgisi bor? 2. Nuqta qaysi o'rinlarda qo'yiladi?	12. Qo'shtirnoqning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.
3. So'roq belgisining qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	13. Qaysi tinish belgisi nisbatan ko'p qo'llanadi?
4. Undov belgisining qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	14. Qaysi o'rinlarda vergul doimo ikki marta qo'llanadi?
5. Ko'p nuqta qaysi o'rinlarda qo'yiladi?	15. Qaysi o'rinlarda tire doimo ikki marta qo'llanadi?
6. Tinish belgilarining birikkan holda ishlatilishi haqida gapiring.	16. Qaysi tinish belgilari juft(takroriy) ko'rinishga ega?
7. Vergulning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	17. Qaysi tinish belgilari qisqartirilgan so'zlar bilan qo'llanadi?
8. Nuqtali vergulning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	18. Inson ruhiyati bilan bo'liq o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.
9. Ikki nuqtaning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	19. Izoh ma'nosi ifodalangan o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.
10. Tirening qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	20. Raqamlar bilan birga ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.
11. Qavsning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	

GLOSSARIY

A

Abbreviatsiya usuli – *q.* Qisqartma usul.

“Abushqa” lugʻati –XVI asrda usmonli turk tilida yaratilgan lugʻat. Nomi lugʻatdagi birinchi soʻzdan yaʼni *abushqa* soʻzidan olingan.

Adabiy til –milliy tilning maʼlum qoidalarga boʻysundirilgan, muayyan qolipga solingan. olimlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqlashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli.

Agglutnativ tillar – har bir grammatik maʼno alohida qoʻshimcha bilan ifodalanigan tillardir: *maktabga* – joʻnalish maʼnosini ifodalaydi, *maktablar* – koʻplik maʼnosini ifodalaydi. Bunday tillarga turkiy tillar, moʻgʻul, yapon, ugor-fin tillari kiradi.

Affiks – q. Qoʻshimcha.

Affiksatsiya usuli – soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida soʻz yasash: *oqla, oʻtkir, zargar, eskiha*.

Ajratilgan boʻlak – gap tarkibida boshqa bolaklardan mazmun va ohang jihatidan pauza bilan (yozuvda tinish belgilari bilan) ajratilgan boʻlakdir. *Qarshidagi daraxtga tirmashib, telefon simini qiruvchi qora choponli bir yigitni – doʻsti Qʻrozni koʻrdi...*(O.)

Ajratilgan hol – oʻzidan oldin kelgan holni izohlaydigan yoki kengaytgan shaklda boshqa boʻlaklardan pauza bilan ajratilgan holdir: *Pastda, soy..koʻxida tegirmon novlardan quyilgan suvning bir maromda shovillashi eshitildi.*(O.Y.) *Yoʻlchi tushini..qayrab, boyvachchaning koʻkragga zarb bilan bir mushut tushirdi.*(O.)

Ajratilgan qaratqich aniqlovchi – oʻzidan oldingi aniqlovchini izohlab keladigan aniqlovchidir: *Ukasining, yaʼni Komiljonning ishlari yurishib ketdi.*

Alfavit (alifbo) - harflarning maʼlum tartibda joylashgan majmui.

Allofon – fonemaning real borliqda talaffuz qilinadigan va quloq yordamida eshitiladigan koʻrinishidir.

Alohida guruh soʻzlar – lugʻaviy maʼno bildirmaydigan (yaʼni, soʻroqqa javob boʻlmaydigan), morfologik jihatdan oʻzgarmaydigan (yaʼni, qoʻshimcha olmaydigan), lekin baʼzan gap boʻlagi vazifasini bajara oladigan soʻzlardir: *modal soʻzlar, undov soʻzlar, taqdid soʻzlar.*

Amorʻ tillar – tarkibidagi soʻzlar oʻzaro hech qanday qoʻshimchalarsiz, ohang yordamida yoki yordamchi soʻzlar orqali bogʻlanadigan tillardir: *qadimgi xitoy tili.*

Aniq olar - insonning 5 ta sezgi aʼzosi (koʻrish, eshitish, taʼm bilish, hid bilish va teri orqali sezish) yordamida sezish mumkin boʻlgan narsalarni bildiruvchi otlar: *qalam, tovush, hid, havo.*

Aniqlanish – aniqlovchi aniqlab kelgan boʻlakdir: *...Gulnorning nozik va nafis qomati dahlizda koʻrinib qoldi.*(O.)

Aniqlik nisbatidagi feʼllar - harakatning maʼlum shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishini bildiradigan feʼllardir. Bunday feʼllarda maxsus nisbat qoʻshimchalari boʻlmaydi: *oʻqidi, kelyapti, bormoqchi.*

Aniqlov bogʻlovchisi – gapning maʼlum bir boʻlagini yoki gapni toʻlaligicha izohlaydigan, aniqlashtiradigan quyidagi bogʻlovchilar: *yaʼni, -ki(-kim), toki: U koʻrdiki, kamchiliklar koʻp. Baʼzan -ki ot turkumidagi soʻzlar bilan birga kelib, taʼkidlash, uqitirish maʼnolarini anglatadi, bunda ubogʻlovchi emas, yuklama sanaladi: Har qovunlarki, quchoqʻingga sigʻmaydi.*

Aniqlov yuklamalari – *q.* Oʻxshatish-qiyoslash yuklamalari.

Aniqlovchi - gapdagi biror boʻlakning belgisini yoki bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan boʻlakdir. Aniqlovchi gap ichida har doim otga yoki otlashgan soʻzga bogʻlanadi: *Mayda qor yogʻyapti. Qovunning ogʻiri, tarvuzning yengili shirin boʻladi.* Aniqlovchi gap ichida egaga ham, kesimga ham, toʻldiruvchiga ham, holga ham tobe boʻla oladi (bunda mazkur boʻlaklar ot yoki otlashgan soʻzlar bilan ifodalanagan boʻladi): *Oppoq mashina keng koʻchada navbatdagi chorrahani kesib oʻtmoqda edi. Toshkent juda chiroyli shahar.*

Antoninlar – qarama-qarshu maʼnoli soʻzlar:

1) *toʻliq* antonimlar barcha maʼno xususiyatlari bilan oʻzaro zid boʻlgan soʻzlardir: *ost-ust, yaxshi-yomon, keldi-ketdi, oz-koʻp;* 2)

yarim antonimlar ayrim ma'no xususiyatlari bilan ma'no o'zaro zid bo'lgan so'zlardir: *aka-uka* (yoshi jihatidan zid), *ota-ona* (jinsi jihatidan zid), *opa-smgil* (yoshi jihatidan zid).

Arab yozuvi - O'zbekistonda taxminan 720-yildan to 1929-yilgacha amalda bo'lib kelgan yozuv.

Aralash son - butun son bilan kasr sonning birgalikda ishlatilishidan hosil bo'lgan son: *bir yarim*, *ikki butun o'ndan uch*.

Asliy sifatlar - narsalarning belgisini bevosita, to'g'ridan-to'g'ri ifodalay oladigan va belgini darajalab ko'rsata oladigan (ya'ni *-roq* qo'shimchasini qabul qila oladigan) sifatlar: *kichik*, *yomon*, *aqlli*, *qora*, *oriq* va b.

Asos - so'zning tub (atash) ma'nosini bildirib, mustaqil qo'llana oladigan qismidir: *paxtazor*, *darvozabon*, *aqli*, *o'yla*. Asos so'zdagi ma'noli qismlarning yetakechisi bo'lib, u boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydi. Asos so'z tarkibida doim qatnashadi. **Asosdosh so'zlar** - bir asosdan yasalgan so'zlar: *ishchi*, *ishla*, *ishchan*: *yo'lak*, *yo'ldosh*, *yo'liq*: *paxtakor*, *paxtazor*, *paxtali*.

Assimilyatsiya - qator kelgan nutq tovushlarining bir-biriga ta'siri natijasida o'zgarishga uchrashi: *ket+di* - *ketti*, *to'k+gan* - *to'kkan*, *chiq+gan* - *chiqqan*, *tuz+siz* - *tussiz*.

Atamalar - ilm-fan, texnika, san'atga yoki biron kasb-hunarga xos so'zlardir: *simonim*, *nota*, *kosinus* va h.

Atoqli otlar - bir xildagi tushunchalardan birini ajratib ko'rsatish uchun ishlatiladigan. atab qo'yilgan otlar: ism, familiya (*Akbar Yunusov*), taxallus (*Oybek Fitrat*), laqab (*Sakson ota*), hayvon va parranda nomlari (*Olapar*, *Targ'il*, *Kesha*), davlat, korxona va tashkilot nomlari (O'zbekiston Respublikasi), jug'rofiy nomlar (*Amudaryo*, *Ponir*, *Tinch okeani*), astronomik nomlar (*Mars*, *Mercuriy*), mashhur sanalar (*Mustaqillik kuni*, *Navro'z bayrami*).

Atov gap - bosh kelishik shaklidagi ot yoki otl so'z birikmasi bilan ifodalanib, narsa hamda voqea-hodisalarning mavjudligini bildiruvchi gaplardir: *Qahraton qish*. *Nima ko'p* - *ishsiz ko'p*. (O)

Ayiruv bog'lovchilari - so'z va gaplar ifodalagan tushuncha yoki hodisalardan birini ajratib ko'rsatish yoki ketma-ketlikni ifodalash uchun qo'llanadigan bog'lovchilardir: *yo*, *yoki*, *yoxud*, *goh*, *ba'zan*, *yoinki*, *yo...yo*, *yoki...yoki*, *goh...goh*, *ba'zan...ba'zan*, *bir...bir*, *xoh...xoh*, *dam...dam*: *Akam yo ukam keladi*. *Alijon goh menga*, *goh yerga qarab jim turaverdi*.

Ayiruv yuklamalari - *faqat*, *ham*, *-gina* (-kina, -qina), *xolos* so'zlaridir. *Ham* yuklamasi ba'zan bog'lovchi o'rinda ham qo'llanadi: *Uni o'qishga qabul qilishdi ham stipendiya tayinlashdi*. Bu so'z takrorlanib kelganda, fonetik o'zgarishga uchrashi mumkin: *Meniyam*, *seniyam* mukofotlashlari mumkin. *Faqat*, *-gina* yuklamalari o'rinda *yolg'iz* so'zi qo'llana oladi: *Bu yolg'iz nomgina*, *xolos*.

B

Belgilash olmoshlari - predmet va shaxslarning yigindisini bildiradigan yoki ularni ayirib ko'rsatadigan olmoshlardir. Ularni ikkiga bo'lish mumkin: 1) *jamlash* olmoshlariga *hamma*, *barcha*, *bari*, *jami*, *butun*, *yalpi* so'zlari kiradi. 2) *belgilash* olmoshlariga *har* so'zining o'zi va *har kim*, *har nima*, *har bir*, *har qaysi* kabi so'zlar kiradi. *Har* so'zi ayrim yoziladi. *Hamma*, *barcha*, *bari* olmoshlari ko'plikni anglatadi. Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *Hammalari jim*. *Har kimga aytaverma*.

Belgili kelishik - qo'shimchasi tushirilmagan kelishik: belgili qaratqich kelishigi - *kitobning varag'i*; belgili tushum kelishigi - *kitobni o'qimoq*; belgili jo'nalish kelishigi - *Dadam Toshkentga ketdi*; belgili o'rin-payt kelishigi - *Tongda esgan shabada*.

Belgisiz kelishik - qo'shimchasi tushirilgan kelishik: belgisiz qaratqich kelishigi - *kitob varag'i*; belgisiz tushum kelishigi - *kitob o'qimoq*; belgisiz jo'nalish kelishigi - *Dadam Toshkent ketdi*; belgisiz o'rin-payt kelishigi - *Tong esgan shabada*.

Berber guruhi - kobil. shux. rif, tamazist tillarini o'z ichiga olgan til guruhi.

Bir ma'noli so'zlar - gapdan tashqarida ham, gap ichida ham bir ma'noni ifodalaydigan, ya'ni gap ichidagi ma'nosi bilan gapdan tashqarida, alohida olinganda ifodalaydigan ma'nolari mos keladigan so'zlardir: *qush*, *chumchuq*, *men*, *omonim*, *sinonim* va b.

Birgalik nisbatidagi fe'llar - ish-harakatning bir necha shaxs yoki narsa-buyum tomonidan birgalikda bajarilganligini bildiradigan fe'llardir. Ular unli bilan tugagan negizga **-sh**, undosh bilan tugagan negizga **-ish** qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi: *Karim va Ahmad insho yozishdi. Bolalar paxta terishdi. To'qnashdi, boqishdi, qarashdi* (yordamlashdi). *aytishdi* (janjallashdi). *tortishdi* (bahslashdi) fe'llari aniqlik nisbatidadir, chunki bu fe'llar ish-harakatning bir shaxs tomonidan bajarilganini ifodalaydi. Agar bu fe'llardan birgalik nisbatini yasamoqchi bo'lsak, ularga yana bir marta nisbat qo'shimchasini qo'shish kerak bo'ladi: *to'qnashishdi, boqishishdi, qarashishdi, aytishishdi, tortishishdi*.

Birikmali sifatlar - tarkibi ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'lgan va bu so'zlar orasidagi munosabatlar aniq sezilib turgan sifatlardir. Bunday sifatlar *aralash*, *yo'q*, *ko'p*, *oliy*, *och*, *to'q*, *to'la*, *chala*, *yarim*, *bir*, *ikki* kabi so'zlar ishtirokida hosil qilinadi: *qum aralash* (loy), *tengi yo'q* (inson), *ko'p tarmoqli* (soha), *oliy ma'lumotli* (yigit), *och qizil* (rang), *qorni to'q* (odam), *to'q qizil*, *to'la huquqli*, *chala mulla*, *yarim avtomat*, *bir tomonlama*, *ikki qavatli*, *yuqori qosilli* (dala), *uzun tolali* (paxta), *yoshi ulug'* (inson), *gapga usta* (odam), *oqishdan kelgan* (yigit).

Biriktiruv bog'lovchilari - so'z va gaplarni biriktirib bog'laydigan bog'lovchilar. Bular *va*, *ham*, *hamda* bog'lovchilardir: *Un va yog' olindi hamda uyga olib kelindi*.

Birlikdagi otlar - yakka predmet va tushunchalarni ifodalaydigan otlar: *bola*, *uy*, *tovush*.

Bitishuv - ergash so'zning bosh so'z bilan grammatik vositasiz (ya'ni kelishik qo'shimchalarisiz va ko'makchilarisiz), faqat ma'no jihatdan yoki so'z tartibi yordamida birikishidir. Bitishuvda doimo ergash so'z avval, bosh so'z keyin keladi: *tiniiq suv*, *katta ko'cha*. Ularning o'rnini o'zgartirilsa, gap hosil bo'ladi: *Suv tiniiq*, *Ko'cha katta*. Bitishuvda ergash so'z vazifasida sifat, ravish hamda ular vazifasidagi boshqa so'zlar keladi: *qizil gul*, *tez yurmoq*, *tilla biloguzuk*, *bunday odam*, *o'qigan odam*, *jo'shib kuyilmoq*. Bosh so'z ot va fe'l so'z turkumidan iborat bo'ladi. *Birga o'qish*, *biridan gapirish*, *qunt bilan tinglash*, *zavq bilan kuyilash*, *yo'lg'ondan gapirmoq* kabi birikmalar o'rin-payt, jo'nalish, chiqish kelishigi qo'shimchalari, ko'makchilar bilan bog'langan bo'lishiga qaramay, boshqaruv emas, balki bitishuv sanaladi. *Devor soat*, *uy vazifa*, *ot to'ruva*, *non zavod* kabi xoslik, mansublik munosabatini bildiradigan birikmalar ham bitishuv munosabatiga misol bo'ladi.

Bosh ma'no - so'zning gapdan tashqarida, alohida olinganda ifodalaydigan ma'nosi: *oyoq* - a'zo; (*tohting oyoq'i* - bu ko'chma ma'no), *quloq* - eshitish a'zosi; (*qozomning qulog'i* - bu ko'chma ma'no).

Bosh kelishidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar - *bilan* ko'makchisi birgalik, vosita, kez boshlanish, payt, ish-harakat obyekti, holat, maqsad ma'nolarini bildiradi: *Ukasi bilan keldi*. *Qalam bilan yozdi*. *Eshik ochilishi bilan kirishdi*. *Tuni bilan uxlamadi*. *Baxtiyorlik bilan jilmaydi*. *Uchun* ko'makchisi maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarini ifodalaydi: *Bolalar uchun qurildi*. *O'qimagani uchun bilmadi*. *Sen uchun oldim*. *Yordamingiz uchun rahmat*. *Kabi*, *singari*, *yanglig'* (ba'zan *misoli* so'zi) ko'makchilari o'xshatish, qiyoslash ma'nolarini ifodalaydi: *Shamol kabi yeldi*. *Cho'l singari bepoyon*. *O'yanglig' chirovli*. *Sayin* ko'makchisi payt, ichillik ma'nolarini ifodalaydi: *Sovuq kun sayin kuchaydi*.

Sari ko'makchisi yo'nalish ma'nosini ifodalaydi: *Dala sari ketdi*. *Sababli*, *ufayli* ko'makchilari aloqadorlik, sabab ma'nosini ifodalaydi: *Chaqirilmaganligi sababli kelmadi*. *Orqali* ko'makchisi vosita ma'nosini, *chog'li*, *chamasi* ko'makchilari chama, taxmin, ma'nolarini, *osha*, *bo'ylab* ko'makchisi makon bo'ylab sodir bo'lish ma'nosini, *bo'yicha* ko'makchisi moslik ma'nosini, *uzra* ko'makchisi biror sath bo'ylab yo'nalish ma'nosini, *ichra* ko'makchisi biror predmetning ichida sodir bo'lish ma'nosini, *degan* ko'makchisi atash ma'nosini, *bo'yi* ko'makchisi davomlilik ma'nosini, *haqida* (*to'g'risida*) ko'makchilari fikr qaratilgan predmet ma'nosini, *holda* (*yo'sinda*) ko'makchilari holat ma'nosini ifodalaydi: *Pochta orqali jo'natdi*. *O'n chog'li odam to'plandi*. *Asrlar osha yetib keldi*. *Ariq bo'ylab yurishdi*. *Urush haqida so'zlandi*.

Bosh (hokim) so'z - so'z birikmasi tarkibidagi ma'nosi izohlanayotgan so'z: *qizil gul*, *hammadan chirovli*, *ulardan biri*, *bularning hammasi*. o'qishga *kirmoq*, *shamoldan tez*.

Bosh (oddiy) darajadagi ravishlar - belgini qiyoslamadan ifodalaydigan, me'yordagi belgini ifodalaydigan ravishlar: *asta*, *tez*, *kech*, *oldin*.

Boshqaruv - ergash soʻzning bosh soʻz bilan kelishik qoʻshimchalari yoki koʻmakchilar yordamida birkishidir. 1) tushum, joʻnalish, oʻrin-payt yoki chiqish kelishugi qoʻshimchasi yordamida birkish (kelishikli boshqaruv): *ilgʻorlarni tabriklash, uyga ketish, shaharda yashash, qishloqdan kelish*. 2) koʻmakchilar yordamida birkish (koʻmakchili boshqaruv): *Soyr haqida suhbat, paxta uchun kurash, sayohat toʻgʻrisida gapirish*. Ayrim hollarda grammatik vosita boʻlmashligi ham mumkin: *olma terish, shahar borish*. Boshqaruvda tobe soʻz ot yoki ot oʻrnida qoʻllanadigan soʻzlardan. shuningdek, harakat nomi va sifatodoshdan iborat boʻladi. Bosh soʻz vazifasida esa koʻpincha feʼl qoʻllanadi. Baʼzan bu vazifada ot, sifat, ravish va boshqa soʻzlar ham qoʻllanishi mumkin. Boshqaruvda koʻpincha ergash soʻz avval, bosh soʻz keyin keladi, sheʼriy asarlarda qoʻfiya talabi bilan bosh soʻz oldin, ergash soʻz keyin kelishi mumkin.

Bogʻlama – ot kesimini ega bilan bogʻlovchi vositalarning umumiy nomi. Bogʻlama *-dir* kesimlik qoʻshimchasi (*Mehnatning noni shirindir*), shu qoʻshimchaga sinonim boʻlgan *boʻlmoq, hisoblamoq, sanabmoq* feʼllari (*U kishi mening ustozim hisoblanadi*), toʻliqsiz feʼllar (*U mening doʻstun edi*), shuningdek, ot kesimlarga qoʻshilgan shaxs-son qoʻshimchalari (*Men oʻquvchiman*) bilan ifodalanaadi.

Bogʻlovchilar – soʻzlarni va qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bogʻlash uchun xizmat qiladigan yordamchi soʻzlardir. *Obid va Alisher oʻz vaqtida kelishdi, lekin ish bitmadi, chunki toʻgarak rahbari kechikayotgan edi*.

Buyruq-istak maylidagi feʼllar - ish-harakat haqida buyruq, istak, maslahat, iltimos kabi maʼnolarni bildiradigan feʼllar. Bunday feʼllar *-(ay), -gin, -sin, -aylik, -ing(iz), -sinar* qoʻshimchalari yordamida yasaladi: *yozay, oʻqiy, yozgin, yozsin, oʻqiylik, boring(iz)*.

Buyruq gap - suhbatdoshni nimadir qilishga undash, daʼvat qilish maqsad qilib qoʻyiladigan gap. Bunday gaplar quyidagi mazmunga ega boʻlishi mumkin: *Avval oʻyla, keyin soʻyla* (maslahat). *Dadil harakat qil!* (buyruq). *Ashuladan yana boʻlsin* (iltimos). *Qani hamma odamlar sizday boʻlsa!* (orzu). *Nahotki, bu siz boʻlsangiz!* (hayratlanish). *Sovqotib qolma, issiqroq yot* (gʻamxoʻrlik). *Kunning tigʻida nima qilasan, bu yerga kelib, salqinda oʻtirsang-chi!* (tashviq). *Qoʻrqqan boʻlsa kerak!* (gumon). *Xatdan oʻchir oʻgʻlimni hozir!* (gʻazab, doʻq). Yozuvda buyruq gaplarning oxiriga koʻpincha undov belgisi, ohangiga qarab esa nuqta ham qoʻyilishi mumkin.

Burun tovushlari – talaffuzida oʻpkadan keladigan havo toʻlqinining bir qismi burun boʻshligʻi orqali chiqib ketadigan undosh tovushlardir: **m, n, ng**.

Butun son - narsa-buyumning sanogʻini, miqdorini uning butunligini saqlagan holda ifodalaydigan son: *bir, uch, oʻn, yuz, ming* kabi.

Boʻlishli feʼllar - bajarilgan, bajarilayotgan va bajariladigan harakatni ifodalaydi: *yozdi, yozyapti, yozmoqchi*. Boʻlishlilikni hosil qiluvchi maxsus qoʻshimcha yoʻq.

Boʻlishsiz feʼllar - bajarilmagan, bajarilmayotgan, bajarilmaydigan harakatni bildiradi: *yozmadi, yozmayapti, yozmoqchi* emas. Boʻlishsiz feʼllar feʼl negiziga *-ma* qoʻshimchasini hoʻshish, feʼllardan keyin *emas, yoʻq* soʻzlarini keltirish, feʼllardan oldin *na* soʻzini keltirish yoki ohang yordamida hosil qilinadi: *Kelmadi. Yozgani yoʻq. Na yozdi, na oʻqidi. Boradi, boradi-ya!* (bormaydi).

Boʻlishsizlik olmoshlari - inkor maʼnosini bildiradigan olmoshlardir. Bu olmoshlar *hech* soʻzining oʻzi va shu soʻzning baʼzi soʻroq olmoshlari bilan birkishidan hosil qilinadi; *hech* soʻzi ayrim yoziladi. Bu olmoshlar egalik va kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi: *Hech kimni koʻrmadim. Hech nimam yoʻq. Hech* soʻzi yakka holda qoʻllanganda, koʻpincha feʼllar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi: *U hech qiyalmadi. Kimsa* soʻzi ham boʻlishsizlik olmoshlari oʻrnida qoʻllanishi mumkin: *Buni kimsa (hech kim) bitmasligi kerak*.

Boʻgʻin - oʻpkadan chiqadigan havo toʻlqiniga bir zarb berish bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar yigʻindisi: *o-na, u-ka, bo-la, ki-tob, daf-tar, mu-o-ma-la, maʼ-no, pal-to*.

D

Daraja-miqdor ravishlari - ish-harakatning darajasini, miqdorini, belgining darajasini, narsa-buyumning noaniq miqdorini bildirib, *qancha?, qay darajada?* soʻroqlariga javob boʻladigan

ravishlardir: juda. eng. g'oyat(da). nihoyatda: ko'p. mo'l. biyiyor. oz. kam. picha, ancha. bir talay, biroz. ko'plab. Bular o'z ichida quyidagi guruhlariga bo'linadi: 1) kuchaytiruv

ravishlari: a) tasdiq - eng. juda, nihoyat(da), g'oyat(da), yanada) tag'm. tanomila, uncha, ozmuncha. o'bdan, naq. o'ta, qoq. zir; b) inkor - sira, asti, aslo, zinhor, hargiz, haqdegunda; 2) kuchsizlantiruv ravishlari: arang, zo'rg'a. zo'r-bazo'r, xiyol, sal.

Darak gaplar - biror narsa haqida xabar beradigan gaplardir; ularning oxiriga nuqta qo'yiladi: *Men imtihonlarga tayyorlanayapman.* Darak gaplar quyidagi mazmun turlariga ega: darak-xabar (*Bugun imtihon bo'ladi.*), orzu-umid (*Sizlarga imtihonlarda omad tilayman.*), ishonch, ta'kid va g'urur (*Sinovlardani muvaffaqiyatli o'tasan, albatta.*), maslahat va tashviq (*Bugun dars tayyorlaganimiz ma'qul.*), sevinch (*Bugun omadim keldi, shu desangiz.*), taajjub (*Tavba, shunday qoyibinsonni birinchi ko'rishim.*), gumon (*U ertaga kelib qolsa kerak.*), achinish (*Boshingizga ko'p tashvishlar tushibdi, aka.*) tashvish (*Agar shunday yuraversam, ishim yurishmasa kerak.*), g'azab, norozilik (*Bunday qiliqlar biz uchun begonadir.*), kinoya (*Imtihonlardan qing'ir yo'llar bilan o'tgan ekansiz-da, ukam.*) kabi mazmun turlarini ifodalaydi.

Dialog - ikki kishining nutqi.

"Devona lug'otit-turk" - XI asrda yashab o'tgan mashhur tilshunos, lug'atshunos, adabiyotshunos, elshunos olim Mahmud Koshg'ariyning asari bo'lib, unda turkiycha so'zlarning arabcha tarjimalari berilgan. Turkiycha so'zlarning ma'nolarini izohlash uchun maqol, matal, qo'shiq, marsiyalardan misollar keltirilgan.

Differentsiatsiyalash (farqlash) tamoyili - so'zlarni tutuq belgisi(‘) yoki urg'u(‘) yordamida farqlab yozishni talab qiladigan yozuv: *sher* (hayvon) - *she'r* (adabiy janr); *hozir* (payt ma'nosida) - *hozir* (tayyor).

Dissimilyatsiya - so'z tarkibidagi ikkita bir xil tovushning noo'xshash bo'lib qolishi: *zarur* - *zaril*, *biorta* - *bironta*, *kabob* - *kavob*, *bebosh* - *bevosh*, *koridor* - *kolidor*.

Dona son - narsa-buyumning donalab sanaladigan miqdorini bildiradigan son. Dona son miqdor songa *to* qo'shimchasini qo'shish yoki miqdor sondan keyin *dona*, *nafar* so'zlarini keltirish yordamida hosil qilinadi: *beshita qush, uch dona non, o'n nafar odam*.

E

Ega - gapning kim yoki nima haqida ekanligini bildirib, boshqa bo'laklarga grammatik tobe bo'lmagan bo'lak. *Ega kim?, nima?, qayer?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi: **Ali Oushchi** qizarinirab yerga qaradi.(O.Y.) O'tloqda **bedana** (nima?) ko'p. **Atrof** (qayer?) jinjit. *Ega* bosh kelishikda bo'lib, odatda, quyidagicha ifodalanadi: 1. Ot bilan: **Hakimboyvachcha**

Yo'lchiga jazo berishga qaror qildi.(O.) 2. Olmosh bilan: **U qimir emadi.**(O.) 3. Harakat nomi bilan: **Ko'za tutish** musulmonchilik shartlaridan biri hisoblanadi. 4. Otlashgan (sifat, son, sifat-dosh, ravish, taqld so'z) so'zlar bilan: **Yaxshilar** ko'paysin, **vomon** qolmasin. **Ikkovimiz** dala o'ylandi. **Bilgan** bilganin ishlar, **bilmagan** barmog'in tishlar. **Ko'plar** qatnashdi. Uzoqdan to'plarimg **gumbur-gumburi** eshitilardi.

5. Iborat bilan: **Kamchiliklarga panja orasidam qarash** yaxshilikka olib kelmaydi. 6. Sintaktik birliklar bilan: **Aniunda qatnashish uchun kelganlar** mehmonxonalarga joylashtirildi.

Egalik qo'shimchalari - predmetning (keng ma'noda) uch shaxsdan (so'zlovchi, tinglovchi, o'zga) biriga tegishli ekanligini bildiradigan va ot yoki otlashgan so'zlarga qo'shilib keladigan quyidagi qo'shimchalar: *uyim, uying, uyi; ukam, ukang, ukasi; uyimiz, uyingiz, uylari; ukamiz, ukangiz ukalari*.

Egasiz gaplar - tarkibida ega ishtirok etmaydigan, faqat kesim tarkibidan iborat bo'lgan gaplardir: *Anchagacha jim o'tirdik*.

Eron turkumi - fors, afg'on, osetin, kurd, tojik va h. tillarni o'z ichiga oladigan til turkumi.

Esaki o'zbek adabiy tili - o'zbek adabiy tili rivojining ikkinchi bosqichidagi (XIII asrdan -XIX asrning ikkinchi yarmigacha) nomlanishi. Namunalari: Xorazmiyning "Muhabbatnoma", Rabg'ziyning "Qissai Rabg'ziy", Atoyi, Sakko'iy, Sayfi Saroyi, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrafi, Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy asarlari shu tilda yozilgan.

Ergash (tobe) soʻz – soʻz bitikmasida bosh soʻzning maʼnosini izohlab keladigan soʻz: *keg koʻcha, beshita bola, tez yurmoq, oʻqigan bola, joʻshib kuyilmoq, bu kitob, koʻp odam*.

Ergashtiruvchi bogʻlovchilar – ergash gapli qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga ergashtirish yoʻli bilan bogʻlaydigan bogʻlovchilar: *Gap shundaki, u bugun kela olmaydi. chunki ishi koʻpayib ketdi. shuning uchun men keldim*.

Etimologiya – soʻzlarning kelib chiqishini oʻrganadigan boʻlim: *yurak = yur (yurmoq maʼnosida) + ak, tegirmon = tegir (aylan maʼnosida) + mon*.

Evfemizm(yun. *eu* – yaxshi, *phemi* – gapiraman, yaʼni *yaxshi soʻz/aytmani*) – dagʻal, qoʻpol soʻzlar oʻmiga yoqimlirtoq, silliqroq soʻzlarni qoʻllash hodisasidir: *oʻldi* demasdan, *vafot etdi, dunyodan oʻtdi, qazo qildi* deyiladi.

F

Faol nutq aʼzolari – bir qancha nutq tovushlarini hosil qilishda qatnashadigan nutq aʼzolari: *tovush paychalari, lablar va til*.

Faqat birlikda qoʻllanadigan otlar – mavhum (harakat-holat) otlari (*gʻazab, tuygʻu*), atoqli otlar (*Alisher, Farhod*), donalab sanalmaydigan narsa otlari (*yogʻ, guruch, qum, suv, shakar*), juft aʼzolar otlari (*koʻz, quloq* va h.).

Feʼl – predmetning, shaxsning ish-harakatini bildirib, *nima qildi?, nima qilyapti?, nima qilmogʻchi?* soʻroqlaridan biriga javob boʻladigan soʻzlar. Feʼllar gapda koʻpincha kesim vazifasini bajaradi: *Dars boshlandi*.

Feʼl kesim – feʼl yoki uning sifatdosh, ravishdosh shakllari bilan ifodalanadigan kesimdir. *Men keldim. Odamlar turgʻala boshladi. U ketgan edi*.

Feʼl mayli – soʻzlovchining ish-harakatga moyilligini bildiruvchi shakllar: *ijro (xabar, aniqlik) mayli, ...*

Feʼl nisbati (darajasi) – feʼlda ish-harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabatning ifodalanishi: *Kitobni oʻqidi. Ukasi kiyindi. Kitob oʻqildi. Kitobni oʻqitdi. Kinoni koʻrishdi*.

Feʼl zamonlari – feʼl ifodalagan ish-harakatning paytga munosabati: *oʻtgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon*.

Feʼlli soʻz birikmasi – bosh soʻzi feʼl va uning ravishdosh, sifatdosh shakllari bilan ifodalangan soʻz birikmasi: *kitobni oʻqish, ishini bajarib, tez kelgan*.

Feʼlning munosabat shakllari – feʼllarni gap tarkibida kesim vazifasiga moslashtiradigan shakllardir. Munosabat shakllariga fellarning *shaxs-son, zamon, mayl* shakllari kiradi.

Feʼlning vazifa shakllari – feʼlning gap ichida maʼlum sintaktik vazifani bajarishga xoslangan shakllaridir. Bularga *sof feʼl, ravishdosh, sifatdosh, hurukat nomi* kiradi.

Fin guruhi – fin, eston, karel, komi-ziryan, komi-permyak, udmurt, mariy, mordva tillarini oʻz ichiga oladigan guruh.

Fin-ugor tillar oilasi – fin, ugor guruhlarini oʻz ichiga oladigan til oilasi.

Flektiv (flexio lot. – egilmoq, buktilmoq degani) tillar – soʻzlardagi qoʻshimchalar oʻzaklar bilan zich bogʻlanadigan, bir qoʻshimcha bir qancha grammatik maʼnolarni ifodalaydigan tillardir: *knigi – i* qoʻshimchasi ham koʻplik, ham kelishlik maʼnolarini ifodalaydi. Bularga hind-yevropa tillari va som tillari kiradi.

Fonema – muayyan soʻz va qoʻshimchalarni shakllantiradigan va ularni boshqa soʻz va qoʻshimchalardan farqlash uchun xizmat qiladigan til birligidir: *bor – bosh, bir – ber, gor – tor*.

Fonetik yozuv (tamoyil) – soʻz va qoʻshimchalarni eshtilgani boʻyicha yozishni talab qiladigan qoida: *ek + gan = ekkani, ogʻiz + i = ogʻzi, orzu + im = orzuyini, top + dir = toptir*.

Fonetika – *fone* – “tovush” degan maʼnoni bildirib, nutq tovushlarini, ularning akustik xususiyatlarini, boʻgʻin, urgʻu va ohangini oʻrganadigan boʻlim.

Fonologiya – nutq tovushlarining amaliy tonxonini, yaʼni soʻz maʼnolarini farqlash xususiyatlarini oʻrganadigan boʻlim.

Frazeologiya – *fraza* – jumla, *logos* – taʼlimot degan maʼnolarni bildirib, tilshunoslikning turgʻun birikma(ibora)larni oʻrganadigan boʻlimi.

Frazeologik birikma – q. ibora.

Frazeologik omonimlar – iboralar o'rtasidagi omonimlik: 1. *Boshga ko'tarmoq* – e'zozlamoq. 2. *Boshga ko'tarmoq to'polon qilmoq*. 1. *Dong qotmoq* – hayratlannoq. 2. *Dong qotmoq – qattiq ishlamoq*. 1. *Ko'z yummoq* – vafot etmoq. 2. *Ko'z yummoq* – e'tibor bermaslik.

Frazeologik paronimlar – talaffuzi bir-biriga yaqin bo'lib, ma'nolari har xil bo'lgan iboralar: *joni kirdi* (rohatlandi) – *jon kirdi* (tetiklashdi).

Frazeologik sinonimlar – iboralar o'rtasidagi sinonimlik: *og'zi qulog'ida* – *og'zining tamohi qoqchga* – *do'ppisini osmonga otmok* (barchasi "o'ta xursand" degan ma'noni bildiradi).

G

Gap – kesimlik shakllari orqali ifodalanuvchi. ohang va fikriv jihatdan tugallikka ega bo'lgan yakka so'z yoki so'zlar qo'shilmasi: *Biz yo'lga tushdik. Tun. Ikki qadam narini ko'rib bo'lmaydi. Tayyoruisan? Ha. Ketdik.*

Gap bo'lagi – gapda biror so'roqqa javob bo'lgan va o'zaro tobe bog'langan so'z yoki so'z birikmasidir. Gap bo'laklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. So'zlarga so'roq berish, ularning qavsi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimchalar olishi tom ma'noda gap bo'lagi turlarini belgilashda asos bo'la olmaydi. Gap bo'laklarining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanishga nisbatan, hol hollanmishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan aniqlanadi. Nisbat beriluvchi bo'lak bo'lmas ekan, u yoki bu gap bo'lagi haqida gapirish mumkin emas: *Bugun biz ajoyib voqeani tomosha qildik.*

Gap urg'usi – gap tarkibidagi ayrim so'zning boshqalariga qaraganda kuchliroq, balandroq ohangda aytilishi (bu so'z gapdagi kesimning yonida joylashadi): *Bugun maktabga men bordim. Men bugun maktabga bordim. Men maktabga bugun bordim.*

Grafika – har bir tilning harflar tizimi o'rganiladigan bo'limi.

Grammatika – *grammatike* – "o'qish va yozish haqidagi bilim" degan ma'noni bildirib, tilning grammatik qurilishini o'rganadigan bo'lim.

Grammatik ma'no – lug'aviy ma'no ustiga qo'shilib, so'zning shakliy qismi orqali ifodalangan va uning ma'lum turkumga mansubligini, gapda qanday vazifa bajarishini ko'rsatuvchi ma'no. *Kitob o'qildi* gapidagi *kitob* so'zining grammatik ma'nolari quyidagicha: ot, turdosh ot, bosh kelishikda, birlikda, tub(yasalnagan), gapda ega vazifasini bajargan. Grammatik ma'no qo'shimchalar (*uyga, bolalar*). yordamchi so'zlar (*qalam bilan yozmoq*), so'z tartibi (*baland bino* – *Bino baland*), ohang (*ish tugadi. Ish tugadi? Ish tugadi!*), so'zlarni juftlash yoki takrorlash orqali (*tilish-ovoq, tez-tez yurmoq*), urg'u (*olma* – meva, *olma* – harakat) yordamida ifodalanadi.

Gumon olmoshlari – narsa, belgi yoki voqea haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmosh turidir. Ular *alla-* yordamida yoki *-dir* qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: *allakim, allanima, allaqaysi, allaqayer, allaqayoq, allanechuk, allaqancha, allanechanchi, kimdir, nimadir, qachondir, qandaydir, qayerdadir, qayergadir, negadir*. Gumon olmoshlari so'roq olmoshlariga *bir, ham* so'zlarini qo'shish orqali yasalishi ham mumkin: *Uni kim ham chaqirayotgan edi-ya. Akasi unga bir nima deganday bo'ldi.* (Ba'zan bir nima birikmasi bo'lishsiz olmosh o'rniida kelishi mumkin: *Buni ko'rib bir nima demadi.*) Bu olmoshlar birlik va ko'plikda keladi, turlanadi: *allakimlar, kimnidir, nimasidir*.

Gumon yuklamasi – so'z va gaplarga gumon, noaniqlik ma'nolarini kintadigan yuklama: *-dir: Uyiga yetib borganidir.*

H

Harakat nomi – ish-harakatning nomini bildirib, zamon va shaxs-sonni ko'rsatmaydigan fe'l shaklidir. U fe'l o'zak-negiziga *-sh, -ish, -v, -uv* *-moq (-mak)* qo'shimchalarini qo'shib yasaladi yozmoq, demak. *o'qish, yozish, o'quv, yozuv*. Harakat nomlarining bo'lishsiz shakli quyidagicha yasaladi: *o'qish – o'qimaslik*. Harakat nomlari tuslanmaydi, otlar kabi turlanadi, egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini oladi. Gapda ega, ot kesim, to'ldiruvchi, qaratqich

aniqllovchi bo'lib keladi: *O'qimoq* – *yuksalmoq*. Botirlar *qo'rquvini* bilmaydi. *O'qishning* foydasi katta.

Harakat fe'llari – shaxs va narsaning jismoniy faoliyati natijasida yuz bergan harakatni bildiradigan fe'llardir: *yurmoq*, *yugurmoq*, *chiqmoq*, *bormoq*, *qimirlamoq*, *yelmoq*, *sudralmoq*, *sakramoq*, *uchmoq*, *o'tmoq* va h.

Harf – nutq tovushlarini yozuvda aks ettiruvchi grafik belgidir: *a, b, d, e, f...*

Haydash-chaqirish undovlari – 1) odamlarga qaratilgan undovlar: a) kishilarning diqqatini tortish uchun qo'llanadigan: *hey, allo, ey*; b) tak'lid, buyirish uchun qo'llanadigan: *ma, tess, jim, marsh*; 2) hayvonlarga yoki boshqa jonivorlarga qaratilgan undovlar: a) hayvon va jonivorlarni chaqirish uchun qo'llanadigan: *kisht, beh-beh, mosh-mosh, tu-tu-tu, kuch-kuch, gah, chuh, qurey-qurey*; b) hayvon va parrandalarni biror harakatdan to'xtatish uchun qo'llanadigan: *ishsh, ho'k, tak d* hayvon va parrandalarni biror ishni bajarishga undash uchun ishlatiladi: *pisht, drr, xix, hov-hov, cho'k, tek, hayt, chu*.

Harf – nutq tovushlarining yozuvdagi shakli: *a, o, i, s, sh...*

Hind turkumi – hind, urdu, bengal, panjob, gujarat va boshqa tillarni o'z ichiga olgan turkum.

Hind-yevropa oilasi – hind turkumi, eron turkumi, slavyan turkumi, boltiq turkumi, german turkumi, roman turkumi, kelt turkumi, anatoliy turkumi (o'lik), tohar turkumi (o'lik) kabi til turkumlarini o'z ichiga oladigan til oilasidir. Grek, alban, arman tillari birorta turkumga mansub bo'lmagan, shu til oilasiga kiradi.

His-hayajon undovlari – so'zlovchining his-tuyg'usini, ruhiyatini ifodalaydigan so'zlardir. Ular quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) shafqat, mehribonlik: *iyе, o, voy, voy-ey, eh*; 2) sevinch, xursandchilik, zavqlanish: *ho, o'h-ho', ehe*; 3) qoyil qolish, rohatlanish: *hay-hay, oh-oh*; 4) mamnuniyat, faxrlanish, mag'rurlanish. xayrirohlik: *e-ha, eh, ha-ya, o'*; 5) undash, ogohlantirish, tasdiq: *ha*. His-hayajon undovlari odatda gap bo'lagi vazifasida qo'llanmaydi, ular kirish so'z vazifasini bajaradi. Undovlar yozuvda gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi. Agar undash kuchli bo'lsa, his-hayajon bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: *Eh! Havo naqadlar sof va musaffo!* His-hayajon undovlari, odatda, gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi. Ular kirish so'z yoki so'z-gap bo'lib kelishi mumkin. *Ie, men kinni ko'ryapman?* – *Dod!* – *ichkaridan dodlagan ovoz eshitildi*.

Hisob so'zlari (numerativlar) – miqdor sonlar bilan qo'llanib, noaniq miqdor tushunchasini ifodalaydigan so'zlar: *besh so'm, o'n gramm, yuz yil*. Bunday so'zlar aslida ot turkumiga mansub bo'lib, o'z lug'aviy ma'nolarini qisman yo'qotgan holda noaniq miqdor ifodalaydigan bo'lib qolgan so'zlardir. Hisob so'zlari quyidagi guruhlariga bo'linadi: 1) predmetlarni yakkalab hisoblash uchun ishlatiladigan: *dona, nusxa, tup, bosh, nafar*; 2) butunning qismini hisoblash uchun: *parcha, varaq, burda, og'iz, luqma, siqim, tilim, chimdim, qultum, yutum, ho'plam, tomchi, chaqmoq(qand), nimta, to'g'ram, poy, toqa, bo'lak, shingil*;

3) to'dalab ko'rsatuvchi: *gala, to'p, guruh, to'da, dasta, bo'g', quchoq, shoda, hovuch*; 4) juftlab ifodalovchi: *juft, para*; 5) og'irlikni o'lchaydigan: *gramm, kilogramm, sentner, tonna, mis'ol, pud, botmon, qadoq, paysa*; 6) uzunlik o'lchovini bildiradigan: *millimetr, santimetr, metr, kilometr, chaqirim, tosh (eskirgan), gaz, qarich, quloch, qadam*; 7) yosh o'lchovini bildiradigan: *yashar, yoshlik, oylik, kunlik*; 8) vaqt o'lchovini bildiradigan: *soniya, soat, kun, oy, hafta, yil, asr*; 9) qiymat o'lchovini ifodalaydigan: *so'm, tiyin, tangacha, miri, paqir*. Bulardan tashqari, quyidagi hisob so'zlari son va fe'l orasida kelib, harakat miqdorini bildiradi: *marta, navbata, karra, bor, hissa, qatta, sidra, dafa*.

Hissly-ta'siriy bo'yoq – so'zlarning lugaviy ma'nolariga qo'shimcha tarzda ifodalaydigan ijobiy va salbiy ma'nolari: *chehra, jamol* – ijobiy bo'yoqdor; *aft, bashara* – salbiy bo'yoqdor.

Hol – ko'pincha fe'l-kesimga bog'lanib, uning belgisini bildirgan bo'lakdir. Holning tagiga nuqta-nuqta (.....) chiziladi: *Kechga sahar paytida osmoni falakda urna o'tdi. (S.Ahm.)* Hol ba'zan fe'ldan boshqa turkumga ham bog'lanishi mumkin: *Tepada ko'm-ko'k osmon, atrofta qovjiragan sap-sariq qamish...*

Holat fe'llari – shaxslarning ichki kechinmalari va narsalarning bir holatdan boshqa holatga o'tishini bildiradigan fe'llardir: *uxlamoq, kulmoq, yig'lamoq, tirjaymoq, dam olmoq, shoshmoq*.

isimoq, qizarmoq, semirmoq, shishmoq, ranjimoq, xursand bo'lmok, xanlon urmoq, dahshatlamoq, shod bo'lmok, og'rirmok va h.

Holat ravishlari - ish-harakatning qanday holatda yoki qay tarzda bajarilganligini bildiradigan ravishlardir. Ular *qanday?*, *qayholda?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi: *asta, sekin, tez, birdan, qo'qqisdan, to'saldan, yonma-yon, qo'lma-qo'l, omon-eson, zo'rg'a, piyoda, yavov, do'stona, qahramonona, qadrdonlarcha, naridan-beri* va b.

Holat ravishdoshlari - *-b, -ib, -a, -y, -gudek* qo'shimchalari bilan yasaladigan ravishdoshlardir: *o'qib, borib, qola, o'qiy-o'qiy, yig'lagudek*.

Holatga taqlid bildiruvchi so'zlar - turli harakat, holat, shu'la, vorug'lik ko'rinishlariga taqlidni bildiradigan so'zlardir: *yalt-yult, apil-tapil, g'uj-g'uj, yarq-yurq, jimir-jimir, mill-milt, lip-lip, pildir-pildir, hang-mang, jilpang-jilpang, atang-jalang, mo'lt-mo'lt, lop, tikang-likang, qilpang-qilpang, salang-salang, g'ivir-g'ivir, dik-dik, lik-lik, hilp-hilp, duv-duv, pir-pir, lang, dang, hil-hil* kabi.

Hozirgi zamon fe'llari - nutq paytining o'zida bajarilayotgan yoki bajarilmayotgan ish-harakatni bildiradigan fe'llardir: *o'qiyapti, boradi, o'qiydi*.

Hozirgi zamon davom fe'llari - nutq paytining o'zida, so'zlovchining ko'z oldoda yuz berayotgan ish-harakatni bildiradigan fe'llardir. Ular *-yap, -moqda, -yotir*

qo'shimchalari va tuslanish yordamida hosil qilinadi: *kelyapti, bormoqdamiz*. Bu zamon turi *yot, tur, yur, o'tir* ko'makchi fe'llari yordamida ham yasaladi: *yoziib yotibdi, yoziib turibdi, o'qib yuribdi, gaplashib o'tiribdi*.

Hozirgi-kelasi zamon fe'llari - nutq paytida va undan keyin ham davom etadigan ish-harakatni ifodalaydigan fe'llardir. Ular *-a* yoki *-y* qo'shimchalari va tuslanish yordamida hosil qilinadi: *boraman, kelasan, o'qiyman*.

Hozirgi zamon sifatdoshi - *-(a)yotgan* qo'shimchasi bilan yasaladi: *kelayotgan, o'qiyotgan*.

Hozirgi o'zbek adabiy tili - o'zbek adabiy tilining rivojidagi uchinchi bosqichda nomlanishi bo'lib, XIX asrning ikkinchi yarmidan (aniqrog'i, 1870-yildan, ya'ni "Turkiston viloyati gazetisi" chiqa boshlagan yildan) to hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

I

Ibora - ma'nosi ko'pincha bir so'zga teng keladigan, tilimizda yaxlit holda mavjud bo'ladigan, xotirada xuddi so'zlar singari tayyor holda saqlanadigan, obrazlilikka, ta'sirchanlikka ega bo'lgan ko'chma ma'noli so'z birikmalari: *hafsasalasi pir bo'ldi, qo'y og'zidan cho'p olmagan, tegirmonga tushsa butun chiqadigan, ko'zi tushdi, boshiga ko'tarmoq, ko'z yummoq, dong qotmoq, ko'ngli ochiq*.

Ikki nuqta - muallif gapidan, umumlashtiruvchi so'zdan, izohtalab so'zlardan keyin, raqamlar nisbatini ifodalash uchun, izoh mazmunidagi bog'lovchisiz qo'shmaa gaplar qismlari orasida ishlatiladigan tinish belgisi.

Imlo(orfoqrafiya) - so'z va qo'shimchalarni to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisi.

Inkor bog'lovchi-yuklamasi - so'z va gaplarni inkor ma'nosi orqali bog'laydigan yoki ularga inkor ma'nosini qo'shadigan *na* so'zidir: *Na o'qidi, na yozdi. Na xat bor, na biron xabar keldi*.

Ismlar - egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini qabul qilib, o'zgarish xususiyatiga ega bo'lgan so'zlardir. Bularga *ot, sifat, son, olmosh, harakat nomi, sifatdosh, taqlid so'zlar* kiradi.

Istak gaplar - biror-bir narsa haqida istak, xohish, orzu kabi tuyg'ular aks ettiriladigan gaplar. Bunday gaplarning kesimini shart maylidagi (*-sa* qo'shimchali) fe'llar bilan ifodalangan bo'ladi: *Qani endi, A'zamjon ham shunaqa bo'la qolsa edi. (S.Ahm.)* Istak gaplar oxiriga nuqta (.) qo'yiladi.

Izohlovchi - shaxs yoki narsaning boshqacha nomini bildirib, buni uning belgisi sifatida izohlaydigan bo'lakdir. Izohlovchi izohlagan ot **izohlanmish** bo'ladi: **General Sobir Rahimov**. Izohlovchilar unvon, kasb, laqab, qarindoshlik, jins, o'xshatish, taxallus kabilarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Gazeta, jurnal, korxona, muassasa nomini bildirgan atoqli otlar ham izohlovchining bir ko'rinishi hisoblanadi: *"Yoshlik" jurnali, "Turkiston" gazetasi*.

Ichki manba – tilning boyishi uchun yordam beradigan, tilning o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda til lug'at boyligini oshirish uchun xizmat qiladigan manba: *so'z yasash va shevalardan so'z olish*.

J

Jamlovchi otlar – birlik shaklda ham (ya'ni, *-lar* qo'shimchasisiz ham) ko'plik ma'nosini ifodalay oladigan otlar: *xalq, guruh, karvon, pada, suruv* (qo'yilar), *uyur* (otlar), *armiya, lashkar*.

Jamlovchi sonlar – narsa-buyunning umumiy sonini jamlab ifodalaydigan sonlar. Ular miqdor songa quyidagi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasaladi: 1) *-ov* qo'shimchasini qo'shish bilan: *uchovi, to'rtovi*; 2) *-ala* qo'shimchasini qo'shish bilan: *ikkala, uchala*; 3) *-ovlon* qo'shimchasini qo'shish bilan: *beshovlon, olto'vlon*; *Ikki, olti, yetti* miqdor sonlaridan jamlovchi son hosil qilinganda, asosdagi *i* tovushi tushib qoladi: *ikkovi, olto'vi, yettovi*. Jamlovchi sonlar ko'pincha 1 dan 7 gacha bo'lgan sonlardan, shuningdek, *o'n* sonidan yasaladi: *birovi, ikkala, uchala, to'rtovi, beshala, olto'vi, yettovi, o'nala, o'novi*.

Jarangli undoshlar – talaffuz qilinganda shovqindan tashqari ovoz ham qatnashadigan undoshlar: *b, v, g, d, j* (vijdon), *dj* (jo'ja), *z, y, l, m, n, r, g', ng* (*tong*).

Jarangsiz undoshlar – talaffuz qilinganda ovoz emas, faqat shovqin qatnashadigan undoshlar: *k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h*.

Jargonizmlar – ayrim guruh odamlar tomonidan ishlatiladigan yashirin ma'noli so'zlardir: *yakan, loy, mullajiring, soqqa* – barchasi "**pul**" ma'nosida.

Juft otlar – ikkita har xil asosli so'zning juftlanishi orqali hosil bo'ladigan otlar. Ular quyidagicha yasaladi: 1) bir-biriga yaqin ma'noli so'zlardan: *uy-joy, oyoq-qo'l*. 2) sinonim so'zlardan: *kuch-quvvat, oziq-ovqat, baxt-saodat*. 3) antonimlardan: *yer-osmon, ost-ust*. 4) butun-bo'lak ma'nosini ifodalovchi so'zlardan: *tog'-tosh, idish-tovoq, gap-so'z, oy-kun, vaqt-soat*.

Juft ravishlar – ikkita har xil asosli so'zning juftlanib, bir urg'u bilan aytilishidan hosil bo'lgan ravishlar. Ular asosan quyidagicha yasaladi: 1) bir-biriga yaqin ma'noli so'zlardan: *eson-omon, ochiq-oydin*. 2) antonim so'zlardan: *erta-kech, kecha-kunduz, ochin-to'qin*.

Juft sifatlar – ikkita har xil asosli so'zning juftlanishidan hosil bo'lgan sifatlar. Ular quyidagicha yasaladi: 1) qarama-qarshi ma'noli so'zlardan: *katta-kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, sezilar-sezilmaz, bilinar-bilimmas, kirdi-chiqdi* (essiz); 2) ma'nodosh so'zlardan: *erka-arzanda, boy-badavlat, sog'-salomat, uzuq-yulug, ola-chipor, soya-salqin, mo'min-qobil, xor-zor*; 3) yaqin ma'noli so'zlardan: *och-nahor, shaldir-shuldir, o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq*. Juft sifatlar chiziqcha bilan yoziladi: *katta-kichik*.

Juft sonlar – ikkita turli asosli sonning juftlashishidan tuzilgan sonlar: *besh-olti, yetti-sakkiz, o'n besh-o'n olti*.

Juft so'zlar – ma'no jihatidan bir-biriga mos kelib, jamlik, umumiylik ma'nosini bildirgan va bir umumiy urg'u bilan aytiladigan so'zlar: *ota-ona, katta-kichik, besh-olti, siz-u biz, aytdi-qo'ydi, eson-omon*.

Jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar – o'zidan oldin jo'nalish kelishigidagi so'zni talab qiladigan ko'makchilardir. Bularga quyidagi so'zlar kiradi: *tomon qadar ko'ra qarshi qarab, qarata qaraganda qaramasdan, qaramay yarasha doir asosan, binocan, muvofiq*. Masalan: *Uy tomon ketdi. Kechga qadar kutib o'tirdi. Uning buyrug'iga ko'ra yetib kelishdi. Bilimiga qarab baho qo'yiladi. Uning qarshiligiga qaramay vazifa bajarildi. Shu fikrga asosan qaror qilishdi. Odamlarga qarata nutq so'zladi*.

K

Kasr son – butunning bo'lagini, ulushini ifodalaydigan sonlar: *yarim* yoki *ikkidan bir, chorak* yoki *to'rtidan bir, nimchorak* yoki *sakkizdan bir*.

Kavkaz oilasi – g'arbiy guruh (abxaz, abazin, adigey, kabardin, ibix tillari), nax guruhi (chechen, ingush, batsbiy tillari), dog'iston guruhi (avar, darg'in, lezgim, lak, karatin, gunzib tillari), janubiy guruh (megrel, chan, gruzin, kartaliy, svan, guriy) tillarini o'z ichiga oladigan til oilasidir.

Kelasi zamon fe'llari - nutq paytidan keyin bajariladigan yoki bajarilmaydigan ish-harakatni bildiradigan fe'llardir. Ular ikki turga ajratiladi: 1) kelasi zamon maqsad fe'llari *-moqchi* qo'shimchasi va tuslanish yordamida yasaladi. *bormoqchiman, kelmoqchusan*; 2) kelasi zamon gumon fe'llari *-(a)ir* qo'shimchasi va tuslanish yordamida yasaladi. *borarman, kelarsan, o'qirman*.

Kelasi zamon sifatdoshi - *-(a)r, -(a)digan, -(u)vchi* qo'shimchalari bilan yasaladigan sifatdosh: *oqar sin, qaynar bulog, boradigan bola, o'qiydigan kitob, keluvchi odamlar*.

Kelishiklar - otlarni boshqa so'zlarga bog'lash uchun xizmat qiladigan. otlarning gapda bajaradigan vazifalarini belgilab beradigan shakl. Kelishiklar 6 xil: bosh kelishik (qo'shimcha yo'q), qaratqich kelishigi (*bolaning, taqdir kitobin varag'i*), tushum kelishigi (*uyini, boshin burdi*), jo'nalish kelishigi (*uyga, etikka, bog'ga, qo'lina, yorima*), o'r'in-payt kelishigi (*uyda*), chiqish kelishigi (*tyudan*).

Kesim - ega haqidagi xabar(hukm)ni bildirib, unga grammatik tobe bo'lgan bo'lak. Kesim *nima qildi?, nima qiladi?, nima qilar?, qandaydir?, (u) kim?, (u) nima?, (u) nechta?* singari so'roqlarga javob bo'ladi: *Safarov aytdi gaplarni hammaniz tushundik. Havo mayin, osmon tip-tiq. O'ming yarmi - besh*.

Kesimlik so'zlari - o'z mustaqil ma'nosidan uzoqlashib, gapning fikriy markazi vazifasida keladigan, *-moq, -sh(-ish)* qo'shimchali harakat nomlari bilan kelib kesim tarkibida qatnashadigan so'zlardir. Ular aslida ot (*shart*), sifat (*kerak, zarur, lozim, darkor, mumkin, muhim*) turkumlariga tegishli bo'lishi mumkin: *Bu ishni bajarish kerak (lozim, zarur...)*.

Kirish birlikma - so'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan so'z birlikmasi: *baxtga qarshi, mening fikrimcha, shunday qilib*. Kirish birlikmalarning ma'nolari ham kirish so'zlarnikiga o'xshaydi.

Kirish so'z - so'zlovchining o'zi bayon qilgan fikriga munosabatini bildiradigan so'zdir. Kirish so'zlar asosan **modal** so'zlar bilan ifodalanib, quyidagi ma'nolarni bildiradi: 1) Ishonch va tasdiqni: *Albatta, shubhasiz, ma'lumki, haqiqatan, darhaqiqat, so'zsiz*. 2) Gumonni: *ehtimol, shakilli, chamasi, balki, taxminimcha, mumkin*. 3) Shodlik yoki achinishni: *Baxtimga, , attang, afsus*. 4) Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini: *menimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, sizningcha*. 5) Bayon qilingan fikrning tartibini: *birinchidan, ikkinchidan...* 6) Bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini: *demak, , umuman, aksincha, ba'zan, aks holda, xallas, shuningdek, ayniqsa, asosan, binobarin, xususan*. 7) Tasdiq yoki inkorni: *ha, yo'q, mayli, to'g'ri*.

Kishilik olmoshlari - uchta shaxsni bildiradigan olmoshlardir: *men, sen, u, biz, siz, ular*. Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. *Men, sen* olmoshlariga qaratqich, tushum kelishigi hamda *-niki* qo'shimchasi qo'shilganda, bir **n** tushib qoladi: *mening, seniki, seni*. *U* kishilik olmoshiga jo'nalish, o'r'in-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda, bir **n** orttiriladi: *unga, unda, undan*. Bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari deyarli qo'shilmaydi. Kishilik olmoshlari gapda ega (*Men yozdim*), to'ldiruvchi (*Seni so'rashdi*), qaratqich aniqlovchi (*Bizning sinfimizda d'lochilar ko'p*), kesim (*Buning sababchisi sen*), izohlovchi (*Sen yaramasni bir boplashim kerak*.) vazifalarini bajaradi.

Kichraytirish, erkalash va hurmatlash otlari - narsalarni kichraytirish, shaxslarni erkalash va hurmatlash ma'nolarini ifodalaydigan otlar: *uycha, qizaloq, toychoq, kelinchak, Sobirjon, Xolisxoja, Hurmatoy, Rixsibibi, Zebimso, Zuhrabegim, Otabek, Gunashbonu*.

Kompazitsiya usuli - so'zlarni bog'lab qo'shish yordamida yangi so'z yasash: *guldasta, O'rta Osiyo, irtapishar (o'rik), havo rang, olib kelmoq, javob bermoq, bir mahal, unda-bunda, shu kuni*.

Kushitguruhi - galla, somali, saho, beja tillarini o'z ichiga olgan til guruhi.

Kuchaytirma darajadagi ravishlar - takrorlangan holda belgini kuchaytirib ifodalaydigan ravishlardir: *juda-juda charchadi, kuppa-kunduzi kelishdi*.

Kuchaydigan fe'llar - harakatning kuchliligini ifodalaydigan fe'llardir. Quyidagi qo'shimchalar yordamida yasaladi: *-la: savala, quvla -kila (-gila, -g'ila, -qila): turtkila, torqila, yugurgila, ezg'ila*.

Kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari - *nahotki, axir, hatto(ki), -oq(-yoq), -ki(-kim)* yuklamalari kuchaytirish va ta'kid ma'nolarini anglatadi, *timi(qora), liq(to'la), lmi(to'la), g'irt(yolg'on), qip-shir(-qip-yalang'och), g'arq(pishgan), jiqqa(ho'l)* yuklamalari nutqqa tasviriylilik berib, so'z ma'nosini kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Kuchsizlantiruv fe'llari - harakatning kuchsizligini ifodalaydigan fe'llar. Quyidagi qo'shimchalar yordamida yasaladi: **-(i)sh:** to'lishmoq, oqarishmoq; **-(i)msira:** kulimsiramoq, yig'lamsiramoq; **-(i)ngira:** oqaringiramoq.

Ko'makchi - ot, olmash va otlashgan so'zlardan keyin kelib, ularni boshqa so'zlarga tobelanish yo'li bilan bog'laydigan yordamchi so'zlardir: *Qalam bilan yozdi. Men uchun olibdi. Yaxshi bilan yurdim, yetdim murodga.* Ko'makchi qaysi so'zdan keyin kelsa, o'sha so'z bilan birgalikda bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *Paxtani mashina bilan (to'ldiruvchi) terishdi. Paxtani zavq bilan (hol) terishdi.*

Ko'makchi fe'l - ko'makchi fe'lli so'z qo'shimmasi tarkibidagi yetakchi fe'lning ma'nosini izohlaydigan, to'ldiradigan fe'l: *o'qib chiqdi, ko'ra boshladi, sotib yubordi, berib tur, yiqila yozdi, gapirib berib qo'ya qol.*

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shimmasi - tarkibida bir-birini izohlaydigan fe'llar mavjud bo'lgan qo'shimma: *ko'rib qoldi, o'qib yuribdi, yozdi-oldi, gapira ketdi, yasay boshladi.*

Ko'makchi otlar - o'z lug'aviy ma'nolarini saqlagan holda ko'makchi o'mida kelib, harakat bilan predmet o'rtasidagi turli munosabatlarni ifodalaydigan otlar. Bu so'zlar jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi hamda egalik qo'shimchalarini qabul qiladi. *Old(ida), o'ra(siga), yon(iga), orqasi(dan), ket(ida), ich(iga), ust(ida), tepa(sidan), ost(iga), tag(ida), ora(sida), bosh(ida), qosh(ida), yoqa(sida).* Bu so'zlar belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelgandagina ko'makchi ot hisoblanadi: *ish ustida, siqig'i ostida.* Aks holda ular o'rin otlari hisoblanadi: *stolning ustida, uyning oldida.* Ko'makchi otlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin: 1) vertikal yo'nalishni bildiruvchi: *ost, ust, tag, 2)* gorizontaal yo'nalishni bildiruvchi: *old, orqa, yon, ich;*

Ko'plikdagi otlar - birdan ortiq predmetlarni ifodalaydigan otlar. Ifodalanishi: 1) morfologik usul: **-lar** qo'shimchasi bilan - *kitoblar;* 2) leksik usul: maxsus so'zlar bilan - *ancha kitob;* 3) leksik-morfologik (aralash) usul - *ko'p odamlar.*

Ko'p ma'noli so'zlar - gapdan tashqarida bir ma'noli, gap ichida esa boshqa ma'noli ifodalaydigan so'zlar: *ko'z - derazaning ko'zi; buloqning ko'zi; ignaning ko'zi; taxtaning ko'zi; ishning ko'zi; uzukning ko'zi; tizzaning ko'zi.*

Ko'p nuqta - mazmungan tugallanmay qolgan gaplardan keyin, so'zlovchining ikkilanishini ifodalash uchun, qisqartirilgan matn ichida, so'zlar duduqlanib aytilganda, javobsiz qolgan gaplarda tushirib qoldirilgan harflar o'mida ishlatiladigan tinish belgisi.

Ko'rsatish olmoshlari - narsa-buyumni, kimsani ko'rsatish uchun ishlatiladigan olmoshlar: *u, bu, shu, o'sha, ana shu, mana bu.* Kishilik olmoshi **u** bilan ko'rsatish olmoshi **u** ni gapdagi ma'nosiga qarab farqlash mumkin. Bunda **u** kishilik olmoshi **kim?** so'rog'iga, ko'rsatish olmoshi **u** esa **qaysi?** so'rog'iga javob bo'ladi. *U, bu, shu, o'sha* olmoshlari jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga **-day, -cha** qo'shimchalari qo'shilganda, qo'shimcha oldidan bir **n** tovushi o'ttiriladi: *unga, bunga, shunday, o'shanday, uncha.* Ko'rsatish olmoshlari **ega** (otlashganda), aniqlovchi, hol va kesim vazifalarini bajaradi.

Ko'rsatish-ta'kid unvchlari - biror narsaning o'rini ko'rsatish, biror voqeani eslatish, javob-ta'kid ma'nolarini ifodalaydigan quyidagi so'zlardir: *hu, huv, hovv; ha-ha-ha, xo'sh, labbay.*

Ko'chirma gap - o'zgalarning hech o'zgarishsiz berilgan gapidir: **"Mehnat ishtaha ochar"**, - deydi bobom. **Cho'pondan so'radik: "Bu qo'ylar kimning qo'yi?" "Men, - dedi u, - ertaga kelaman"**. Bosh injener nihoyatda bosiqlik bilan: **- Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, - dedi. (J.Abd.)**

Ko'chirma gapli qo'shma gap - ko'chirma gap va muallif gapidan iborat bo'lgan gap: **- O'tiring, - dedi sud raisi Zebiga.**

L

Lablangan unilar - talaffuz paytida lablar faol ishtirok etadigan (qimirlaydigan) unilar: **u, o', o.**

Lablanmagan unlilar – talaffuz paytida lablar deyarli qimirlamaydigan, kam ishtirok etadigan unlilar: *i, e, a*.

-lar qo'shimchasining ma'nolari - hurmat (*Dadamlar keldilar*), kinoya (*Janoblari kelibdilar-da*), kuchaytirish (*Boshlarini og'rib ketdi*), jamlash (*farhodlar, alpomishlar*), tur, xil (*yog'lar, suvlar*), chama, taxmin (*Soat beshlarda keldi*).

Lahja (dialekt) – bir-biriga yaqin shevalar yig'indisi: *qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasi*.

Leksik-frazeologik sinonimlar – so'z bilan ibora o'rtasidagi sinonimlikdir: *qo'y og'zidan cho'p olmagach* (ibora) – *yuvosh* (so'z).

Leksikografiya – tilshunoslikning lug'atlar tuzish bilan shug'ullanadigan bo'limi.

Leksikologiya – *leksis* – so'z, *logos* – ta'limot degan ma'nolarni ifodalab, tilning lug'at boyligini o'rganadigan bo'limdir.

Logik urg'u – *q. Gap urg'usi*.

Lug'at boyligi – muayyan tilda mavjud bo'lgan va sh tilni boshqa tillardan farqlantiruvchi so'zlar yig'indisi.

Lug'atlar – ma'lum tilni boshqa tillardan farqlantiruvchi so'zlar, iboralar va shu kabi til birliklarning majmui: qomusiv lug'atlar (*"O'zbek milliy entsiklopediyasi"*, *"U kini, bu nima"*), tilshunoslik lug'atlari (izohli lug'at, imlo lug'ati, tarjima lug'atlari va h.).

Lug'aviy birliklar - tilning lug'at boyligiga mansub bo'lgan va so'zga teng har qanday birlikdir: so'z (*bala, qizil...*), qo'shma so'z (*qo'lqop, havo rang, olib keldi, O'rta Osiyo...*), juft so'z (*ota-ona, katta-kichik...*), takroriy so'z (*tez-tez, choy-poy, yura-yura...*), birikmali so'z (*oliy ma'lumotli qiz*), *teugi yo'q* inson, ibora (*boshi qotgan, kalvasining uchini topdi...*), tasviriy ifoda (*oq oltin, hayvonlar podshosi...*).

Lug'aviy (leksik) ma'no – so'zning borliqdagi narsa, belgi, harakat, miqdor kabi tushunchalar haqida ma'lumot beradigan ma'no: *kitob* – o'quv quroli; *qizil* – rang; *o'qimoq* – harakat; *sakkiz* – miqdor; *ertaga* – payt.

Lug'aviy (leksik) omonimlar – so'zlarning o'zaro shakldoshligi: *tush* – harakat, *tush* – tush ko'rish, *tush* – vaqt

Lug'aviy paronimlar – talaffuzi bir xil bo'lib, yozilishi va ma'nosi har xil bo'lgan so'zlardir: *asr* – *asr*, *amir* – *amir*, *borlik* – *borliq*, *yorug'* – *yoriq*, *yuvindi* – *yuvundi*.

Lug'aviy shakl – ismlar guruhiga kiruvchi so'zlarning ko'plik, kichraytirish-erkalash va qiyoslash ma'nolarini ifodalaydigan qismidir: *qushlar, kitobcha, paxtadav*.

Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar – o'zakka qo'shilib, uning ma'nosini bir oz o'zgartiradigan, lekin yangi lug'aviy ma'no hosil qilmaydigan qo'shimchalar: *kitobcha bo'shiroq, keltir, beshta, ozingina*.

Lo'mbitepa bitigi – Andijon viloyatining Marhamat tumanidagi Lo'mbitepa yodgorligidan topilgan yozuv turi. Bu yozuv, taxminan, eramizning V-VI asrlariga taalluqlidir.

M

Majhul nisbatdagi fe'llar - ish-harakatning aniq bajaruvchisini ko'rsatmaydigan fe'llardir. Bu fe'llar *-a, -in, -i, -il* qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *to'kildi, to'plandi, ochildi, oliydi*. O'zlik va majhul nisbatdagi fe'llar bir xil qo'shimcha yordamida hosil qilinganda, ularning qaysi nisbatdagi gap mazmunidan yoki fe'ldan oldin *o'zi* so'zini keltirib ko'rish bilan aniqlanadi: *Mukofotlar berildi. Avvar o'qishga berildi*. (1-fe'l majhul nisbatda. 2-fe'l o'zlik nisbatdadur).

Mavhum otlar – sezgi a'zolari emas, balki ong yordamidagina idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydigan otlar: *do'stlik, quvonch, sevgi, nafrat, vijdon*.

Ma'no kengayishi - tarixiy rivojlanish jarayonida yoki nutqiy qo'llanishda so'z ma'no hajmining ko'payishidir. Masalan, *suv* so'zi hozirgi paytda "ichiladigan suyuqlik" ma'nosidan tashqari "anor suvi", "mineral suv", "oshqozon suvi" degan ma'nolarda ham ishlatiladi. Atoqli otlarning turdosh otlarga ko'chishi ham ma'no kengayishiga misol bo'la oladi: *amper* (tok

o'lehoviy). *volt* (kuchlanish o'lehoviy), *napoleon* (shirinlik), *makintosh* (kiyim), *xosiyatxon* (atlas turi) kabi.

Ma'no ko'chishi – turli usullar orqali bir so'z ma'nosining boshqasiga ko'chishidir: *metufora*, *metonimiya*, *sinekdoxa*, *kinoya*, *vazifadoshlik* asosida ma'no ko'chishi.

Ma'no torayishi – tarixiy rivojlanish jarayonida yoki nutqiy qo'llanishda so'z ma'no hajmining kamayishidir. *Dehqon* so'zi ilgari quyidagi ma'nolarni bildirgan: 1) katta yer egasi; 2) qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan shaxs; 3) boshqalar mehnatidan foydalanadigan shaxs. Hozirgi paytda bu so'zning bitta ma'nosi, ya'ni "qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan shaxs" degan ma'nosiga saqlanib qolgan. Turdosh otlarning, sifat, son, olmosh, fe'l turkumidagi so'zlarning atoqli otlarga o'tishi ham ma'no torayishiga misol bo'la oladi: *Po'lat*, *Go'zal*, *Kimsan*, *Oltiboy*, *To'xtasin*.

Ma'no urg'usi – q. Gap urg'usi.

Ma'no o'zgarishi – so'z ma'nosining ko'chishi, ma'no kengayishi, ma'no torayishi kabilarning umumiy nomidir.

Maqsad maylidagi fe'llar – ish-harakatni bajaruvchining maqsadi, mo'ljali, niyatini bildiradigan fe'llardir. Bu fe'llarning o'tgan zamon shakli, hozirgi zamon shakli va kelasi zamon shakllari bor: *kelmogchi bo'ldim*, *bormogchi bo'lyapman*, *bormogchi bo'ltaman* va b.

Maqsad ravishdoshi *-gani, -kani, -qani, -gali* qo'shimchalari bilan yasaladi: *olgani*, *to'kkani*, *boqqani*, *ko'rgali*.

Maqsad ravishlari – ish-harakatning bajarilish maqsadini bildiradigan va *nega?*, *nima maqsadda?* so'roqlariga javob bo'ladigan ravishlardir: *atay(in)*, *ataylab*, *jo'rttaga*, *qasddan*, *qasdma-qasdiga*, *azza-bazza*.

Metateza – tovushlarning o'rin almashinuvi: **p↔r**: *tuproq* – *turpoq*, **l↔n**: *aylanmoq* – *ayqalmoq*, **h↔v**: *alvol* – *ayhol*, **p↔sh**: *pehshona* – *shepana*, **l↔r**: *tekmurmoq* – *termulmoq*.

Milliy til – qayerda yashashdan qat'i nazar bir millatga mansub odamlar tomonidan ishlatiladigan til: *o'zbek milliy tili*.

Miqdor son – bir turdagi narsa-buyumlarning umumiy sonini, miqdorini bildiradigan son: *besh*, *o'n ikki*, *o'ttiz uch*.

Mixtat – eramizdan oldingi davrlarda Old Osiyoda (Messopotamiya) paydo bo'lgan yozuv turi.

Modal so'zlar – so'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini bildiradigan so'zlardir: *Ehtimol*, *bugun yetib kelar*. Modal so'zlar fikrning aniqligi (*darhaqiqat*, *shubhasiz*, *shaksiz*, *so'zsiz*, *albatta*), noaniqligi (*shekilli*, *chamasi*, *chog'i*, *ehtimol*, *balki*, *aftidan*), xulosa (*xullas*, *demak*, *nihojat*, *xullas kalom*), afsuslanish (*afsus*, *attang*, *esiz*), zaruriyat (*kerak*, *zarur*, *lozim*), mavjudlik va mavjud emaslik (*bor*, *yo'q*) kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Monolog – bir kishining o'ziga yoki boshqalarga qaratilgan nutqi.

Morfemik tarkib – so'zning asosi va unga qo'shilgan barcha qo'shimchalar nazarda tutiladigan tarkib: *ter+im+chi+lar+imiz+dan* (6 ta qismdan iborat).

Morfemika – tilshunoslikning asos va qo'shimchalarni o'rganadigan bo'limi: *bilimlarga* – *bil* – asos, *-im* – so'z yasovchi qo'shimcha, *-lar* – shakl yasovchi qo'shimcha, *-ga* – so'z o'zgartuvchi qo'shimcha.

Morfologik yozuv (tamoyil) – so'z va qo'shimchalarni eshtilgani bo'yicha emas, balki asliga muvofiq yozishni talab qiladigan qoida: *ot + di = otti* emas, *oldi*, *uch+inchi = uchunchi* emas, *uchinchi*, *yigit+cha = yigichcha* emas, *yigitcha*, *maxsad* emas, *maqsad*, *tuz+siz = tussiz* emas, *tuzsiz* yoziladi.

Morfologik tarkib – asos+so'z o'zgartuvchi va shakl yasovchi qo'shimchadan iborat bo'lgan tarkib: *bilimdonlik+lar+i* (3 ta qismdan iborat).

Morfologiya – *morfe* – "shakl", *logos* – "ta'limot" degan ma'nolarni bildirib, grammatikaning so'z turkumlari, so'zning grammatik ma'nosi, grammatik shaklini o'rganadigan qismi.

Moslashuv – bosh so'z bilan ergash so'zning qaratqich kelishigi hamda egalik qo'shimchasi yordamida birikishidir: *uning tomi*. Qaratqich kelishigi qo'shimchasi ergash so'zga, egalik qo'shimchasi bosh so'zga (ba'zan har ikkalasiga ham) qo'shladi: *ukamning kitobi*. Ega va kesim ham moslashuv usulida bog'lanadi, chunki ular shaxs va sonda moslashadi: *Biz keldik*.

Muallif gapi – ko‘chirma gapni o‘z nutqida keltirayotgan shaxsning gapidir. Muallif gapining kesimi *dedi, deb so‘radi, deb javob berdi, gapirdi, so‘zladi, aytdi* kabi fe‘llar bilan ifodalanadi: *Ota, dedi Yo‘lchi cholg‘a borib, rahmat sizga, lekin zaharini solgan ilonga valinish yaramaydi!*(O.)

Munosabat shakli – ismlar guruhiga kiruvchi so‘zlarning egalik, kelishik va *man, -san, -dir* qo‘shimchalarini olgan shaklidir: *bolam, kitobim, talabam, fermerdir*.

Murakkab ot-kesim – kamida ikkita so‘zdan iborat bo‘lgan kesim. *Mehnatning noni shirin bo‘ladi. Uzoqda ko‘rimgan sharpa bir zumda yo‘q bo‘ldi. Bugun to‘garakda qatnashishi kerak.*

Murakkab qo‘shimchalar – kamida ikkita qo‘shimchani qo‘shilishdan hosil bo‘lgan, ma‘lum so‘z tarkibida ajralmaydigan holatga kelib qolgan qo‘shimchalar: *dehqonchilik, uyda, ovoragarchilik, zavqlan, salomlash, do‘stlar, harbiychasiga, yuzlab, butunlay.*

Murakkab so‘z birikmasi – tarkibida uchta va undan ortiq mustaqil so‘z qatnashib, shaklan kamida ikkita so‘z birikmasidan iborat bo‘lgan, mazmunan esa boshqa so‘z birikmalariga ajratib bo‘lmaydigan so‘z birikmasidir: *g‘ayratli yosh bolalar, yangi ommabop kitob, katta qora qo‘y, asfalt yotqizilgan keng ko‘chalar, bugun kelgan ishchilar.* Bunda sodda so‘z birikmasi kengayadi.

Mustaqil kesimlar – har doim alohida qo‘llana oladigan gaplar tarkibida qatnashadigan kesimlardir: *Dars boshlandi.*

Mustaqil so‘z turkumlari – lug‘aviy ma’noga ega bo‘lib (ya’ni, savolga javob bo‘ladigan), morfologik jihatdan o‘zgaradigan (ya’ni, qo‘shimcha qabul qiladigan), gap ichida ma’lum gap bo‘lagi bo‘lib kela oladigan so‘zlar: *ot, sif, son, olmosh, fe‘l, ravish.*

N

Negiz – o‘zakka so‘z yasovchi qo‘shimcha qo‘shilishidan hosil bo‘lgan qism: *guzorlarda, ochiqroq, izlamoq.*

Nisbiy sifatlar – narsalarning belgisini bevosita emas, balki o‘rin yoki paytga nisbatan ifodalaydigan va ko‘pincha daraja ko‘rsata olmaydigan sifatlar. Bunday sifatlar yasovchi qo‘shimchalar yordamida yasalgan bo‘ladi: *sharsimon, yozgi, uyda, oilaviy, ilmiy, toshkentlik.*

Nomustaqil kesimlar – shart maylidagi fe‘llar, ravishdosh shakllari bilan ifodalanib, qo‘shma gap qismlaridan birining kesimi bo‘lib kelgan kesimlardir: *Dovul ko‘tarilib, yomg‘ir yog‘adigan bo‘lib qoldi. U kelsa, men ketaman.*

Nuqta – his-hayajonsiz aytiladigan darak, buyruq, undov, atov gaplardan, qisqartirilgan ism-familiyalardan, shartli ravishda qisqartirilgan so‘zlardan, yil, oy, kunni ifodalovchi raqamlardan keyin qo‘yiladigan tinish belgisidir: *O‘qish boshlandi. Menga javob bering. Bahor. Bu fasl juda sevaman. A.Qahhor. Daftar, qalam va sh.k. 03.03.2009.*

Nuqtali vergul – qismlari mazmunan bir-biridan uzoq bo‘lgan bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda, guruh-guruh bo‘lib kelgan uyushiq bo‘laklar orasida, qavslar raqamlar yoki kichik harflar bilan raqamlangan jumalardan keyin qo‘yiladigan tinish belgisi.

Nuqta – tilning ma‘lum paytda va ma‘lum joyda ma‘lum shaxs nutqiy faoliyatida namoyon bo‘lishidir: **monologik** nutq (bir kishining nutqi), **dialogik** nutq (ikkita kishining nutqi), **polilogik** nutq (ko‘p kishining nutqi).

Nutq a‘zolari – nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan a‘zolar: *o‘pka, kekirdak, tovush paychalari, og‘iz bo‘shlig‘i, katta va kichik til, yumshoq va qattiq tanglay, yuqori va pastki tishlar, yuqori va pastki lablar, burun bo‘shlig‘i, bo‘g‘iz bo‘shlig‘i.*

Nutq tovushlari – inson talaffuz qilganda bevosita quloq bilan eshitiladigan nutq parchasidir.

Nutq tovushlarining fiziologik belgisi – ularning nutq a‘zolari yordamida hosil qilinishidir.

Nutq tovushlarining akustik belgisi – ularning balandligi, kuchi, miqdori, tembi kabi belgilardir.

Nutq tovushlarining funksional(vazifaviy) belgisi – so‘zlar ma’nolarini farqlash belgisidir.

Nutq tovushlarining birlashtiruvchi belgilari – bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilayotgan ikki nutq tovushining birlashtiruvchi belgilardir: *b* va *p* tovushlarining birlashtiruvchi belgilari: *b* ham, *p* ham lab-lab tovushlaridir, *b* ham, *p* ham portlovchi tovushlardir.

Nutq tovushlarining farqlovchi belgilari - bir-biriga qarama-qarshi qo'yilayotgan ikki nutq tovushining farqlovchi belgilardir: *b* va *p* tovushlarining farqlovchi belgilari: *b* jarangli, *p* jarangsiz tovushdir.

Nutqiy faoliyat – so'zlovchi shaxs bilan tinglovchi shaxs o'rtasida tovush to'liqlari yoki harflar yordamida axborot almashinish faoliyatidir.

O

Oddiy darajadagi sifatlar - belgi boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga qiyoslanmaydigan sifatlar. Bu daraja belgining me'vordagicha ekanligini ko'rsatadi va maxsus ko'rsatkichga (qo'shimchaga) ega emas: *keug ko'cha, yashil vaproq, yaxshi odam*.

Ohang – nutq melodikasini, tembrini, tempini, ritmini, mantiqiy urg'uni o'z ichiga qamrab oluvchi murakkab majmudir.

Old qator unlilar - *i, e, a* tovushlari bo'lib. talaffuz paytida til old tomonga harakatlanadi.

Old qo'shimchalar (prefiksalar) – asosan oldin qo'shilib keladigan qo'shimchalardir: *bebaho, bahavo, serquyosh*. Bunday qo'shimchalar asosan sifat turkumidagi so'zlarni hosil qiladi.

Olinma (o'zlashma) so'zlar - boshqa tillardan o'tgan so'zlardir: *respublika, stol, pomidor*.

Olmosh - ot, sifat, son, ravish, so'z birikmasi yoki gap o'rni almashib keladigan so'z turkumi: *Hamma keldi. Bizni tabriklang. Shu kitobni bering*.

Olmoshlashish hodisasi – boshqa turkumdagi so'zlarning olmoshlarga ko'chishi. Quyidagi turkumlarga tegishli ayrim so'zlar olmoshga ko'chadi: 1) ot: *odam, kishi, inson, ish*; 2) sifat: *ba'zi, boshqa, avrim, tubandagi, quyidagi*; 3) son: *bir*.

Oltay tillar oilasi - turkiy tillar, mo'g'ul, manchjur, yapon, koreys turkumlarini o'z ichiga oladigan til oilasi.

Omonimlar (grekcha – “bir xil”, “nom” degani) – talaffuzi va yozilishi bir xil bo'lib, ma'nolari har xil bo'lgan so'zlardir: *och* - harakat, *och* - qorni och.

Orfografiya (orfos – “to'g'ri”, grafo – “yozmoq” degan ma'nolarni anglatadi) - so'z va qo'shimchalarni to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisi.

Orttirma darajadagi ravishlar – belgining o'ta ortiqligini ifodalaydigan ravishlar: *juda tez, ancha kech, juda oldin, eng ko'p*.

Orttirma darajadagi sifatlar - predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga nisbatan eng ko'p ekanligini ifodalaydi: *dum-dumaloq, pak-pakana; yap-yangi, ko'm-ko'k; soppa-sog', to'ppa-to'g'ri, eng kichik, hammadan chiroyli, zap g'alati, beqiyos chiroyli, naqadar ulug'vor, xo'p bemaza, cheksiz quvonchli; zo'r-zo'r (polvonlar), uzundan-uzun (kechalar), ne-ne (olimlar); haddan ziyod chiroyli, misli ko'ritmagan (qahramonlik), quling o'rgilsin (jonon) zahar (garmdori), olov (bola), tooza, chuquur: tekki, yumshoq*.

Orttirma nisbatdagi fe'llar - ish-harakatning boshqa biror shaxs yoki narsa-buyum vositasida bajarilganligini bildiradigan fe'llar. Ular *-t, -tir, -dir, -ir, -ar, -iz, -giz, -kiz, -qiz, -gaz, -g'iz, -sat* qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *o'qit, keltir, yozdir, bitir, uchir, pishir, qochir, ochir, toshir, chiqar, qaytar, tomiz, emiz, o'ziz, yurgiz, ko'rgaz, turg'iz, ketkiz, tutqaz, o'tkaz, ko'rsat*.

Orfoepiya - orfos – “to'g'ri”, epos – “nutq” degan ma'nolarni bildirib, to'g'ri talaffuz qilish bo'yicha qoidalar yig'indisidir.

Orqa qator unlilar – talaffuzi paytida til orqaga tortiladigan unlilar: *u, o', o*.

Ot – narsa-buyum va kishilarning nomini bildirib, kim?, nima?, qayer? so'roqlaridan biriga javob bo'ladigan so'z turkumi: *odam, kitob, ko'cha*. Ot gap takibida asosan ega (*Olma pishdi*), kesim (*Mening akam – magistrant*), to'ldiruvchi (*Men mashqni bajardim*), aniqlovchi (*qo'lga tilla bilaguzak taqibdi*), hol (*Men institutda o'qiyman*) va undalma (*Salimjon, biz bilan yur*.) vazifalarini bajaradi.

Ot-kesim - ot, sifat, son, olmosh, ravish, harakat nomi, modal so'z bilan ifodalanadigan kesimdir. Ot va otlashgan so'zlar bosh, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi shaklida ot-kesim bo'lib kelishi mumkin: *Olamni qutqaradigan narsa – go'zallik O'ning yarmi – besh*.

Otlashish – otdan boshqa so'z turkumlarining o'ting so'rog'iga javob bo'lishi va otga xos qo'shimchalarni olishi: 1) sifat otlashadi: *Yaxshilaridan tantlang*; 2) son otlashadi: *Ikkovlarini*

jaklif qilishdi; 3) o'lmosh o'tlashadi: *Bularingizdan qachon qutulaman*. 4) fe'ning sifatdosh shakli o'tlashadi: *O'qig'nlaringizni eslang*; 5) Ravish o'tlashadi: *Ko'plarni tabriklashdi*; 6) undov so'z o'tlashadi: *Dodinni eshitng*; 7) taqlid so'z o'tlashadi: *Shitir-shitiri eshitildi*.

Oldi birikma - bosh so'zi ot. sifat. son. o'lmosh. harakat nomi yoki modal so'z bilan ifodalangan so'z birknasi: *baland bino, asadlay shirin, intizomda birinchi, bolalarning hammasi, vazifani bajarish, men uchun ko'p. senga kerak*.

Ovozder(sonor) undoshlar - talaffuzida ovoz asosiy rol o'ynaydigan. shovqin kam qatnashadigan yoki umuman qatnashmaydigan undoshlar: **m, n, ng, l, r**.

Ozaytirma daraja - belgi miqdorining normal darajaga yetmaganligini, normaldan pastligini ifodalovchi daraja. Ifodalanishi: 1) qo'shimchalar yordamida: *oqish, qizg'ish, qoramtir. -roq* qo'shimchasi ham ozaytirma darajani ifodalashda qatnashadi (bunda bir narsadagi belgi boshqa narsadagi shunday belgiga qiyoslanmaydi): *eskiroq* (kiyim); 2) sifatdan oldin *yarim, nim, och, xiyol, chizi, sal, aytarli, uncha, u qadar* so'zlarini keltirish bilan: *yarim ochiq(eshik), uncha katta emas*.

Og'zaki nutq - muayyan fikrning nutq tovushlari yordamida ifodalangan ko'rinishidir.

Ochiq bo'g'in - unli tovush bilan tugaydigan bo'g'in: *o-i-la, o-ta, a-ka, i-ni, u-ka, o'-ra, e-sa*.

P

Payt holi - harkatning bajarilish-bajarilmaslik paytini bildirib, *qachon?, qachongacha?, qachondan beri?, qayvaqt?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha ot, payt ravishi, o'lmosh, payt ravishdoshi, sifatdosh, harakat nomi, son, sifat bilan ifodalanadi: *Imtihonlar yozda bo'ladi. Bugun maktabim yonidan o'tdim. Nafasimni rostlagach, tikilibroq qaradim. Buni o'qiyotganimda sezib qoldim. Shunda men bir sapchib tushganman. Qaytishda siznikiga kirib o'tamiz. Qo'lim bo'shida o'qiyman. Yig'ilish uchda bo'ladi*.

Payt ravishlari - ish-harakatning bajarilish paytini bildirib, *qachon?, qachongacha?, qachondan?, qachondan beri?* kabi so'roqlarga javob bo'ladigan ravishlar: *avval, oldin, ilgari, so'ng, bugun, keyin, kechgacha, kechadan, hozir, doimo, tez orada, shu kuni, bu orada, har doim, har kuni*.

Payt ravishdoshlari - harakat bajarilish paytini harakat orqali ifodalaydigan fe'l shakli. Bunday ravishdoshlar *-gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, -quncha* qo'shimchalari bilan yasaladi: *kelgach to'kkach, chiqqach, olguncha, ekkuncha, boqquncha*.

Paronimlar - talaffuzi bir xil bo'lib, yozilishi (shakli) va ma'nosi har xil bo'lgan so'zlar: *nufuz* (obro') - *nufus* (aholi), *shoh* (podsho) - *shox* (daraxt shoxi).

Pollilog - ikkitadan ortiq kishining nutqi.

Polisinetik (ko'p terkiibli) tillar - butun boshli gap bir so'z sifatida ifodalanadigan tillardir. Bularga chukot tili kiradi.

Portlovchi-sirg'aluvchilar - *m, n, ng, l, r* tovushlari.

Portlovchi undoshlar - talaffuz qilinganda havoning ikki nutq a'zosi orasidan otilib chiqishidan hosil bo'ladigan undoshlar: **b, d, g, p, t, k, q, j (jo'ja), ch**.

Progressiv assimilyatsiya - oldingi tovushning o'zidan keyingi tovushni o'zgartirishi: *yurak+ga = yurakka, ayt+di = aytti*.

Punktuatsiya - tinish belgilarini qo'llash qoidalari o'rganiladigan bo'lim.

Q

Qadimgi turkiy adabiy til - o'zbek adabiy tili rivojlanishining birinchi bosqichi (X-XII asrlar) dagi nomlanishi. Namunalari: O'rxun-Enasoy yodgorliklari, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" ("Turk tillari devoni"), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim") asarlari.

Qaralinish - qaratgich aniqlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak: *talabaning intilishi, o'qig'amning foydasi, o'zining yarmi*.

Qaratqich-aniglovchi - biror narsa tegishli, qarashli bo'lgan shaxs yoki predmetni bildiradigan va *kimning?*, *nimaning?*, *qayerining?* so'roqlariga javob bo'ladigan aniglovchi turidir. Qaratqich va qaralmish moslashuv orqali birikib, shaxs va sonda albatta moslashgan bo'ladi: *Odanning ot, olmosh bilan: Gulnor yigitning so'zlarini diqqat bilan tingladi.* 2) qaratqich kelishigidagi otlashgan so'zlar bilan: *O'ning yarmi - besh.* 3) ibora bilan: *Omadi yurishganning oshig'olchi.* Qaratqich-aniglovchi *-ning* qo'shimchasiiz ham qo'llanadi: *Bolalar xonasi ozoda edi.*

Qarashlilik shakli - *-niki* qo'shimchasi bilan yasalgan va narsa yoki shaxsning shu qo'shimchani olgan narsa yoki shaxsga tegishli ekanligini bildiradigan shakl: *Kitob Ahmadniki: qopqoq choynakniki.* Bu qo'shimchani olgan so'z gap tarkibida kesim vazifasini bajaradi.

Qarindosh tillar - kelib chiqishi bir ajdoddan bo'lgan, umumiy tomonlari jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan tillardir: o'zbek turkman, ozarbayjon va boshqa turkiy tillar qarindosh tillardir.

Qarluq lahjasi - Toshkent, Farg'ona, Andijon va boshqa yirik shaharlarda yashovchi o'zbeklar shevalarini o'z ichiga oluvchi lahja: *oka (aka), ukamni(ng) daftari, ayymoq - etmoq.*

Qavs belgisi - kirish gaplarda, remarkalarda, olingan misollarning manbalarida, qisqartirilgan ism-familiyalarda, izoh ma'nosidagi so'z va birikmalarda ishlatiladigan tinish belgisi.

Qipchoq lahjasi - O'zbekistonning asosan qishloq shevalarini (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Qoraqalpog'iston Respublikasining Amudaryo tumani va Turkmaniston Respublikasining Toshovuz viloyati qishloqlari) qamrab oluvchi lahja: *tov(tog'), jo'q (yo'q), kitobdi (kitobni), sari (sariq).*

Qisqartma so'zlar (abbreviaturalar) - turg'un birikma qismlarini turli ko'rinishlarda qisqartirish asosida yasalgan so'zlar: *GES, ijroqo'm, Toshli'l. pedinstitut.*

Qiyosiy daraja - predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgidan ortiq ekanligini ifodalaydigan daraja. Qiyosiy daraja oddiy darajadagi sifatga *-roq* qo'shimchasini qo'shish yoki sifatdan oldin bir-biridan, undan ham, yanada so'zlarini keltirish bilan yasaladi: *Olma daraxti shaftoli daraxtidan balandroq. Bir-biridan go'zal, bundan ham battar, yanada kuchli.*

Qiyosiy darajadagi ravishlar - bir harakat belgisini boshqa shunday belgiga qiyoslaydigan, chog'ishtiradigan ravishlar: *tezroq, oldinroq, kechroq, astaroq.*

Qorishiq portlovchilar - boshlanishida portlash, oxirida sirg'alish bo'ladigan undoshlardir: *j (jo'ja), ch.*

Quy i keng unilar - talaffuzi paytida til pastga, o'z joyiga tushadigan unilar: *a, o.*

Qo'shimcha - asosga qo'shilib, unga turli ma'nolar kiritadigan qism: *o'yla, uyni, qizcha.*

Qo'shimcha ko'rinishidagi yuqdamalar - *-ku, -mi, -a(-ya), -gina, -chi, -da, -dir, -u(-yu).*

Qo'shma gap - Ikki yoki undan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik va ohang jihatidan birikuvidan tuzilgan gapdir *Po'k ildizdan o'tin chiqmas, bu o'tindan olov chiqmas. (S.Ahm.)*

Qo'shma otlar - ikki va undan ortiq so'zning qo'shilishidan yoki bog'lanishidan hosil bo'lgan otlar. Ular quyidagicha yasaladi: 1) ot bilan otidan: *otquloq, qo'larra;* 2) sifat bilan otidan: *ko'ksulton, xomtok;* 3) ot bilan sifatdan: *gulbeor, oshko'k;* 4) son bilan otidan: *mingoyoq, qirqog'ayni, uchburchak;* 5) ot bilan fe'ldan: *o'rinbosar, beshiktartar;* 6) fe'l bilan fe'ldan: *iskabtopar, olibsotar;* 7) fe'l va undalmadan: *urto'qmoq, ochildasturxon.* Biror belgisiga ko'ra atalgan joy nomlari ham ko'pincha qo'shma ot orqali ifodalanadi: *Oqtepa, To'ytepa, Uchqo'rg'on.*

Qo'shma ravishlar - asosan ikki so'zdan yasaladigan ravishlar. Ularning quyidagi turlari ajratib yoziladi: 1) tarkibida *u, bu, shu* olmoshlari bo'lgan payt va o'rin ravishlari: *u yoqqa, bu yoqqa, u yerga, shu yerdan* va b. 2) tarkibida *har, hech, hamma, bir* so'zlari bo'lgan ravishlar: *har vaqt, har zamon, har qachon, hech vaqt, hamma vaqt, bir zum, bir necha.* 3) tarkibida *alla-* elementi bor bo'lgan ravishlar qo'shib yoziladi: *allavaqt. Biryola, birmuncha, birvarakayiga, birpas* ravishlari qo'shib yoziladi.

Qo'shma sifatlar - ikkita va undan ortiq so'zning qo'shilishidan yoki bog'lanishidan yasalgan sifatlar. Ular quyidagicha yasaladi va yoziladi: 1) ot va otidan. Bular ajratib yoziladi: *havo rang bo'yoq;* 2) sifat va otidan. Bular qo'shib yoziladi: *qimmatbaho sovg'a;* 3) ot yoki ravishga -ar

qo'shimchali fe'lni qo'shish bilan yasaladi. Bular qo'shib yoziladi: *tezoqar daryo*; 4) otga *aro* so'zini qo'shish bilan. Bular qo'shib yoziladi: *xalqaro*.

Qo'shma sonlar - ikki yoki undan ortiq sonning bog'lanishidan tuzilgan sonlar: *o'n uch, bir yuz o'n sakkiz*.

Qo'shma so'zlar - kamida ikkita o'zakning qo'shilishi yoki bog'lanishidan hosil bo'lgan va bitta so'roqqa javob bo'ladigan so'zlar: *qo'lqop, Markaziy Osiyo, rahmdil, havo rang, sotib olmoq, javob bermoq, bir oz, birmuncha, mana bu, ana shu, har kim, o'n ikki*.

Qo'shtirnoq - ko'chirma gaplarda, sitatalarda, kinoya usuli bilan ko'chgan so'zlarda, ayrim atoqli otlarda ishlatiladigan tinish belgisi.

R

Ravish - ish-harakat va holatning belgisini bildirgan so'zlar turkumi. Ravish *qanday?, qachon?, qayerda?, qayerdan?, qayerga?, qancha?, nega?, qay darajada?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *asta, hozir, pastda, yuqoridan, o'ngga, ko'p, noiloj, juda*.

Ravishdosh - ish-harakatning belgisini, uning maqsadini, paytini bildirgan fe'l shakli: *jo'shib kuyilmoq, o'qigani kelmoq, kelguncha kutmoq*.

Regressiv assimilyatsiya - keyingi tovushning oldingi tovushni o'zgartirishi: *yigit+cha = yigichka, sakkiz+ta = sakkista*.

Ritorik so'roq gaplar - so'roq gaplarning javob talab qilmaydigan turi bo'lib, javobi o'z ichida yashiringan bo'ladi: *Men uning to'satdan kelib qolishini qaydan bilay?* Ritorik so'roq gaplar quyidagi ma'nolarni ifodalashi mumkin: *Bu Vatanda nimalar yo'q (tasdiq). O'zingdan chiqqan baloga, qayga borasan davoga (inkor). Bu qanaqasi?! (taajjub) Yolg'iz qolib ketmaymanmi?! (tashvish) Ko'zingga qarab yurmaysanmi?! (g'azab) Balki, ertaga yomg'ir yog'mas? (gumon) Qachonqacha bizni qiynashadi?! (kuchli hayajon)*

Run (runik) yozuvi - Mo'g'ulistonning O'rxun va Rossiya hududidagi Enasoy (Yenisey) daryolari bo'ylaridan topilgan va toshga, charmga, shishaga yozilgan yozuv turi.

S

Sabab bog'lovchilari - ma'lum bir gapning sababini bildiradigan gapni o'sha gapga bog'lash uchun xizmat qiladigan bog'lovchilar: *zeroki, chunki, shuning uchun*. Ba'zan *uchun* ko'makchisi ham shu vazifada qo'llanadi: *Ular yetib kelsin uchun, Avaz kutib turdi*.

Sabab ravishlari - ish-harakatning bajarilish sababini bildirib, nega? so'rog'iga javob bo'ladigan ravishlar: *noiloj, ilojisiz(likdan), chorasiz(likdan)*.

Semanak usul bilan so'z yasalishi - so'z ma'nolarining taraqqiyoti natijasida yangi so'z hosil qilish; bunda bir turkumdagi so'z boshqa turkumga o'tadi: *o'g'il bola* (sifat) - *O'g'il tug'ildi* (ot). *O'quv, yozuv* so'zlari fe'ldan otga o'tgan; *kelishgan yigit* (fe'lning sifatdosh shakli sifatga o'tgan);

Semit guruhi - arab, axmar, xarari, oysor, ivrit tillarini o'z ichiga olgan til guruhi.

Sifat - predmetning belgisini bildirib, qanday?, qanaqa?, qaysi? so'roqlaridan biriga javob bo'ladigan so'z turkumi: *go'zal, uzun, kechagi*.

Sifatlarning ma'no turlari - 1) xususiyat bildiruvchi: *yaxshi, yomon, aqlli, sergak, so'zamol*; 2) holat bildiruvchi: *go'zal, chiroyli, suluv, cho'loq, maymoq, cho'tir, soqov, kar, ko'r*; 3) rang-tus bildiruvchi: *oq, qora, sariq, kul rang*; 4) shakl-ko'rinish bildiruvchi: *yapaloq, tekis, yassi, dumaloq*; 5) hajm-o'lchov-masofa bildiruvchi: *keng, tor, chu'ur, katta, kichik*; 6) maza-ta'm bildiruvchi: *shirin, achchiq, nordon, sho'r, achimsiq*; 7) hid bildiruvchi: *xushbo'y, sassiq, badbo'y, muattar, qo'lansa*; 8) vazn-o'g'irlik bildiruvchi: *og'ir, yengil, zildak, vazindir*; 9) o'rin va paytga munosabat bildiruvchi: *yozgi, qishki, avvalgi, uydagi, ko'chadagi*.

Sifat darajasi - predmetlardagi bir xil belgining ortiq-kamligi jihatidan farqlanishi. Sifatlarning quyidagidek darajalari bor: oddiy daraja (*baland*), orttirma daraja (*juda baland*), qiyosiy daraja (*balandroq*), ozaytirma daraja (*sal baland*).

Sifatdosh - narsa-buyumning belgisini harakat orqali bildiradigan fe'l shakli. Sifatdosh fe'l singari ish-harakatni anglatib, zamon, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlikni bildiradi: *qolgan* - bo'lishli, o'tgan

zamon, aniq nisbatda. Sifatdosh sifat kabi otga bog'lanib, uning belgisini bildiradi, gapda aniqlovchi yoki kesim bo'lib keladi: *Talabalar berilgan topshiriqni bajarishdi. Vazifalar bajarilgan.* Sifatdoshlarning bo'lishsiz shakllari quyidagicha yasaladi: *borgan – bormagan, borayotgan – bormayotgan, borar – bormas, o'qigan – oqmas.*

Sifatlovchi-aniqlovchi - predmetning belgisini, miqdorini, tartibini bildiradi va *qanday?, qanaqa?, qaysi? qancha?, nechanchi?, necha?, qayerdagi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Sifatlovchi-aniqlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **sifatlanmish** deb yuritiladi. Sifatlovchi-aniqlovchi quyidagicha ifodalanadi: 1) sifat: *Kechagi voqea esiga tushdi.* 2) son bilan: *Yuzlab odam to'plandi;* 3) olmosh bilan: *Bu kitob meniki;* 4) sifatdosh bilan: *O'qigan odam qiynalmaydi;* 5) ravish bilan: *Ko'p vazifa yuklandi;* 6) taqlid so'z bilan: *Pichir-pichir ovoz eshitildi.* 7) ot bilan: *Asfalt yo'ldan mashinalar g'iz-g'iz o'tib turibdi.* 8) ibora bilan: *Unda og'zining tanobi qochadigan odat bor.* 9) so'z birikmasi bilan (sifatlovchi va sifatlanmish, qaraturvchi va qaralmish, to'ldiruvchi va to'ldirilish, hol va hollanmish birikmalari sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib keladi): *U birinchi kungi ishini yakunladi. Ukamning uyidagi mollarni ham olib ketishibdi. Menga tegishli bo'lakni qoldiring. Ertaga bo'ladigan majlis qoldirildi.*

Sinonimlar (ma'nodosh so'zlar) - grekcha *synonymos* yoki *synonymon* – “bir nomli” degan ma'noni bildirib, bir umumiy ma'noni ifodalaydigan kamida ikkita so'zdir. Sinonimlar deyarli barcha turkumlar ichida uchraydi: ot – *dushmanlik, adovat*; sifat – *dongdor, mashhur, nomdor*; son – *yarim, ikkidan bir*; olmosh – *hamma, barcha*; fe'l – *nolimoq, shikoyatlanmoq, zorlanmoq*; ravish – *ko'p, mo'l, bisyor, serob*; ko'makchi – *kabi, yanglig'*; singari: bog'lovchi – *lekin, ammo, biroq*; yuklama – *faqat, -gina*; modal so'z – *chamasi, chog'l.*

Sintagma – jumla tarkibidagi ikkita qisqa to'xtam (pauza) orasidagi nutqiy bo'lak: *Kitobni o'qib bo'lib, / joyiga qo'ydim.*

Singarmonizm – unli tovushlarning moslashuvi, uyg'unlashuvi: *burun, quruq, qoloq, bobo, uzun, tutun, tutqun.*

Sintaksis – grekcha *tuzish* degan ma'noni bildirib, grammatikaning so'z birikmasi, gap bo'laklari, gap va uning turlarini o'rganadigan qismi.

Sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar - so'zlarni bir-biriga bog'laydigan qo'shimchalar: 1) kelishik qo'shimchalari: *uyi, ovning, oshga, ishda, odan;* 2) egalik qo'shimchalari: *sochim, uying, oti, sochimiz, itingiz;* 3) shaxs-son qo'shimchalari: *yurdim, kirding, bordik, berdingiz.*

Sirg'aluvchi undoshlar – havo to'liqlinining ikkita nutq a'zosi bir-biriga yaqinlashgan paytida yuzaga kelgan turqishdan sirg'alib chiqishi natijasida hosil bo'lgan tovushlar: *v, j(vijdon), z, y, g, f, s, sh, x, h.*

Sodda ot-kesim - bir so'z bilan ifodalanadigan kesim: *Mening eng yaqin do'stim – kitob.*

Sodda so'z birikmasi - faqat ikkita mustaqil so'zdan tuzilgan so'z birikmasi (bunda yordamchi so'zlar ham ishtirok etishi mumkin): *beshta daftar, bugun keldi, o'zining uyi, shaharda yashaydi, akasi haqida so'radi.* Ajralmas birikmalar, iboralar qatnashgan birikmalar ham sodda so'z birikmasi hisoblanadi: *qilich bo'yin ot, borsa kelmas oroli.*

Sodda so'zlar – bir asosdan iborat bo'lgan so'zlar: *kitob, havo, odamlar, bizni, aqlli, kunduzi.*

Sodda qo'shimchalar – boshqa qo'shimchalarga ajralmaydigan qo'shimchalar: *tanla, uycha, yozdik.*

Sodda yig'iq gap - tarkibida faqat bosh bo'laklarga mavjud bo'lgan gaplardir: *Azizxon aqhramon bo'ldi.*

Sodda yoyiq gaplar - tarkibida bosh bo'laklardan tashqari, ikkinchi darajali bo'laklar ham qatnashadigan gaplardir: *[Jigga olovli bulutlar qoldi.]*

Sof ko'makchilar – lug'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: *bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qadar, yanglig'.*

Som-xom tillar oilasi - semit, qushit, berber guruhi, chad-xom guruhi, arab guruhini o'z ichiga oladigan til oilasi.

Son - sonning nomini, narsa-buyumning son-sanog'ini, tartibini bildirgan so'zlar turkumi. Son *necha?, qancha?, nechta?, nechanchi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Sonlarning morfologik

xususiyatlari: 1) sonlar *juft, dona, metr, siqim* kabi hisob soʻzlari bilan qoʻllana oladi; 2) soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalar sonning hamuna turlariga ham qoʻshilavermaydi; 3) boshqa soʻz turkumlaridan son yasalmaydi. Sonning sintaktik xususiyatlari: 1) doim otlar bilan birga qoʻllanadi.

2) sonlar hech qachon belgi ifodalovchi soʻzlarni oʻziga tobe qilib kelmaydi; 3) sonlar et oldida aniqlovchi boʻlib kelganda, u bilan birikib yaxlit bir boʻlak vazifasini bajaradi: *Ikkala doʻst quchoqlashib koʻrishishdi*. 4) son va sifat aniqlovchi boʻlib kelganda, oldin son, keyin sifat keladi: *beshita shirin qovun*. 5) Sonlar gapda koʻpincha aniqlovchi va kesim vazifasida keladi: *Beshita qalam oldi. Maqsadimiz bitla*.

Sof portlovchilar - havo toʻlqinining ikkita nutq aʼzosi orasidan otilib chiqishi natijasida paydo boʻladigan nutq tovushlari:

b, d, g, p, t, k, q.

Sof soʻroq gaplar - javob talab qiladigan soʻroq gaplar: *Siz ertaga kelasizmi?*

Sof feʼl - gap ichida feʼl-kesim vazifasini bajaradigan va feʼlga xos barcha xususiyatlarga ega boʻlgan feʼl shakli: *U yozdi*. (boʻlishli, oʻtimli, aniq nisbatda, oʻtgan zamon, xabar maylida. 3-shaxs, birlikda)

Sof soʻroq gaplar - javob talab qiladigan gaplar: *Siz ertaga kelasizmi? (Ha, Yoʻq.)*

Soʻroq olmoshlari - biror narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi soʻroqni bildirgan olmoshlardir: *kim, nima, qanday, qanaqa, qaysi, qancha, necha, nechta, nechanchi, nega, nimaga, qayerda, qayda, qayoqqa, qachon, qani*.

Soʻroq belgisi - soʻroq gaplardan, darak gap ichidagi tushunarsiz, mujmal boʻlgan soʻzlardan keyin qoʻyiladigan tinish belgisidir: *Siz necha yoshdasiz? Mirzo Ulugʻbek nomidagi Milliy institut(?) talabasi ekan*.

Soʻroq gap - soʻzlovchining oʻzi bayon qilgan fikriga suhbatdoshini fikr bildirishga undaydigan, oʻzi uchun nomaʼlum boʻlgan narsa, belgi, harakat, holat, miqdor haqida maʼlumot olish uchun qoʻllanadigan gap: *Bugun darsga borasizmi?* Yozuvda soʻroq gapning oxiriga soʻroq belgisi qoʻyiladi. Bu gaplar koʻproq dialogik nutqda uchraydi. Soʻroq gaplar soʻroq olmoshlari (*kim, nima, qanday, qancha, necha, qaysi*), soʻroq yuklamalari (*-mi, -chi, -a, -ya*) yoki soʻroq ohangi yordamida hosil boʻladi: quyidagi misolda soʻroq ohangi qatnashgan: *Ertaga yakuniynazorat oʻtkaziladi. Ertaga?*

Soʻroq va taajjub yuklamalari - *-mi, -chi, -a(-ya)* yuklamalidir. *-mi* soʻroq va taajjubdan tashqari modal maʼnoni ham bildiradi, bunda u noaniqlikni ifodalaydi: *Uyidami, koʻchadami, uning ichun farqi yoʻq edi. -chi* yuklamasi soʻroqdan tashqari buyruq, doʻq, iltimos, qistash, taʼkid, qitirish maʼnolarini ham bildiradi: *Qani, yur-chi! Kitobingni berib tur-chi. -a, -ya* yuklamalari ham soʻroq va taajjubdan tashqari his-hayajonni, tasdiq va ishonchni ham bildiradi: *Qanday chiroyli-ya!*

Koʻylagingiz shunday hoʻl-q.

Soʻz birikmasi - ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzning maʼno, grammatik va ohang jihatdan birining boshqasiga tobe boʻlib bogʻlanishidan hosil boʻlgan birlik: *charm qoʻlqop, baland bino, beshita bola, shu odam, kelgan kishi, joʻshib kuylamoq, kitobni oʻqib, dars haqida suhbat, tez yurmoq, kitobning varagʻi*.

Soʻz tarkibi - soʻzning maʼnoli qismlari, yaʼni asos va qoʻshimchalar yigʻindisidan iborat: *gul+don+lar+ga*.

Soʻz turkumlari - tildagi soʻzlarning umumiy grammatik maʼno hamda vazifalariga koʻra maʼlum guruhlariga boʻlinishi: *ot, sifat, bogʻlovchi, taqlid soʻz* va h.

Soʻz uqʻusi - soʻz tarkibidagi ayrim unli tovushlarning boshqalariga qaraganda balandroq, kuchliroq aytilishi: *qalam, albatta, aksiya*.

Soʻz yasaliishi - turli usullar yordamida yangi soʻzlar hosil qilish: *ish+la=ishla, qoʻl+qop=qoʻlqop, BMT (Birlashgan millatlar tashkiloti)*.

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar - oʻzakka qoʻshilib, yangi maʼnoli soʻz hosil qiladigan qoʻshimchalar: *sinflosht, guldon, suvli, sezgir, oqla, koʻpay, doʻstona, majburen*.

Soʻz yuklamalar - soʻz koʻrinishidagi yuklamalar: *faqat, ham, axir, hatto*.

Soʻz shakli yasovchi qoʻshimchalar - *q. Lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimchalar*.

Soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalar - *q. Sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar*.

Soʻzlarni takrorlash yordamida soʻz yasash – soʻzlarning takrorlanib yangi lugʻaviy maʼnoga ega boʻlishi natijasida soʻz yasalishi. Bunda boshqa turkumga mansub soʻz yasalishi mumkin yoki shu turkumga xos yangi soʻz hosil boʻlishi mumkin: *yoʻl-yoʻl koʻylak* - ot takrorlanib sifat hosil boʻlgan: *yor-yor* – ot takrorlanib yangi ot (qoʻshib nomi) hosil boʻlgan.

Soʻzlashuv tili - kundalik turmushda ishlatiladigan til: *boʻlsa* – *boʻsa, kelsa* *kesa, olib kel* – *opkel, qolibdi* – *qopti, maza* – *mazza*.

T

Takroriy bogʻlovchilar – gap tarkibida kamida ikki oʻrinda takrorlanib ishlatiladigan bogʻlovchilardir: *Yo u keladi, yo men boraman. Goh kuladi, goh yigʻlaydi*.

Takroriy ravishlar – bir ravishning takrorlanib, bir umumiy urgʻu bilan aytilishidan hosil boʻlgan ravishlardir. Ular quyidagicha yasaladi: 1) ot bilan ot takrorlanadi: *qator-qator, yildan-yilga qadam-baqadam*; 2) sifat bilan sifat: *chaqqon-chaqqon, uzundan-uzoq, bekordan-bekorga*; 3) feʼl shakllari: *uzil-kesil, bilinar-bilinmas, bora-bora, ura-sura, qayta-qayta, borib-borib, turib-turib, qoʻyarda-qoʻymay*; 4) ravish bilan ravish: *nari-beri, oldinma-кетин, birin-кетин, unda-bunda, hali-beri*; 5) olmosh, son, taqlid soʻzlarning aralash holda takrorlanishi: *oʻz-oʻzidan, yakka-yakka, taqa-taq*.

Takroriy sifatlar – sifatdan boshqa turkumlarga mansub soʻzlarning takrorlanishidan hosil boʻlgan sifatlar: 1) **tub takroriy sifatlar**: *baland-baland, uzun-uzun*; 2) **yasama takroriy sifatlar**: *yoʻl-yoʻl (koʻylak); manman* (odam); *liplip* (chiroy).

Takroriy sonlar - bir asosning takrorlanishidan tuzilgan sonlar: *ikki-ikki, toʻrtta-toʻrtta, oʻnta-oʻnta*.

Takroriy soʻzlar - bir oʻzakning ikki marta takroridan hosil boʻlib, bir umumiy urgʻu bilan aytiladigan soʻzlar: *togʻ-togʻ, katta-katta, beshta-beshta, kim-kim, yurib-yurib, bora-bora, yigʻlay-yigʻlay, bilinar-bilinmas, kuydirgani-kuydirgan, tez-tez, voy-voy, gurs-gurs*.

Tarixiy-anʼanaviy yozuv (tamoyil) – soʻz va qoʻshimchalar tarixan, anʼanaga koʻra qanday yozib kelingan boʻlsa, hozir ham shunday yozishni talab qiladigan yozuv: *choʻt* (aslida *schyot*), *podratchi* (aslida *podryadchik*).

Tartib son - narsa-buyumning sanoqdagi tartibini bildiradi. Tartib son unli bilan tugagan miqdor songa - *nchi*, undosh bilan bitgan miqdor songa - *inchi* qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil qilinadi: *birinchi, ikkinchi*. Tartib sonlar arabcha raqamlar bilan ifodalansa, bu qoʻshimchalar yozilmaydi, raqamdan keyin chiziqcha qoʻyiladi: rim raqamlari bilan ifodalansa, chiziqcha ham qoʻyilmaydi: *2-brigada, VI sinf, 2008-yil 8-Mart*.

Taqlid soʻzlar - tovushga va harakat-holatga taqlidni bildirgan soʻzlardir: *taq-tuq, lip-lip*. Taqlid soʻzlar yakka holda, juft holda va takrorlangan holda qoʻllanadi. Juft va takrorlangan taqlid soʻzlar orasiga chiziqcha qoʻyiladi. Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi gap boʻlagi boʻla oladi: *Shamol gʻir-gʻir (hol) esmoqda*.

Taqsim son - narsa-buyumlarning taqsimlanish miqdorini anglatadigan son va u miqdor songa - *tadan* qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil qilinadi: *ikkitadan, oʻntadan, yuztadan*. Baʼzan miqdor son takrorlanib, taqsim son yasalishi mumkin: *Ikki-ikki boʻlib yurdik*. (hisob soʻzi boʻlsa, *-ta* tushiriladi: *Ikki metrdan berildi*.)

Tasnif - toʻplamni oʻxshash va farqli belgilar asosida ichki guruhlariga boʻlishdir: *undosh tovushlar tasnifi, unli tovushlar tasnifi, soʻz turkumlari tasnifi* va h.

Tasviriy ifoda - narsa-buyumning nomini aniq atamay, uni tasvirlab anglatadigan soʻz birikmasidir: *yashil vodi* (Fargʻona), *oq oltin* (paxta), *zangori ekran* (televizor), *yashil qitʼa* (Avstraliya), *kunchiqar mamalakat* (Yaponiya).

Teng bogʻlanish - bir soʻzning boshqasiga sanash ohangi yoki teng bogʻlovchilar yordamida bogʻlanishi: *Koʻchalar, tomlar, devorlar, daraxtlar oppoq. Xona sovuq va nimqorongʻi*.

Teng bogʻlovchilar - gapdagi soʻzlarni va qoʻshma gap tarkibidagi soddaga gaplarni teng huquqli qilib bogʻlaydigan bogʻlovchilar: *Ota va onasi keldi, lekin u kelmadi*.

Tire – dialoglardagi har bir gapdan oldin, bogʻlamasiz ishlatilgan ot kesim va ega oʻrtasida, koʻchirma gaplarda, tartib bilan sanalgan har bir gapdan oldin, zid, oʻxshashlik yoki izoh

mazmunidagi bog'lovchisiz qo'shna gap qismlari orasida. uyushiq va ajratilgan bo'laklarda tenglik ma'nosini bildirgan so'zlar orasida ishlatiladigan tinish belgisi.

Til – ma'nyan jamiyatda yashovchi a'zolar uchun bir xilda xizmat qiluvchi, ijtimoiy-ruhiy aloqa vositasidir.

Til oilasi – kelib chiqishi jihatidan bu xil bo'lgan tillar yig'indisi: *oltoy tillar oilasi, hind-yevropatillar oilasi* va h.

Tinish belgilari (puntuatsiya) – tinish belgilarining qo'yilish o'rinlari haqida ma'lumot beruvchi bo'lim: *nuqta, vergul, tire, nuqtali vergul, undov belgisi, so'roq belgisi, ko'p nuqta, qo'shtimoq, qavs, ikki nuqta*.

Tirik tillar – hozirgi davrda ma'lum bir xalq vakillari uchun muloqot vositasi bo'lib xizmat qilayotgan tillar: *o'zbek, rus, ingliz...*

Titroq tovush – talaffuz qilinganda tilning uchi titraydigan tovush: *r*.

Tobe bog'lanish – bir so'zning boshqasiga kelishik qo'shimchalari. ko'makchilar yoki tobelanish ohangi yordamida bog'lanishi: *uyga ketmoq, maktabdan kelmoq, institutga kirmoq, kitobning varag'i, testni yechmoq, qalam bilan yozmoq, uy tomon ketmoq, ukasi uchun olmoq, intihon haqida suhbatlashmoq*. Ega bilan kesum ham o'zaro tobe bog'lanadi. Tabii inkor etmaydi. Tobe bog'lanishning eng asosiy belgisi shuki, unda har doim bir so'z ikkinchi bir so'zni izohlab, to'ldirib, aniqlab keladi.

Tovush – nutq a'zolari yordamida hosil qilinadigan eng kichik, bo'linmaydigan nutq birligi: *a, b, v, g, d*.

Tovush almashishi – talaffuz jarayonida so'zlardagi tovushlarning boshqa tovushga almashinuvi: *son – sgn, yutuq – yutig'i*.

Tovush orttirilishi – so'zning boshiga, o'rtasiga, oxiriga tovush qo'shilishi: *stakan – istakan, stol – ustol, fikr – fikir, doim – doyim, tank – tanka, disk – diska, bank – banka*.

Tovush tushishi – talaffuz jarayonida so'z tarkibidagi ayrim tovushlarning tushib qolishi: *shahar – shahri, o'g'il – o'g'li, burun – burni; past – pasay, farzand – farzan, kelsa – kesa*.

Tovushga taqlid bildiradigan so'zlar – atrof-borliqdagi tabiat tovushlariga, hayvon va parrandalar tovushlariga taqlidni bildiradigan so'zlar: *gumbur-gumbur, dup-dup, duk-duk, shiq-shiq, qa-chuv, taq-uuq, g'arch-g'urch, inga-inga, pix-pix, qult-qult, bidir-bidir, vov, uv, irr, mo'o', naa, baa, mee, ing-ing, ang-ang, miyov, vah-vah, vish-vish, qu-qu, g'a-g'a, qa-qa, g'aq-g'aq, pi-pildiq, parr, viz-viz*. Tovushga taqlid so'zlar ba'zan otlashib, ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi: *Odamlarning g'ovur-g'ovuri bosildi. Yuragining duk-dukini eshitdi*.

Tub so'z – bironta usul yordamida yasalmaydigan so'zlardir. Bunday so'zlar tarkibiy jihatdan asos va so'z yasovchi qo'shimchalarga bo'linmaydi, lekin ular tarkibida shakl yasovchi qo'shimchalar qatnashishi mumkin: *qo'l, uylar, ukanmi, qizcha*.

Turdosh otlar – bir turdagi predmetlarning umumiy nomini bildirgan otlar: *shahar, bola, qalam, uy, meva, talaba*.

Turkiy tillar – o'zbek, tojikman, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, turk, uyg'ur. boshqird, qoraqalpoq, tatar, chuvash, yoqut, qorachoy, balqar, tuva, oltay turklari, xakas, gagauz, shor, qoraim, qumiq, no'g'oy, oyrot, karagas tillari.

Turlanish – otlarning kelishik yoki egalik qo'shimchalarini olib o'zgarishi: *bolaning, dalani, kitobga, uyda, ko'chadan; ko'ylagim, bobong, onasi*.

Tuslanish – fe'lining shaxs-son qo'shimchalarini olib o'zgarishi: *bordim, bording, bordik, bordingiz, boraman, borasan, boray, borisin, borsin*.

Tuslanadigan ravishdoshlar – *-b(-ib), -a, -y, -gudek* qo'shimchalari bilan yasaliib, shaxs-son qo'shimchlari yordamida o'zgaradigan ravishdoshlar: *boribman, ko'rasan, o'qivman, o'qigudeksan*.

Tuslanmaydigan ravishdoshlar – *-gach(-kach, qach), guncha(-kuncha, quncha), gani (-kani, -qani, -gali)* qo'shimchalari bilan yasaliib, shaxs-son qo'shimchalarini qabul qilmaydigan ravishdoshlar.

Tutuq belgisi (') - lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosidagi ikkita vazifani bajaradigan belgi: 1) kirilchadagi ayirish belgisi (**h**) o'rnida qo'llanadi: *a'lo, ma'no*; 2) **sh** harfiy birikmasidagi **x** hamda **h** harflarining alohida tovushlar ifodalashini ko'rsatish uchun: *Is'hoq, as'hoq*.

To'ldiruvchi - gapdagi biror bo'lakni to'ldirib, unga boshqaruv yo'li bilan tobe holatda bog'langan bo'lakdir. To'ldiruvchi asosan fe'l-kesimga bog'lanadi va tahlilda uning tagiga shtrix (- - - -) chiziladi: *Men bu gapni ukandan eshitdim*.

To'liq assimilyatsiya - bir tovushning boshqasini o'ziga to'la o'xshatishi: *ot-dan-ottan*.

To'liqsiz assimilyatsiya - bir tovushning boshqasini o'ziga qisman o'xshatishi: *maqsad - maqsad, uchta - ushta, ogshom - oxshom, to'qson - to'xson, taqsim - taxsim, o'sdir - o'stir*.

To'liqsiz fe'llar - o'zining lug'aviy ma'nosini yo'qotib, yordamchi so'zlarga yaqinlashib qolgan fe'llar. Bularga *edi, ekan, emish, emas* so'zlari kiradi (*esa* bog'lovchilar guruhiga o'tib ketgan).

To'plam - o'rganish uchun olingan turli narsa, voqea-hodisalar yig'indisidir: *so'z turkumlari, gap bo'laklari* va h.

U

Ugor guruhi - venger, mansiy, xantiy tillarini o'z ichiga oladigan til guruhi.

Umumlashtiruvchi bo'lak - uyushiq bo'laklarning ma'nosini jamlab, umumlashtirib ifodalaydigan bo'lakdir. Bu bo'lak quyidagicha ifodalanadi: 1) otlar bilan: *Bayramda do'stlarim: Ahmad va Sobir mehmon bo'lib kelishdi*. 2) olmosh bilan: *Buni hech kim: otasi ham, onasi ham bilmasligi kerak. Akam, opam, singlim - hammaniz talabamiz*. 3) son bilan: *Sen, Po'lat va Kamol - uchovingiz uni kuzatib qo'yasiz*. 4) birikma bilan: *Darsga yaxshi tayyorlanganlar: Roziya, Husnora, Muxtasarlar yuqori ballarga ega bo'tishdi*. Umumlashtiruvchi bo'lak qanday vazifani bajarsa, uyushiq bo'laklar ham shunday vazifani bajaradi. Umumlashtiruvchi bo'laklar uyushiq bo'laklardan oldin kelsa, undan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Oldimizdan qo'shnilarimiz: Raimjon va Abdulkarim akalar chiqib qolishdi*. Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'laklardan keyin kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: *U kishi o'z farzandlariga ham, begona bolalarga ham - barchaga bir xilda muomala qilardi*.

Undalma - so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni bildirgan so'zdir. Undalma odatda ikkinchi shaxsga qaratilgan bo'ladi. Undalmalar quyidagicha ifodalanadi: 1) ot bilan: — *Aka, nimaga jim bo'lib ketdingiz?* 2) olmosh: *Hay, kim, — Gulnorni shunday chaqirdi u, — ovqatni tezroq qilinglar. (O.)* 3) otlashgan so'zlar: *Shunday demaysizmi, azizim!* (sifat) *Beshinchilar, saftaning!* (son). 4) undov so'zlar: *Hoy! - dedi Nasriddin uchoviga qarata - Men insof nimaligini tushummayman! (Z.A'lam)* 5) so'z birikmalari bilan: *Hoy, soqoling ko'ksingga to'kilgur!* 6) iboralar bilan: *Hoy, yigit tushmagur, nima qilib qo'yding!*

Undov so'zlar - his-hayajon, tuyg'uni, haydash-chaqirishni bildiradigan so'zlar: *eh, uh, uf, voy, xix, drr, chuh*. Bu so'zlar mustaqil so'zlarga ham, yordamchi so'zlarga ham kirmaydigan ayrim so'z turkumidir. Undovlar yakka holda, juft holda yoki takrorlanib qo'llanishi mumkin: *oh, voy, oh-voh, dod-voy, bay-bay, hay-hay*. Juft va takrorlangan undovlar chiziqcha bilan yoziladi.

Undosh tovushlar - hosil bo'lishida o'pkadan chiqadigan havo to'lqini og'iz bo'shlig'ida to'siqa uchraydigan, cho'zib aytish mumkin bo'lmagan, talaffuz qilinganida un paychalari yo titrab, yo titramaydigan tovushlardir: *b, v, g, d, j(vijdon), j(jo'ja), z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h, ng (tong)*.

Undov belgisi - kuchli his-hayajon bilan aytilgan gaplardan, buyurish, istak ma'noli gaplardan, gap ichidagi alohida ta'kidlangan so'zlardan keyin qo'yiladigan tinish belgisidir.

Unli tovushlar - hosil bo'lishida o'pkadan chiqadigan havo to'lqini og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqa uchramaydigan, cho'zib aytish mumkin bo'lgan, talaffuz qilinganida un paychalari albatta titraydigan tovushlardir: *a, o, u, o', i, e*.

Urg'u - so'z bo'g'inlaridagi unli tovushlardan birining yoki gap tarkibidagi ayrim so'zlarning boshqalariga nisbatan kuchliroq, balandroq aytilishi. Belgisi - ('): *kitob, barcha, qorday*.

Uslubiy belgi – soʻzning maʼlum uslubga mansubligini koʻrsatuvchi belgi: *ozod* - uslubiy betaraf soʻz - *kur* – badiiy uslubga tegishli soʻz

Uslubiy betaraf soʻz – barcha uslublarda qoʻllanadigan soʻz: *bola, yaxshi, bu, besh, bugun.*

Uslubiyat – til vositalarining ishlatilish sohalarini qamrab oluvchi boʻlim.

Uyadosh soʻzlar – bir turdagi narsa, belgi, harakat tushunchalarini ifodalaydigan soʻzlar: odam aʼzolari – *oyoq, qoʻl, koʻz, quloq, burun*: rang – *oq, koʻk, yashil.*

Uyushiq boʻlaklar – bir xil soʻroqqa javob boʻlib, gapdagi bir boʻlakka bogʻlanadigan gap boʻlaklaridir: *U odamlarning hammasi ham muloyim, sermulozomat, sartaʼzim, shirinsuʼz edi. (A.Q.)*

Uygʻur yozuvi – VI-VII asrlardan XV asrlargacha turkiylar va moʻgʻullar foydalanib kelgan yozuv. Namunalari: «Qutadgʻu bilig» dostonining Vena nusxasi, “Hibat-ul-haqoyiq”, “Muhabbatnoma” dostonlari.

Uzoq oʻtgan zamon feʼllari – nutq soʻzlanib turgan vaqtdan ancha oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni ifodalaydigan feʼl shaklidir. Bu zamon shakli **-gan** qoʻshimchasi va **edi, ekan** feʼllarini tushlash yordamida hosil qilinadi: *kelgan edim*;

V

Varvarizmlar – tilda oʻrinsiz ishlatiladigan chet soʻzlar: *uspet qilolmadim, znachit, tak, vau, ess.*

Vazifadosh bogʻlovchilar – boshqa turkumlarga mansub boʻlib, oʻrni bilan bogʻlovchi vazifasini bajaradigan soʻzlardir. Bular quyidagi turkumlardan bogʻlovchilarga oʻtgan: 1) **bilan** koʻmakchisi: *Akam bilan* (va) *ukam* kelishdi. 2) **ham, na, -u(-yu), -da** yuklamalari: *Oʻqishga qabul qilishdi ham* (va) *stipendiya* tayinlashdi. 3) **balki** modal soʻzi: *Bundan keyin uning gʻayrati susaymadi, balki yana oskdi.*

Vazifadosh koʻmakchilar – gapda oʻrni bilan mustaqil soʻz, oʻrni bilan koʻmakchi boʻlib keladigan soʻzlardir. Bularga quyidagi soʻz turkumlaridan oʻtgan soʻzlar kiradi: 1) ot turkumidan: *tomon, tashqari, boʻyi, chamas, holda, yoʻsinda*; 2) sifat turkumidan: *sababli, tufayli, orqali, qarshi, chogʻli, doir, muvofiq, oʻzga, boshqa*; 3) feʼl turkumidan: *qarab, qaraganda, koʻra, tortib, degan, deyidigan, osha, boʻylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata*; 4) ravish turkumidan: *avval, soʻng, keyin, burun, ilgari, beri, beri, buyon, asosan, binon.*

Vazifadosh undovlar – boshqa turkumdagi soʻzlardan koʻchgan soʻzlar: *Kel, bir bahslaskaylik!* Bu gapdagi *kel* soʻzi feʼl turkumidan undovlar guruhiga oʻtgan. ***Kechrasiz, hormang, yashang*** kabi feʼllar ham undovlarga koʻchadi.

Vaziyat (ravish, tarz) holi – qanday?, qay holda?, qay tarzda? kabi soʻroqlarga javob boʻladigan va har doim feʼlga bogʻlanadigan hol turidir. Vaziyat hollari ravish, ravishdosh, ot, sifat, olmosh, taqldiy soʻzlar. ibora bilan ifodalanadi: *U diqqat bilan tingladi. Ukan chiroyli yozadi. U shoshmasdan joʻnadi. Rais bilan ikkisi doʻstlarcha xayrlashdi. U qorovul boʻlib turdi. Daraxt barglari duv toʻkildi. Buni qanday bajarasiz? Boshini eggan holda kelardi.*

Vergul – uyushiq va ajratilgan boʻlaklar, undalma, kirish soʻz, kirish birikma, kiritma gap, qoʻshma gap qismlari, koʻchirma gaplar tarkibida ishlatiladigan tinish belgisi.

Vositali toʻldiruvchi – ***kinga?, nimaga?, kimda?, nimada?, kimdani?, nimadan?, kim bilan?, nima bilan?, kim haqida?*** kabi soʻroqlarga javob boʻladigan toʻldiruvchi turidir. U quyidagicha ifodalanadi: 1) ot yoki olmosh bilan: *Ravshan sen bilan horadi.* 2) otlashgan soʻz bilan: *Yaxshiga yondash, yomondan qoch.* 3) ibora bilan: *Ogʻzi boʻshga ishonib boʻlmaydi.* Koʻmakchilar yordamida shakllangan vositali toʻldiruvchilar bilan xuddi shu koʻrinishda shakllangan vaziyat hollari savollariga qarab farqlanadi: *Paxta mashina bilan terildi* (nima bilan? - toʻld.). *Paxta zavq bilan terildi* (qanday? - hol). Joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishigidagi soʻzlar doimo toʻldiruvchi boʻlib kelavermaydi, ular hol vazifasini ham bajaradi, bunda ham ular savolga qarab farqlanadi: *U yolgʻondan hayron boʻldi* (qanday? - hol). *U akasidan eshitdi* (kimdan? - toʻld.). *U maktabga bordi* (qayerga? - hol). *Menga gapirdi* (kinga? - toʻld.).

Vositasiz toʻldiruvchi – harakatni oʻziga qabul qilgan, harakat bevosita oʻziga oʻtgan predmetni bildiradigan va ***kimni?, nimani?, qayerni?***, soʻroqlariga javob boʻladigan toʻldiruvchi turidir. Bu

to'ldiruvchi ko'pincha tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodalanadi. bunda u harakatni butunlay o'ziga qabul qilgan predmetni ifodalaydi. 1. Ot va olmosh bilan: *Yosh havaskorlar ashulani zavq bilan aytdilar.* 2. Otlashgan so'zlar bilan: *Bo'linganni bo'ri yer.* 3. Ibora bilan: *O'ziga bironing oz-moz til tegizishini ko'tarmasdi.* Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishik qo'shimchasiz ham qo'llanadi: *O'quvchilar hozir kitob o'qishyapti.* Vositasiz to'ldiruvchi ba'zan chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi. bunda u harakatni qisman o'ziga qabul qilgan predmetni ifodalaydi: *Qani, oshdan oling!*

Vulgarizmlar – tilda mavjud bo'lgan dag'al. so'kish va qarq'ish so'zlar: *haromi, qiztaloq, yer yutkur, oqpadar* va h.

X

Xabar (ijro, aniqlik) mayli - ish-harakatning bajarilish-bajarilmasligi haqida xabar beradigan fe'l mayli: *yozdi, kelyapti.* Bunday fe'llar darak gapning kesimi bo'lib keladi. Bu maylning maxsus qo'shimchasi yo'q.

Xitoy-tibet oilasi - tay-xitoy guruhi (xitoy, dungan, tay, laos, chjuan, vietnam tillari), tibet-birma guruhi (tibet, birma tillari)ga kiradigan tillarni o'z ichiga olgan til oilasi.

Y

Yakka bog'lovchilar - gap tarkibida yakka holda qo'llanadigan bog'lovchilar: *va, ammo, chunki.*

Yakka otlar - birlik shaklda (ya'ni, *-lar* qo'shimchasisiz) yakka predmetni ifodalaydigan otlar: *daftar, uy, bola, maktab, shahar, davlat.*

Yaqin o'tgan zamon fe'llari - nutq so'zlanib turgan vaqtdan sal oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni ifodalaydigan fe'l shaklidir. Bu zamon shakli **-di** qo'shimchasi va tuslanish yordamida hosil qilinadi: *keldi, bordim;*

Yasama so'zlar - so'z yasash usullardan biri yordamida hosil qilinadigan yangi so'zlardir: *qalamdon, atirgul, ko'zoynak.*

Yetakchi fe'l - ko'makchi fe'lli so'z qo'shimlasi tarkibidagi asosiy ma'noni ifodalaydigan fe'lidir: *o'qib chiqdi, ko'ra boshladi, aytib berib tura qol.*

Yon tovush - tilning tanglayga tegishi natijasida ikki tomonida hosil bo'lgan tirqishdan havoning chiqishidan paydo bo'ladigan tovush: **L**

Yopiq bo'g'in - undosh tovush bilan tugaydigan bo'g'in: *kar-nay, ay-von, qat-tiq, ham-roh, Bur-hon, qar-moq, o'z-bek, chaq-qon.*

Yordamchi so'zlar - yakka holda ma'no anglatmaydigan (ya'ni, so'roqqa javob bo'lmaydigan), gap bo'lagi vazifasini bajara olmaydigan, grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladigan so'zlar: *ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.*

Yoyiq vaziyat holi - o'ziga tobe bo'lgan bo'laklar bilan so'z binikmasini hosil qilishi mumkin bo'lgan ravishdosh bilan ifodalangan vaziyat holidir: *Eshikni oyoq'l bilan ochib, ichkariga qaradi.*

Yozma nutq - og'zaki nutqni ma'lum grafik belgilar bilan ifodalangan ko'rinishidir.

Yuklama - mustaqil so'z va gaplarga qo'shimcha ma'no beradigan yordamchilar: *U kelsa-chi?*

Senigina taklif qilishdimi? Keldi-yu, gapira ketdi. U ham ketdi.

Yuqori tor unilar - talaffuz paytida til tanglayga tomon ko'tariladigan unilar: **i, u.**

Z

Zamon kategoriyasi - fe'l ifodalagan ish-harakatning nutq so'zlanib turgan vaqtga munosabatidir: *o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.*

Zid ma'noli so'zlar - **q. Antonimlar.**

Zidlov bog'lovchilari - so'z va gaplarni bir-biriga zidlab bog'laydigan quyidagi bog'lovchilardir: *ammo, lekin, biroq, balki, holbuki.* Masalan: *U keldi. ammo gapirmadi.*

O'

O'lik tillar - hozirgi davrda hech bir xalq uchun muomala vositasi bo'lib xizmatqilmayotgan, lekin qoldiqlari bizgacha yetib kelgan tillar *lotin, qadimgi hind yoki sanskrit tili, qadimgi slavyan tili, qadimgi xorazmiy tili, qadimgi arab tili, qadimgi fors tili, sug'd tili* hozirgi paytda o'lik tillar hisoblanadi.

O'rin ravishlari - ish-harakatning bajarilish o'mini bildirib, *qayerda?, qayerdan?, qayerga?* so'roqlariga javob bo'ladigan ravishlar: *oldinda, orqada, o'ngda, chapda, quyidan, uzoqdan, ichkaridan, yuqoriga, berida, pasida, o'rtada, tashqarida, olg'a, u yoq-bu yoqqa* va b.

O'rin qoli - *qayerga?, qayerda?, qayoqqa?, qayerdan?* kabi so'roqlaridaqn biriga javob bo'ladigan va ko'pincha o'rin ravishi, ot. olmoshlar bilan ifodalanadigan hol turidir: *Bolalar ko'chaga chiqib ketishdi. U orqadan qochdi. Bunda bulbul kitob o'qiydi...* (H.O.)

O'rta leng unililar - talaffuz paytida til og'iz bo'shlig'ida muallaq turadigan tovushlar: *e, o'.*

O'tgan zamon fe'llari - nutq paytidan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni bildiradigan fe'llardir: *yozdi, keldi, bordi.*

O'tgan zamon hikoya fe'llari - nutq so'zlanib turgan vaqtdan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni hikoya qilish orqali ifodalaydigan fe'l shaklidir. Bu zamon shakli **-(i)b** qo'shimchasini olgan fe'llarni tushash yordamida hosil qilinadi: *kelibman;*

O'tgan zamon davom fe'llari - nutq so'zlanib turgan vaqtdan oldin bajarilishi yoki bajarilmasligi davom etayotgan ish-harakatni ifodalaydigan fe'l shaklidir. Bu zamon shakli **-(a)r** qo'shimchasi va *edi* fe'lini tushash yordamida yasaladi: *kelar eding.*

O'tgan zamon maqsad fe'llari - nutq so'zlanib turgan vaqtdan oldin bajarilishi yoki bajarilmasligi maqsad qilib qo'yilgan ish-harakatni ifodalaydigan fe'l shaklidir. Bu zamon shakli *-moqchi* qo'shimchasi va *edi* fe'lini tushash yordamida yasaladi: *kelmoqchi edik;*

O'tgan zamon sifatdoshi - *-gan, -kan, -qan* qo'shimchalari bilan yasaladi: *otgan, tikkan, chiqqan*

O'timli fe'llar - tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana oladigan fe'llar: *(kitobni) o'qidi. (xatni) yozdi.*

O'timsiz fe'llar - tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana olmaydigan fe'llar: *yugurdi, bordi, tirdi, o'tirdi, keldi.*

O'xshatish-qiyoslash yuklamalari: *xuddi, naq, ayni. Xuddi shu yerda uchrashamiz.*

O'z ma'no - q. Bosh ma'no.

O'zakdosh so'zlar - bir o'zakdan yasalgan so'zlardir: *gulli, guldor, gulzor, sergul, guliston, gulchi.*

O'zlik nisbat - ish-harakatning boshqa buyunga o'tmay, bajaruvchining o'zida qolganini anglatadigan nisbat shakli. Bu nisbat unli bilan tugagan negizga **-n, -l**, undosh bilan tugagan negizga **-in, -il** qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil qilinadi (bir-ikkita fe'l'da **-(i)sh** qo'shimchasi bilan yasaliish bor: kerishdi, joylashdi): *tarannmoq. sevinmoq. shoshilmoq. Quvonmoq, seskanmoq. faxrlanmoq, zavqlanmoq, otlanmoq, afsuslanmoq* fe'llari tarkibida **-n** ko'rsatkichi mavjudligiga qaramadan, bu fe'llar aniqlik nisbatida hisoblanadi, chunki ular tarkibidagi **-n** qo'shimchasi ajratilmaydi. *Yayra, qichqir, uxla, bor* kabi fe'llardan o'zlik nisbat yasalmaydi.

O'zlik olmoshi - narsa-buyumni aniqlab yoki ta'kidlab ko'rsatish uchun ishlatiladigan *o'z* so'zidir. Bu olmosh narsa-buyumning shaxsga xosligini, tegishligini yoki shaxsning tanholigini bildiradi: *o'z inyi, o'z ukasi.* O'zlik olmoshi egalik qo'shimchasini olib, uchala shaxs o'mida ham ishlatiladi va kishilik olmoshlariga sinonim bo'ladi: *o'zim - men, o'zing - sen, o'zi - u.* O'zlik olmoshi turlanganda kelishuk qo'shimchalaridan oldin egalik qo'shimchalari bo'lishi shart: *o'ziga, o'zingdan* va b. O'z olmoshi belgisiz kelishuk ko'rinishida qo'llanishi mumkin: *O'z uying - o'zingning uying.*

O'g'uz lahjasi - Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari, Turkmaniston Respublikasining Toshovuz shahri) bir qancha shevalarni qamrab oluvchi lahja: *galdi* (keldi), *o'ld* (o't), *taka* (yostiq), *cho'rak* (non), *qarinja* (chumoli), *sechu* (chumchuq).

SH

Shakl yasovchi qo'shimchalar asosga qo'shilib, ma'noni bir oz o'zgartiradigan yoki so'zlarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladigan qo'shimchalardir: *maktabimiz, odamlar, keldik*.

Shakldosh so'zlar – q. Omonimlar.

Shakliy yozuv (tamoyil) – boshqa tillardan kirgan so'zlar o'sha tillarda qanday vozilsa, o'shanday yozishni talab qiladigan yozuv: *to'mma* emas *tonna*; *doyim* emas *doin*; *g'ish* emas *g'isht*.

Shart bog'lovchilari – ikkita gapni o'zaro shart munosabati asosida bog'laydigan quyidagi so'zlar: *agar(da), garchi, garchand, gar, mabodo, hasharti. Agar sen kelsang, biz boramiz.*

Shart mayli - biror ish-harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatni, biror ish-harakatning bajarilish-bajarilmasligi haqida istak, maslahat, faraz kabi ma'nolarni anglatadigan fe'l mayli bo'lib, **-sa** qo'shimchasi yordamida hosil qilinadi: *borsa, kelsam, yursak*. Bu mayldagi fe'llar sof shart ma'nosini (*Kelsa, boramiz*), orzu-istak (*Qani endi, o'qishga kirsam*), iltimos, maslahat (*O'sha kishini cha'irib bersangiz*), faraz (*Yomg'ir yog'sa kerak*). payt (*Tashqariga chiqsam, ukam turibdi*), buyruq-istak mayliga xos (*Gapirsangiz-chi!*) ma'nolarini ifodalaydi. Bu fe'llar *ekan* fe'li bilan qo'llansa, shart ma'nosiga istak ham qo'shiladi: *o'qisa ekan...*

Shaxs-son (tuslovchi) qo'shimchalari - fe'llardagi birlik-ko'plikni va shaxsni ko'rsatuvchi qo'shimchalardir: *o'qidim, o'qiding, o'qidi(-), o'qidiq, o'qidingiz, o'qidi(lar)*.

Shevaga oid so'zlar – bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan so'zlar: *paqir* (chelak), *cho'rak* (non).

Shevashunoslik (dialektologiya) – tilshunoslikning shevalarni o'rganadigan bo'limi.

CH

Chad-xom guruhi - xuase, kotoko, angas, karekare, sura, chuzgu, mubi tillarini o'z ichiga olgan til guruhi.

Chama son - narsa-buyumlarning taxminiy sonini bildiradigan son. Quyidagicha hosil bo'ladi: 1) miqdor songa **-tacha** qo'shimchasini qo'shish bilan: *o'rtacha mashina*; 2) miqdor songa **-lar, -larcha** qo'shimchasini qo'shish bilan: *Soat o'n birlar edi. Yuzlarcha odam yig'ildi*. 3) miqdor songa **-lab** qo'shimchasini qo'shish bilan: *minglab odam*; 4) ikki miqdor sonni juft keltirish bilan: *besht-olti, uch-to'rt*.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. I.Karimov. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent, 1997.
2. A.Nurmonov, B.Yo'ldoshev. Tilshunoslik va tabiiy fanlar "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. - T.: 2001.
3. A.Hojiev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. -T.: 2002.
4. Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T.: "Talqin" nashriyoti. 2005.
5. G.Abdurahmonov, A.Silaymonov, X.Xoliyorov, J.Omonturdiev. Hozirgi o'zbek adabiy tili "O'qituvchi" T..1979, Sintaksis.
6. A.Abdualazizov. O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi, Toshkent, 1992-yil.
7. H. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Kirish. Fonetika va fonologiya. Grafika va orfografiya) Toshkent. 2000-yil.
8. E.Begmatov, A.Boboeva, M.Asomiddinova, B.Umirqulov. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. "Fan" nashriyoti, T., 1988 y.
9. M.Mirzaev, S.Usmonov, I.Rasulov. O'zbek tili. T.. "O'qituvchi" 1978 yil
10. M. Asqarova. Hozirgi uzbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Sintaksis). Toshkent. 2000-yil
11. U.Tursunov, J.Muxtorov. Hozirgi o'zbek adabiy tili T.. "O'qituvchi" 1979 yil
12. SH. SHoabdurahmonov, M.Asqarova, A. Xojiev, I.Rasulov, X.Doniyorov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-qism. T., "O'qituvchi" 1980 yil
13. A.SHomaqsudov, I.Rasulov, R.Qo'ng'urov, X.Rustamov. O'zbek tili stilistikasi. T., "O'qituvchi" 1983 yil
14. U. Tursunov, J.Muxtorov, SA. Rahmatullaev.. Hozirgi o'zbek adabiy tili. «O'zbekiston», Toshkent. 1992-yil
15. AG'ulomov, N.Tixonov, R.Qo'ng'urov. O'zbek tili morfem lug'ati. T., "O'qituvchi", 1977 y.
16. O'zbek tilining imlo lug'ati. T., "Fan" nashriyoti 1976 yil
17. O'zbek tili grammatikasi. T., "Fan" 1975 yil. 1-qism
18. O'zbek tili grammatikasi. T., "Fan" 1976 yil 2-qism
19. O'zbek tilining imlo lug'ati. T., "O'qituvchi", 1995- yil.
20. R. Yunusov. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya) Toshkent, 2000-yil.
21. Q. Safaev, R. Yunusov. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Morfologiya). Toshkent. 2000.
22. M. Sodiqova. Usmonova. O'zbek tilining orfoepik lug'ati. T., 1977-yil.

23. D. Muhamedova, D. Shodmonqulova, M. Maqsudova. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Kiritish, fonetika, grafika va ortografiya, leksiqologiya, frazeologiya, leksikografiya). Toshkent. 2001-yil.
24. R. Ikromova, D. Muhamedova, D. Shodmonqulova, M. Maqsudova, X. G'ulomova. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Morfemika. So'z yasalishi. Morfologiya.). Toshkent. 2001-yil.
25. R. Ikromova, D. Muhamedova, D. Shodmonqulova, X. G'ulomova. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Sintaksis). Toshkent. 2001-yil.
26. M.A. Hamroev. O'zbek tilidan ma'ruzalar majmasi. T., 2007-yil.
27. A. Hojiev. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. Toshkent. 1974-yil.
28. A. G'ulomov, A. N. Tixonov, R. Qo'ng'urov. O'zbek tili morfem lug'ati. Toshkent. 1977-yil.
29. "Qalqon" jurnali. 2004 yil, 7-son.
30. Sh. Rahmatullaev. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. T., 1980-yil.
31. Sh. Rahmatullaev. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. T., 1978-yil.
32. Sh. Rahmatullaev. O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati. T., 1984-yil.
33. SH. Rahmatullaev. "Hozirgi adabiy o'zbek tili. –T., "Universitet 2006.
34. R. Sayfullaeva va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. –T., 2006

MUNDARIJA

Soʻz boshi.....	3
TILSHUNOSLIK HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT.....	4
1-§ Tilshunoslik fani haqida ma'lumot.....	4
2-§ Til ijtimoiy hodisadir.....	5
3-§ Tilning tuzilishi.....	7
4-§ Til – taraqqiy qilib, oʻzgarib boruvchi hodisa.....	7
5-§ Milliy til va uning tarkibiy qismlari.....	8
6-§ Tillarning tasnifi.....	9
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI	
DAVLAT TILI HAQIDA.....	9
7-§ Tillarning geneologik tasnifi.....	11
8-§ Tillarning morfologik tasnifi.....	12
9-§ Milliy til va adabiy til.....	13
10-§ Dunyo tillari va ularning tasnifi.....	14
11-§ Tilshunoslik fanining bo'limlari.....	18
FONETIKA VA FONOLOGIYA.....	16
1-§ Fonetika haqida umumiy ma'lumot.....	19
2-§ Fonetik birliklar va ularning turlari.....	19
3-§ Nutq apparati.....	19
4-§ Fonetik akustika.....	22
5-§ Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi.....	22
6-§ Fonologiya haqida umumiy ma'lumot.....	22
7-§ Tovush va fonema.....	23
8-§ Fonemalarning turlari.....	23
9-§ O'zbek adabiy tili unli fonemalari va ularning tasnifi.....	24
10-§ Ayrim unli fonemalar tavsifi.....	24
11-§ O'zbek tili undosh fonemalari va ularning tasnifi.....	25
12-§ Undosh tovushlar tavsifi.....	27
13-§ Qo'sh tovushlar va ularning qo'llanilishi.....	29
14-§ Fonemalarning o'zgarishi.....	30
15-§ Transkripsiya.....	32
16-§ Nutqning fonetik bo'linishi.....	32
17-§ Urg'u.....	34
18-§ Ohang.....	35
19-§ Orfoepiya.....	35
20-§ Yozuv haqida umumiy ma'lumot.....	39
21-§ Yozuvning turlari.....	39
22-§ O'zbek yozuvi tarixidan.....	44
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI LOTIN	
YOZUVIGA ASOSLANGAN O'ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH	
TO'G'RISIDA.....	45
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING "LOTIN YOZUVIGA	
ASOSLANGAN O'ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH	
TO'G'RISIDA"GI QONUNIGA O'ZGARTIRISHLAR KIRITISH	
HAQIDA.....	46
LEKSIKOLOGIYA.....	56
1-§ Leksikologiya, uning o'rganish obyekti, vazifalari.....	56
2-§ Soʻz va leksema munosabati.....	58

3-§ Leksemaning ifoda va mazmun tomoni.....	58
4-§ Lug'aviy ma'no va uning tarkibiy qismlari.....	59
5-§ Leksemalarda bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik.....	59
6-§ Lug'aviy ma'noning turlari.....	60
7-§ Lug'aviy ma'no taraqqiyoti yo'llari.....	62
8-§ Leksemalarning shakliy munosabatlariga ko'ra turlari.....	64
9-§ O'zbek tili leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam.....	67
10-§ Qo'llanish doirasi chegaralanmagan leksika (so'zlar).....	69
11-§ Qo'llanish doirasi chegaralangan leksika (so'zlar).....	70
12-§ Tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikas.....	73
13-§ O'zbek tili leksikasining boyish manbalar.....	74
14-§ Frazologiya.....	75
15-§ Tasviriy ifoda (parafraza).....	77
16-§ Leksikografiya.....	77
SO'Z YASALISHI	79
GRAMMATIKA	80
1-§ Grammatika haqida umumiy ma'lumot.....	80
2-§ So'zshakl va grammatik ma'no.....	80
3-§ Grammatik ma'noni ifodalash vosita va usullari.....	81
4-§ So'zning grammatik shakli.....	82
5-§ Grammatik kategoriya.....	83
6-§ So'zlarni turkumlarga ajratish tamoyillari.....	83
OT	85
1-§ Otning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari.....	85
2-§ Otlarning ma'no turlari.....	86
3-§ Otlarda son kategoriyasi.....	87
4-§ Otlarda aloqa-munosabat kategoriyalari.....	88
5-§ Otlarda kelishik kategoriyasi.....	90
6-§ Otlarning yasalishi.....	94
7-§ Otlarda modal shakl yasalishi.....	97
8-§ Otlarning tuzilish jihatdan turlari.....	98
SIFAT	99
1-§ Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari.....	99
2-§ Sifat darajalari.....	100
3-§ Ozaytirma va kuchaytirma sifatlar.....	101
4-§ Sifatlarning otlashishi.....	102
5-§ Sifatlarning yasalishi.....	102
6-§ Sifatlarning tuzilish turlari.....	104
SON	105
1-§ Sonning leksik-grammatik xususiyatlari.....	105
2-§ Sonning ma'no turlari.....	106
3-§ Bir sonining o'ziga xos grammatik xususiyatlari.....	109
4-§ Sonlarning otlashishi.....	110
5-§ Sonlarning tuzilish jihatdan turlari.....	110
OLMOSH	111
1-§ Olmoshning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari.....	111
2-§ Olmoshlarning ma'no turlari.....	111
3-§ Boshqa turkumga oid so'zlarning olmoshga ko'chishi.....	113
4-§ Olmoshlarning tuzilish turlari.....	113
	114

FE'L	
1-§ Fe'ning leksik-grammatik xususiyatlari	114
2-§ O'timli va o'timsiz fe'llar	115
3-§ Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	116
4-§ Fe'l nisbatlari	117
5-§ Fe'lning vazifadosh shakllari	119
6-§ Fe'llarning tuslanishi (shaxs-son kategoriyasi)	124
7-§ Fe'l zamonlari	126
8-§ Fe'l mayllari	131
9-§ Fe'llarning yasalishi	132
10-§ Fe'ning modal ma'no ifodalovchi shakllari	133
11-§ To'liqsiz fe'llar	134
RAVISH	135
1-§ Ravishning leksik-grammatik xususiyatlari	135
2-§ Ravishlarning ma'no turlari	137
3-§ Ravishlarning yasalishi	138
4-§ Ravishlarning tuzilishi jihatdan turlari	139
YORDAMCHI SO'Z TURKUMLARI	140
1-§ Ko'makchi haqida ma'lumot	140
2-§ Bog'lovchi	142
2-§ Yuklama	144
ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR GURUHI	146
1-§ Modal so'zlar	146
2-§ Undov so'zlar haqida ma'lumot	147
3-§ Taqlid so'zlar	148
SINTAKSIS	149
1-§ Sintaksis haqida umumiy ma'lumot	149
2-§ Sintaktik aloqa turlari	149
3-§ So'zlarning o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvi	150
4-§ So'z birkmasi	151
5-§ So'z birkmalarining tasnifi	152
GAP	153
1-§ Gap va uning belgilari	153
2-§ Gapning turlari	154
3-§ Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari	154
4-§ Gapning emotsionallikka ko'ra turlari	156
GAPLARNING TUZILISHIGA KO'RA TURLARI	157
1-§ Sodda gap turlari	157
2-§ Ikki bosh bo'lakli gapning tuzilishi	157
3-§ Bir bosh bo'lakli gaplar	158
GAP BO'LAKLARI	161
1-§ Gap bo'laklari haqida umumiy ma'lumot	161
2-§ Gapning bosh bo'laklari	162
3-§ Ega bilan kesimning orasida tirening ishlatilishi	164
GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLARI	165
1-§ Ainqlovchi	165
2-§ To'ldiruvchi	167
3-§ Hol	169
4-§ Gap bo'laklarining joylashish tartibi	171
	173

GAPNING UYUSHIQ BO'LAKLARI	173
1-§ Uyushiq bo'laklar haqida umumiy ma'lumot	173
2-§ Uyushiq qator a'zolarining o'zaro aloqaga kirishuvi	175
3-§ Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar	175
GAPNING AJRATILGAN BO'LAKLARI	176
1-§ Ajratilgan bo'laklar haqida umumiy ma'lumot	176
2-§ Ajratilgan to'ldiruvchilar	176
3-§ Ajratilgan aniqlovchilar	177
4-§ Ajratilgan izohlovchilar	177
5-§ Ajratilgan hollar	177
GAP BO'LAKLARI SANALMAYDIGAN BIRLIKLAR	178
1-§ Undalma	178
2-§ Kirish so'z va kirish birikma	179
3-§ Kiritma gap	180
QO'SHMA GAP	180
1-§ Qo'shma gap turlari haqida ma'lumot	180
2-§ Bog'langan qo'shma gap	180
3-§ Bog'langan qo'shma gapda tinish belgilarining ishlatilishi	181
4-§ Ergashgan qo'shma gap	181
5-§ Bog'lovchisiz qo'shma gap	186
6-§ Bog'lovchisiz qo'shma gapning turlari	186
7-§ Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi	187
8-§ Murakkab qo'shma gap haqida ma'lumot	188
9-§ Matn haqida ma'lumot. matnni shakllantiruvchi vositalar	192
O'ZGA GAP VA UNING TURLARI	194
1-§ Ko'chirma gap	194
2-§ Ko'chirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi	194
3-§ O'zlashtirma gap	195
USLUBIYAT (STILISTIKA). NUTQ USLUBLARI	196
1-§ Uslubiyat haqida umumiy ma'lumot	196
2-§ Nutq uslublari	197
3-§ Nutq madaniyati haqida	198
USLUBIYAT TURLARI	199
1-§ Yozma va og'zaki nutq me'yorlari haqida	199
2-§ Leksik uslubiyat	199
3-§ Fonetik uslubiyat	200
GRAMMATIK USLUBIYAT. MORFOLOGIK USLUBIYAT	200
1-§ Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	200
2-§ Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	201
3-§ Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	201
4-§ Fe'llarga xos uslubiy xususiyatlar	201
SINTAKTIK USLUBIYAT	202
1-§ Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari	202
2-§ Ayrim gap turlari o'rtasidagi sinonimiya	202
3-§ Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari	202
4-§ Ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning uslubiy xususiyatlari	203
ISHORAT QOIDALARI (PUNKTUATSIYA)	204
1-§ Nuqta	204
2-§ So'roq belgisi	204
3-§ Undov belgisi	204

4-§ Ko'p nuqta	205
5-§ Ko'p nuqta, undov, so'roq belgilarning birikkan holda kelishi	205
6-§ Vergul	205
7-§ Nuqtali vergul	206
8-§ Ikki nuqta	206
9-§ Tire	206
10-§ Qavs	206
11-§ Qo'shtirmoq	207
GLOSSARIY	208
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	238

UDK 811.512.133(075.3)

ББК 81.2 О`zb – 922

**MADRIM HAMRAYEV
DILOROM SHODMONQULOVA
NURIDDIN DOSANOV**

**ONA TILI VA BOLALAR ADABIYOTI
(1-qism: ONA TILI)**

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim, maktabgacha ta'lim, pedagogika-psixologiya va defektologiya bakalavriat ta'lim yo'nalishlari uchun darslik sifatida nashrga tavsiya etgan.

Redaktor: O. Halimov

Korrektor: A. Nurivbetov

Texnik redaktor: N. Qo'losheva

Sahifalovchi: A. Ibragimov

Bosishga ruxsat etildi 26.01.2023.

Formati 60x92/16.

Miqdori 12 b.t. Adadi 200 n.. Buyurtma № 19

Tipografiya "Grandkondorprint", Toshkent sh. Chilonzor tumani, E-kvartal 5-46.

Tel: (93) 3166527

